

A REFORMÁCIÓ EMLÉKEZETE
PROTESTÁNS ÉS KATOLIKUS ÉRTELMEZÉSEK
A 16–18. SZÁZADBAN

Főszerkesztő:
Szárz Orsolya

Szerkesztők:
Fazakas Gergely Tamás
Imre Mihály

LOCI MEMORIAE HUNGARICAE

7.

SOROZATSZERKESZTŐK:

Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya, Takács Miklós és S. Varga Pál

A reformáció emlékezete
Protestáns és katolikus értelmezések
a 16–18. században

Főszerkesztő:
Száráz Orsolya

Szerkesztők:
Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debreceen University Press
2018

A kötet megjelenését
a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének
NKFI/OTKA K112335 számú pályázata támogatta.

A kötet tanulmányait lektorálták:
Bajáki Rita, Balázs Mihály, Bartók István, Csepregi Zoltán, Fekete Csaba

A névmutató elkészítésében közreműködött:
Papp Sára Írisz, Posta Anna, Szamkó Eszter

A borítón látható metszetek:
Memória alakja (Cesare RIPA, *Iconologie*, Paris, M. Guillemot, 1644, 107),
Luther-rózsa, a Nap és a Hold emblémája
(Adam CONTZEN, *Iubilum iubilorum [...]*, Mainz, J. Albin, 1618, címlap verso).

ISSN 2064-549X
ISBN 978-963-318-751-7

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press
www.dupress.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi

Műszaki szerkesztő: M. Szabó Monika

Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2018-ban

Tartalom

Előszó	9
--------------	---

A reformáció évfordulói

P. Vásárhelyi Judit: A reformáció százéves évfordulója a heidelbergi egyetemen ...	13
Imre Mihály: Protestáns–katolikus polémia az 1617-es centenáriumról, a magyar recepció jelei	26
Bitskey István: Vita a reformáció évfordulójáról 1717-ben	41
Csorba Dávid: A reformáció 1717-es ünnepe Patakon	49
Csepregi Zoltán: Félúton a felekezeti identitás megteremtése (1617) és elbúcsúztatása között (1817): ünneplés és ünneprontás a 18. században	59

Reformátorok és művek

Verók Attila: Luther és Honterus emlékezete az erdélyi szászoknál a kora újkorban	71
Ősz Sándor Előd: Luther-kötetek a régi kolozsvári könyvtárakban	79
Papp Ingrid: Lutheránus prédikátorok és a sérthetetlen szent könyv	90
Petneházi Gábor: Incesztus és bűnbocsánat Luther (és Melanchthon) egyik exempluma, magyarországi és európai előfordulásai és a műfaj kora újkori használata	100
Magyar Balázs Dávid: Kálvin János (és Luther Márton?) házassági és családi életre vonatkozó elgondolásainak recepciója Tarpai Szilágyi András <i>Libellus repudii et divortii Christiani</i> (1667) című művében	121
Tóth Zsombor: Protestáns biográfia és hosszú reformáció: Kálvin János latin nyelvű életrajzának 18. századi ismeretlen magyar fordításáról (előtanulmány)	136

Kovács Sándor: Dávid Ferenc az emlékezet és felejtés határán	156
A reformáció emlékezete és hagyománya	
Fazakas Gergely Tamás: A tudatlanság homálya és az evangélium világossága A reformáció emlékezete mint antithetikus beszédmód a kora újkorban	171
Heltai János: A mennyei tudomány tiszta világos folyamja Adalékok a felekezeti tudatok kialakulásához az 1616–1619-es évek vitairatai és prédikációi alapján	197
Guitman Barnabás: A Sáros vármegyei reformáció protestáns emlékezetének rétegei	208
Tóth Gergely István: <i>Historia querelarum</i> Sérelmekből összeálló egyháztörténet Okolicsányi Pál <i>Historia diplomatica</i> című munkájában	217
H. Hubert Gabriella: A reformáció gyülekezeti énekeinek emlékezete a 16–18. századi énekeskönyvi kánonban	228
Nagy Levente: Agyagfalvi Sándor Gergely énekeskönyve és a román reformáció	234
Katolikus–protestáns viták	
Lázár István Dávid: Az 1584-es váradi hitvita	249
Knapp Éva: <i>Arbor haereseon</i>	257
Ajkay Alinka: „Calvinus megvallja” Pázmány Kálvin-hivatkozásairól	267
Hargittay Emil: Nem felelnek a <i>Kalauzra</i> ? A Pázmány halála utáni <i>Kalauz</i> -bírálatokról	276
Báthory Orsolya: Pázmány Péter <i>Peniculus papporum</i>	283
Oláh Róbert: „ <i>Kalauznak calumnia</i> minden dolga” Pósaházi János válasza Pázmány Péternek a reformáció kezdetéről	293
Balázs József: A katolikus és protestáns felekezeti vita a 16–17. századi iszlámellenes irodalomban	306
Zusammenfassungen – Summaries	317
Névmutató	335

Előszó

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete (Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely és a Magyar Emlékezet-helyek Kutatócsoport), az Irodalomtudományok Doktori Iskolája, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya 2017. május 18–20. között a reformáció 16–18. századi protestáns és katolikus emlékezetét vizsgáló konferenciát rendezett Debrecenben. Alapos, több mint két évvel korábban kezdett szakmai egyeztetések, kutatások és előtanulmányok előzték meg a rendezvényt, amely számos további intézmény kooperációjával valósult meg. A szervezőkön túl együttműködő partnerek voltak a magyarországi és határon túli egyetemek régi magyar irodalom tanszékei, a Refo 500 – Refo RC nemzetközi konzorcium, az Országos Széchényi Könyvtár, Magyarország Kormányának Reformáció Emlékbizottsága, Debrecen Megyei Jogú Város, a Tiszántúli Református Egyházkerület, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem, a Tiszántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, a Református Művelődés- és Iskolatörténeti Kutatóintézet és a Magyarországi Evangélikus Egyház. A konferencia a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében megszervezett, a magyarországi középkori és kora újkor irodalom-, művelődés-, egyház- és művészettörténeti kutatásokat összefogó ReBaKucs (Reneszánsz–Barokk Kutatócsoport) 1970 óta minden évben megrendezett sorozatába illeszkedett, annak 48. alkalmaként.

Kötetünk a konferencia előadásainak bővített, szaktanulmányokká szerkesztett változatait tartalmazza, két elhangzott referátum kivételével. A közzétett 25 írás azt a kérdést vizsgálja, hogy a kora újkor során Magyarországon, illetve a Német-római Birodalomban miképpen emlékeztek a protestánsok és a katolikusok – tudatosan, reflektív módon vagy éppen rejtetten, utólag kikövetkeztethetően – a nyugat-európai és a Kárpát-medencei reformáció kezdeteire. A tanulmányok tekintettel vannak az emlékezők saját értelmezői jelene felőli interpretációra: a reformáció eseményeinek utólagos aktualizálására, az egyes külföldi és hazai reformátorok példaként való alkalmazására, mitizálására. Arra, hogy az utókor miképpen viszonyult a reformáció teológiájához, hitvallásaihoz, nyelvi és irodalmi hagyományához, illetve milyen külföldi kapcsolódási pontjai, mintái voltak a kora újkor emlékezési mechanizmusoknak.

A reformáció emlékezetének történetével és annak kora újkor kérdéseivel a magyarországi kutatás eddig nem foglalkozott rendszerszerűen, de a kiinduló pontként szolgáló korábbi és újabb írásokat – melyek szerzői részben azonosak kötetünk közreműködői-

vel – a tanulmányok alaposan hivatkozzák. A releváns külföldi szakirodalom eredményei szintén beépültek jelen kötet feldolgozáiba, ezért most csupán röviden utalunk az előzményekre. A nyugat-európai, főképp a német kutatásban a 19. század óta szisztematikusan foglalkoznak a Luther-emlékezet történetével. A genfi Kálvin-emlékmű alapkövének 1909-es letétele pedig hatással volt nemcsak a korabeli Kálvin-recepció fellendülésére, hanem a Kálvin korábbi emlékezetének történetével való foglalkozásra is, elsősorban francia és angol nyelven. Az utóbbi évtizedekben, s különösen a reformáció félévezredes jubileumára készülve külföldön több tanulmány és néhány monográfia jelent meg a reformáció kezdeteire való emlékezés történetéről, s a mi konferenciánk szervezésével, majd megvalósításával egy időben is foglalkoztak a témával. Legalaposabban a torgauai konferenciasorozat (*Reformation als Bewegung und Veränderung in Kirche und Staat*), amely három éven keresztül dolgozta fel a reformáció évfordulóinak történetét. 2015-ben az 1617-es, 1630-as, illetve az 1717-es és 1730-as jubileumokat vizsgálták, 2016-ban az 1817., 1830., 1917. és 1930. évi ünnepségeket, konferenciánkkal (szinte napra pontosan) egy időben pedig az utóbbi évtizedek emlékezési mechanizmusait, az egyház, a politika és az állam viszonyát. (Lásd minderről: <http://www.vesteburg.com/ReformVeranstaltAllg2015-2017.htm>)

Kötetünk fókuszpontja a felekezetek emlékezeti versengésének kérdése, érintve a memorializációs feszültségeket, az emlékezeti és ellenemlékezeti alkalmakként értelmezett események megalkotásának folyamatát és szövegeit, a felekezeti identitásformálás összefüggését, illetve az ünnepléssel szembeni kritikus hangok felbukkanását. A reformáció jubileumai körüli évek vizsgálata során számos írás foglalkozik azzal, hogy a megemlékezések alkalmával, különösen a centenáriumi és bicentenáriumi években (1617-ben és 1717-ben, valamint az *Ágostai hitvallás* évforduló alkalmával: 1630-ban és 1730-ban) miképpen applikálták és formálták a maguk javára a száz, illetve kétszáz évvel korábbi múltat a Német-római Birodalomban, illetve Magyarországon az egyes protestáns felekezetek képviselői, gyakran a katolikusokkal vagy a többi protestáns felekezettel folytatott polémia kontextusában (P. Vásárhelyi Judit, Imre Mihály, valamint Bitskey István, Csepregi Zoltán és Csorba Dávid tanulmányai). Heltai János pedig az 1616–1619 között megjelent, egymásra felelő, a régi egyház és a protestantizmus viszonyát tárgyaló katolikus és református vitairatokat tanulmányozva azt a fontos felismerést fogalmazza meg, hogy a magyarországi reformáció és ellenreformáció felekezeti tudatainak megformálódása nemhogy a 16. század közepére, második felére nem fejeződött be, de még a reformáció 100. évfordulójára sem történt meg teljesen, ezért inkább hosszán elhúzódó, a 17. század végéig nyúló alakulástörténetként írható le.

H. Hubert Gabriella abból a szempontból tekinti át a magyarországi reformáció első évtizedeiben megalkotott gyülekezeti énekkincs hagyományozódásának történetét, hogy ezeknek milyen funkciójuk volt a felekezeti identitás formálásában, a protestáns emlékezetközösség kialakulásában és továbbélésében. A 16–17. századi magyar nyelvű énekek átörökítése a románság reformálásában is fontos szerepet játszott: Nagy Levente tanulmánya így elemzi Agyagfalvi Sándor Gergely 1642-ben készült román nyelvű kéziratos énekeskönyv-fordítását, megkísérelve feltárni az egyes énekek forrásait is.

Több írás foglalkozik azzal az emlékezetformáló narratívával, amely szerint a magyarországi reformáció különféle felekezethez tartozó személyeinek élettörténete, illetve a honi protestáns egyházak története kezdettől fogva nem más, mint sorozatos üldöztetés. Papp Ingrid az éghetetlen szent könyvről szóló lutheránus beszámoló topikáját vizsgálva mutatja meg, hogy miképpen öröklődött a 16–18. században ez az exemplum a mártírológiai elbeszélések szövegszervező eljárásaihoz hasonló módon. Tóth Gergely István a felekezeti sérelmeket rendszerbe foglaló egyháztörténeti összefoglalásként értelmezi a lutheránus Okolicsányi Pál *Historia diplomatica* című munkáját. Csorba Dávid már említett dolgozata a protestáns gályarabok emlékezetének fenntartási szándékát ismeri fel a sárospataki református bicentenáriumi ünnepségek alkalmain. Kovács Sándor azt tekinti át, ahogyan Dávid Ferenc emlékezete a mártírtörténetekből ismert narratív keretben hagyományozódott az unitárius egyházban az évszázadok során. Tóth Zsombor pedig a perzekúció és a mártíromság 18. századi erdélyi kontextusában helyezi el Huszti László 1758-ban készült, mindezidáig ismeretlen fordítását Theodor de Bèze Kálvin-életrajzáról.

Kálvin gondolkodásának magyarországi recepcióját etikai-házasságjogi szempontból vizsgálja Magyar Balázs Dávid Tarpai Szilágyi András *Könyvecske a házasság és válás keresztényi módjáról* című 1667-es könyvében. A hazai Kálvin-recepcióval Ajkay Alinka abból a szempontból foglalkozik, hogy Pázmány Péter *Az nagi Calvinus Ianosnac hiszce egy Istene* című munkájában – saját érvelése alátámasztásaképpen – miképpen idézte torzított formában a reformátor szövegeit, főképpen az *Institutiót*. Oláh Róbert tanulmánya pedig azt mutatja meg, hogy Pázmány bizonyos Kálvin-idézeteinek meghamisítására már Pósházi János felfigyelt a *Kalauzt* bíráló polemikus munkájában – amelyben gyakran ő is hasonló módon, az eredeti kontextusból kiragadva citálta Pázmány szövegét. A Pósházié mellett más protestáns *Kalauz*-bírálatokat is számba vesz Hargittay Emil áttekintése.

E 17. századi polemikus szövegek emlékezés- és recepciótörténeti vizsgálatai mellett a kora újkori katolikus–protestáns oppozíció más szempontú feldolgozásai is szerepelnek a kötetben. Egyrészt konkrét hitvita elemzése során vizsgálják ezt: Lázár István Dávid az 1584-es váradi jezsuita–kálvinista polémia alkalmát rekonstruálja, Báthory Orsolya pedig az 1610. évi zsolnai zsinat után kirobbant hitvita-sorozatot, azon belül elsősorban Pázmány Péter *Peniculus papporum*-át elemzi retorikai szempontból. Másrészt a teológiai és egyházszerkezeti kérdésektől távol álló, a felekezetek közötti szembenállás apropójaként szolgáló, évszázadokon átívelő ügy áttekintése kapcsán kerül elő a felekezeti szembenállás: Balázs József a 16–17. századi magyarországi iszlámellenes irodalomban mutatja meg a protestáns–katolikus ellentét nyomait, hangsúlyozva, hogy az ellenfeleknek az volt a fő célja, hogy egymást vádolják törökösséggel.

Néhány szerzőt az emlékezés regionális története érdekli. Luther kötetének az erdélyi könyvtárakba eljutott példányait és azok tulajdonosait veszi számba szisztematikusan Ősz Sándor Előd tanulmánya. Luther és Honterus személyének ugyan nem hivatalos és nem szervezett, de mindenképpen folyamatosan fenntartott emlékezetét tekinti át az erdélyi szászok körében Verók Attila. A Sáros vármegyei reformáció eseményeire reflektáló

protestáns emlékezés kora újkori történetét, a különféle regiszterekben és műfajokban hagyományozódó narratíváját vizsgálja Guitman Barnabás írása.

A reformáció idején formálódó nyelv, beszédrend, trópushasználat, narratív keret és szótár hagyományozódását több írás tárgyalja. Néhány, már hivatkozott íráson túl a Lutherhez kötődő exemplumok széleskörű európai, azon belül magyarországi recepciójának feltárásához járul hozzá az egyik neki tulajdonított történet előfordulásainak alapos számbavételével Petneházi Gábor a számos szövegtípust áttekintő tanulmányában. Fazakas Gergely Tamás a memorializáció topológiai aspektusaival foglalkozva azt vizsgálja, hogy a 16–18. század során miképpen vált a reformációra történő emlékezés nyelvének meghatározó retorikai elemévé a *tudatlanság homályának* és az *evangélium világosságának* antithetonja.

Több írás említi a reformáció emlékezetét hordozó médiumok sokféleségét és eltérő sajátosságait, illetve hoz képzőművészeti példákat, de kiemelt módon Knapp Éva tanulmánya foglalkozik ikonográfiai kérdésekkel: a hazai szakirodalomban a wittenbergi reformáció történetfilozófiai elvei felől értelmezett *Arbor haereseon*-ábrázolás hagyományozódásának történetét árnyalva.

A kötet tanulmányai jól példázzák, hogy az emlékezetkutatás csak akkor lehet hatékony, ha interdiszciplináris jellegű: a szerzők historiográfiai, irodalomtörténeti, egyház- és kegyességtörténeti, teológiai és liturgiai, művelődés- és könyvtörténeti, oktatási, hagiográfiai és képzőművészeti szempontból dolgozzák fel a reformáció nyugat-európai és magyarországi kezdeteire való 16–18. századi emlékezés történetét. Mivel az írások számos ismeretlen vagy kevésbé kutatott kéziratot és nyomtatott szöveget vizsgálnak, valamint friss szempontok szerint elemzett és új kontextusokba helyezett munkákat tárnak a szakmai nyilvánosság elé, joggal remélhetjük, hogy a reformáció 500 éves jubileumának megünneplésére a későbbiekben is méltó módon fog emlékeztetni ez a tanulmánygyűjtemény.

A kötet szerkesztői

A reformáció évfordulói

P. Vásárhelyi Judit

*A reformáció százéves évfordulója a heidelbergi egyetemen**

A reformáció százéves megünneplésével a németországi protestánsok a katolikus egyház jubileumi szokását vették át – módosított tartalommal. Maga a ’jubileum’ kifejezés a héber ’jóbel’ szóból ered, és a kos szarvából készült ’kürtöt’ jelenti. A mózesi törvények szerint minden 50. évben meg kellett fújni a kürtöt a hetedik hónapban, a tizedik napon, amiképpen az *Oppenheimer Bibliában* olvasható: „a tisztulásnak napján [...] Hogy megszenteljétek az ötvenedik esztendő, és hirdessetek szabadságot a földnek minden lakosinak [...] Akkor minden embernek szabad légyen az ő jóságához jutni, és az ő nemzetsége közé hazamenni az rabnak [rabszolgának] [...] Mert kürtnek zengésének esztendeje, szent légyen azért ti néktek!” (3Móz 25,10–12.)¹

Ez az ősi szokás elevenedett fel és szolgált a kereszténység jubileumi szentévei alapjául. VIII. Bonifác pápa először 1300-ban hirdetett szentévet. Ekkor a Rómába zarándokoló, bűneiket őszintén megvalló és feloldozott hívek teljes búcsút nyertek, azaz a bűneikért járó büntetés elengedését. A szentévek eredetileg száz évenként követték volna egymást, de eleinte 50, majd 25 évenként tartottak ilyen különleges évet. A közbeeső időben is voltak rendkívüli jubileumi szentévek – így például 1617-ben is.

A németországi protestánsok esetében az 1617. évi jubileum egy *történelmi-egyház-történelmi* évforduló megünneplését jelentette, s egyáltalán nem kapcsolódott hozzá büntetés-elengedés, hiszen annak a Luther Mártonnak a bátor fellépésére emlékeztek, aki 1517-ben még szerzetesként éppen a pénzért árult búcsúcédulák ellen emelte fel szavát.

Közbevetőleg jegyzem meg, hogy a 16. század második felétől több egyetem is megünnepelte alapításának 100. (Tübingen 1578-ban) vagy 200. évfordulóját (Heidelberg 1587-ben). 1602-ben a wittenbergi egyetem centenáriumi ünnepén fogalmazódott meg, hogy a reformáció az egyetem mintegy második alapításának tekinthető.²

Az október 31-i dátum 1617 előtti megünneplésére nézve nem sok adat áll rendelkezésre. E nap fontossága vitathatatlan, hiszen Luther ezen a napon keltezte Albert magdeburg-mainzi érsekhez intézett levelét, amelynek melléklete volt a 95 tétel. Ezt

* A szerző az Országos Széchényi Könyvtár Könyv- és Művelődéstörténelmi Kutatások Osztályának és az MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportnak a vezetője.

¹ *Szent Biblia*, Oppenheim, Galler, 1612 (RMNy 1037).

² Wolfgang FLÜGEL, „Und der legendäre Thesenanschlag hatte seine ganz eigene Wirkungsgeschichte”. *Eine Geschichte des Reformationsjubiläums*, Berliner Theologische Zeitung, 2011/1, 30.

erősíti meg egy másik adat, ugyancsak Luther levelezéséből: 1527. november 1-jén írta barátjának, Nikolaus von Amsdorfnak, hogy házi ünnepséget tartott abból az alkalomból, hogy tíz évvel azelőtt, 1517-ben fogalmazta meg a búcsúk elleni téziseit. Luther életében további hasonló, általa tartott évfordulós megemlékezésről – így akár a 20 évesről 1537-ben, akár a 25 évesről 1542-ben – nem maradt fenn sem adat, sem utalás, miként arról sem, hogy valahol is a Német Birodalomban ezekből az alkalmakból megemlékezéseket tartottak volna. A lutheránusok a 16. században október 31. helyett általában azt a napot ünnepelték, amelyen az egyes német fejedelemségekben a reformációt nyilvánosan bevezették. Emellett megemlékeztek Luther életének nevezetes dátumairól is: születésnapjáról (november 10.), Márton napról (november 11.) és halála napjáról (február 18.).³ A lutheránusok sok helyen ünnepelték még az *Ágostai hitvallás* benyújtásának napját, június 25-ét is.

Október 31. kanonizálására csak Luther halála után került sor. Philipp Melanchthon Luther életrajzában is ezt a napot jelölte meg a tézisek kifüggesztésének pontos dátumaként.⁴

Az 1617-es megemlékezésekre és ünnepségekre a korábbi és az akkor zajló politikai és vallási események nyomták rá a bélyegüket. A trienti zsinat szellemében erősödő katolikus egyház egyre nagyobb teret nyert a Német Birodalomban, és ebben nem kis rész volt a császár támogatásának. Ékes példája ennek Donauwörth esete, ahol a lutheránus–katolikus ellentétek egy katolikus körmenet megzavarása kapcsán odáig fajultak, hogy II. Rudolf birodalmi átokkal sújtotta e várost, és a háborús körülmények rendezését a bajor választófejedelemre bízta, aki kötelezővé tette a katolikus vallást a városban.⁵ Ennek az incidensnek a hatására alakult meg 1608-ban a Protestáns Unió nyolc lutheránus és kálvinista fejedelem és tizenhét protestáns város szövetségéeként. A cél az Unió tagjainak egységes politikai fellépése volt. Ennek a sikerét az szavatolta volna, hogyha a különböző protestáns felekezetek követői vallásuk tekintetében is megbékélnek egymással. David Pareus, heidelbergi teológiaprofesszor ennek érdekében jelentette meg *Irenicum sive de unione et synodo Evangelicorum concilianda liber votivus* című művét 1614-ben. Ebben 165 artikulusban ismertette a lutheránusok és kálvinisták hitbeli nézeteinek egyezését a katolikus tanításokkal szemben. Eszmecsereket és általános zsinat összehívását sürgette az Evangélium követőinek egymással való megbékülése érdekében. Erőfeszítései azonban hiábavalónak bizonyultak, rögtön akadtak olyan lutheránus teológusok, akik elleniratokkal támadták meg Pareus irénikus nézeteit.⁶

1617-ben a jubileumi év már január 1-jén kezdetét vette Abraham Scultetus *Új esztendői prédikációjával*,⁷ amelynek teljes címe Szenci Molnár Albert fordításában: *Új esztendői*

³ Idézi Hartmut LEHMANN, *Luthergedächtnis 1817 bis 2017*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2012, 17.

⁴ Philipp MELANCHTHON, *Vita Lutheri: Von dem Leben und Sterben des Ehrwürdigen Herrn D. Martini Lutheri*, [Frankfurt am Main, Zöpfel], 1555 (VD16 M 3428), 18b.

⁵ Joseph von SARTORI, *Geschichte der Stadt Donauwörth, aus Reichs- und Craißshandlungen, dann tüchtigen Urkunden*, [s. l.], [s. n.], 1778, 28.

⁶ VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., Akadémiai, 1985, 26–27.

⁷ Abraham SCULTETUS, *Neue Jahrs Predigt: Das ist Historischer Bericht, wie wunderbarlich Gott der Herr die verschienene hundert Jahr seine Kirche reformirt, regiert und biß daher erhalten*, Amberg, Schönfeld, 1617 (VD17 23:635970W).

vagy kis karácsonyi prédikáció, azaz történelmi tanítás, mely csudálatosképpen reformálta az Úr Isten az elmúlt száz esztendőben az ő anyaszentegyházát és azt mint igazgatta, vezérelte és mind ez ideig mint tartotta meg.⁸ Az írás nem igazi prédikáció, sokkal inkább „történelmi előszámlálása” az előző száz esztendő történéseinek, felemlgetve a kora kereszténység időszakát is, amikor hasonlóképpen kezdett hatni „az Evangélium igaz tudománya”. A beszéd országoként sorolja fel azon uralkodók nevét, akik elsőként csatlakoztak országukkal együtt a reformációhoz. A sort a német fejedelemségekkel kezdi. Magyarországra vonatkozóan Mária királynét említi. Azok között pedig, akik a protestáns tanok terjedésében jelentős szerepet vállaltak, a magyarok vonatkozásában: Sztárai Mihályt, Szegedi Istvánt, Thuri Pált, Károlyi Gáspárt, Melius Pétert, Hellopoeus Bálintot, Skaricza Mátét, Félegyházi Tamást, Tolnai Fabricius Tamást nevezte meg – minden bizonnyal a Heidelbergben peregrináló magyarországi diákoktól szervezve róluk az információkat.

Scultetus nem tagadta a protestáns felekezetek közötti nézeteltérések meglétét, ugyanakkor nem kívánta részletezni azokat:

„Ittegyen szólnom kellene az hittől elszakattakról, pribékekről, némely jámbor híveknek az üldözésben erőtlenségekről, azonképpen az minnen köztünk való szakadozásról, és ebben mely hasonlatosságunk legyen az régi keresztyén anyaszentegyháznak belső szakadásának, viszálykodásának ez jelenvalókkal. De ezt az idő nem engedi [...]”⁹

Ez az igen korai évfordulós megemlékezés nélkülözötte a politikai jelleget, teljes egészében vallási jellegű volt. A beszéd szövegét pedig a magyarok is olvashatták már 1617-ben Molnár Albert magyar fordításában a *Postilla Scultetica* függelékében.

1617 tavaszán, április 10. és május 6. között került sor az Unió szokásos éves összejövetelére Heilbronnban, ahol megerősítették az összefogást.¹⁰ Sőt újabb külföldi szövetséges bevonására is kilátás nyílt. V. pfalzi Frigyes ekkor ismertette a tagokkal Bethlen Gábornak David Pareus által hozzá eljuttatott levelét, amelyben az erdélyi fejedelem az igaz hit melletti elkötelezettségéről biztosította az Unió tagjait.

A kronológia igen jól követhető. A magyarországi reformátusok helyzetével és problémáival a kinn élő magyarok, úgymint Szenci Molnár Albert és a heidelbergi egyetemen tanuló hallgatói útján közel másfél évtizede jól informált, sőt bizonyos vitás kérdésekben állást is foglaló David Pareus 1616 tavaszán megküldte *Irenicum*-ának egy példányát Bethlennek, aki 1617. január 17-én kelt levelében azt a következő szavakkal köszönte meg: „az [...] Irenicumot éjjel nappal kezemben forgatván, a kegyelmed tudományát és mélységes ítéletit nem lehet nem kedvelnem és szeretnem benne”.¹¹ Nemcsak saját arcképét küldte el viszonzásképpen Pareusnak, hanem arra is megkérte, hogy továbbítsa

⁸ SZENCI MOLNÁR Albert, *Postilla Scultetica*, Oppenheim, Galler, 1617 (RMNy 1144), 1061–1088.

⁹ *Uo.*, 1084.

¹⁰ MORITZ RITTER, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des Dreissigjährigen Krieges (1555–1648)*, II, (1586–1618), Stuttgart, Cotta, 1895, 423.

¹¹ A latin levelet újabban közölte: HELTAI János, *David Pareus magyar kapcsolatai = Tudóslevelek művelődésünk külföldi kapcsolataiboz, 1577–1797*, Szeged, JATE, 1989, 57–58. A magyar fordítás PÁPAI PÁRIZ Ferencről

a választófejedelemhez írott levelét: „Továbbá minthogy ez alkalmatossággal el nem mulaszthattam, hogy vagy két szóval a Felsőes Palatinus Electornak ne írnék, hogy kegyelmed levelemet köszönetemmel és *kész szolgálatom ajánlásával* ő kegyelme kezéhez juttassa, kegyelmedet felette igen kérem”.¹² Ez lehetett az a levél, amelyet V. Frigyes ismertetett szövetségeseivel Heilbronnban. Az 1617. évi uniós találkozó tehát az az időpont, amikor a németországi protestáns fejedelmek és Bethlen Gábor szövetsége formálódni kezdett, s a közvetítésben Pareus is szerepet játszott.¹³

Ugyanezen a tanácskozáson, 1617. április 17-én javasolta Frigyes, hogy az Unió tagjai ünnepeljék meg a reformáció százéves jubileumát. Tette ezt az Unió egységének erősítése érdekében, meg azért is, hogy ezáltal a reformátusok teljes jogú elismerése is megtörténjék a Birodalmon belül, mivel ez az augsburgi vallásbékében (1555) még nem valósult meg.

Április 23-án el is határozták, hogy a reformációs ünnepségeket október 31. és november 2. között tartják meg. Megegyeztek abban is, hogy ki-ki maga szervezze és tartsa meg a megemlékezéseket, és hogy a hangsúly ne a protestáns felekezetek közötti eltérő nézeteken, vitatott tételeken, hanem a hálaadáson legyen.¹⁴ Igazat kell adnunk Fazakas Gergely azon felvetésének, hogy a Protestáns Unió által több németországi tartományban és városban egy időben megtartani tervezett jubileumi ünnepségek emlékeztetnek azokra az országos istentiszteleti alkalmakra, amelyeket uralkodói rendeletre Angliában a 10. századtól kezdve egészen 1947-ig szokás volt tartani.¹⁵ Érdemes lenne egyszer ilyen szempontból is megvizsgálni a németországi jubileumi prédikációkat, ünnepi alkalmi beszédeket.

A heidelbergi egyetemen többnapos ünnepi eseménysorozaton emlékeztek meg a száz esztendővel korábban lezajlott eseményekről. A programot október 29-én hirdette meg az ünnepségek fő szervezője, David Pareus dékánhelyettes. Az ünnepi alkalmakkor elhangzottakat a programmal együtt a *Iubilaeus Academicus* című gyűjtemény adta közre 1618-ban.¹⁶ Az elején David Pareus párlapos ajánlólevélben név szerint megszólította a

való, kiad. THURY Etele = *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, V, szerk. THURY Etele, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1906, 174.

¹² *Uo.* (Kiemelés tőlem: P. V. J.)

¹³ Ez derül ki Keserői Dajka János Pareushoz 1618. január 28-án kelt leveléből, amelyben megírta, hogy Bethlen örömmel fogadta V. Frigyes levelét a heilbronnai összefövetelről „sua Celsitudo [...] Serenissimi quoque Electoris Vestri literas debita cum observantia suscepit et legit mira alacritate. Quod vero suas Serenissimus Elector in diaeta Heilbrunnensi principum correspondentium ordinibus communicavit, Suaeque Celsitudinis sinceritatem ac pietatem erga orthodoxam Christi fidem testatam apud presentes fecerit, maximi beneficii loco ducit.” Kiadva HELTAI, *i. m.*, 66.

¹⁴ Thomas Albert HOWARD, *Remembering the Reformation 1617, 1817, and 1883: Commemoration as an Agent of Continuity and Change = Protestantism after 500 years*, eds. T. A. H., Mark A. NOLL, New York, Oxford University Press, 2016, 25–51.

¹⁵ A szigetországban tartott országos imádságok, böjtök és hálaadások kutatási programjáról a durhami egyetemen lásd FAZAKAS Gergely Tamás, *Az imádság mint feldolgozás: Politikai krízisek és természeti csapások értelmezése a kora újkortól a 20. századig*, *Studia Litteraria*, 2011/3–4 (*A trauma alakzatai*, szerk. TARÁCS Miklós), 52–77.

¹⁶ *Iubilaeus Academicus de doctrina Evangelii centum ab hinc annis, a tenebris Rom. Papatus in lucem revocari: Ecclesiaeque a sordibus eiusdem repurgari coepta, celebratus in Academia Archi-Palatina Heidelbergensi die 1. 3. & 4. Novembris 1617*, Heidelberg, Lancelot, 1618 (VD17 12:124111C).

pfalzi uralkodópárt: V. Frigyes és feleségét, Erzsébetet, az egyetem vezetőit és profeszszorait, és általánosságban köszöntötte a hallgatókat. Luther fellépésének jelentőségét taglalta, és a korábbi száz év eseményeit a Jelenések könyvének vízióival állította röviden párhuzamba.

November 1-jén az ünnepségek disputációval kezdődtek, amelyen David Pareus elnökletével a magyar Prágai András foglalta össze a mesterétől tanultakat *Thema seculare de causis, centum ab hinc annis, immenso Dei beneficio ex Evangelicis Germaniae ecclesiis eliminati, semper[ue] fugiendi Papatus Rom. [...] solenni disquisitioni propositum in inlyta Academia Archi-Palatina Heidelbergensi rectore [...] Simone Opsopoeo [...] praeside D. Davide Pareo, theol. facultatis seniore ac pro-decano, respondente Andrea Pragai Hungaro, Calend. Novembr. in auditorio novo.*¹⁷ Azaz: Százados téma azokról az okokról, amelyek miatt száz esztendővel ezelőtt Isten mérhetetlen jóságának köszönhetően a német evangélikus gyülekezetekből eltűnt a pápai vallás, amelyet mindig is kerülni kell. Ünnepi vizsga a híres pfalzi akadémián Heidelbergben Simon Opsopoeus rektorsága idején, David Pareus a teológiai kar seniore és prodékán elnökletével, a felelő (respondens) a magyar Prágai András, november 1-jén az új előadóteremben.

Abban, hogy Pareus választása éppen a magyar Prágai Andrára esett, több tényező is közrejátszott. Az akkoriban igen népes magyarországi és erdélyi hallgatók körében ő volt az egyik legtehetségesebb Pareus-tanítvány. Sógorának, Suri Orvos Mihálynak, ugyancsak egykori heidelbergi diáknak, majd később sárospataki lelképásztornak az alumnusaként érkezett Heidelbergbe. Patrónusának a testvére, Suri Orvos Pál szintén heidelbergi diák volt, és alkalmi verskötetettel köszöntötte 1613-ban V. pfalzi Frigyes és angliai Erzsébet, I. Jakab király lányának az esküvőjét.¹⁸ Ennek az alkalmi nyomtatvány-nak a létrejöttében minden bizonnyal maga David Pareus is szerepet játszott.

Prágai messzemenően élvezte heidelbergi mestere vendégszeretetét is. Egyik alkalmi versének keltezéséből tudható, hogy a Pareanum lakója volt, azé a Várhegy alján épült házá, amelyben Pareus együtt lakott legkedvesebb tanítványaival.¹⁹ Előzőleg már két sikeres vizsgát tett le. Az isteni gondviselésről és a bűn okáról Pareus elnökletével vizsgázott 1616. november 9-én. Heinrich Altingnál, a dogmatika professzoránál 1617-ben arról disputált, hogy a kálvinisták a hit alapját épen és sértetlenül megtartják-e.²⁰ Több

¹⁷ Nemcsak a *Iubilaeus academicus* részeként jelent meg (9–46), hanem önállóan is latinul (Heidelberg, Lancelot, 1617 [VD17 1:081193Z]), majd németül *Thema seculare oder Jubel Jahrs Disputation von Ursachen, warumb unsere Voreltern vor hundert Jahren das Römische Papstumb verlassen haben, und warumb es noch von meniglich, [...] zu fliehen sey, gehalten in der [...] Hohen Schul Heydelberg, durch [...] David Pareum, [...] den 1. Tag Novembris 1617. auß dem Latein ins Teutsch gebracht* címen (Newstatt an der Hardt, Starck, 1618 [VD17 1:075055X]).

¹⁸ *Solemmitas hymenaea nuptiis [...] principis d. d. Friderici V. [...] et [...] Elisabethae, Jacobi, Magnae Britanniae regis [...] filiae [...]*, Heidelberg, Lancelot, 1613 (RMK III, 1124).

¹⁹ SZENCI MOLNÁR, *i. m.*, 1089. lapján olvasható *Epigramma* című üdvözlőversét így írta alá: „Andreas Pragai de Nemes Kér scripsit Haydelbergae in Pareano, 24. Januar. anno 1617.”

²⁰ *De providentia Dei et causa peccati, respondente Andrea Pragai Ungaro. 9. Nov. 1616.* = David PAREUS, *Collegiorum theologorum [...] pars altera [...]*, Heidelberg, Geyder, 1620 (RMK III, 6089), 342–344 és *Problema theologicum, an Calviniani quos vocant, fundamentum fidei sartum, tectum retineant [...]* praeside Henrico Alting [...], Heidelberg, Lancelot, 1617 (RMK III, 1201).

üdvözlőverset írt társai disputációihoz 1617-ben, és verssel köszöntötte Molnár Albert *Postilla Scultetica* fordítását is.²¹

Valószínűnek tartjuk, hogy a pfalziak magyarok iránt megnövekedett érdeklődésének is köszönhető az, hogy Pareus magyar hallgatót választott erre az ünnepi és kitüntető szerepre. A disputációt Pareus *prooemiuma* vezeti be. Ebben a professzor utal arra, hogy száz esztendővel korábban, november 1-je előestéjén, amikor Luther kifüggesztette és egyúttal elküldte a mainzi érseknek a búcsúcédulák árusítása ellen tiltakozó levelét, még Tetzl üzelmei és nem a pápaság ellen szólalt fel. S az, hogy beadványát szóra sem méltatták, adott Luthernek okot arra, hogy végiggondolja, és a Biblia fényénél rávilágítson a pápaság egyéb visszaéléseire: a pápai hatalom, a miseáldozat, de különösen a hit által való megigazulás tanát illetően. A kis szikra lángra kapott, és hatalmas tűzként terjedt szét. Így Európa országaiban is, mint Gallia, Britannia, Dánia, Svédország, Csehország, Lengyelország és Magyarország, megtörtént az egyházak megtisztulása (*re purgatio*), és megszűnt a pápista mise és bálványozás (*papisticae missae ac idololatriae abolitio*). Pareus felsorolja a svájci reformáció nagy alakjainak: Zwinglinek, Oecolampadiusnak, Farelnek, Viretusnak és Kálvinnak a buzgalmát az Evangéliumnak a sötétségből való kiszabadításában. Konkrétan említi Pfalzot, ahol a wittenbergi láng kissé nehezebben, mégis a maga idején világosságot gyújtott. Ebben nagy szerepe volt Philipp Melanchthonnak. Pfalz azóta az ortodoxia székhelye, *a többi német és európai egyház anyja és dajkája* – nem erőszak, hanem jóságos cselekedetek (*beneficia*) és a szeretet (*affectus*) által. E történeti visszapillantást Melanchthon latin énekének két sorával zárja anélkül, hogy nevét említene. Ebben Melanchthon az emmausi tanítványok Krisztushoz intézett kérését verselte meg a következőképpen:

Vespera jam venit: nobiscum Christe, maneto,
Extingui lucem ne patiare tuam! (Lk 24,29)²²

Majd a disputára térve elmondja, hogy nem „longo stylo”, azaz hosszadalmasan, hanem Luther példáját követve, tézisek segítségével – ő aphorismáknak nevezi ezeket – kívánja bemutatni az évszázados és még mindig aktuális témát: „Aki üdvözülni akar, az mindenekelőtt kerülje a római pápaságot.” („Quicumque vult salvus esse, ante omnia necesse est, ut fugiat Papatum Romanum.”)

A jelmondat egyfelől jól kapcsolódik Luther száz évvel korábbi fellépéséhez, amely éppen azokért a hívekért történt, akik abban a hiszemben vásároltak búcsúcédulákat, hogy ezáltal üdvözülni fognak. Másfelől a „Quicumque vult salvus esse” megfogalmazás

²¹ Lásd a 19. jegyzetet. Prágai latin verseinek kiadása: *Régi magyar költők tára, XVII. század*, 8, Bethlen Gábor korának költészete, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1976, 457–460.

²² Ennek az éneknek Nikolaus Herman-féle változata néhány Nikolaus Selneckertől származó versszakkal kiegészítve, szerepel a ma használatban lévő evangélikus énekeskönyvekben. Az 1. versszak szövege: „Ó, maradj velünk, Krisztusunk,/ Mert már estefelé vagyunk!/ Szent igéd tiszta fényt hintsen,/ És munkáldokdjék szívünkben!” Ezúton is köszönöm Ittész Gábornak ezt a kiegészítést.

felidézi az Athanasius nevéhez kötött,²³ valójában az ő működése után, 500 körül keletkezett hitvallásnak az első mondatát, amely így hangzik: „Quicumque vult salvus esse: ante omnia opus est, ut teneat catholicam fidem.”²⁴ („Aki üdvözülni akar, annak mindegyikét az egyetemes-keresztyén hitet kell megtartania.”) Ez a hitvallás első részében a szentháromságtant, második részében Jézus megtestesülését és a megváltás legfontosabb tényeit foglalja össze. Ez, a kezdete után *Quicumque*ként is idézett hitvallás magyar fordításban a régi magyar irodalomban igen sokszor megjelent.

Közismert szöveg volt a latin eredetije is a heidelbergi teológusok körében, ezért Pareus, mint kitűnő pedagógus, ehhez az ismert hitvalláshoz kapcsolódva fogalmazta meg az 1617. évi heidelbergi egyetemi ünnepség disputációjának fő tételét, egyetlen szóval sem említve ezt az összefüggést.

A jelmondat megokolását Prágai 236 tételben vezette elő. Az első öt tulajdonképpen összefoglalja a disputa tartalmát, és meg is nevezi azt a három fő okot, amely miatt a pápaság a keresztyén vallás visszájára fordítása (*eversio*). Ezek a következők: a keresztyén-ségtől való elszakadás (*apostasia*), a bálványimádás (*idololatria*) és a zsarnokság (*tyrannis*). Mindegyik tételről egy-egy részfejezet szól.

Az első oknak a kifejtése annyiban hasonlít Luther téziseihez, hogy ez is 95 pontból áll. Pareus ezekben részletezi, hogy a pápai egyház hittől szakadása abban mutatkozik meg, hogy először is nem fogadja el a Szentírás Istentől ihletett voltát, s helyette az Egyháznak és a tradíciónak a szerepét hangsúlyozza, amelyet Isten le nem írt igéjének is nevez (20). Másodszor tagadja, hogy az üdvözítő hit az Isten kegyelmében való bizonyosság (34), és hogy a megigazító hit elválaszthatatlan a szeretettől (39). Harmadszor egymás után idéz olyan bibliai verseket – anélkül, hogy a pontos helyeket megadná, de az idézeteket mindig kurziválva hozza –, amelyek az ember jócselekedetek nélküli, hit által való megigazulását bizonyítják a pápai egyház érdemekre és jócselekedetekre épülő tanításával szemben. Negyedszer több, a Szentírástól eltérő, hamis, istentelen, szentségtörő tanítást említ, úgymint az eredendő bűn, Krisztus egyedüli közbenjáró voltának a tagadása, a szentségek kérdése stb. Ez az első rész, anélkül, hogy a fogalmakat nevükön nevezné, tulajdonképpen annak a négy „solá”-nak (*sola Scriptura, sola gratia, sola fide* és *solus Christus*) a római egyház részéről való tagadását mutatja be, amelyeket a protestáns vallások alaptételeként tartunk számon.

A II. fejezet a *Horribilis idololatria Papatus Rom[ani]* címet viseli. Az első és a második parancsolatot és további bibliai verseket idéz, amelyeknek a pápaság már 1000 év óta ellene van. Főleg Mária tiszteletét kifogásolja, akihez éjjel-nappal imádkoznak, és aki sokak számára az Üdvösség kapuja, helyett, hogy Krisztust, az igazi Közbenjárót imádnák. Apuleius *Aranyszamarát* is idézte, amelyben a samár is Mária segítségéért fohászokodott: „Regina coeli, sive tu, Ceres Alma!” – felkiáltással a XI. könyvben. Néhány Mária-himnusz és több mint egy tucat Mária-psalmus incipitjét idézte Bernát zsoldároscopyéből,

²³ W. H. NEUSER, *Der Calvinismus in Heidelberg zu Beginn des 17. Jahrhunderts = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, összeáll. CSANDA Sándor, KESERÚ Bálint, Szeged, JATE Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1978, 35.

²⁴ <http://www.preces-latinae.org/thesaurus/Symbola/Quicumque.html> (utolsó letöltés: 2017. május 17.)

amelyek Szent Dávid egy-egy zsoldtárának Máriára alkalmazott verziói. Az alapot jelentő bibliai zsoldtár szövegét itt sem citálta, de a hallgatóság egészen biztosan tudta, hogy például a „Domina in te speravi, non confundar in aeternum” sor a 71. zsoldtár 1. versére²⁵ rímel a protestáns zsoldtárszámozás szerint. Prágai *superstitió*ként és *idololatriak*ként definiálja ezt a vallást, mivel nem Istent, hanem helyette más teremtményt vagy dolgot tisztel. Ezek után újra megismétli a főgondolatot, amely szerint a bálványimádás miatt is őrizkedni kell a pápa egyházától, és ezzel lezárja a második részt.

Majd rátér a harmadik okra, ami pedig a *Tyrannis Antichristiana Papatus Rom[ani]*. A pápaság egyetemesség válásának történetét érintve sorra veszi a pápák attribútumait, és cáfolja azokat. Tagadja, hogy a pápa ég és föld ura, pontifex maximus és imperator is, aki kettős hatalommal bír: spirituálissal és szekulárisal. Mindent hazugsággal, a Sátán ereje által, a kiközösítés és kiátkozás eszközével visz véghez. A Biblia Antikrisztusról szóló verseit alkalmazza a pápára (1Thess 2,34; Jel 4,5). Így a pápa Babylon, gemina bestia stb. Összefoglalásában ezt a szempontot tekinti a legnyomósabbnak, ami miatt a pápa egyházának az elhagyása mellett kell döntenet, miként azt a reformátorok (*patres nostri*) is tették.

Az utolsó előtti tézisben megjegyzi, hogy nem személyek ellen szolt, csupán olyan tévedéseket kívánt bemutatni, amelyek Isten ígéje ellen vannak. Végezetül a keresztény szeretet nevében könyörög mindenkéért, még a pápáért is, hogy Isten felnyissa szívük szemét, és térítse meg a megtérítendőket, őrizze meg a megőrzendőket.

A 236 tételben nincsen forrásmegjelölés. A korabeli teológushallgatók számára ezek ismert *locus communis*ek voltak. Nem meglepő, hogy Pareusnak a Mária-kultuszról elmondott kritikáját szinte szóról szóra felleltük a Joannes Pappus elnökletével folytatott strassburgi disputációgyűjtemény egyik darabjában.²⁶ Pappus 1578-tól e lutheránus akadémia teológiaprofesszora volt. Szenci Molnár Albertet is tanította. Hasonló egyezések a korabeli disputákban – evangélikusokban és reformátusokban egyaránt – bizonyára kimutathatók lennének még.

Pareusnak az aphorismák utáni vitát bevezető *Praefatiója* hasonlóképpen nem érinti a protestáns felekezetek közötti ellentéteket. Magát a vitát még summázat szintjén sem közli a nyomtatvány, csak az egész disputát lezáró *Hálaadó imádságot*, amelyben többek között azért is köszönetet mond, hogy Gallia, Britannia, Dánia, Svédország, Lengyelország, Magyarország és Csehország területén az előző száz esztendőben az egyházak kiállták az Antikrisztus támadásait, és azért is, hogy Isten olyan tudósokat (*doctores*) és igehirdetőket (*praecones*), olyan vezetőket (*principes*) és testületeket (*magistratus*) küldött, akik a „harcos egyház dajkáját sarkallják” („qui fideles ecclesiae tuae militantis nutricios agant”, 44). Imádkozik mindazok egységéért, akik az Evangéliumot vallják: „Da, Pater misericors, ut quotquot Antichristo relicto Evangelium gratiae tuae profitentur, omnes

²⁵ Vulgata, Psalm. 70,1: Domine, in te speravi, non confundar in aeternum.

²⁶ *Disputatio VIII. De tertio membro causae VIII. recusatae a nostris synodi Tridentinae sc. ob tyrannidem papae, de qua [...] respondebit mag. Leonhardus Cotlerus Norheimensis-Palatinus XI. Maij MDCX = Disputationes ex libro publico nostrarum ecclesiarum, cui titulus: gravamina opposita adversus synodi Tridentinae restitutionem seu continuationem, a Pio IV. pontifice indictam*, Strassburg, Bertram, 1610 (VD17 23:257527B), 119–139.

sint coagmentati eadem mente et sententia veritatis tuae, *sintque unum*, sicut tu unus es cum Filio et Spiritu tuo; ne intestinis eorum dissidiis irritatus, auferas ab eis regnum gratiae tuae, tradasque aliis, qui fructus meliores ferant.” (44)²⁷ Külön is imádkozik Anglia királyáért és minden keresztény fejedelemért, V. Frigýest néven is nevezve, aki a heidelbergi akadémia önzetlen támogatója.

A heidelbergi disputáció a maga teljességében jól összefoglalja a protestáns és katolikus vallás- és hitbeli különbözöségeket. Ugyanakkor nem érinti a protestáns felekezeten belüli eltéréseket, az egység fontosságát hangsúlyozza, és ezzel eleget tesz az Unió által megfogalmazott alapelvnek a reformáció jubileumának megünneplését illetően.

November 2-án nem az egyetemen, hanem a heidelbergi Szentlélek-templomban került sor Abraham Scultetus *Jubileus esztendei prédikációjára*.²⁸ Szövegét függelékben közli Christianus Kyfertus latin fordításában a *Iubilaeus Academicus* (82–118).²⁹ Részletes ismertetésétől itt eltekintünk, csak arra utalunk, hogy az ajánlólevélben Scultetus felsorolja a protestáns országok akkor florealó „oszlopaít”. A német fejedelmeket I. Jakab angol, IV. Keresztély dán és Gusztáv Adolf svéd király után hozza, összesen harminchármat. Majd Gallia jön tíz névvel, s utána következik Magyarország és Erdély. A német eredeti szövegben összesen tizenöt magyar és erdélyi név szerepel, de a latin nyelvű verzióban már *negyvenhárom* név van, ami igen tekintélyes gyarapodást jelent, és egyben azt is jelzi, hogy a latin fordítás megjelentetésekor külön gondot fordítottak arra, hogy Magyarország és Erdély vonatkozásában kibővítsék a névsort. Korábban azt gondoltuk a német változat ismeretében, hogy csak Molnár Albert magyar fordításában, az ő jóvoltából egészült ki a névsor olyan nevekkel, mint *Vidua Pacrot* [Patzot], *David Zolyomi liber baro in Székelyhida* vagy *Sigismundus et Paulus Mariasi* stb. – akik Molnárnak is a jötevői voltak. Most azonban kiderült, hogy már a Scultetus-szöveg latin fordításában a Molnár verziójával egyező, hosszabb névsor szerepelt. Ez pedig azt jelenti, hogy Molnár a német eredetiben látott rövid névsort kibővítette, és az ugyancsak 1618-ban készült latin nyelvű *Iubilaeus Academicus*-ban latinul megjelenő Scultetus-prédikációba is felvetette, bizonyára a vele igen baráti viszonyban lévő Scultetus beleegyezésével. Számát tekintve tehát ez a névsor a legtekintélyesebb, megelőzi a harminchárom támogatót felsoroló német és a tíz névből álló franciaországi csoportokat. Rajtuk kívül szerepel még *Polonia* tizenöt családnévvvel, *Lithvania* két névvel és egy-egy nevet említ *Bohemia*, *Moravia* és *Silesia* területéről.

Scultetus újra párhuzamra építette mondanivalóját: ezúttal a bibliai Jósias király történetét idézte fel, aki megtalálta Mózes elveszett törvényeit, s attól fogva azoknak megfelelően uralkodott. A reformáció az Evangélium újrafelfedezésével szakított a római

²⁷ Kiemelés tőlem: P. V. J.

²⁸ Abraham SCULTETUS, *Evangelische JubelJahrs Predigt, zu Heidelberg den 2. Nov. anno 1617. in der Kirchen zum H. Geist gehalten*, Heidelberg, Lancelot, 1617 (VD17 23:325630U); Frankfurt am Main, Rosa, 1617 (VD17 12:625145T); Amberg, Schönfeld, 1618 (VD 17 39:130617M).

²⁹ Latinul is megjelent önállóan: *Concio secularis de Evangelii Doctrina decimo quinto a Christo nato seculo divinitus instaurata, conservata, e Germanico in Latinum sermonem transtulit M. Christianus KYFERTUS*, Heidelberg, Lancelot, 1618 (VD 1712:165991R).

egyházzal. A reformáció előtti állapotokat a *Thema secularē*hoz hasonlóan a babonaság–bálványozás–tyrannis hármasságával jellemezte. Példaanyaga is hasonló Pareus disputációjához. Mária zsolnárait például ő is idézte. Pareustól eltérően Scultetus azonban szóvá tette, és meg nem értését fejezte ki az evangélikusok reformátusoktól eltérő úrvacsora-felfogását illetően. Mindazonáltal hangsúlyozta, hogy atyafainak tekinti őket, és az értük való imádkozásra kérte hallgatóit. Míg az *Új esztendei prédikáció*ban a reformáció európai kibontakozását mutatta be, e beszédében a kálvinizmus Németországban való terjedését ismertette, a közel négy évtizeddel korábban aláírt *Formula concordiae* (1577) óta, amikor egyedül Bréma és Neustadt volt csak kálvinista (120).

November 3-án az egyetemen folytatódta tovább a megemlékezések. Ekkor került sor Heinrich Alting beszédére „de miseria ecclesiae a Romano Papatu oppressae, deque felicitate eiusdem superiore seculo [...] restitutae”, azaz a római pápa által elnyomott egyház nyomorúságáról és az előző században helyreállított egyház boldog állapotáról.³⁰ Alting bevezetésében a reformáció jubileumának megünneplését jogosnak és indokoltnak tartja, hiszen a rómaiak százados játékokat rendeztek városuk alapításának évfordulóján; a római Antikrisztus pedig száz, ötven és huszonöt évenként jubileumi szent évet és annak alkalmából bűnbocsánatot hirdetett. A római pápaság idején tapasztalt nyomorúság okát az anyanyelvű Biblia hiányában látja, amely a római egyház tekintélyének és hatalmának a túlzott megnövekedéséhez és bálványimádáshoz vezetett. Mária tiszteletét ő is több példával illusztrálja. A 16. századi reformátorok elődeiként szól Husz Jánosról és Prágai Jeromosról. Luther mellett Melanchthont, a Pomeranusként is emlegetett Joannes Bugenhagent, Oecolampadiust, Bullingert és Bucerust említi még, mint a reformáció fő képviselőit. Így szerinte az Evangélium világossága Németország két szegletéből: Wittenbergből és Zürichből terjedt szét a világra (64). A reformátorok első dolga az volt, hogy Isten igéje, a Biblia tisztán és romlatlanul (*integrum et incorruptum*) szóljon, így világossá vált Krisztus áldozata, lelepleződött a pápa hatalmaskodása, és megújulhatott az egyház és a vallás. A beszéd általános hálaadással végződik, amelyben V. Frigyesért és a heidelbergi akadémiáért külön is imádkozott Alting.

Végül november 4-én, utolsó eseményként hangzott el Simon Stennek, az eloquentia és a történelem professzorának *Carmen seculare* című költeménye a római Antikrisztusról,³¹ amely csak címében emlékeztet Horatius azonos című himnuszára, amelyet a Kr. e. 17-ben megrendezett *ludi seculares*en mondott el Augustus tiszteletére sapphói strófában. Sten költeménye ellenben hexameterekből áll. Verse elején a reformátorok elődjeként említette Husz Jánost. Felidézte a halála előtt mondott utolsó mondatát is, amelyben a következőképpen utalt Luther eljövételére: „a ludat, [ezt Husz magára értette, mivel a hus-husa cseh szó jelentése lúd] ma megégetik, száz év múlva azonban egy hattýú jön majd, akit nem égetnek meg.”³²

³⁰ *Iubilaeus Academicus, i. m.*, 46–68.

³¹ *Uo.*, 69–80.

³² BÁTHORY Orsolya, *A lúd, a hattýú és a Felelet = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 41–47.

A másik figyelemre méltó jelenség, hogy Sten egy helyen Zwingli zürichi fellépését Samson Mediolanensis ferences szerzetes, az ottani Tetzl működése ellen korábbra tette, mint Luther fellépését (69). Más helyen viszont helyesen Luthernek juttatta az elsőséget (77). Sten szólt a trienti zsinatról is, amelynek határozatai elől menekülniük kell mindazoknak a nemzeteknek, amelyeknél győzött az Evangélium. A nemzetek felsorolásában a pannonok mellett a dákokat említette még. Köztudott, hogy az erdélyiek latin megnevezése a kora újkorban ez volt:

Qui [Deus] nos cum Danis, Suecis, Belgisque Britannisque
Et Gallis, *cum Pannonibus Dacisque* Polonisque
Et, qui constantem Doctorem habuere, Bohemis
[...] extraxit in oras
Luminis [...]. (77)³³

Ezzel a költeménnyel zárult le a heidelbergi egyetem jubileumi ünnepségsorozata. Míg Pareus a disputában főleg a protestánsok egységét hangsúlyozta, és azt, hogy a protestáns felekezetek mindnyájan Luther örökösei, Alting és Sten a svájci kálvinista reformátorok működésére irányították rá a figyelmet, tevékenységüket Lutherével párhuzamba állítva emlegették, ezzel is a kálvinista felekezet németországi létjogosultságát igazolva.

Természetesen a katolikus oldal nem hagyta szó nélkül a megjelent írásokat. Prágai téziseit Maximilianus Sandaeus amszterdami születésű jezsuita, a würzburgi püspöki szeminárium teológiatanára támadta meg Mainzban a következő évben. Vitairatának címe rímel Pareus *Themájának* a címére: *Thema seculare de causis, post mimicum centuplicis inconstantiae ludibrium deserendae semperque fugiendae Synagogae Protestanticae, solenni disceptationi propositum, & oppositum Themati seculari de causis eliminati, & fugiendi Papatus Rom. Davidis Parei professoris Heidelbergensis, praeside Maximiliano Sandaeo Batavo e Societ. Jesu, ss. theolog. doct. & Herbipoli profess...*³⁴ Azaz: Százados téma azokról az okokról, amelyek miatt az állhatatlanság százszoros komédiás játéka után a protestáns gyülekezeteket ott kell hagyni, és mindig el kell kerülni. Ünnepi vizsga, amely David Pareus heidelbergi professzornak a római pápaság megszüntetésének és elutasításának az okairól írott százados témája ellen készült a bataviai Maximilianus Sandaeus jezsuita, a szent teológia würzburgi professzora elnökletével. A felelő (respondens) az amszterdami Alexius Midassumannus. E hallgató életéről és működéséről nem sikerült többet megtudni. A vizsga dátuma is hiányzik a címből.

Sandaeus ajánlása a heidelbergi teológia hallgatóit szólítja meg. Pareus téziseit hazug rágalomnak tartja, amelyekben tévesen vádolja a római egyházat hitehagyással, bálványozással és zsarnoksággal. Pareus kiinduló tételét a visszájára fordítja, gondosan megőrizve annak az Athanasius-hitvallásból származó megfogalmazását: „Quicumque vult salvus esse, ante omnia opus est, ut excretur et deserat Synagoga Protestanticam, id est Lutheranismum, Calvinismum, Luthero-Calvinismum, Calvino-Lutherismum.”

³³ Kiemelés tőlem: P. V. J.

³⁴ Mainz, Albin, 1618 (VD17 39:120592S).

(„Aki üdvözülni akar, mindenekelőtt szükséges, hogy elátkozza és elhagyja a protestáns gyülekezetet, azaz a lutheranismust, a calvinismust, a luthero-calvinismust és calvino-lutherismust.”) A reformáció követőire a *Synagoga Protestantica* kifejezést használja, amelynek meghatározása teljes egészében egybehangzik fent idézett tételével: „totius religionis Christianae sub nomine Christi eversio, cum qua nulla salus potest consistere.” A három ok, ami miatt a protestáns gyülekezeteket kerülni kell, itt is ugyanaz, mint amelyekkel Pareus a római egyházat jellemezte. Sandaeus nagyjából pontról pontra haladva cáfol, Luther, Kálvin és más protestáns szerzők műveinek egy-egy kiragadott megállapítását idézve, és a margón pontosan feljegyezve idézetei helyét. Általában együtt tárgyalja a protestáns felekezeteket, de nem mulasztja el, hogy a közöttük lévő vitás kérdésekre is utaljon, amelyeket Pareus 1617-ben politikai megfontolásból inkább elhallgatott.

Munkája végül is a cáfolandó disputáció 236 pontjával szemben 300 pontból áll. A 244–300. tézisekben a pápai hatalom védelmében azzal vádolja ellenfeleit, hogy felforgatók, mivel Luther és Kálvin is a politikai ellenállás jogosságát hirdeti. Végül Ágostontól vett idézettel búcsúzik az igazságot szerető olvasójától.

A jezsuita elleníratot Pareus nem hagyta szó nélkül. Már Zoványi Jenő felfigyelt arra, hogy a jezsuita Sandaeus támadására válasz született, amelyet *Assertiones* címen Prágai András művei között szerepeltetett. Új kiadását Pareus *Miscellanea catechetica* című műve 1634. évi kiadásában jelölte meg.³⁵ Miként a *Thema seculare*, úgy az *Assertiones* is David Pareus műve. Valóban már sok évvel 1622-ben bekövetkezett halála után, 1634-ben jelent meg Zacharias Ursinus általa sajtó alá rendezett és kibővített *Corpus doctrinae Christianae ecclesiarum a Papatu Romano reformatarum* című keresztény tudományának *Miscellanea catechetica* című függelékében, olyan vitairatok társaságában, amelyek a református és a „heterodox”, azaz más vallások közötti vitás kérdéseket („praecipui articuli religionis Christianae inter Evangelicos, Reformatos et Heterodoxos controversi”) tárgyalják. David Pareus fia, Johann Philipp Pareus, az egész kötet gondozója időszerűnek vélte ezek publikálását.³⁶ A sorban a második a *Thema seculare [...] ejusdemque Assertio adversus stolidos sarcasmos Maximiliani Sandaei Societatis Jesu, presbyteri Herbipolensis*. A bevezető elején Pareus nem egyszerűen Sandaeusnak nevezi ellenfelét, hanem *Conzio-Sandaeus, sive Sandaeo-Conzius*nak, mivel jól látja, hogy Maximilianus Sandaeus és a reformáció százéves heidelbergi jubileumát élesen kritizáló Adam Contzen³⁷ egy húrnon pendülnek. Arra pedig, hogy Sandaeus a heidelbergi disputációt szatirikus élel hazugságokkal és rágalmozásokkal darabokra szaggatta, Pareus azzal válaszol, hogy újra közli mind a 236 tézisének. Közéjük időnként *Assertio* című fejezeteket iktat be, amelyekben a jezsuita állításokat cáfolja. Ezekben felfedi azokat a forrásokat, amelyeket az eredeti

³⁵ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., Magyarországi Református Egyház, 1977, Prágai András szócikk, 487.

³⁶ *Corpus doctrinae Christianae ecclesiarum, a Papatu Romano reformatarum*, Hanau, Aubry, 1634 (VD 17 107:71604F). Ezúton köszönöm meg Oláh Róbertnek, hogy a debreceni Református Kollégium Könyvtárában meglévő példányt (C 559) kézbe vehettem, és arról részleges másolatokat kaphattam.

³⁷ Adam Contzen vitairatairól lásd e kötetben Imre Mihály tanulmányát.

disputációban nem jelölt meg. Így kiderül, hogy például azt az állítását, hogy a Szentírásban nincs isteni ihlet, Didacus Andradius portugál teológustól, a trienti zsinat védelmezőjétől vette (88). S hasonlóképen konkretizálja Robertus Bellarminus, Wilhelmus Lindanus, Franciscus Costerus, Stanislaus Hosius stb. műveiből való átvételeit is. Pareus válasza a 33. tézisig tíz számozatlan *Assertio*. A sajtó alá rendező megjegyzése szerint a folytatás elveszett Heidelbergben, Pareus könyvtárának kifosztásakor,³⁸ ezért a vitairat további része a 34. tézistől a 236-ig az eredeti kiadás újraközlése kiegészítések nélkül.

Ezt a *Thema secularét* – nem véletlenül – a *Symbolum B. Athanasii cum notis Parei* követi a *Miscellanea* gyűjteményben, ami újabb érv amellet, hogy Pareus 1617. évi jubileumi fő tézisének hitvallásszerű megfogalmazása és az Athanasius-féle hitvallás joggal állítható párhuzamba. Ennek az értekezésnek is van magyar vonatkozása, hiszen a végére illesztette Pareus Vásárhelyi Mózes, pataki rektor 1601. augusztus 14-én hozzá intézett kérdését, amelyet a professzor válaszával együtt Heltai János is újraközölt, a vonatkozó szakirodalom összefoglalásával.³⁹

Pareus Ursinus-magyarázata a hozzácsatolt *Miscellanea catechetica* függelékkel együtt változatlan tartalommal és terjedelemben még egyszer megjelent 1651-ben Hanauban.⁴⁰ A Prágai András által ismertetett jubileumi *Thema secularénak* tehát ez a Pareus Sandaeusnak válaszoló *Assertióit* tartalmazó harmadik kiadása.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a Pareus–Prágai disputáció, a Heidelbergben elhangzott ünnepi beszédek – Scultetus prédikációjától eltekintve –, továbbá Sten költeménye a Heilbronnban elhatározott uniós elveknek megfelelően, messze elkerülik a protestáns felekezeteken belüli vitás pontokat, a közös ellenféllel, a római pápa egyházával vitatkoznak. Bennük a vallási szemponthoz politikai célzat is társul. A heidelbergi egyetem, Pareus kijelentése szerint, *a többi német és európai egyház anyja és dajkája* kívánt lenni. Ez a szempont érvényesül a beszédekben is. A heidelbergi ünnepi megemlékezés-sorozatban több alkalommal is felvillant a magyarországi és erdélyi reformáció múltja és akkori jelene. Az ünnepséget megörökítő nyomtatványokban pedig név szerint is fel vannak sorolva a protestáns hit iránt elkötelezett európai személyiségek – köztük magyarországiak és erdélyiek is, akik a harmincéves háború során hamarosan a nyugatiak politikai szövetségesei lettek.

³⁸ „Hucusque Assertio Thematís secularis reperta est in liturariis Pareanis. Reliquae enim chartae in direptione Bibliothecae, quae ab improbis manibus Heidelbergae facta est, perierunt.” (*Thema secularé [...] ejusdemque Assertio, i. m., 97.*)

³⁹ HELTAI, *i. m.*, 32–35.

⁴⁰ Hanau, typ. J. Lasché, haer. J. Rosa, 1651.

Imre Mihály

*Protestáns–katolikus polémia az 1617-es centenáriumról, a magyar recepció jelei**

A reformáció centenáriumára irányuló magyarországi kutatás eddig elsősorban a korabeli peregrináció tevékenységeként, főként a heidelbergi és marburgi peregrinusok munkáinak kontextusában vizsgálta a *Jubeljahr* hazai szereplőit, kapcsolatrendszerüket, illeszkedésüket a német környezetbe. Ugyancsak kiemelkedő szerep jutott a Szenci Molnár-kutatásban a „Jubileus esztendő”-höz köthető művek vizsgálatának, forrásaik felderítésének.¹ (Vonatkozik ez elsősorban a *Postilla Sculteticára* és a *Jubileus esztendei prédikációira*, vagy az *Appendix de Idolo Lauretano* kivételesen összetett polemikus jellemzőire.) Ha csak a mennyiségi szempontokat érvényesítjük, már 1618-ban a frankfurti és lipcsei könyvvásár nyomtatott könyvlistái külön kötetben, vagy terjedelmes fejezetekben sorolták fel a százéves évfordulóra megjelent protestáns és katolikus művek sokaságát. A reformáció első száz esztendeje küzdelmes, de magabiztos, sikeres identitás birtokában tekint vissza az előző székulumra – Hartmann Braun szerint: *Saeculum Clarae Lucis Evangelicae* –, a Jubelfest végtelen gazdag eseménysorozata igen összetett és polemikus cáfolata akart lenni a katolikus múlt és történelemértelmezés intézményi, konfesszionális, liturgikus hagyományrendjének. A német kutatásban a hagyományos teológiai, kontrovertológiai és egyháztörténeti szempontok mellett fokozódó szerepet kap a *kommunikáció- és nyilvánosságkutatás, a folyamatok médiatizáltsága, a hordozó médiumok eltérő sajátosságai*, valamint a *kulturális emlékezet szerkezetének változása és az emlékezetpolitika* témája is egyre inkább szembetűnővé válik. Hatalmas emlékezetpolitikai küzdelem bontakozik ki, nem véletlen, hogy történelmi és ellentörténelmi kronológiákat, emlékezetkonstrukciókat és ellen-emlékezetkonstrukciókat működtetnek mindkét oldalon; ezzel párhuzamosan erősen dichotómmá, olykor antagonisztikusan, két osztatúan polarizálttá válik a visszatekintő múltértelmezés, sokszor megsemmisítve a legkisebb dialógus lehetőségét is. Mindez roppantul szervezett és kitérített kommunikációs térben, hatalmas kulturális nyilvánosság közegében zajlott az ezrével nyomtatott röpiratoktól

* A szerző a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének professor emeritusa.

¹ Vö. IMRE Mihály, Szenci Molnár Albert, *Jubileus Esztendei Prédikáció Appendix de Idolo Lauretano*, Oppenheim, 1618, A reformáció százéves évfordulójának ünneplése, Kísérőtanulmány a Bibliotheca Hungarica Antiqua XLV. kötetéhez, Bp., Balassi–OSZK, 2017, 35.

kezdve, a prédikációk tömegén és az alkalmi emlékérmeken keresztül a négy-, hat-, nyolcszólamú kórus- és zeneművekig.²

Azonban a protestánsok centenáriumi ünnepségein is kezdettől fogva – eltérő mértékben ugyan, de – jelen volt a megosztottság. Már 1617 elején felmerült Wittenbergben és Heidelbergben a jubileum megünneplésének szándéka. Áprilisban a wittenbergi egyetem teológiai fakultása kérelmet nyújtott be Johann Georg szász választófejedelemnek, hogy október 31-től rendezzenek egy háromnapos évfordulós ünnepséget. Felhívással fordultak minden olyan gyülekezethez, fejedelemséghez és birodalmi városhoz, amely 1580-tól elismerte a *Formula Concordiae*-t. Ugyancsak áprilisban – Heidelbergben –, a Protestáns Unióhoz tartozó fejedelemségek és gyülekezetek határozták el a november 2-re tervezett évfordulót.³ Hasonlóan fontos centrumai voltak még a jubileumi ünnepségeknek más protestáns egyetemi központok (Strassburg, Marburg, Herborn, Lipcse, Rostock, Tübingen): a velük vívott polémiát a katolikus universitasok (Molsheim, Dillingen, Ingolstadt, Mainz) szervezték.

V. Pál pápa 1617. június 12-én rendkívüli jubileumi évet hirdetett meg ez év őszére a keresztény országokban: *Jubileum Universale, Ad divinam opem in praesentibus Ecclesiae necessitatibus implorandam* (Ecce Tribulationes...) címmel.⁴ Már az első mondata rendkívül komor hangvételű: Íme, a gyötrelmek szorongatnak bennünket, a Sátán kísértései garázdálkodnak közöttünk.⁵ Ez az időszak lényegesen rövidebb volt a szokványos jubileumi évnél, csak tizenöt napra volt érvényes, egyes egyházmegyék templomaira, kegyhelyeire vonatkozott. Most is elsőként a pápai székhely kiemelt templomait ajánlja búcsújáró helynek, bár mellette a hívek saját igényeik, adottságaik szerint kereshetik fel a hozzájuk közeli templomokat, kolostorokat.⁶ A legfontosabb azonban mindenki számára az egyház

² A méretekről fogalmat alkothatunk, ha a nürnbergi eseményeket felidézünk. Balthasar Scherf 3000 példányban nyomtatta ki az évfordulós köszönetmondást és 1000 exemplár készült az imádságokból. November 2-án mutatták be a St. Lorenz templomban Johann Staden orgonakísérettel készült, nyolcszólamú kórusművét. A hatalmas szakirodalomból csak néhányat emelünk ki: Wolfgang FLÜGEL, *Konfession und Jubiläum: Zur Institutionalisierung der lutherischen Gedenkkultur in Sachsen 1617–1830*, Leipzig, Leipziger Univ.-Verl., 2005; Marianne CARBONNIER-BURKARD, *Die Reformationsjubiläen: Protestantische Konstruktionen (17.–20. Jahrhundert) = 500 Jahre Reformation: Bedeutung und Herausforderung*, hg. Petra BOSSE-HUBER, Serge FORNEROD, Thies GUNDLACH, Gottfried W. LOCHER, Zürich, Theologischer Verlag Zürich, 2014, 217–236; Volker LEPPIN, „... dass der Römische Antichrist offenbaret und das helle Licht des Heiligen Evangelii wiederumb angezündet”: *Memoria und Aggression im Reformationsjubiläum 1617 = Konfessioneller Fundamentalismus: Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*, hg. Heinz SCHILLING, München, Oldenbourg, 2007, 115–131; Wolfgang FLÜGEL, „Und der legendäre Thesenanschlag hatte seine ganz einige Wirkungsgeschichte”: *Eine Geschichte des Reformationsjubiläums*, Berliner Theologische Zeitschrift, 2011/1, 28–43.

³ Hans-Jürgen SCHÖNSTÄDT, *Antichrist, Weltheilsgeschehen und Gottes Werkzeug: Römische Kirche, Reformation und Luther im Spiegel des Reformationsjubiläums 1617*, Wiesbaden, Steiner, 1978.

⁴ Szövege megjelent: *Magnum Bullarium Romanum*, Neudruck der Ausgabe Rom 1754, Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1965, Bd. 5, 4, 232–234; Iris LOOSEN, *Die „universalen Jubiläen“ unter Papst Paul V. = Das historische Jubiläum: Genese, Ordnungsleistung und Inszenierungsgeschichte eines institutionellen Mechanismus*, hg. Winfried MÜLLER, Münster, Lit, 2004, 117–137.

⁵ „Ecce tribulationes apprehenderunt nos: Diaboli tentamenta grassantur in nobis.”

⁶ „[...] omnes & singulos utriusque sexus Christi fideles tam in Alma Vrbe nostra, quam alibi ubique locorum constitutos, [...] in Domino adhortamur ad infrascripta deuote peragendum, & adimplendum, & ad pias ac feruidas ad Altissimum preces effundendum [...] Vniversis, & singulis Christi fidelibus in Alma Vrbe praedicta

ellenségei elleni védelem, sőt *az eretnokség kiirtásának kötelessége*; nem kétséges, hogy 1617-ben ez leginkább kikre értendő.⁷ Az enciklika nyilván arra is szolgált, hogy a katolicizmus ne csak „elszenvedje” a centenárium értelmezésének erőteljes protestáns kezdeményezését, hanem maga is demonstrálja polemikusan identitását, az évfordulóról folyó diskurzusban önmaga jelölje ki saját helyét. (Adam Contzen több művében hivatkozik is erre a bullára, van, ahol még a teljes szövegét is közreadja.)⁸ A pápai bulla értékelése szerint „formido et tribulatio” (Contzen hivatkozásában: „Schrecken und Trübsahl”), vagyis rémület és szomorúság a reformáció pusztítása miatt jelenleg az egyház állapota. Az állhatatosság mellett a bűnbánat őszinte könnyeire és sírásra hív fel mindenkit.⁹

Amint az köztudott, 1425 óta huszonöt évente hirdették meg a jubileumi szentévet, az utolsót 1600-ban, vagyis a következő 1625-ben lett volna esedékes.¹⁰ Tudva azonban, hogy a protestánsok százéves évfordulója 1617-ben következik, ezért rendkívüli szentévet hirdetett meg V. Pál pápa, mintegy a protestantizmussal szembeni ellenjubileumnak értelmezve azt, vagyis a reformáció évfordulója mint politikai instrumentum jelenik meg a felekezeti küzdelmekben. Már 1617 július–augusztusban megkezdődtek a szentév ünnepeinek szervezése a birodalomban.¹¹ Voltak olyan – felekezeti erősen osztott – városok, ahol a katolikus fél és a protestáns is hevesen reagált a másik ünnepi rendezvényeire. Ezt látjuk Augsburgban, ahol a templomokban elmondott prédikációk, egyházi és köztereken elhelyezett feliratok szóaltatták meg az indulatos polémiát.¹²

Valóságos versengés zajlott, hiszen tudjuk, a protestánsok már az újév kezdetén elmondták ünneplő prédikációikat, megjelentették azokat. (Így tett Abraham Scultetus is Heidelbergben.) A német protestantizmus heves kritikával fogadta a pápa által meghirdetett szentévet, ennek számos változatát fogalmazták meg Heidelbergben és Marburgban. Így beszéltek a Rómában meghirdetett szentévről a protestánsok „[...] von dem schrecklichen Mißbrauch deß Jubeljahrs im Bapsthumb”, vagy: „Vom Bápstischen Aberglaubischen

degentibus, qui solemnibus processionibus [...] Ecclesiam [...] visitaverint [...] Caeteris vero omnibus, & singulis Christi fidelibus extra urbem existentibus in quibusuis Civitatibus, Terris & Locis, [...] indicendae, & agendae, interfuerint, vel Ecclesiam, seu Ecclesias per eosdem designatas saltem semel visitaverint [...].”

⁷ „fidem Catholicam protegere, ab hostium conatibus, & insidiis defendere, *haeresim extirpare* [...]” (Kiemelés tőlem: I. M.)

⁸ Ruth KASTNER, *Geistlicher Rauffhandel: Form und Funktion der illustrierten Flugblätter zum Reformationsjubiläum 1617 in ihrem historischen und publizistischen Kontext*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1982, 23–25.

⁹ A mainzi érsek (Johann Schweichard von Kronberg) öt feltételt állapított meg minden hívőnek a teljes bűnbocsánathoz: látogatás egy templomban és részvétel egy bűnbánati körmeneten, imádságot mondani a pápáért, a katolikus egyházért és a töröktől veszélyeztetett Magyarorszáért. Ezt imádságok, böjt és alamizsnálkodás egészítette ki.

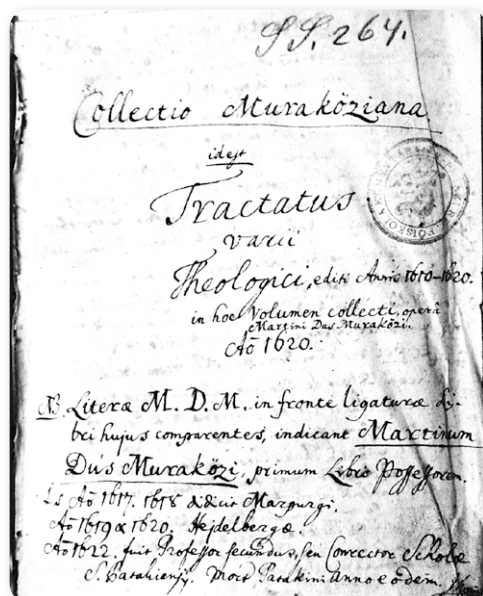
¹⁰ A protestáns oldal folyamatosan kifogásolta és támadta a szentév intézményét, különösen az aktuális szentév időszakában csaptak magasra az indulatok és szaporodtak meg a polemikus művek.

¹¹ A terjedelmes szakirodalomban van olyan szerző, aki csak részben tekinti a rendkívüli jubileumi évet a reformáció centenáriumára adott válasznak. Vö. LOOSEN, *i. m.*

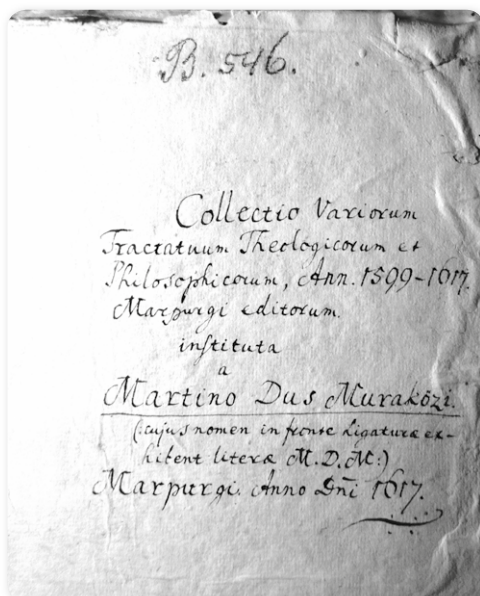
¹² Erhart LAUTERBACH, *Vier Jubelpredigten Im Naumburgischen Stifft zu Zeitz gehalten [...]*, Leipzig, Lorenz Kober, 1618 (VD17 23:245860D), A₃b: „Das Bápstische Jubelfest/ zu wider Gottes Wort/ zu wider dem Verdienst des Herrn Christil/ zu wider der gesunden Lehr von der wahren Gerechtigkeit des Sünders/ die da einig und allein stehet in gnediger Vergebung der Sünden.”

JubelJahr”.¹³ Általános törekvés volt, hogy a reformáció jubileumát a leghatározottabban elkülönítsék, leválasszák a katolikus szentévek emlékezetéről és gyakorlatáról. Ebben az emlékezetpolitikában nagy súlyt helyeztek a katolikus szentévek egyházpolitikai, teológiai okainak – protestáns értelmezés szerinti – bemutatására, törekedtek azok liturgikus, reprezentációs tartalmainak részletező elutasítására.

Mivel a centenáriumi eseményeit német földön leginkább a heidelbergi és marburgi peregrinusaink látták közelről, azoknak – szerzőként, respondensként – többen maguk is részesei lehettek, ugyanakkor rálátásuk volt az éleződő felekezetközi konfliktusrendszerre, most különösen a katolikus polémia iránti érdeklődésük jeleit keressük szellemi hagyatékukban.

1. kép

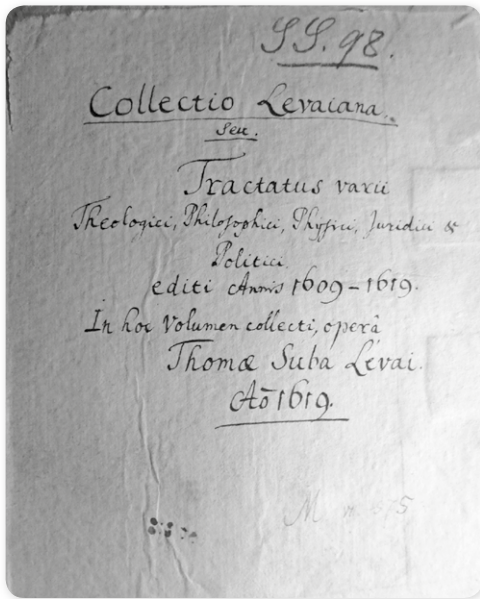

2. kép

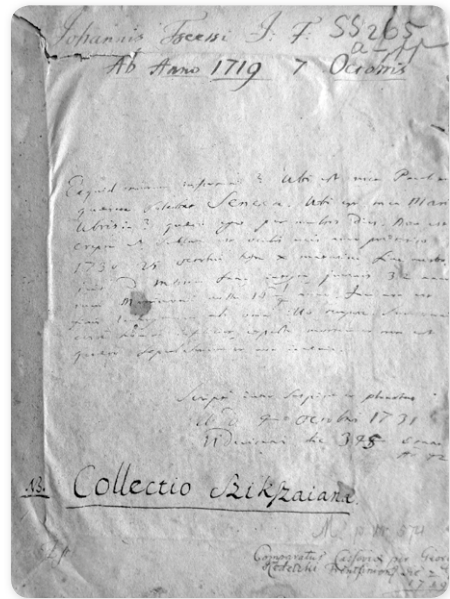
Nagyon jelentős sárospataki és debreceni kolligátumok maradtak ránk, amelyek magyar peregrinusok – és más kortársak – műveinek 1617–1619 közötti, heidelbergi és marburgi eredetű foglalatái. Ezek jól láthatóan tematikus szándékú gyűjtemények, lazábban-szorosabban kapcsolódnak a reformáció centenáriumiához, amelyeket tulajdonosuk heidelbergi és marburgi tartózkodása során vásárolt meg, majd szerkesztett meg, jól érzékelhetően erős tematizáló szándékkal. A sokszor húsz-harminc-negyven értekezést, disputát tartalmazó kolligátumok közül több ránk maradt, ezeket Debrecenben, illetve Sárospatakon őrzik a Református Kollégium Nagykönyvtárában. A kolligátumok provenienciájára vonatkozó pontos információkat tartalmaznak a külső kötéstáblák és előzéklapok, rajtuk tulajdonosuk

¹³ Johann SALMUTH, *Von dem Evangelischen Jubelfest, So zum danckbaren Gedächtniß deß an jetzo vor hundert Jahren [...]*, Amberg, Johann Schönfeld, 1618 (VD17 39:130622E), 92, 98.

monogramja és a bekötötetés dátuma: ez 1617, 1618 vagy 1619. Különösen a sárospataki példányok tartalmaznak pontos adatokat, ezeket Szombathy János írta be a kötetekbe, mintaszerű filológiai alaposággal részletezve a gyűjtemény keletkezését, a tulajdonos életútját, tanulmányait, valamint az egyes nyomtatványok jellemzését. A sárospatakiak közül kiemelkedik Lévai Suba Tamás negyvenkilenc nyomtatványt összegyűjtő kötete, amelyben Abraham Scultetus, David Pareus vonatkozó művei kaptak helyet, vagy Alting tanítványainak disputái. Huszonegy disputáció Heidelbergben jelent meg, közülük kilenc magyar szerző műve.¹⁴ Szikszai D. István kollektója 1617–1619 között keletkezett Heidelbergben, harmincegy disputációjából hét vonatkozik a jubileumi esztendő ünneplésére. Helyet kap benne – többek között – a *Jubilaeus Academicus* és Szenci Molnár műve, a *Secularis Concio Evangelica*.

3. kép

4. kép

A többi magyar műve között is van a jubileumra vonatkozó disputa.¹⁵ Ugyancsak sárospataki eredetű egy kisebb gyűjtemény, benne olvasható a heidelbergi ünneplés legfőbb

¹⁴ Jelzete: SS. 98. Huszonegy disputáció Heidelbergben jelent meg, huszonhárom pedig Marburgban. A heidelbergiek főként David Pareus és Alting tanítványai, közülük kilenc magyar szerző. A heidelbergiekről általában el lehet mondani, hogy több kapcsolódik a százéves jubileumhoz, és erősen polemikus szemléletűek. A marburgiak témaválasztása – köztük a magyaroké – egyáltalán nem kapcsolódik a reformáció évfordulójához, szinte mindegyik filozófiai jellegű.

¹⁵ Jelzete: SS. 265. Helyet kap benne – többek között – a *Jubilaeus Academicus*, Szenci Molnár műve, a *Secularis Concio Evangelica*, az *Idea Christianorum* és Bojti Veres Gáspár Bethlen-panegyricusa. A többi magyar műve között is van a jubileumra vonatkozó disputa, amelyek a főszövegben vagy a csatlakozó paratextusokban – verses ajánlások – fogalmazzák meg erős polemikus mondanivalójukat, amely általában a katolicizmusra, a jezsuitákra és a pápára vonatkozik.

szerkesztménye, a *Jubilaeus Academicus* és Szenci Molnár *Secularis Concio Evangelicája*.¹⁶ Muraközi Dus Márton gyűjteménye szintén sárospataki, harmincnégy – többségében heidelbergi – disputa sorakozik benne, ebből hat kapcsolódik a százéves évfordulóhoz.¹⁷ A magyar szerzők Pareus és Altling tanítványai valamennyien.

Fehérvári Miklós kolligátuma Debrecenben maradt ránk, negyvenöt disputációt tartalmaz. Nyolc értekezés szorosan kapcsolódik a jubileum ünnepléséhez; közülük is kiemelkedik Prágai András *Thema Seculare* című műve, amelyet szerzője a központi heidelbergi ünnepségek során mondott el, illeszkedve a *Jubilaeus Academicus* többszerzős kiadványához.¹⁸

Ebben a kötetben a harmincötödik értekezés különösen felkeltheti érdeklődésünket, amely ugyancsak Heidelbergben jelent meg 1618-ban, a következő címmel: *Chronologia Iubili Evangelici Opposita Iubilo Iubilorum Iesuitico Moguntino per Scholasticos illustris ludi Neuhausiani in Vangionibus*. A címből – és a részletező belső címlapról – kiderül, hogy az válasz egy mainzi jezsuita szerző, Adam Contzen munkáira.¹⁹ (Pontosan ugyanez a kiadvány található meg a sárospataki kolligátumok közül Muraközi Dus Márton kötetében, ott a 28. nyomtatvány a nagy indulatokat kavaráó vitairat.) A kis kötet szerzői ugyan magukat a neuhauseni latin iskola diákjainak mondják, azonban biztos, hogy legalább ennyire voltak „szerzőtársaik” tanáraik és a heidelbergi professzorok. (Ezt majd a vitapartner, Contzen is meggyőzően bizonyítja.)

A neuhauseni gimnázium jeles latin iskola volt Pfalzban, közel Wormshoz, Szenci Molnár Albert is megfordult itt 1599-ben. Találkozott az iskola rektorával, Bartholomeus Coppennel és a harmadik osztály préceptorával, Burchnerrel.²⁰ Továbbra is színvonalas volt a gimnázium, mivel szorosan kapcsolódott a heidelbergi egyetemi körökhöz. David Pareus professzor fia, Johann Philipp Pareus itt járt iskolába, aki később heidelbergi, genfi és bázeli tanulmányai befejeztével előbb Neuhausenben, majd Neustadtban lett a gimnázium rektora, vagyis a kálvini irányzat legfontosabb egyetemeit látogatta. Éppen ebben az időszakban adják ki a *Chronologia Iubili Evangelici...* című munkát, amelynek születéséről joggal feltételezhetjük, hogy abban szerepe lehetett Johann Pareusnak. David Pareus a kor-

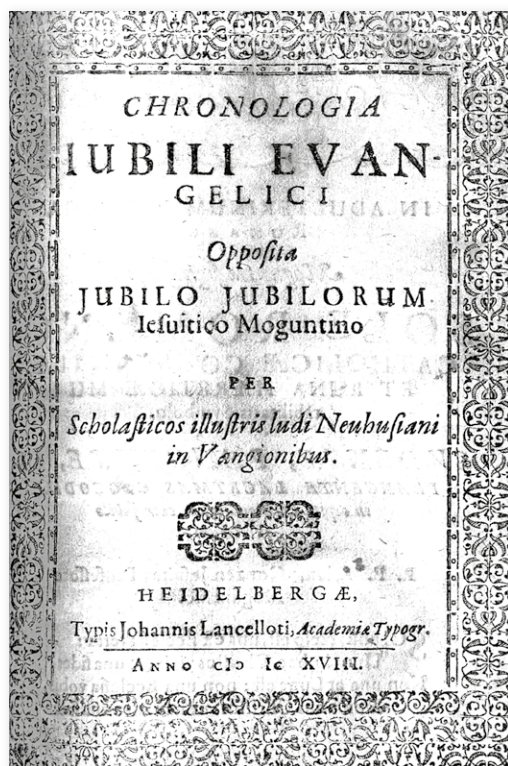
¹⁶ Jelzete: M. 252.

¹⁷ Jelzete: SS. 264. A kötéstáblán kívül az MDM supralibros mutatja az egykori tulajdonos és szerkesztő személyét.

¹⁸ Jelzete: A. 274. A kötéstáblán az NFW supralibros utal a tulajdonosra és a kolligátum megszerkesztőjére. Huszonnyolc disputa marburgi kiadású, ebből nyolc magyar szerző műve, azonban egyik sem vonatkozik a reformáció évfordulójára. Ez azzal a körülménnyel függ össze, hogy a sajátos hessen-kasseli egyházpolitikai környezet miatt (Verbesserungswerk) az ott disputáló magyarok – úgy látszik – nem kívántak részt venni az evangélikusok és a kálvinisták között ekkor zajló heves protestáns belviszályban. Tállyai Putnoki János *De invocatione Imaginibus* önmagában is erősen polemikus, ezt még tovább fokozzák a paratextusok (Pataki Füstös János, Bojti Veres Gáspár ajánló versei). (RMK III, 1202)

¹⁹ In Adulterinum Numisma Romanum Moguntiae signatum Sole Romano-Catholicae Constantiae: et Luna Haereticae Mutabilitatis Symbolo, Cudente, Pangente et Plangente Lacrymas Crocodili in capita Evangelicorum cum Jubilo Iubilorum R. P. Adamo Conzen Jesuita, Professore Moguntino.

²⁰ *Szenci Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai*, kiad. Dézsi Lajos, Bp., MTA, 1898, 24: „27. Alcea discessi, veni hora 11. Neuhausium, ubi rectorem Bartholomeum Coppen allocutus, illuc illustre gymnasium perspexi et compransus sum cum praepatore tertiae classis Burchnero in diversorio [...]”. Coppen bizonyára jelentős tudós lehetett, mivel 1602-től már a heidelbergi egyetemen látjuk viszont, Taksonyi R. Péter nála disputál.

5. kép

szak teológiai gondolkodásának, egyházpolitikai folyamatainak meghatározó személyisége, aki a reformáció százéves megünneplésében, szervezésében kiemelkedő szerepet vállalt. A *Chronologia Iubili Evangelici*... azért fontos számunkra, mert általa bepillantathatunk abba a rendkívül kiterjedt és összetett folyamatba, ideológiai, konfesszionális, politikai küzdelembe és vitairadalomba, amely a reformáció centenáriumának megünneplése körül alakult ki. Kolligátumába illesztésével Fehérvári Miklós és Dus Márton arra figyelmeztet, hogy a kortárs magyar szerzők ugyan saját protestáns köreikben és kapcsolatrendszerükben szólaltatták meg álláspontjukat, a pfalzi (kisebb részben a hessen-kasseli) környezet elvei szerint vállaltak maguk is szerepet, azonban nem valami belterjes, elszigetelt körben tevékenykedtek, hanem volt rálátásuk a német kontextus tágabb folyamataira, és azt szükségesnek tartották megismerni, figyelemmel kísérni.

A *Chronologia Iubili Evangelici*... Adam Contzen több művére adott polemikus válasz, amely majd a vitaláncolat újabb láncszemeit indukálja. Contzen a 17. század első harmadának kiemelkedő személyisége volt, aki az ellenreformáció meghatározó szervezője, ösztönzője Bajorországban, rendkívül gazdag kontroverzeteológiai, államelméleti életművet alkotott. Munkásságának első szakaszára esett a reformáció jubileuma, ami igen erősen befolyásolta tudományos-teológiai tevékenységét. Mainzban, a jezsuita kollégiumban

Nicolaus Serarius és Martin Becanus volt rá különösen nagy hatással.²¹ Serarius a bibliai tudományok területén volt számára mintaadó, Becanus pedig a kontroverzteológiai jártassága miatt volt Contzen eszményképe. Becanus műveit már kortársai is a kálvinisták pörölyének (*Hammers der Calvinisten*) nevezték, amelyekben főként a pfalzi reformátusságot támadta konfesszionális és egyházpolitikai szempontból.²² Contzen 1609-től követte Serariust a mainzi egyetem professzori székében. 1613–1620 között évente kiadott legalább egy könyvet, amelyek szinte kivétel nélkül a polemikus teológia körébe tartoztak, és többségük már a reformáció évfordulójához kapcsolódott.²³ Később elmagyarázta, hogy miért kezdett könyvek írásába. Így szerette volna elérni a protestánsokat az írott szóval; kevés protestáns hallgatott katolikus prédikációkat, ezt fordítva is el lehet mondani, ezért ebben a kommunikációs közegben kisebb az ellenfél megnyerésének esélye. Egy könyv lehetőleg nagyobb gondoskodást, felkészülést kíván, mint egy prédikáció, alaposan feldolgozza tárgyát, és így – hála korunk művelt polgári közönségének (temporum nostrorum erudita civilitas) – sok ember számára válik hozzáférhetővé. A katolikusoknak a kálvinistákat kellene követnie, akiknek a prédikáció sok helyen tiltva van, de a toll eszközt hatékonyan alkalmazzák. Contzennek – állítása szerint – polemikus írásaival az volt a célja, hogy utat mutasson egy tartós és tiszta békéhez a birodalomban. Ennek a katolikus hit egységében kellene gyökereznie, mert csak egy olyan összhangnak az alapján állhat elő a fő törekvés, ahol a birodalom történelmi hagyományait egyesítik a Tridentinum utáni katolicizmus eredményeivel.²⁴

Contzennek 1617–1620 között megjelenő művei szinte mind a reformáció évfordulójához kapcsolódtak. Megjegyzendő, hogy Contzen aprólékosan és behatóan ismerte a heidelbergi, pfalzi centenárium eseményeit, kiadványait, műveiben azokra hivatkozik, olykor hosszasan idéz belőlük, legtöbbször a *Jubilaeus Academicus* szerepel nála. (Azért is figyel erre a kiadványra, mert az a központi heidelbergi reprezentáció összegezése, teológiai, egyházpolitikai tekintetben egyaránt.) Ugyanilyen jól ismerték műveit heidelbergi, pfalzi ellenfelei, a sárospataki és debreceni kolligátumokban több Pareus-írás olvasható, ezekben sűrűn hivatkozik Contzenre. Mivel több Contzen-műre adott válasznak tekinthető a neuhauseniek kiadványa, ezért futólagosan át kell tekintenünk a kapcsolódó gondolatmenet vonatkozó részleteit; annál is inkább, mivel számos magyar vonatkozás jelenik meg műveiben.

²¹ Vö. Robert BIRELEY, *Maximilian von Bayern, Adam Contzen S. J. und die Gegenreformation in Deutschland 1624–1635*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1975; Stefan DIETER, *Bemerkungen zum Einfluß Adam Contzens SJ auf die bairische Religionspolitik zu Beginn des 17. Jahrhunderts*, Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte, 65, 1996, 14–31.

²² Becanus részt vett a swabachi hitvitán Serariussal (1608), ahol találkoztak Pareussal és más heidelbergi professzorokkal. Erről adja ki művét 1619-ben: *Epistola Martini Becani Societatis Jesu Theologi ad D. Davidem Pareum Theologum Heidelbergensem, De Actis colloquiorum Swalbacensium, et de fide haereticis seruanda*, Mainz, Albin, 1619 (VD17 23:678518X).

²³ David Pareus és Johann Piscator volt a legfőbb kortárs vitapartner, vaskos kötetben védelmezte velük szemben Bellarmino álláspontját. Vö. *Crudelitas et idolum Calvinistarum revelatum seu defensio trium librorum de peccato, a reverendiss. et illustriss. Roberto Bellarmino S. R. E. Cardinali ampliss. conscriptorum contra castigationes et explanationes Davidis Parei Professoris Heidelbergensis*, Mainz, Albin, 1614 (VD17 12:107768C).

²⁴ BIRELEY, *i. m.*, 26–27. Éppen Pareus *Irenicum...* című művére (1614) reagált Contzen két munkája is: *De Unione et Synodo Evangelicorum [...] Consultatio* (1615) és *De Pace Germaniae Libri Duo* (1616).

N V M I S M A
R O M A N V M

S Y M B O L V M

Catholica Constantia & Heretica mutabilitatis

Eccl. c. 27. 12.

**Homo sanctus in sapientia manet sicut sol: nam
stultus sicut Luna mutatur.**

Sol vnus caelo est, vna est Ecclesia terrae:

Vnus in hac Christus viuit, & vna fides.

Non vna at Luna est, non vna Ecclesia vobis:

Non vnus Christus, non manet vna fides.

6. kép

Már 1617-ben szemlét tartott a legfrissebb kiadványokról *Newer Evangelischer Jubeljahrs Spiegel* című munkájában. A *Iubilum Iubilorum Iubilaeum Evangelicum et piae lacrymae omnium Romano-Catholicorum [...] Pangente et plangente* című terjedelmes munka 1618-ban jelenik meg, már átfogó szándékkal.²⁵

Legelső mondatában Jeremiást idézi: 9,1: „O ha valaki az én feiemet vizekké változtathatná, és az én szememet könnyü hullatásoknac kút feiévé? hogy éjjel nappal siratnám az én népem leányának meg ölettetit.” (Vizsolyi Biblia fordítása) A második mondatot át is írja Contzen, egyes szám első személyre: „Plorabo in nocte, & lacrimae meae in maxillis meis.” A bevezetés után közöl egy metszetet: *Numisma Romanum Symbolum*. A kép a Napot és a Holdat ábrázolja, az előbbi a Krisztus hitében állhatatos katolicizmus, a Hold pedig változékonyságával az ingatag eretnekségek jelképe.²⁶ Módszere az, hogy az elmúlt száz éven évről évre végighaladva bizonyítani igyekszik a jubileumot ünneplők tévedését vagy hazugságát, majd az öröm és ünneplés helyett a gyászra, siratásra biztatja önmagát és sajátjait, de leginkább az ostobán önfeledten, hazugul és megtévesztetten

²⁵ Adam CONTZEN, *Iubilum Iubilorum Iubilaeum Evangelicum et piae lacrymae omnium Romano-Catholicorum [...] Pangente et plangente*, Mainz, Albin, 1618 (VD17 547:696595Z).

²⁶ Négy soros vers értelmezi a Napot és a Holdat: „Sol vnus coelo est, vna est Ecclesia terrae: / Vnus in hac Christus viuit, & vna fides. / Non vna at Luna est, non vna Ecclesia vobis: / Non vnus Christus, non manet vna fides.”

ünneplőket: „Multum igitur a Iubilaeo & hic annus abesse debet. [...] Huius igitur unius anni tot mala sunt, ut lacrymas omnium mouere possint, & Iubilaei gaudia morari. [...] Videte Calvinistae, quibuscum, iubiletis, videte, Iubilaeum vestrum everti, Annum Iubilaeum vestrum re & ratione dilui, *pias lacrymas effudi, & vos ad Luctum Invitavi.*”²⁷ Ez a lamentációs, querelés, *sírató nyelvezet* végigvonul Contzen legtöbb, a centenáriumra írott művén: van ahol érzelmileg, műfajilag gazdagabban, másutt fogalmi argumentációjának válik részévé. Az értekező szövegben különböző műfajú költői idézetek működnek intertextusként, másutt maga teremti meg ezeket a részleteket erőteljes retorizáltsággal, sokszor bibliai idézetekkel, parafrázisokkal. Azt mondhatjuk, hogy igen hatásos diskurzust működtet ezzel az eszközrendszerrel.²⁸ Nem véletlen, hogy a legfrissebb Contzen-szakirodalom is foglalkozik vele, a szerző meghatározó módszerének tekinti azt Rainer Florie is egy 2016-ban megjelent tanulmányában.²⁹ Florie azt is bebizonyítja, hogy a lamentációs argumentáció és retorika sokszorosan összetett eljárásai érvényesülnek Contzen műveiben, ugyanakkor polemikus taktikájának is része ez, ami viszont ellenfeleinek visszavágását is gyakran ingerli. A felsorolás végén jut el 1617-ig, erről ír a legbővebben és legkeserűbben. Bő bibliográfia tárgyalja a témához tartozó műveket. Ebben a felsorolásban kerül elő egy magyar szerző munkája. „Oblatum est mihi hisce diebus *Thema saeculare*, quod nisi fallor 236. thesibus constabat, quas praeside Pareo defendisse quidem Hungarus dicebatur.”³⁰ Vagyis Contzen ismerte Prágai András *Thema Seculare* című disputációját, amelyet szerzője David Pareus irányításával készített. Még azt is elmondja, hogy mostanában jutott a kezébe (hisce diebus) a kötetke, amely 236 tézisben sorakoztatta fel mondanivalóját, a szerzőt azonban nem nevezi meg: quidem Hungarus dicebatur. Magáról a munkáról azonban nagyon gunyoros és elutasító véleménye van, mert megítélése szerint egy ilyen kis kötetben eddig még nem emlékszik, hogy ennél szemtelenebb hazugságokat látott volna, a legnyilvánvalóbb ostobasággal párosulva.³¹ A mű végén versek következnek (Ruinae Dagon); megvetően, olykor szánakozóan emlegetve az ünneplőket, a megtévesztőket és megtévesztetteket, majd gyászvers (tulajdonképpen „álsírató”) zárja a könyvet: *Epicedium Lutherici Iubilaei*. Ez teszi teljessé a sírató hangvételű kötetet, amely mély megindultsággal Jeremiástól indult és a frivol, parodisztikus Luther-epicédiummal végződik.

²⁷ CONTZEN, *Iubilum Iubilorum, i. m.*, passim.

²⁸ Jóllehet Contzen mértékadó volt ebben a polémiában, és formálta az uralkodó diskurzust, de más katolikus kortársak – akár Contzen hatására vagy a nélkül – is használták a síratás, sírás toposzát az „ellenemlékezet” hatékony retorikai-logikai megformálása során. Vö. Balthasar HAGER, *Catholische Jubelpredig. Von dem Frewdenreichen JubelFest, so die Sectischen Anno Domini 1617. im hunderten Jahr ihres Irrthums [...] angestellt [...] haben, [...]*, Mainz, Lipp, 1618 (VD17 547:670251U); Johann NICOLAI, *Jubel Klag, Das ist, Kurtze Erinnerung, was von jetzigem Lutherischen Jubelfest zuhalten; Neulich von e. Evang. Prediger auß der Wetteraw gest. [...]*, Mainz, Lipp, 1618 (VD17 12:112126L). A szerző ebben a művében egyenesen síralmakra, sírásra osztotta fel gondolatmenetét, amelyek egy-egy fejezetet alkotnak, ehhez szabottan érvényesül a sírató-síralom biblikus és világi irodalmi eszköztára, retorikai módszerei.

²⁹ Rainer FLORIE, *Jubeln oder Weinen? Adam Contzen SJ und das Reformationsjubiläum von 1617*, Theologie und Philosophie, 2016/4, 556–570.

³⁰ CONTZEN, *Iubilum Iubilorum, i. m.*, 419.

³¹ *Uo.*, 420: „Impudentiora mendacia in unum fascem collecta non meminere me hactenus vidisse, verum pus illud ac venenum mendaciorum apertissima stoliditate plus Catholicis pro fuit, mirantibus universis hoc sibi imponi de quo nunquam nisi illis chartis lectis cogitarant.”

A neuhauseniek heidelbergi kiadványa már címében is elutasítja Contzen alapelveit, vagyis a centenárium lamentatiós/lugubris/lugubrációs értelmezését. Megtervezetten, álságosan, hazugul krokodilkönnyeket hullatónak tekinti ellenfelét: Plangente Lacrymas Crocodili. A Nap és a Hold emblémáját is Mainzban vert hamis római pénznek nevezi, idézi a metszethez csatlakozó verset, majd két cáfolatot is ír ahhoz *Επαυόρωμα* (Kijavítás) és *Aliud* címmel.³² Az üdvösséget ti nem Krisztusban keresitek és találjátok, hanem számos más hazug dologban; a ti egyetlen hitetek az a pápa, az egyetlen egyház pedig a római Antikrisztus. Az üdvösséget nektek a szentek és Mária közvetítik, a szerzetesrendek, a pápa és Loyolai.³³ Az olvasónak szóló ajánlásban (Lector Amice) Contzen mestereinek hatását látják a szerzők, Becanus és Serarius eszméi visszhangoznak a mainzi jezsuita szavaiban, azok nem önálló gondolatok. Meglepődünk azon mi, szomszédok, hogy könnyeket ont Contzen, mintha azok a Rajnából és a Majnából folyva Mainzot is előntenék; annyi könnyet azonban nem ont, hogy az evangélikus „eretnekek” jubileumának elmosásához az elegendő lenne.

A kötet módszere egyszerű: évekre bontva végighalad az elmúlt száz esztendő történetében, és az akkori történéseket kommentálja. Úgy válogatta össze az eseményeket, hogy azok előnyösek és fontosak voltak a protestantizmus számára, ezért minden esztendőnél az „Ergo iubilant Evangelici”, vagy az „Ideo iubilant Evangelici” zárómondat szerepel. Mindez válasz Contzen módszerére és vita azzal, amely csak lamentatiós, lugubris értelmezést adott a reformáció történetének minden eseményére. Szemléletét alapvetően meghatározza egy antikrisztológiai értelmezés: eszerint 1517-ben Luther mérte az első csapást az Antikrisztusra.³⁴ Az eltelt évszázadban ez a küzdelem folytatódott, 1617-ben az Antikrisztus ereje a jezsuiták segítségével és ármánykodásával újra támad. Érezhetően elhatárolódik a protestantizmus radikális irányzataitól, amelyek felszították 1525-ben a német parasztlázadást, azokat az evangélium ellenségeinek nevezi.³⁵ Legtöbb információt Németországból, Németalföldről, Franciaországból, Angliából idéz fel, keletebbre alig tekint.

1588-ban kiemelt jelentőségűnek tekinti az angolok győzelmét a hódító szándékú spanyolok felett, nyolcsoros disztichon ünnepli az eseményt. Zárása imádsággá, könyörgéssé alakul. Zabolázd meg a Sátán jezsuitáit, ne szítsanak közöttünk széthúzást!³⁶ Egy magyar vonatkozás is szerepel 1608-nál: eszerint a cseheknél, morváknál és a magyaroknál biz-

³² Ez utalás a Contzen-műben lévő metszetre.

³³ „Una fides vobis PAPA est, Ecclesiaque una / Antichristiadum gloria Romulidum. [...] Sed tibi non unus Christus, et una fides. / Quot Mediatores quaeris cum virgine Matre? / Quot fidei formas quilibet Ordo refert? / Franciscus valeat, valeat quoque Loiola: solus / Cui fidam, donec vixero, CHRISTUS erit.” *Chronologia Iubili Evangelici Opposita Jubilorum Iesuitico Moguntino*, Heidelberg, Lancelot, 1618 (VD17 12:135231D), 3.

³⁴ „Anno 1517. primum Antichristo vulnus inflictum est disputatione Witembergica contra Indulgentias.” *Uo.*, 5.

³⁵ „Anno 1525. inter rusticanos motus, certamina Sacramentaria, Anabaptistica, & Schwenkfeldica, conspirationes potentissimorum hostium contra Evangelium, tamen illud occupavit regnum Sueciae, Landgraviatum Hassiae, magnam partem Rhetiae.” *Uo.*, 6.

³⁶ „Ideo iubilant Evangelici, & tibi, summe Deus, devoto pectore gratias agunt, quod inter istos Jesuitarum fremitus & gemitus, inter tot Antichristi Romani persecutiones colligis tamen inter nos Ecclesiam, in qua & recte agnosceris, & secundum praescriptum verbi tui coleris. [...] Cohibe flabella Satanae Jesuitas, ne pergant discordias serere inter nos, & pacem turbare Ecclesiae tuae.” *Uo.*, 15–16.

tosították a vallásszabadságot: „de religionis libertate cavetur”. Ez nyilván a bécsi békére vonatkozhat. Roppant izgalmas összehasonlítási szempont, ha részletesen végighaladunk az áttekintett száz éven és aprólékosan vizsgáljuk az azonos dátumhoz kapcsolódó események szögesen ellentétes megítélését.

Tulajdonképpen az 1618-as kiadású Contzen-mű, a *Chronologia Jubilaei Evangelici opposita Pijis lachrymis Catholicorum; et instructio paterna De Iubilo Iubilorum ad Neuhusianos Scholasticos transmissa* című válaszol tételesen a neuhauseneni kiadványra.³⁷ Ebben is benne van a Holdat, Napot ábrázoló metszet, de már a neuhauseniek vitázó verseivel, amelyekre részletesen – szinte soronként idézve és cáfolva – válaszol Contzen. A Dedicatióban elmondja, hogy jubileumi prédikációk sokaságát olvasta. Az elmúlt száz évben nem volt egy sem, amelyik a mostaniakhoz lett volna hasonlítható. („Nullus enim ex centum proximis huic par fuit. Concionum, quae quidem typis excusae sunt, pleraque ad manus meas pervenerunt.”) Megvizsgálta a neuhauseniek kiadványát, azt gyermetegen ügyetlennek, öregesen álnoknak találta, állandóan azon igyeksenek, hogy a történelmet eltorzítsák. Vagyis összehasonlította a munkát, és annak valódi forrásaira bukkant. Ezek részben a neuhauseneni tanárok, részben a heidelbergiek, részben pedig a centenáriumra megjelent más szerzők művei.³⁸ Egyikük Daniel Angelocrator, marburgi superintendentens, annak második jubileumi prédikációját találta meg mintaként, a másik forrás pedig Joannes Salmut, ambergi prédikátor munkája.³⁹

Utána hosszadalmas verses bevezető következik: *Ferula Diogenis missa Scholae Neuhusianae*. Az első fejezetcím, valamint a fejezet első mondata még atyai intelmet és bírálatot ígér: „*Chronologia Jubilaei Evangelici opposita piis lachrymis Catholicorum: et missa ad Scholasticos Neuhusianos. Paterna Instructio R. P. Adami Contzen*. Chronologiam vestram legi, o adolescentes, vel certe vestrorum paedagogorum.” Hiába állítják a neuhauseniek, az eretnekek – így az anabaptisták – nem lehettek 1529-ben igazán mártírok, hanem csak

³⁷ Adam CONTZEN, *Chronologia Jubilaei Evangelici opposita Pijis lachrymis Catholicorum; et instructio paterna De Iubilo Iubilorum ad Neuhusianos Scholasticos transmissa*, Mainz, Albin, 1618 (VD17 12:116328D). Belső címlapja: Vindiciae Numismatis Romani datae pro Iubilo Iubilorum, et pro Romano-Catholicorum, non crocodilinis in Evangelicorum capita, sed piis lachrymis [...].

³⁸ „Chronologiam, pueriliter rudem, seniliter malitiosam, pijs Catholicorum lacrymis opposuerunt; qua id conati sunt, quod perpetuo moliantur, ut Historiam depravent scilicet, videanturque tot mala iure perpetrasse. Auctores arbitratus sum esse Scholasticos, aut Magistros trivialis Ludi, seu paedagogij Neuhusiani, aut sane aliquem de Heidelberga Maeuium: sed, postquam Paternam instructionem paterno affectu absoluissem, meque ad Conciones Ministrorum euoluendas conferrem, veros auctores reperi alios.” *Uo.*, Ep. Dedicat. (Kiemelés tőlem: I. M.)

³⁹ „Nempe Daniele Angelocratorem, Ministrum, & Superintendentem Marpurgensem in secunda Concione Jubilaea, a pag. 37. & Ioannem Salmut, Ministrum Ambergensem in superiore Palatinatu, a pag. 63. Ex quibus pleraque Sciolus quidam descripsit, deinde quaedam de suo addidit: non maiore tamen iudicio, quam studiosus is potuisset, quem Hieroclis facetiae nobis describunt.” *Uo.* – Daniel ANGELOCATOR műve: *Zwo Predigten in dem auß Christlicher Freyheit beliebten und angestelten Jubel Jahr/ nach Christi Geburt 1617. zu Marpurg gehalten*, Marburg, Saur, 1617 (VD17 1:075062F). Az első prédikáció január 3-án, a második november 2-án hangzott el. Johann SALMUTH, *Von dem Evangelischen Jubelfest, So zum danckbaren Gedächtniß deß an jetzo vor hundert Jahren* című művéről van szó. A kötet tulajdonképpen az 1617. november 2-án, Ambergben elmondott két prédikációt tartalmazza (Amberg, 1618). V. Frigyes pfalzi választófejedelemnek ajánlotta a szerző.

újabb szektácskákat hoztak létre (sectiunculas).⁴⁰ Évről évre halad, és cáfolja a neuhauseniek állításait. Tulajdonképpen inkább csak formailag vitázik azokkal, bár csípős megjegyzésekkel lépten-nyomon tudatlanságukat, felkészületlenségüket bizonygatja (még hibátlan enthümémát vagy szillogizmust sem tudnak alkotni); legfőbb vitapartnerei mégis az ifjak tanárai és a heidelbergi professzorok. Róluk azt állítja, hogy szándékosan megtévesztették a tapasztalatlan ifjoncokat: „Ecce adolescentes [...] obscuro vos per caritatem erroris vestri, sive Neuhusiani, siue Heidelbergici professores estis [...]”.⁴¹ Nemcsak érvekkel cáfol, de érzelmeit is alkalmazza: látván a vad indulatot, csak könnyeivel tud arra válaszolni: „Hic lachrymis est facilius, quam voce respondere.”⁴² Ez a lamentációs hang végigvonul a művön. Idézi Abraham Scultetus évfordulós prédikációját, benne a Verbesserungswerkre, Hesseni Móricra vonatkozó eseményeket, az erős konfliktust a lutheránusok és reformátusok között Hessen-Kasselben. Az 1588-as esztendőnél keményen reagál a neuhauseniek versére, amely a spanyol armada vereségét ünnepli. Contzen szerint az indokolt hadjárat volt, mert az angolok – a királynő követei – álnok módon a törököket ingerelték, ösztönözték Konstantinápolyban a spanyolok elleni háborúra.⁴³ Gunyorosan teszi fel a kérdést: Ha sikerült volna azoknak elfoglalni Spanyolországot vagy Itáliát, hol lett volna most a ti jubileumotok? Anglia királynőjét brit nimfának nevezi.

1619-ben jelenik meg a *Coronis omnium Iubilorum anno saeculari evangelico scriptorum...* című műve.⁴⁴ Az ajánlásban arról beszél, hogy a most hazugul ünneplők féktelen indulata, minden szószékről harsogott rágalmaik indították műve megírására. Pedig nékik és másoknak is azt tanítja, hogy az ünneplés helyett ideje van a sírásnak, a fájdalmak könnyeinek és a gyásznak: „[...] docui non esse iubilandum, moestum esse gaudium, cuius causa lugenda est. [...] lacrimosa certamina [...]”. A heidelbergi ünneplést vizsgálja részletesen, gondolatmenete néhol egészen szorosan követi a *Jubilaeus Academicus*. Scultetus emlékbeszédében európai körképet rajzol, milyen országokban hódított a reformáció. Ismeretes, hogy ebben előkelő helyet kap Magyarország, közel kétlapnyi felsorolás mutatja be a legfőbb magyar támogatókat: Per Ungariam et Transsylvaniam Ecclesiarum Reformatarum Nutricij (14–16). Ugyanezt a névsort Contzen változtatás nélkül áttemeli saját művébe. (Ez azonos a Szenci Molnár Albert *Jubileus esztendei prédikáció* című művének névsorával.) Később Contzen felsorolja a katolicizmushoz hű fejedelmeket és főembereket, főpapokat, akik valódi hűséggel kitarítottak hitük mellett, és állhatatossággal ünnepelték a *pápai szentévet*. A fejezet végén – mintegy ötsornyi terjedelemben – beszél azokról a magyar nemesekről, akiknek a szívéből nem hiányzik az igaz és régi katolikus

⁴⁰ CONTZEN, *Chronologia Jubilaei Evangelici, i. m.*, 104: „Non est gloria anni illius; Adolescentes; sed factum hoc cessit in dedecus, cladem, opprobriumque. [...] Quo enim mores evadent, si de his gloriari docentur adolescentes, quorum aetas, etiam sine doctore nequitiae, in voluptates fertur?”

⁴¹ *Uo.*, Ep. Dedic.

⁴² *Uo.*, Ep. Dedic.

⁴³ „Certe Reginae legatum Constantinopoli multo tempore Turcam sollicitasse, ut Hispano bellum faceret [...]” *Uo.*, 258.

⁴⁴ Adam CONTZEN, *Coronis omnium Iubilorum anno saeculari evangelico scriptorum, [...]*, Mainz, Albin, 1619 (VD17 23:330668F).

hit, azt nagy állhatatossággal védelmezik. Ezek fejedelmük védelmére vannak sok áldozattal, és a csapások közepette is szolgálják őket. Ennél konkrétabb adatokat azonban nem mond a szerző, nevek sem szerepelnek a szövegrészletben.⁴⁵ Az ötödik fejezetben (*Quid causae sit cur Lutherani & Calviniani iubilent?*) igyekezik bizonyítani, hogy mennyire nem ugyanazt ünnepelték a lutheránusok és a kálvinisták, ennek egyik legjobb példája szerinte éppen a hessen-kasseli tartománygrófság, Hesseni Móric maga, a kegyetlen konfrontatív egyházpolitikájával, a marburgi professzorok elüldözésével Giessenbe. Az utóbbi harminc év alapján a lutheránusoknak inkább sírni és jajongani kellene, nem pedig hangosan örvendezve ünnepelni együtt a kálvinistákkal, hiszen a közöttük lévő gyűlölet hamissá és álszentté tette az ünneplést. Mindegyik állításához bőségesen idéz a jubileumi irodalom kiadványaiból, a legelutasítóbb és leggyűlölködőbb idézeteket beszélteti Contzen ebben a párbeszédben, valóságos antológiát állít össze. A reformációt újabb és újabb pusztító szekták keletkezésének logikus folyamataként értelmezi, a lutheránusokat a kálvinisták falták fel, a kálvinisták pedig az arianusok, majd az arminianusok prédái lettek.

A nyolcadik fejezet felsorolja a *Jubilaeus Academicus* 8–21. pontját, és ennek sorrendjében halad a cáfolat is. A 138. oldalon ismerteti a protestáns bibliafordításokat, ebben a sorban ott találjuk Károlyi Gáspár nevét is: *Caspari Caroli Ungarica*. Azonban téves Contzen információja, mert úgy tudja, hogy minden protestáns fordítást lutheránusok készítettek, amelyeket a kálvinisták hevesen támadtak – ez pedig a magyar fordításra természetesen nem érvényes. Mind katolikus, mind protestáns oldalon feltűnik egy erőteljes érvrendszer. A katolikusok úgy értelmezik a reformációt, ami veszedelmet és romlást hoz a szeretett német nemzetre és az egész hazára, tulajdonképpen a nemzeti erények és értékek rombolója.⁴⁶ A protestánsoknál is sűrűn felbukkan a gondolatmenet, miszerint drága német hazánké a reformáció minden áldása, amelyik azt boldogítja és gazdagítja.⁴⁷ Mindkettőben közös,

⁴⁵ *Uo.*, 46: „Neque nobilissimis Hungariae, Bohemiaeque regnis desunt, quibus vetus Catholica religio, pietasque cordi sit qui magna constantia eam defenderunt: ostendunt hoc ipsa comitia, & pro principibus suis impensus labor, sumptusque, & inter clades seruata fides.”

⁴⁶ Martinus BECANUS, *Grundfeste Catholischer Wahrheit/ Das ist/ Vier Theologische Tractät auß deß Ehrwür. Hochgelärten Herrn Martini Becani der Societät Jesu Theologen Schrifften/ in das hoch Teutsche ubersetzt: Der erst/ Von der Kirchen Gottes. Durch [...] Joan Ruprecht Hegemüller [...] Der Ander/ Vom Richter in strittigen Glaubens Sachen. Durch [...] Geörg Teuffel [...] Der 3. und 4. Von Anruffung der Heiligen/ unnd von der Communion under zweyerley Gestalt. Durch [...] Joann. Scheubelium [...]*, Mainz, Albin, 1617 (VD17 12:110783A), Epistola Dedicatoria: „[...] warumb und auß waß ursachen an jetzo zu unsern schwebenden Zeiten/ nunmehr von ungefähr hundert jahren herol/ dermassen grosse Zerrüttungen in dem H. Römischen Reich bey gemeiner teutscher Nation unnd unserm getrewen Vatterland seyen eingeschlichen/ und fast sehr uberhand genommen/ ist bewuster/ als daß es ferners zu Gemüth solte eingeführet werden.” (Kiemelés tölem: I. M.)

⁴⁷ Christophorus ADOLPHI, *Jubilaei Evangelici Auspicatoria, oder Evangelischen Jubeljahrs Einleitungs Predigt: Auß dem LVII. Psalm: Gehalten/ zu Franckenthal am I. November Anno M. DC. XVII.*, Frankfurt, Rosa, 1617 (VD17 1:075021X), 32: „Deine groß Gnade/ die du durch Widersamlung deiner lieben Kirchen unnd Offenbarung deß seligmachenden Evangelij/ uns und unserm lieben Vatterland Teutscher Nation nunmehr ganzer Hundert Jahr reichlich erwiesen hast/ öffentlich zu rühmen und zu preysen [...]” SALMUTH, *i. m.*, 63: „[...] der Barmhertzige getrew Gott/ die edle Teutsche Nation/ unser geliebtes Vatterland/ auß sonderbaren Gnaden so hoch geehret/ daß im also wolgefallen/ gleich wie bald nach der Apostel Zeiten/ das Evangelium in Teutschland predigen zu lassen [...]” 94: An jetzo vor hundert Jahren hatv der Allmächtige und getrew Gott das Liecht des heiligen Evangelii widerumb in Deutschland/ als unserm geliebten Watterland/ zu erst wider angezündet [...]”

hogy a nemzeti értékek és az identitás meghatározó elemeként értelmezik a reformációt, amely vagy gyarapítja azt, vagy pusztító erőként hat.

A neuhauseni kötet ismerete és beillesztése Fehérvári Miklós és Muraközi Dus Márton kolligátumaiba azt bizonyítja, hogy peregrinusaink reflektáltak és tájékozottan szemlélték saját jelenüket, felekezeti identitásuk horizontján jelen volt a rendkívül tág és összetett német felekezetközi ádáz polémia világa is, érzékelték egy másik kommunikációs tér sajátosságait.

Erről tudósít a két gondosan megválogatott kötet: a debreceni és az immáron Nyizsnyij Novgorodból Sárospatakra hazatért kolligátum.

*Vita a reformáció évfordulójáról 1717-ben**

Luther fellépésének századik évfordulóját 1617-ben Európa-szerte reprezentatív megemlékezésekkel ünnepelte a protestáns világ, erről ma már bőséges szakirodalom áll rendelkezésre.¹ A későbbi korszakok különböző Luther-évfordulóinak során a wittenbergi reformátor alakjának nem ritkán monumentalizálása (Monumentalisierung) következett be, az ezzel kapcsolatos vitákról részletesen szól a legfrissebb német szakirodalom, amely a korábbiaknál differenciáltabb kép megrajzolásának kívánalmát fogalmazta meg a 2017-es jubileum közeledtével.² Ehhez adalékot szolgáltathat nézetünk szerint az is, ha az egyes évfordulós ünnepek ellenzőinek érveit igyekszünk feltárni, és szembesíteni a vitázó felek álláspontját.

Kísérlet ellenemlékezet állítására

Már a százéves évforduló is alkalmat adott a katolikus félnek arra, hogy a wittenbergi szerzetes kezdeményezésének legitimitását ismételten – a reformáció évszázadának hagyományát felelevenítve – vitassák, jogosságát kétségbe vonják. A Borghese-pápa, V. Pál 1617-ben rendkívüli bünbánati időszakot hirdetett meg *Ecce tribulationes apprehenderunt*

* A szerző akadémikus, a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének professor emeritusa.

¹ Hans-Jürgen SCHÖNSTÄDT, *Das Reformationsjubiläum 1617. Geschichtliche Herkunft und geistige Prägung*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1982, 5–57; Ruth KASTNER, *Geistlicher Rauffhandel. Form und Funktion der illustrierten Flugblätter zum Reformationsjubiläum 1617 in ihrem historischen und publizistischen Kontext*, Frankfurt am Main – Bern, Peter Lang, 1982; Herman J. SELDERHUIS, *Wem gehört die Reformation? Das Reformationsjubiläum 1617 im Streit zwischen Lutheranern und Reformierten = Calvinismus in den Auseinandersetzungen des frühen konfessionellen Zeitalters*, hg. H. J. S., Martin LEINER, Volker LEPPIN, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2013, 66–78; Thomas Albert HOWARD, *Remembering the Reformation 1617, 1817, and 1883: Commemoration as an Agent of Continuity and Change = Protestantism after 500 years*, eds. T. A. H., Mark A. NOLL, Oxford, Oxford University Press, 2016, 25–52, a centenáriummól: 26–29. A tanulmány monográfiává fejlesztett változata: Uő, *Remembering the Reformation: An Inquiry into the Meanings of Protestantism*, Oxford, Oxford University Press, 2016. A Luther-emlékezet korszakait széles társadalmi összefüggésekben tárgyaló, alapvető munka: Ernst Walter ZEEDEN, *Martin Luther und die Reformation im Urteil des deutschen Luthertums: Studien zur Selbstverständnis des lutherischen Protestantismus von Luthers Tode bis zum Beginn der Goethezeit*, I, Freiburg im Breisgau, Herder, 1950, főként: 77–110.

² Vorwort = Ernst Walter Zeeden (1916–2011) als Historiker der Reformation, *Konfessionsbildung und „deutschen Kultur“: Relektüren eines geschichtswissenschaftlichen Vordenkers*, hg. Markus GERSTMEIER, Anton SCHINDLING, Münster, Aschendorff, 2016, 14–15.

nos kezdetű bullájával.³ A német protestáns közvélemény szentévnnek értelmezte ezt, és jelentőségét felnagyítva élénk kritikával illette a pápai intézkedést, míg a délnémet jezsuiták a Luther-évforduló ellentételezésére igyekeztek azt kiaknázni. Ennek jele többek között I. Miksa bajor választófejedelem gyóntatójának, Adam Contzen (1571–1635) jezsuita államelméletírónak két műve (*Jubilum iubilorum iubilaeum evangelicum*, illetve *Chronologia Jubilaei Evangelici opposita piis lachrymis catholicorum*, mindkettő: Mainz, 1618), amelyek Luthert az egyházszakadás előidézőjeként kritizálták, a katolikusokat pedig az ünneplés helyett a kereszténység nehéz helyzete és az egyházszakadás feletti bánkódásra, panaszuk kifejezésére, sírásra, „kegyes könnyezésre” buzdították, amit a német Contzen-szakirodalom megfelelő részletességgel tárgyalt már eddig is.⁴ Úgy látszik azonban, hogy ez a rendkívüli jubileumi év a német nyelvterületen kívül alig keltett visszhangot, Pázmány érsek irataiban például sehol nem találtuk nyomát említésének.

Figyelmünket most a bicentenáriumi eseményeire fordítjuk, azért is, mert ezzel eddig kevesebbet foglalkozott a kutatás, továbbá azért is, mert az újabb jubileum kapcsán felpezsdült vitairódalom a konfesszionális polémia újabb tanulságos aspektusaira vetethet fényt. A katolikus reflektív emlékezettel való szembenézés, a konfrontáció főbb pontjainak értelmezése tovább árnyalhatja mind a történeti összképet, mind az emlékezetkultúra (*Erinnerungskultur*) működését.⁵

1717-ben érthető módon a protestáns közvéleményben megélné vált a kétszáz év előtti wittenbergi eseményekre történő megemlékezések irodalma. Most is jubileumi ünnepségek egész sorozatára került sor német nyelvterületen, nagy számban hangzottak el prédikációk a reformáció kezdetéről, a protestáns nyomdák Európa-szerte sorra jelentették meg évfordulós kiadványaikat.⁶ A Luther fellépését méltató és ünneplő eseményekről 1717-ben gazdag adattárat adott közre Ernst Salomon Cyprian, a Sachsen-Gotha-Altenburg hercegség udvari teológusa. Az ő háromkötetes műve alapján a német nyelvterület megemlékezéseiről részletes áttekintés áll a kutatás rendelkezésére.⁷ Jóval ke-

³ A pápai bullát többek között Melchior Klesl bécsi érsek is közvetítette hívei számára: *Nos Melchior Divina Miseratione Sanctae Romanae Ecclesiae Praesbyter, Cardinalis Kleselius Episcopus Viennensis, [...] Jubileum Universale S.D.N.D. Pauli [...]*, Bécs, Gelbhaar, 1617. – Száraz Orsolyának köszönöm, hogy erre felhívta figyelmemet.

⁴ Robert BIRELEY, *Maximilian von Bayern, Adam Contzen S. J. und die Gegenreformation in Deutschland 1624–1635*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1975, 27–31; Rainer FLORIE, *Jubeln oder Weinen? Adam Contzen SJ und das Reformationsjubiläum 1617*, *Theologie und Philosophie*, 2016/4, 556–570.

⁵ Christoph CORNELISSEN, *Was heisst Erinnerungskultur? Begriff – Methoden – Perspektiven*, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 2003/10, 548–563.

⁶ Hans-Jürgen SCHÖNSTÄDT, *Das Reformationsjubiläum 1717. Beiträge zur Geschichte seiner Entstehung im Spiegel landesherrlicher Verordnungen*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 1982, 58–118.

⁷ Ernst Salomon CYPRIANUS, *Hilaria Evangelica, Oder Theologisch-Historischer Bericht Vom Andern Evangelischen Jubel-Fest: Nebst III. Büchern darzu gehöriger Acten und Materien, Deren das Erste, Die Obrigkeitlichen Verordnungen, und viele Historische Nachrichten, Das Andere, Orationes und Programmata Jubilaei, Das Dritte Eine vollständige Beschreibung der Jubel-Medaillen begreiffet; Mit Kupffern, Summarien und einem nützlichen Register*, Gotha [Leipzig], Weidmann, 1719 (VD18 90010523). Ennek részletes elemzése: Harm CORDES, *Hilaria evangelica academica: Das Reformationsjubiläum von 1717 an den deutschen lutherischen Universitäten*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2006. Új szempontok ehhez Sebastian KRANICH recenziójában: *Pietismus und Neuzeit*, 33, 2007, 263–269.

vésbé ismertek viszont az évfordulós katolikus kiadványok, amelyek vitatták a reformációs megemlékezések jelentőségét, kétségbe vonták a wittenbergi reformátor tevékenységének legitimitását, polemikus tónusban ellensúlyozni kívánták a jubileumi hangulatot, és a hitújítás évfordulóinak ellentételezésére törekedtek. Az ekkoriban kibontakozott évfordulós vitából ezúttal az egyik legaktívabb katolikus szerző irodalmi tevékenységének egyes tételeit vesszük górcső alá, egy olyan szerzőét, akinek a művei híven tükrözik a 18. század elejének egymással felelő nézeteit, a hitvitázó felek egymással szemben működtetett érvrendszerét és kontroverz álláspontját a Luther-jubileum kérdésében.

Johann Kraus fellépése

A korszak legaktívabb katolikus hitvitázóinak egyike volt a prágai jezsuita Joannes/Johann Kraus (1649–1732), akinek mintegy hetven nyomtatott kiadványát tartja számon a szakirodalom, többségük vitairat, és közülük négy is foglalkozik a reformáció évfordulójával.⁸ A cseh jezsuita neve nemrég a magyar irodalomtörténeti forráskutatásban is felmerült, a Faludi Ferencnek (valószínűleg tévesen) tulajdonított mariológiai értekezés (*Történetek az Szűz Máriáról*) gyakran hivatkozott kútfői között szerepel több munkája is.⁹ Életpályája során számos tisztséget betöltött a cseh rendtartományban: közel egy évtizedig (1702–1711) Mariaschein (ma: Bohosudov) zarándokhelyen lelki vezető (praefectus spiritus) és gyóntató (confessarius), majd a Prága-közelbi Jičín jezsuita rezidencia kollégiumának (Collegium Gitzinensis) munkatársa (resolutor casuum) volt.¹⁰

Kraus előszeretettel foglalkozott a konverzió kérdésével, egyik művében részletesen elbeszéli hívei egyikének – az eltévedt báránykának (ovicula) – történetét, aki lutheránussá lett, de az ott szerzett tapasztalatok után visszatért a katolikus egyházba.¹¹ Másik jelentős témája a „pápa egyenlő Antikrisztus” vád visszautasítása, amit „agyatlan fantáziának” („gehirnlose Phantasey”) nevez.¹² A Luther-jubileum közeledtével különösen megélénkült polemizáló aktivitása, mindössze két év alatt, azaz 1716 és 1717 folyamán, hús műve jelent meg a prágai jezsuita akadémia nyomdájában.¹³ Köztük a lutheri jubileumi évhez kapcsolódó német nyelvű vitairatainak gúnyos, ironikus és helyenként személyeskedő hangvétele a műfaj korabeli retorikai arzenáljának felel meg, ebben lényeges felekezeti különbség a szembenálló felek között aligha mutatható ki.¹⁴ Kraus vitapartneri a lipcsei és drezdai evangélikus prédikátorok, többek között Friedrich Werner, a lipcsei

⁸ Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, IV, Bruxelles–Paris, Schepens–Picard, 1893, coll. 1209–1229.

⁹ KNAPP Éva, *Történetek az Szűz Máriáról: Szövegkritika, szerzőség, műfaj, források*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2010/6, 487–519, főként: 494, 499, 501, valamint TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *A Fortunatustól a Törökországi levelekig: Válogatott tanulmányok*, Bp., Universitas, 2015, 459–494.

¹⁰ Életének állomásait vö. <http://reholnici.hiu.cas.cz/katalog/l.dll?hal-1000102251> (utolsó letöltés: 2017. május 17.).

¹¹ Johann KRAUS, *Ovicula ex Lutheranism ad Ecclesiam Dei redux: Das aus dem Lutherthum zu der Catholischen Herde zurückkommende Schäflein*, Prága, Coll. SJ – Kamenitzky, 1709, I–III.

¹² Johann KRAUS, *Der erdichtete Römische Antichrist durch Einiger Lutheraner geirnhlose Phantasey auff die Welt gebracht, nach Hause geschickt*, Prága, Johann Wenzl Helm, 1716.

¹³ SOMMERVOGEL, *i. m.*, coll. 1220–1229.

¹⁴ SCHÖNSTÄDT, *Das Reformationsjubiläum 1717*, *i. m.*, 66.

Tamás-templom prédikátora (Mittags-Prediger), a szintén lipcsei Johann Günther, valamint Valentin Ernst Löscher drezdai szuperintendens, a lutheri ortodoxia közismerten intoleráns képviselője.¹⁵

A prágai jezsuita egyik iratában maró iróniával a „csodatév és csodálatos” Lutherről beszél, és művét a Jubel-Fest résztvevőinek ajánlja.¹⁶ További két kiadványa a lutheranizmus történetének kritikus áttekintése, mindkettővel a közeledő évfordulót célozta meg, munkáit évfordulós ajándéknak nevezte (*Historischer Beytrag*, Prag, 1716; *Schwan-Gans- und Adler-Gespräch [...] den luthrisch-Gesinnnten für das bevorstehende [...] Jubel-Jahr, uo.*). A jubileumot vitató művei a Kárpát-medencébe is elkerültek, így például a beszercei minoriták 1749-es könyvlistáján is szerepel a „luthrische Jubel” témájával foglalkozó vitairata, a bejegyzés szerint *lacera*, azaz rongyos állapotban.¹⁷

„Jubel-Jahr” fiktív párbeszédben

Ezúttal csupán arra a művére irányítjuk figyelmünket, amelyik a jubileumi évről szól és dialógikus formája révén mindkét fél álláspontját megjeleníti, így betekintést nyújt a bicentenáriumi vitatkozások argumentációs bázisába.¹⁸ Közismert eljárás a fiktív párbeszédet megjelenítő hitvitákban, hogy a szerző mindig a saját álláspontját képviselő szereplő fölényét jeleníti meg, a másik fél érveit megszólaltató személyt láttatja kevésbé képzettnak, vesztesnek.¹⁹ Jelen esetben is ez a helyzet, a *Das Gegen einander gehaltene Luthrische, und Katholische Jubel-Jahr* című polemikus dialógus a jubileumi évet megelőzően, 1716-ban jelent meg a prágai érseki nyomdában, és mintegy elébe kívánt menni a készülődő évfordulónak.

Az irat egy lutheránus és egy katolikus személy fiktív párbeszéde, az alapkérdés természetesen az, hogy jogos-e a jubileumot megünnepelni. Továbbá: mit jelent egyáltalán a jubileum fogalma? Mikor lehet a kereszténységben belül legitim módon jubileumról, évfordulóról beszélni? A katolikus fél érdeklődve kérdezi, hogy mit ünnepelnek a „Sola Scriptura” követői, amire a felelet csak annyi, hogy jubileumot a katolikusok is szoktak ünnepelni, sőt a Bibliában is van ennek előképe.²⁰

¹⁵ Ulrich ROSSEAU, *Das bedrohte Zion: Lutheraner und Katholiken in Dresden nach der Konversion Augusts des Starken (1697–1751) = Konversion und Konfession in der Frühen Neuzeit*, hg. Ute LOTZ-HEUMANN, Jan-Friedrich MISSFELDER, Matthias POHLIG, Gütersloh, Gütersloher Verl.-Haus, 2007, 212–238, itt 219–220.

¹⁶ Johann KRAUS, *Der Wunderbare Wunderthätige und Wundersame Luther, Allen Luthrischen Glaubens-Genossen, für das zweite Luthrische Jubel-Fest, zum Geschänke zu einiger Illumination ans Licht gestellet*, Prága, Wickhart, 1716.

¹⁷ „R. P. Krausz Joannis S. J. das Groeste Lutrishé [!] Jubel in 8vo Comp. Lacera”. *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon: Ferences könyvtárak (1681–1750)*, s. a. r. ZVARA Edina, Bp., OSzK, 2008, 9. A Budapesti Egyetemi Könyvtárban is van Kraus-kötet, vö. KNAPP, *i. m.*, 501.

¹⁸ Johann KRAUS, *Das Gegen einander gehaltene Luthrische, und Katholische Jubel-Jahr*, Prága, Wickhart, 1716, 1–115.

¹⁹ A műfaj – főként humanisták által művelt – előzményei jól ismertek: az *Epistolae obscurorum virorum* (Hagenau, 1515–1517) a lutheri reformáció előjátékának tekinthető. Pázmány Péter is élt a fiktív levél és párbeszéd adta lehetőségekkel (*Öt szép levél*, Graz, 1609, RMNy 980). A modern nyelvtudomány szerint „dialógusokban konzervált valóság” jelenik meg a párbeszédés szövegtípusokban, vö. BORONKAI Dóra, *A dialógus mint különböző szövegek közötti párbeszéd*, Magyar Nyelvőr, 2006/1, 75.

²⁰ A lutheránus beszélő minden bizonnyal a Lev 25,8–16 locusra gondolhatott, az itt említett *elengedési év, kürtölés éve* az ószövetségi gyökere a jubileumi év intézményének, vö. *Jobel-év = Magyar Katolikus Lexikon*, főszerk. Drós István, V, Bp., Szent István Társulat, 2000, 860.

A katolikus fél szerint azonban sem az ő egyházában, sem a Bibliában nincsen szó a lutheránusok által kultivált ünnepi formákról. A vitapartner ezúttal részletes választ ad. Elbeszélése szerint 1517. október 31-én Luther wittenbergi fellépése nyomán ragyogott fel az igaz vallás napfénye, szemben a pápai önkényuralom sötétségével.²¹ A mostani jubileum tehát egy „Dank-Fest”, hálaadó ünnepség.²² A katolikus válasz szerint azonban a hála nem Luthert illeti, nem ő, hanem egyedül Jézus Krisztus hozta el az evangéliumi napfényt, ez pedig az egyedül üdvözítő hit fénye („das Licht des wahren alleinseligmachenden Glaubens”), amely elűzte a sötétséget. Épp ezért jubileumi ünneplés meghirdetésére csak az evangéliumi fényt valóban elhozó Krisztus földi helytartójának lehet joga. Kérdezi is tehát, hogy mikor és ki kezdeményezte a Luther-jubileumokat. A lutheránus válasz: a szász választófejedelem, I. János György (Johann Georg von Sachsen, 1585–1656) Drezdában 1617. augusztus 12-én hirdette ezt meg, és rendelkezése a régió valamennyi városára érvényes volt, mégpedig a *jus directoris in negotio Religionis* törvénye értelmében. A katolikus fél szerint azonban világi ember nem rendelhet el egyházi ünnepet, ezért a német fejedelmek jogtalanul járnak el, amikor vallási kérdésekben jubileumot hirdetnek.

Itt is, másutt is többször kijelenti a katolikus fél, hogy a két felfogás nem egyeztethető össze, hiába keresi a közös nevezőt, mind a terminológia, mind a történeti jelenségek értelmezése eltér egymástól. Hozzátehetjük: két szövegvilág találkozásának lehet tanúja itt az olvasó, noha a tónus nem harcias, inkább argumentáló, de kétségkívül konfrontatív.

Ezt a szóváltást mintegy előcsatározásnak láthatjuk, amely után a katolikus fél részletesen előadja a kereszténység legitim jubileumi éveinek, a szentéveknek a történetét.²³ Az 1300-as évvel kezdi a felsorolást, itt megemlíti, hogy a franciák kivételével már ekkor Európa minden országából – így Magyarországról is – sokan vettek részt a római zarándoklaton. Ezt követően fél évszázadonként került sor a meghirdetésére, 1350-ben, 1400-ban és 1450-ben egyaránt növekvő jelentőségűnek mondja a szentévi eseményeket, amelyeket csodatételek is hitelesítettek. Külön kiemeli a Veronika-kendő (*Sacrum Sudarium*) történetét, amelyről a lutheránus félnek láthatóan semmilyen ismerete nincs.²⁴ Kérdésére válaszként hangsúlyozza a katolikus beszélő, hogy abban Krisztus egyedül hiteles arcvonásait láthatják meg a hívők, természetesen csak azok, akik 1450-től kezdve személyesen Rómába zarándokolnak és a Szent Péter-bazilika szentévi kapuján belépnek, hogy bűnbocsánatot nyerjenek. Ettől kezdve határozta el a pápai kúria a félévszázados helyett a negyedszázados meghirdetéseket, mégpedig azért, hogy minden korosztály élete során adódhasson legalább egyszer alkalom a különleges zarándoklatra.

²¹ „Weilen nun durch solche Lehr der lieben Christenheit, die helle Sonne und das Licht des wahren Glaubens, und Evangeliums Jesu Christi, so unter dem Pabstthum bis dahin ziemlich verduncklet gewesen, wiederum auffgangen; und allen frommen Seelen ein unbeschreiblicher Schatz zukommen; als hat man solches Jahr, und selbigen Tag in fleissige Obacht gezogen”. KRAUS, *Das Gegen*, i. m., 3–4.

²² *Uo.*, 4.

²³ A szentévek történetének számos modern feldolgozása közül vö. Eva-Maria JUNG-INGLESSIS, *Das Heilige Jahr in Rom: Geschichte und Gegenwart*, Città del Vaticano – [Regensburg], Libreria Editrice Vaticana – Schnell und Steiner, 1997.

²⁴ KRAUS, *Das Gegen*, i. m., 19–20.

A továbbiakban a következő évszázadok szentévi eseményeinek rövid elbeszélése következik, majd a lutheránus fél kérdéseire adott válaszok térnek ki az interkonfessionális viták leggyakoribb kérdéseire.

Miért nem a Szentföld, Jeruzsálem a *peregrinatio sancta* célja, miért Róma? – hangzik el a lutheránus fél kérdése. A válasz nem is lehet más: a messzeség, a háborúk az újabb időkben nem teszik lehetővé a szentföldi zarándoklatot, ehelyett Róma megfelel a célnak, mivel egyébként is Krisztus földi helytartójának a székhelye.

De miért nem elegendő imádkozni és jubileumot ünnepelni Drezda, Wittenberg, Lipcse, Jéna és más városok templomaiban? – hangzik el az újabb kérdés. A válasz: a közösségi imádkozás, valamint a római templomokban található ereklyék színéről színre látása semmi mással nem pótolható az üdvösség elnyerése szempontjából. Egyébként a római út semmi esetre sem kötelezettség, csak lehetőség a kegyes életvitel megerősítésére, a devóció elmélyítésére, a helyszíni élmények mással nem pótolható erejévé.

A legfontosabb fogalomtisztázó részlet talán mégis az, amelyben a katolikus fél részletes magyarázatot ad a jubileumi év két fajtájáról. Az egyik az 1300 óta ismétlődő *annus sanctus* típusa, amelyet az újabb időkben huszonöt évenként hirdet meg az egyházfő. Ez a teljes évre kiterjedő római zarándoklatokat foglalja magában. A másik típus a rendkívüli bűnbánati év, amelyre például 1617-ben került sor, V. Pál pápa bullája révén. Ilyenkor az adott évben a szentelt időszak csupán két hétre terjed, ami alatt bárhol (tehát korántsem csak Rómában) gyakorolhatják a hívők a bűnbánatot az előírások szerint. Ilyen alkalom meghirdetésére akkor kerülhet sor, ha a pápa meglátása szerint a kereszténységet különlegesen nagy veszélyek fenyegetik. A szerző szerint az 1617-es bűnbánati időszak kihirdetését több tényező indokolta: a török hadak előretörése több területen, tatár betörés Podóliában, a nyugati keresztény országok egymás elleni testvérharca, a spanyol–savoyai, portugál–holland háborúskodás, a velencések császár elleni készülődése és nem utolsósorban a lutheranizmus előretörése a kontinens középső régióiban. Mindezen csapások elhárítását kérve az üdvözítőttől, a Róma-hű keresztényeknek a meghirdetett két hét alatt öt kegyes feladatot kellett teljesíteniük: 1. részvétel legalább két körmeneten, 2. imádkozás egy meghatározott templomban a kereszténységet ért csapások (török veszély, eretnokség, keresztény uralkodók egymás elleni háborúzása) elhárításáért, 3. böjtölés heti két alkalommal, szerdán és pénteken, 4. gyónás és áldozás, 5. vagyoni helyzettől függő mértékben adakozás a szegények részére.²⁵ Mindezek után a teljesítők teljes bűnbocsánatban részesülhetnek.²⁶ A lutheránus beszélő ezt követően kifejezi megértését, és jelzi, hogy mindebben tényleg nincsen semmi elvetendő.

A lutheránus fél további kritikus észrevétele, illetve kérdése: a római szentév idején miért éppen csak a négy kijelölt főtemplomban lehet bűnbocsánatot nyerni, holott minden templom egyaránt szent helynek minősül. A válasz: a legfontosabb ereklyék ezekben a templomokban találhatóak (Szent Péter-bazilika, lateráni bazilika, Santa Maria

²⁵ *Uo.*, 92–93.

²⁶ Mindez pontosan tükröződik Melchior Klesl bécsi érsek 1617. július 29-én kelt, a pápai bullát közlő – fent említett – pásztorlevelében, amelyben kijelöli azokat a bécsi templomokat, ahol a bűnbánati és áhítati eljárások lefolytathatók, ezek a Stephansdom és a Schottenkirche. Vö. a 3. lábjegyzettel.

Maggiore, valamint a San Paolo fuori le Mura), ezek a patriarkális bazilikák rendelkeznek a legnagyobb ókeresztény kori tradíciókkal és tekintéllyel, érthető, hogy ezek látogatása kívánatos.

A vitapartner szóvá teszi továbbá azt is, hogy a gyónás, a bűnbocsánat sok pénzbe kerül, miért kér ezért pénzt a katolikus egyház. A válasz: a lutheránus prédikátoroknál is szokás a Beichtpfennig, Opferpfennig megkövetelése, ez biztosítja a lelkészek ellátását, és ha ez így van, akkor nem kifogásolható ugyanez katolikus oldalon sem, hozzátevé még azt is, hogy a zarándokok ellátása, szállása mind Rómában, mind útközben sokba kerül, az egyház ennek támogatására fordítja szentévi bevételét.

További vád a lutheránus fél részéről, hogy egyes processziókon a flagellánsok véresre verik magukat korbáccsal, és kérdezi, mi szükség van ilyen embertelen cselekedetre. A katolikus beszélő erre fel részletesen elmagyarázza a körmenetek, processziók szimbolikus jelentőségét, a szenvedéstörténet (passió) megjelenítésének szerepét, azt azonban tagadja, hogy bárkit ennek során flagellációra kényszerítenének, a véresre verés az ő ironikus fogalmazása szerint „praedikantische Wahrheit”, azaz csak a prédikátorok által terjesztett túlzás, nagyrészt valótlanúság. Ha ilyesmi mégis előfordulna valahol, az a hivatalos egyházi tilalom ellenére történik.²⁷

A párbeszéd végül is azzal zárul, hogy a lutheránus fél megköszöni az információkat, amelyek révén most már jobban megérti a katolikusok jubileumfogalmát, és látja a felekezetek közötti felfogások különbségeit.

Végül is a Kraus könyvében ábrázolt párbeszéd sorra veszi a hagyományos konfesszionális álláspontok érveit, új szempontokat nem állít vitapozícióba, viszont a korábbi harcias vagy személyeskedő tónust is kerüli, a száz évvel korábbi Contzen-korszak szóhasználatát mérsékli, zárómondataiban az elfogadás gesztusát igyekszik érzékeltetni. A válasz azonban így sem maradt el, Löscher szuperintendens a tőle megszokott erőteljes stílusban reflektált a jezsuita írására (*Römisch-Catholische Discurse vom Evangel. Lutherischen Jubel-Jahr*, Lipcse, 1717), amire Kraus azt felelte, hogy ez Luthernek és az évfordulónak igen gyenge védelme (*Der von Valentin Löscher sehr schlecht Vertheidigte Luther*, Prága, 1719).

A jubileumok pietista kritikája

Túl azonban a katolikus oldalról érkező bírálatokon, az evangélikus egyházon belül is fogalmazódott meg határozott kritika a Luther-jubileum kapcsán. Johann Peter von Ludewig (1668–1743), a hallei egyetem jogász-történész professzora, prorektora és kancellárja 1717. október 27-én tartott ünnepi beszédében határozottan elítélte a megemlékezések során kifejtett fejedelmi udvari reprezentációt, a wittenbergi reformátor személye körül kialakított kultusz túlzásait, a pápafigura nyilvános elégetési spektakulumait, és az ókeresztények egyszerűségéhez történő visszatérést javasolta.²⁸ Utalt arra, hogy a jubileu-

²⁷ KRAUS, *Das Gegen*, i. m., 108.

²⁸ Johann Peter von LUDEWIG, *Dica iubilaeorum, quam bonis mentibus, civibus praesertim Fridericianae, ad cavendas in secundo iubilaeo evangelico die 31 M. Octobris 1717 ceremonias & ritus suo instituto & calamo [...]*, Halle, Bibliopolium Novum, 1717 (VD18 11414405).

mi évek (*anni saeculares*) a pápa találmányai, többnyire csak anyagi érdekeket szolgáltak, az üdvözüléshez semmi közük, ezt a szokást a lutheri szellemű egyháznak semmiképp nem kellene követnie, ezért a német földön rendezett bicentenáriumi emlékünnepek külsőségeit haszontalanoknak tartja és elítéli. A túlzó Luther-kultusz szerinte elvonja a figyelmet a többi reformátor tevékenységéről, és a protestantizmuson belüli pártoskodást segíti elő. Racionális, pietista szellemű felfogása szerint a reformációra emlékezés csak szívben és lélekben méltó, minden feltűnés, pompa és az értelmet lebilincselő művészet alkalmazása nélkül („ohne Aufmachung, Pomp und die Sinne fesselnde Kunst”).²⁹

Mindezt figyelembe véve meggyőzőnek látszik Harm Cordesnek a Sebastian Kranich által is megerősített következtetése, amely szerint az 1717-es jubileumi ünneppsorozat német egyetemi példái – főleg Wittenberg, Tübingen, Lipcse, Jéna és Halle estében – átmeneti jellegűeknek mondhatók. Átmenet ez az év az 1617-es ortodox-lutheránus, polemikus tónusú megemlékezések és az egy évszázaddal későbbi, az 1817-es rendezvények között, az utóbbit nevezi Howard a fordulópontnak,³⁰ mert míg az előbbiek a konfesszionális identitás erősítése és a kontroverzia jegyében zajlottak, addig az utóbbiak – a 19. századiak – a kései felvilágosodás toleránsabb, világiasabb tónusát és a nemzeti gondolat (többek között a Germánia-eszme) bekapcsolódását hozták magukkal. Az 1717-es évforduló még a két kategória közötti átmeneti mintázatokat mutatja: egyfelől jelen van még benne a katolikus féllel folytatott erős konfrontáció, a Howard-monográfia kifejezésével ez még a konfesszionalizáció korára jellemző megemlékezés (*Commemoration in a Confessional Age*). Ekkor még mindkét vitapartner részéről erőteljes a kizárólagosság motívuma, viszont – mint Ludewig professzor esete mutatja – megjelent az emlékezés bensőségesebb átélésének igénye, az a kíváncsi, hogy az ünnepi reprezentáció és a felekezeti polémia helyett a kegyesség korszerűbb formáival történő összekapcsolódás álljon az emlékezéskultúra homlokterében. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az ellenemlékezetek állítása folytatódott ugyan ekkoriban: katolikus részről a szentévek tradíciójának felelevenítése jelentette ezt, a protestantizmuson belül azonban a pietista gondolkodás gyakorlatias racionalizmusa fékezte az emlékezetállítás harciasabb, reprezentatív formáit. Talán nem tévedünk, ha a bicentenárium most bemutatott vitáinak – felekezetközöseknek és felekezeten belülieknek egyaránt – ebben a komplexitásban, többirányú megközelítési formáiban véljük jelentőségét felfedezni, és a német és az újabb angolszász szakirodalom által kimutatott átmeneti pozícióban láthatjuk helyét a Luther-évfordulók európai egyháztörténetében.

²⁹ SCHÖNSTÄDT, *Das Reformationsjubiläum 1717, i. m.*, 68.

³⁰ Vö. HOWARD első lábjegyzetben idézett műveivel.

*A reformáció 1717-es ünnepe Patakon**

A reformáció második évszázados jubileuma magyar református megünneplésének fennmaradt egy érdekes kiadványa, amelynek a kontextusát ebben az írásban szeretném bemutatni. A szöveg egy latin nyelvű ünnepi beszéd, amelyet az ünnep napján, 1717. október 31-én, vasárnap Sárospatakon a Collegium Auditorium maximumában mondott el az intézmény professzora, ifj. Csécsi János (1689–1769).¹ Az oratiót azonban csak 1720-ban tudta megjelentetni, és pedig Zürichben. Sem az ünnep liturgiáját, sem egyéb szövegeit nem tudjuk megidézni, minthogy sem a szöveg, sem levéltári forrás nem utal ezekre, és emiatt mikro- és egyháztörténeti elemzést sem lehet készíteni. Még a szakirodalom is elhanyagolta ezt a forrást, tehát kontextualizáló törekvés sem árnyalhatta az előfeltevéseimet.² Sokkal inkább megszólaltatható a szöveg mint kommunikatív aktus: lehet foglalkozni a szövegben megjelenített, a pataki Collegiumra és a magyar reformátusságra vonatkozó szimbólumokkal és – a külföldi nyomdával való kapcsolattartás kapcsán megvizsgált források miatt – a peregrinációtörténet (Zürich) eddig elhanyagolt oldalával.

Ifj. Csécsi János a Rákóczi-szabadságharc lezárulta után lett tanára a sárospataki Collegiumnak, amikor a Habsburg centralizáció erősen korlátozta a protestánsok vallási és oktatási ügyeit. A tanár személyisége sem különbözött ettől: igen harcias alkat lehetett, számos összetűzéséről tudósítanak a korabeli források és az egyháztörténeti hagyomány (az éppen aktuális kollégájával, de a pataki és egyházmegyei lelkészekkel, nemesi mecénásaival etc.).³ Kegyessége erősen aufklérista lehetett, ami visszatetszést szült a kisvárosi közegben.⁴ Tanárként kezdetben filozófia- és matematikakurzusok felelőse, később számos új témát és új tárgyat hozott be a köztudatba, kéziratot jegyzeteinek se szeri, se száma. A földrajzkönyvét díszítő címlapképről nemrég Oláh Róbert derítette ki, hogy nem azonos

* A szerző a Sárospataki Református Teológiai Akadémia főiskolai docense.

¹ Ifj. Csécsi János, *Oratio secularis altero reformationis-jubilaeo*, [Zürich], [Gessner], 1720.

² PAYR Sándor, *A reformáció évszázados ünnepi hazánkban*, *Protestáns Szemle*, 1911/8–9, 490–501, 564–579; FABINY Tibor, *A reformáció évszázados ünnepi hazánkban*, *Evangélikus Naptár*, 1967, 25–37.

³ HORVÁTH Cyrill, *Adalékok ifj. Csécsi János életéhez*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1907/1–4, 1–33, 129–172, 257–299, 385–420.

⁴ DIENES Dénes–UGRAI János, *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013, 55–59.

a tudós arcával.⁵ Több művét korunkban új kiadásban, jegyzetekkel kiadták: a Pápai Páriz Ferenc lexikonához illesztett nyelvtani téziseit és a Rákóczi-szabadságharc idején készített naplóját.⁶ Felesége, Ubrisi Mária temetésekor (1730) minden búcsúztató megjegyezte egyrészt az özvegy tudósságát, másrészt valamilyen módon szóvá tette a tanár üldözöttségét, harcát vagy éppen el nem ismertségét.⁷ Amikor 1734-ben felfüggesztették, a városban maradt, és – az egyház- és kollégiumtörténet nagy öröme – a kollégiumtörténet kéziratok hagyatékait rendezte: a diáklistán egyberendezése, illetve helytörténeti kutatások fűződnek a nevéhez, ezeket alapul véve az előbbit a Hörcsik–Dienes szerzőpáros,⁸ az utóbbit Szombathy János pataki könyvtáros folytatta.⁹ A Csécsi nevet fenntartotta a helyi emlékezet: Sárospatakon utcája van, a Sárospataki Református Teológiai Akadémiának terme és az új fiúkollégiuma viseli a két neves pataki tanár, apa és fia nevét.

A reformáció történetét is több ízben előadta ifj. Csécsi János, a most vizsgálendő szövegére pedig katolikus válasz is született, a jezsuita Szerdahelyi Gábor tollából, szintúgy latinul.¹⁰ Ez a hitvita már szakított azzal a felső-magyarországi hitviták idején kitapintható látens hagyománnyal, hogy nem tematizálják a középkori magyar vallásosságot,¹¹ s ez bizony még Pázmány módján deformációról beszélt, s Szent Istvánt, Xavéri Szent Ferencet és a kassai mártírokat is beemelte érvei szövegébe. Nem szabad elfeledkezni a kontextusról: Kassán éppen ekkor zajlik a főtéren, a kassai mártírok halálának hagyományosan feltételezett helyszínén felállított Szentháromság-szoborra kitett gyalázó vers körüli perpatvar, amely a városi református lelkész, a nem kevésbé peres alkatú Gyöngyösi Árva Pál bebörtönzéséhez, s magyar földről való elűldözéséhez vezetett.¹² A korábbi viták dogmatizáló vitái helyébe a történeti érvek kerültek, s ennek egyik izgalmas és méltán vitát generáló szövege a Csécsi-féle emlékbeszéd.

Az 1717-es oratio szerkezete szokványos, nem úgy a prelimináriáé. A kezdő textust (Zsolt 126,1–3) követi a Zürich városi eljáróinak szóló dedikáció, majd az előszó,¹³ amely jóval a beszéd elhangzása után készült Patakon, 1719. október 10-én. Ezután áll a derék

⁵ OLÁH Róbert, *Kaposi Jubász Sámuel és ifjabb Csécsi János arcképeinek forrása és hitelessége*, Sárospataki Füzetek, 2015/1, 45–56.

⁶ Ifj. CSÉCSI János, *Observationes orthographico-grammaticae*, Lőcse, Brewer, 1708 (RMK II, 2334). Hasonmás kiad., ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR Zsuzsa, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009; *A szécsényi országgyűlés 1705-ben: Csécsi János naplója Kazinczy Ferenc hiteles másolatában*, bev. tan. R. VÁRKONYI Ágnes, szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, Szécsény, Önkormányzat, 1995.

⁷ Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzete: D 661.

⁸ HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*, s. a. r. DIENES Dénes, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998.

⁹ SZOMBATHY János, *Historia Scholae seu Collegii Ref. Sárospatakiensis*, ed. ERDÉLYI János, Sárospatak, [s. n.], 1860.

¹⁰ SZERDAHELYI Gábor, *Religio salvifica*, Kassa, Frauenheim, 1722.

¹¹ GARADNAI Erika, *A felső-magyarországi hitvita szövegkapcsolati rendszerének vizsgálata* (doktori disszertáció). Miskolci Egyetem, 2015, 37–41, file:///C:/Users/SRK/Desktop/CsD%20publ/GaradnaiECs_ert.pdf; Tóth Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*, Bp., MTA BTK TTI, 2016.

¹² Id. RÉVÉSZ Kálmán, *Gyöngyösi Pál (1668–1743)* = ZOVÁNYI Jenő, RÉVÉSZ Kálmán, PAYR Sándor, FÖLDVÁRY László, *Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák*, I, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1898, 91.

¹³ CSÉCSI, *Oratio secularis*, i. m., 7–12.

rész (exordium, narratio, ellenvetés és magyarázat),¹⁴ majd a bérekesztő részek, hosszú záróimával.¹⁵ Különös módon egy mellékletet tartalmaz a kiadvány, méghozzá Luther 95 pontját latinul,¹⁶ és csak ezt követik a köszöntő versek (Johann Jakob Hottinger, Johann Baptist Ott, Jantó Lajos, Etségi János és egy anonim H. P. F. tollából). Ami szokatlan ebben a rendben, az például a laudáció, amelyben nincs megnevezve senki, hanem Zürich város különböző szintű vezetőinek szól, és a szöveg elrendezése ügyetlennek tűnik, darabosnak. A másik kilógó elem a 95 pont kiadása, minthogy emblemikus szöveggként ismert volt (sokszor és sokféleképpen, számos nyelven kiadták), de a Csécsi-féle főszöveg Luthert és ezt a tézist éppen csak érintette, szemben a sokkal általánosabb reformációval, és annak svájci gyökereivel. S végül pedig a disputáknál fordult elő általában, hogy az üresen maradt lapokra a téziszfüzetet (corollaria) és a köszöntő versek némelyikét nyomtatták. Ez a megoldás ismét csak arra utal, hogy a prelimináriák mintha később készültek volna el, s talán ennek köszönhető a szerkezetben elfoglalt speciális helyzetük.

A beszéd exordiuma a kezdő textust követi, mely Sion helyreállításáról szól. Ezek a sorok a zsolotárosnál Isten és népe viszonyának rendezése miatti örvendezéssel vannak tele, s emiatt szokás használni egy gyülekezet templomszentelésénél, egy nem várt remény beteljesedésekor, egyszóval test szerint is látványos megújulás ünneplésekor. Bár a szöveg záró része utal a magyarországi vallási viszonyok rendezettségére, a VI. (III.) Károly alatti türelemre, de az exordiumban ez nem jelenik meg, ezért sem valószínű, hogy csak ezt a textusban központi helyen álló helyreállítást politikai jelentésben kellene érteni. Mivel a dedikáció és a bevezető részek kulcskifejezései (Isten ígéje szerinti hitvallás, Zürich mint Pater patriae, annak vezetői az Anyaszentegyház dajkái), ezért a latin restauratio sokkal inkább alludál a reformatio kifejezés egyháztörténeti vonatkozásaira. Ezt erősíti meg a város laudációja, melyhez a klasszikus humanista toposzt, Palladium ellopását idézi meg Csécsi János: a földi küzdelemben a civitas Deiként aposztrofált Zürich, amely egyben Krisztus és egyháza jegyességének típusa is, átvette a reformáció Athénjének, Wittenbergnek az örökségét. Ez az a gyökér, ahonnan Sárospatak szellemisége is származik, vonja le a következtetést az analógiából Patak Athenaeum illusztrációjának teológiai doktora. Ennek a református hagyománynak a letéteményese a pataki szellemiség is. A hagyomány továbbvitelére helyezte tehát a hangsúlyt a magyar professzor. A svájci kapcsolat kiemelt jelentőségét mutatják a prelimináriák: a dedikáció és az exordium után a kiadványt keretező carmenek is: Hottinger és Ott zürichi tanárinasztiák tagjai, a két magyar pedig feltehetően kint tartózkodó pataki diák lehet, minthogy Dabasi Ecsegi János nevét megtaláljuk a svájci diáklistán.¹⁷

A svájci keret önmagában izgalmas jelenség, hiszen az 1617-es jubileumot Szenci Molnár Albert fordítása képviselte magyar földön: a Scultetus-beszéd központjából Luther és a világhosság terjedése áll, s külön a Szenci-féle előszó pedig a magyarországi mecénások

¹⁴ *Uo.*, 12–30.

¹⁵ *Uo.*, 30–37.

¹⁶ *Uo.*, 38–43.

¹⁷ 1719 januárja és júliusa közt Zürichben tanult. Vö. HEGYI Ádám–SZÖGI László, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon, 1526–1919*, Bp., ELTE Egyetemi Levéltár, 2016, 131, Nr. 1212.

katalógusát nyújtotta.¹⁸ Ehhez képest a 100 évvel későbbi Csécsi-beszéd nézőpontot váltott, sőt egyenesen nézőpontot szűkített: Luther és Wittenberg a már említett módon egyszer, illetve Kálvin és Genf is csak egyetlen utalás szintjén jelent meg a szövegben. Luther és Zwingli, illetve a német fejedelemségek és a svájci városállamok közti teológiai viták (dogmatika, ekkleziológia terén) már rég nyugvóponttra jutottak, a *Consensus Tigurinus* (1549) óta elvált egymástól a lutheri és a svájci irány. Szenci Molnár ehhez képest mégis tágabb perspektívában láttatta a reformációt és annak hazai elterjedését. Csécsi ezzel szemben még a történeti távlatot is leszűkítette, s a kezdetekről csak mint egyszeri, de túlhaladott eseményként emlékezett meg. Ehhez képest viszont indokolatlan a 95 tétel kiadása, a minden különösebb reflexió nélküli szerepeltetése a mellékletben. Ezentúl pedig a kiadvány svájci adatainak, személyeinek a beazonosításakor gondot okoz, hogy az egyik magyar diák, Ecsegi János kint léte nem illeszkedik a kötet elkészültéhez, mivel ez az 1719-es év első felére esik, a Csécsi-féle előszó viszont csak 1719. október 10-i keltezésű. Tehát nem ez a diák vitte ki az előszót, s talán más módon került be a versírók közé, mint az első látszatra nyilvánvaló lett volna. Előbb ezért a szöveg tartalmi, szemléleti megoldásairól szólok, majd a filológiai hiányosságok feloldására teszék kísérletet.

A Csécsi-beszéd narratíójának kulcskérdése, hogy mit ünneplünk, és miért.¹⁹ Erre tíz pontban adott feleletet. Előbb fogalmi kérdéseket vizsgált (a katolikus fél olyan 200 éves érveit cáfolta, mely szerint nem reformáció, csak herezis történt),²⁰ majd a protestáns fél szintén nagy hagyományra visszatekintő érvét, az egyház babiloni fogságát értelmezte történelmi keretben, 1517-ig.²¹ Ennek az ezeréves eltévelyedésnek a hálójából vezetett ki a Luther által támasztott fény, s ennek történeti dimenzióit az igaz egyház kiválasztásának, illetve üldözésének tíz lépcsőjén át éppen svájci teológusok (Bullinger, Johann Heinrich Heidegger) magyarázatai képviselik. Luther 95 tételével szemben megjelent Tetzl 105 tétele, a régi evangéliumi hittel szemben a középkori eltévelyedett új hit, a katolikusok világa, miközben az azóta is látható egyházzal szemben egy igaz egyház megannyi jelensége képviseli a kevesek kiválasztottságát. Az óság és újság, látható és láthatatlan, meghamisított és igaz etc. ellentétpárok a 16. század óta ismert ekkleziológiai toposzai a születő felekezetek által megkonstruált önképnek („invented tradition”) és históriának. A reformáció 200. évfordulóján ezeknek a hitviták korából származó képeknek és történelemszemléletnek az újramondása az ünnep örvendező s öntudatos felekezeti jellegének és magabiztos kijelentéseinek tűnnek.

Így már érthető, hogy miért kellett a reformáció emblematikus szövegét külön mellékletben közölni, miközben a narráció és az érvelés menete éppen ezek erejét tompítva áthelyezte a hangsúlyt a svájci irány történelmi koncepciójára. A tradíció átadását ünnepli tehát Csécsi írása, melyben az „evangéliumi gyökerek” a zsidóknak adott kijelentést jelentik, s a Biblián át az evangéliumi hit megjelenéséig nyúlnak, az előreformátoroktól

¹⁸ SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Secularis concio euangelica, az az Jubileus esztendei prédikáció*, Oppenheim, Galler, 1618 (RMNy 1166). Hasonmás kiad., bev. tan. IMRE Mihály, Bp., Balassi–OSzK, 2017.

¹⁹ CSÉCSI, *Oratio secularis, i. m.*, 12–26.

²⁰ *Uo.*, 26–29.

²¹ *Uo.*, 29–35.

a 16. század örökségén át előbb Patakig, majd egészen a végső üdvösségig. Így lesz a hit magvetéséből, a tövisek közt felnövekvő liliomból a mennyei üdvösség jele. Végül pedig azzal zárul a szöveg és az annak a végén álló disztichon, hogy Csécsi kijelenti, hogy gyenge, botladozó hitünk helyébe kell lépjen a biblikus hit és az üdvösség reménye. Ez az oratio tehát egy üldözöttsége révén is a kiválasztottságában megerősödött felekezet professzorának a díszbeszéde. A szöveg elején álló hely- és időmegjelölés, valamint a végén álló „dixi” jelzi, hogy a történelmi visszatekintés sejthetőleg nagyjából ezen a módon hangozhatott el a nagy előadóban a Collegium diáksága és nemesi ifjúsága körében, örök tanulságul.

A beszéd körülményeit, visszhangját nem ismerjük, annak személyes vetületét, aktualitását, patakiságát azonban egyértelműen kinyilvánította az orátor. Nemcsak a lutheri, s annak üzenetét örökségként megújító svájci irányt ünnepelte, hanem a Helvét Hitvallás becikkelyezésének 150 éves évfordulóját (Melius és Kálvin nevének említése nélkül), amely az egyház születésének kerek jubileumával (1680) esett egybe.²² Ehhez illesztette az előadó, hogy a pataki reformáció 163. éve indult el (eszerint tehát 1554-ben), és mellékesen saját tanársága is jubilált: öt esztendeje tanít a Collegiumban. Míg az első két dátum valós, a legutóbbi magamutogató túlzás, a pataki reformáció kezdete pedig tévedés. Csécsi sokat foglalkozott a Collegium történetével, s gyakrabban említett egyéb dátumokat (1524, 1531 etc.). Tehát ez talán elírás lehet (163 helyett 193).

A történelmi példalózás azonban a beszéd záró szakaszában már igen furcsa: Istennek hála, jól élünk VI. Károly alatt, csak a hitünk sokszor gyenge. Miközben a köztörténet eseményei jelzik, hogy a Rákóczi-szabadságharcot lezáró 1715-ös törvények a vallás ügyében sok jót nem hoztak. Becikkelyezték a Diploma Leopoldinumot és a Pragmatica Sanctiót, és megszüntették a református kollégiumok önfenntartásához szükséges legációt és kápsálást. Éppen csak visszatért a gyászévtized óta vándorlásban lévő pataki Collegium az Athenaeumba 1714-ben, amikor ágyúval mentek neki, s a városlakók, s köztük is a harcias nők közbeavatkozásának köszönhetően vonultak el a katonák az iskola elől. A templomépítési kérelmüket az 1715-ös törvényre hivatkozva többször beadták, de a Helytartótanács több mint 70 éven át különböző adminisztratív intézkedésekkel halogatta ennek véghezvitelét, s végül csak II. József kora hozta meg ez ügyben is a megoldást. Azaz a patakiak iskolájukért, templomukért az 1710-es, 20-as években éppen javában harcolnak, kérvényeket írnak a helyi hivatalokhoz, a császárhoz, sőt a külföldi hitsorsosaihoz intercessióért, mindeközben a Collegium professzora finoman úgy zárja a reformáció jubileumán a beszédét, mintha minden rendben lenne, s a király jóságán semmi sem múlik, csak a mi hitünk gyengeségén.

A beszéd elhangzása után két évvel készült el a kiadványhoz az előszó, amelynek a Svájcot érintő gondolataira már utaltam. Ebből az időből származik a *Memoriae / Zustand der Kirche in Ungarn* (1719) nevű kérelem, melyet a magyarországi vallási állapotok elégtelenségéről készítettek, zömmel a patakiak, s eljutott a svájci egyházakhoz, a canterburyi

²² Lásd ehhez a debreceni tanár, Lisznyai Kovács Pál kronológiai kiadványainak számításait. *Chronologia sacra*, Debrecen, Kassai, 1693 (RMK II, 1730).

érsekhez, a belga/holland szövetségi rendekhez, Orániai Vilmoshoz etc.²³ Ennek az iratnak távolról sem olyan pozitív az uralkodói képe, mint a Csécsi-beszédnek: VI. Károly és elődei dicsőséges kormányzása helyett itt általában és az egyes esetekre nézve is panaszáradatot olvashatott a címzett. Ez a szöveg Zürichben található, német fogalmazvány, és a városi levéltár anyagai közt maradt fenn.²⁴ Ebben a fondban található számos hasonló műfajú szöveg (supplication vagy Bittbrief néven), melyek egy része a város vezetőihez címzett, az 1715–1790 közötti magyarországi vallási helyzetet leíró és ahhoz segítséget kérő hivatalos irat, másik része pedig a városi szenátushoz írt beadványok és azok fordításai, amelyek között nagy számban vannak református diákok ajánlásai, folyamodványai, köszönő levelei. Ezek közt található a Csécsi-szöveg verses köszöntőinek írói, Ecsegi János és Jantó Lajos együttes ösztöndíjkérelme, méghozzá ifj. Csécsi János ajánlásával (1718).²⁵ Ezek szerint az 1717-es beszéd akár rajtuk keresztül is eljuthatott Zürichbe, mivel ők az 1718–1720 közti időszakban kint tanultak. Ugyanebből a levéltári iratgyűjteményből számos egyéb név is előkerült. Az eddigi svájci diákkatalógus 1710–1724 között (azaz ifj. Csécsi János és Kőrösi György közt) hat zürichi diákot ismert,²⁶ ez alapján azonban ez a diákszám valójában 32 főt tesz ki. Tehát eszerint – leszámítva a jubileumi beszédhez képest korai beiratkozókat, Oroszi Sámuel (1717), Görgei István (1718) kivételével – bárki megtehetette, hogy előbb a szöveget, aztán az előszót kivigye, de akár a köszöntőversek írói is lehetnek a Csécsi-beszéd kijuttatói. Ennek az iratanyagnak a feltárása még csak elkezdődött, ezért még csak feltételezésekbe bocsátkozhatom, de az máris megállapítható, hogy 1715–1797 között összességében minimum 2-3 fő/év került kapcsolatba Zürich városi tanácsával a pataki, a debreceni és az enyedi Collegiumból.²⁷ Ez a levéltári irategyüttes eddig nem került a kutatás látókörébe, jóllehet a városi levéltári anyagok 19. századi regesztázását követően legkorábban látta ezt, 1907–1910 közt, Thury Etele pápai teológiai tanár, aki a gályarabok iratait kutatta Svájcban; majd pedig az 1930-as években Hadházy Lajos debreceni lelkész. Mindketten több iratról másolatot készítettek, melyeket hazai gyűjtemények őriznek, de egy évszázada nem nyúlt ezekhez senki.²⁸

Ha tehát ezen kérelmek nyelvezetét egybevetjük a Csécsi-féle jubileumi beszéd narrációjával, megállapítható, hogy erőteljes diszkrépancia van köztük. Az 1720-as oratio emelkedett, patetikus stílusa és retorikus szerkezete áll az egyik oldalon, a kérelmek hivatali, adminisztratív nyelvezete és retorikája a másik oldalon. Ezen az elvi, műfaji különbségen túl a leglátványosabb különbség az utóbbiba beszüremkedő regionális történelemkép toposzainál fogható meg, melyek leginkább a korai időszakokat jellemzik, és a pataki megnyilatkozások részei. Mindegyik kérelem azonos stílusú és formájú: arenga, narratio (Collegiumé, illetve az ösztöndíj dotáltjaié) után áll a támogatott személy eddigi vizsgáinak

²³ Staatsarchiv Zürich (a továbbiakban: StAZ), A.185.1, Nr. 174, 193, 195.

²⁴ StAZ, A.185.1, Nr. 180.

²⁵ StAZ, A.185.1, Nr. 178.

²⁶ HEGYI-SZÖGI, *i. m.*, 131–132, Nr. 1208–1215.

²⁷ StAZ, A. 185.1–3.

²⁸ Thury Etele-hagyatéka, Pápai Református Kollégium Kézirattára, jelzete: O. 662.; Hadházy Lajos-hagyatéka, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára Kézirattára, jelzete: R 3288.

értékelése, javaslat svájci felsőoktatásra hely és tudományág szerint, s végül pecsét zárja az 1-2 lapos iratot. A pataki Collegium bemutatása a reformáció hazai eredetével indult (és Csécsi szövegében ez Patakot és 1524-et jelent), majd az igaz egyház jellemzésével folytatódott (és pedig akik 1669 óta üldöztetésben élnek), a diák jellemzése (tudása, kegyessége, magaviselete) egyértelműen a Geleji-kánonok elvárásai alapján haladt.²⁹ A két világ, Svájc és Hungaria egybekapcsolása pedig úgy kötődnek egymáshoz, mint arbor és succus.

Ezek a fogalmak és szerepek panelekként térnek vissza az ajánlásokban, kérelmekben. Feltehető, hogy az első ajánlólevéltől (1710), majd az ilyen típusú kérelemtől (1717) az oratio előszavának idejéig (1719) eltelt másfél-két év eseményei nem változtatták meg Csécsi János és egyháza életkörülményeit annyira, hogy nézőpontját teljesen lecserélje. Sokkal inkább látszik az, hogy a két műfaj adta keretben másként lehetett megszólalni: egy nyilvánossá váló közbeszédben megtestesülhettek az magyar kálvinista egyház ideái, a várható és az Istentől elkérhető lehetőségei (ami miatt az uralkodó pozitív arcot kapott), szemben a magánlevél jellegű kérvénnyel, amely két intézmény vezetője közt szólalt meg, bizonyos formális kereteken belül, de a személyességet nem nélkülözve. Ebből a nézőpontból azonban érdemes megvizsgálni azt, hogy a hivatalos nyilvános beszédként megszólaló oratio mely pontokon hallgatott el. Azaz hol feltételezhető közmegegyezészerű, rejtett célzások, allúziók, amelyeknél a pataki hallgatóság a kérelmekben tükröződő történelem-szemlélete szerint kibővíthette a szónoklatban elhallgatni kényszerülő beszélő utalásait?

Ennek a jelenlegi kevés adattal is mérhető leglényegesebb eleme azt a kérdést megválaszolni: miért éppen Svájc került kitüntetett szerepbe a beszédben? A kálvini irányhoz való közös tartozás nem indokolja ezt a látványos egyoldalúságot. A későbbi reformációs jubileumokon is történt megemlékezés Lutherről, és szólt az író, szónok a reformáció hazai terjedéséről és a kálvini jellegzetességekről. De nem találtam olyan forrást, amelyik ennyire elcsúszott volna a svájci oldal szemléltetésébe, sem pedig ezen túlmenően Zürich város laudációjába. Azaz nem is biztos, hogy ez csak a svájci városoknak szól, és nem csupán a Zwingli és Bullinger szerepét, hatását jelző *Consensus Tigurinus* kiemelt jellegének, hanem sokkal inkább egy másik, éppen ebben az oratóóban elhallgatott faktornak, amely Zürichet és Patakot egybefűzi. Ez pedig egy olyan évforduló elhallgatása, ami viszont a korai pataki kérvényekben egyértelműen előfordul, és hivatkozási alapként jelölődik: a reformáció második évszázados ünnepén kellett megemlékezni az éppen 40 évvel korábban, 1677-ben Zürichből hazaindult egykori gályarabokra, akiknek legnépesebb körét az egykor Patakon végzett és a régióból behívott és oda visszaérkezett gömöriek adták. Mint az köztudott, a gályarabok kiváltásában, felruházásában, befogadásában ennek a svájci városnak kitüntetett szerep jutott, amit az 1677. október 31-i közös reformációs ünnepen, egyben az exuloknak még ott-tartózkodó 15-16 fős csoportjának a nevében Séllyei István, dunántúli püspök a búcsúbeszédében ki is nyilvánított: Zürich a mi édesanyánk.³⁰ Ezt 40 év alatt nem lehetett elfelejteni.

²⁹ StAZ, A. 185.1, Nr. 155.

³⁰ Séllyei beszédének lelőhelyei: Zentralbibliothek Zürich (a továbbiakban: ZbZ), Mss B 189, 37r–46r; Mss J 189, 347r–362r; Mss Car III 207, Nr. 2.; Burgerbibliothek Bern, Mss. h. h. VI, 54, 637–670.

Az a rész tehát, amelyik a számok bővületében több jubileumot is megemlített, éppen ezt hagyta el. A születés ünnepeit vette ott sorra Csécsi, az igaz egyházét (Kr. u. 37.), a reformációét (1517), a magyar felekezet hitvallását (1567), a pataki iskolaét (1524) és a maga tanárságát (1712). Amikor pedig az üldöztetésről szólt, akkor csak 1517-ig haladt, s így kimaradt a bécsi (1606) és a soproni (1681) béke s a gyászévtized, melyben a pataki Collegium folyamatos vándorlásban élt (1670–1714), a gályarabok, a Thökölyvel visszakerült templom és iskola, és Wesselényitől Rákócziig minden. 1677 vagy 1681 lehetett volna a vallási egyenlenségek szimbolikus lezárása, de a kortárs megfogalmazásban a kérelmek műfaja nem ismert ilyen határt, sőt 1669 óta tartó üldöztetésről számolt be. S ha a zürichi tanács felől nézzük, ez feltétlenül megokolható. A gályarabok ügyének felvállalása óta az ő helyzetük konszolidációjában tevékeny részt vállaltak a svájci egyházak és városi tanácsok (szemben például a lutheri ág 1670–1681 közti hozzáállásával, vagy a 1707. rózsahegyzi zsinat önálló politikai útjának ötletével), és azután is éppen Csécsi idejétől folyamatosan voltak istápolói a magyar kálvinisták ügyének. Természetes volt tehát a kérvényekben megjelenített stílus, a humanista várossíratók hangja és a történelmi exemplumok súlya.

A vizsgálat elején tartok, de úgy tűnik, hogy idővel a történelmi példák kikoptak az arengák és exordiumok szövetéből. Ennek oka lehetne az, hogy a hazai diákok svájci felsőoktatási intézményeket megcélzó peregrinációja folyamatossá vált, s a régi hivatkozási formák rövidültek. Ennek a feltevésnek ellene szól, hogy ez a hang javarészt az 1715–1720 közötti iratokban van jelen, előtte s utána kevésbé. Vagy arra is lehetne gondolni, hogy mivel kezdetben csak a patakiak voltak benne, majd Debrecen és Enyed is bekapcsolódott, nem volt érvényes mindenkire a pataki bolyongás példázata. A kálvinisták peregrinációját időközben persze több eszközzel gátolták, a Habsburg egyházpolitika felekezeti homogenitást célzó törekvéseinek következtében, s ez a svájci út volt egyedül járható 1797-ig. A már idézett zürichi városi iratok viszont mutatják, hogy 1717 előtt is járt ott több magyar diák, s nekik is maradt fenn kérelmük. Utóbbiak szövege azonban nem az üldözést emlegette, hanem egy egészen speciális hivatkozást: a családi származást. Az ő kérvényeik (1692–1717) jóllehet tartják a hivatali levélformát, annak humanista elemei egyértelműek, de az iskolai és/vagy kerületi pecséteken túl még egy nem szokványos elemmel bővültek: mind atyai pecséttel ellátott levél. Séllyei Pál, ifj. Harsányi István, Simoni Márton, É(rsek)Újvári János, Komáromi Pál és Kocsi Csergő István kérvénye az apjuk pecsétjével van ellátva, s hogy egyértelmű legyen, még egy értelmező jelzővel megtoldva, „apám, az egykori gályarab, hitvalló” pecsétje.³¹ Egykori pataki diákként ifj. Csécsi János is járt Zürichben. S mikor hazatért, és a saját diákjait küldte továbbtanulni, a saját apja élményeit megidézve – aki egy személyben volt professzora a vándorló pataki Collegiumnak Patakon, Göncön és Kassán – hivatkozhatott az 1669 óta száműzetését, exulságát élő patakiak nevében. Ezek szerint tehát a gályarabok emlékezetének örökségeként születhetett meg a magyarországi kálvinista Collegiumok úgynevezett svájci ösztöndíja 1715–1797 közt.

A legkorábbi kérvényezők joggal fordultak bizalommal az atyáikat segítő svájci városhoz, Zürichhez. A gályarabságból és börtönből szabadultak számára gyűjtött pénzből ugyanis

³¹ StAZ, A. 185.1, Nr. 145, 153, 160, 203, 230.

jelentős részt az ő költségeikre kifizettek (2256 forintot), de a maradék ezt jóval felülhaladta (7166 forint).³² Ezért már az 1677-ben a várost elhagyók, majd a börtönből szabadulók is kérvényezték, hogy utalják át számukra a maradványösszeget, s amíg az el nem érhet hozzájuk, nyissanak belőle egy alapot. Ennek Zürichben letétben elhelyezett kamatait fordították a svájci kálvinista városok a magyar diákok peregrinációjára. És nemcsak a magyar gályarab fiak, de unokák is használták ezt, méghozzá az egykori mecénások fiai és unokái révén. A Csécsi-féle beszéd két magyar verselője két kint tanult, a listán szereplő, támogatást kapott pataki diák, a külföldiek (Hottinger, Ott) apja s nagyapja pedig az 1676–1677-ben megszabadítottakat támogató professzorok voltak.³³ Kitapintható nemcsak a gályarabok lelkészi leszármazottjainak jelenléte az egész 18. században, hanem az üldözöttek svájci dajkáinak az ároni családjai is: ezt jelzik zürichi levéltári adatok, ahol a támogatók, a városi és az egyházi előljárók közt végig jelen vannak azon családok, akik egykor befogadták a megszabadított 30 gályarabot.

Az valószínű tehát, hogy éppen a pataki Collegium látszólagos restaurációja (1714) után tartott történelmi emlékező beszéd (1717) elemzésekor nem lehet figyelmen kívül hagyni ennek a speciális felekezeti és regionális és családi emlékezeti rétegnek a működését. Különösen akkor nem, hogyha feltételezzük, hogy ifj. Csécsi és nemzedéke ismerhette Séllyei István 1677-es zürichi búcsúbeszédét. Ennek ugyanis vannak erős áthallásai Csécsi szövegével. Mindegyik a reformáció ünnepén hangzott el, mindegyik a hazai reformáció gyökerét, sőt édesanyját Zürichben látta; és bibliai és történelmi narrációja az üldözöttségben sem lankadó győzedelmes keresztyén egyházzal szót. A Séllyei-szöveg a svájciak által sokat másolt, több magángyűjteményben megőrzött, latinul és németül is számon tartott kézirat, melynek immáron hazai recepciójával is számolhatunk.

Hasonlóan az úgynevezett gályarabok levéltára kapcsán említett egyéb kéziratokkal is, hiszen a szabadítást elindító orvos-lelkész Nicolaus Zaffiusnak a legkorábban 1676. február 12-én és közvetlenül az után kelt örvendező levelei Basel, Bécs, Genf, Leiden, Utrecht, Zürich városait és lelkészeit egyaránt elérték.³⁴ Ezeknek a szabadítást leíró tanúságtevő szövegein túl jellemző topikus fordulataik vannak, melyek egy kegyes ember allelujái, egyes és többes számban, latin, görög, héber idézetekkel. A levélíró hálát adott ezekben Istennek, aki kihozta a Dánieket az oroszlánok barlangjából. Kijelentette, hogy méltán olyan az Egyház, mint a tövisek közé rekesztett Liliom; s ezután reménységünk lehet arra, hogy Sion kőfalainak építőmesterei legyenek a fiaink. És számos metaforikus kép újra meg újra szófordulattá válva jelent meg Zaffius boldog hírvivő leveleiben, melyeknek gyakran volt felirata: „Dixit Jehova: captivos meos liberabo”, azaz a Zsolt 126,4. Csécsi János textusa és a beszédének applikációja éppen erre a zsoltárszövegre épült.

Ezek a szövegszerű áthallások talán nem véletlenek. Azt tudjuk ugyanis, hogy Csécsi János tanárságának, majd a lemondatása utáni időnek is jelentős részét történelmi kuta-

³² StAZ, A. 185.1, Nr. 79.

³³ CSORBA Dávid, *Svájci források a magyarországi gályarabok történetének kutatásához = Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 166–178.

³⁴ StAZ, E II 456a, 879–882; ZbZ, Mss B 307, 1766; Mss J 189, 303r–v.

tásokkal töltötte. Ugyan nem jelölte sehol, hiszen általában nem személyes lejegyzéseket készített, hanem adattárakat, de köztudott, hogy Kocsi Csergő Bálint egyik *Narratio brevis*ének kéziratos kötete a 18. század eleje óta a pataki könyvtár állományának része.³⁵ A pataki könyvtár ismert kötetét csak Kocsi Csergő István hozhatta magával 1726-ban, egyenest Johann Heinrich Heidegger könyvtárából.³⁶ Jelenleg nem bizonyítható, de nem is cáfolható, hogy Csécsi János nem ismerte a gályarabok valamilyen kéziratos hagyatékát reformációs beszédének a megalkotásakor: a gályarabok ugyanis hoztak haza iratokat, őrizték az emlékeiket erről a nehéz időszakról, s hagyatékozták ezeket unokáikra.³⁷ De hogy tudnia kellett a tényről, és hogy ennek ismerete nélkül nem szólalhatott meg, az valószínű. Ha pedig mégis ezek ismeretében jelölte ki a beszéde textusát, és idézte meg narrációjában Séllyei és Zaffius emblematikus szövegeit, az már azt jelezné, hogy érvényesíteni kívánta azt a nézőpontot, ahogy a svájciak a magyar gályarabokon keresztül a magyarországi kálvinizmust láthatták. Azaz Csécsi János jubiláris beszéde nemcsak a pataki hallgatóságot, de a zürichi olvasókat is hivatott volt megszólítani: ez esetben pedig a pataki tanár olyan tolvajnyelvet hozott létre, ami nem szúrhatta a cenzúra szemét, az értő olvasók szemében pedig a ki nem mondott összefüggések feletti titkos összekacsintás a felekezeti összetartozás történetiségét szimbolizálta.

³⁵ SRK Nagykönyvtár Kézirattára, jelzete: Kt. 217.

³⁶ HARSÁNYI István, *Új adatok Kocsi Csergő Bálint eredeti kéziratos munkájának történetéhez*, Sárospataki Református Lapok, 1911/43, 403–405.

³⁷ CSORBA Dávid, *A gályarabok emlékérméi*, Egyháztörténeti Szemle, 2016/3, 90–95.

*Félúton a felekezeti identitás megteremtése (1617) és elbúcsúztatása között (1817): ünneplés és ünneprontás a 18. században**

Az 1717-es évforduló szerényen húzódik meg szomszédjai árnyékában. Semmilyen szempontból nem említhető egy lapon 1617-tel, amikor a német protestantizmus erődemonstrációt tartott (még a harmincéves háborúban elszenvedett vereségek előtt), amikor hosszú távra határozta meg olyan szavak jelentését, mint reformáció, evangélikus és protestáns, amikor megteltek tartalommal a felekezeti identitások addig formális keretei, amikor kanonizálódott a konfesszionális történeti tudat, tudniillik, hogy mit és kit ünnepel Európa 1617-ben. De jelentősége 1817-hez sem mérhető, amikor nyilvánosan megfogalmazódott a protestáns unió vágya, azaz a hitvallási és szervezeti egység gondolata, amely máig élő mozgalomba torkollott, és máig érvényes eredményekhez vezetett. 1717 már túl van a vallásháborún, de még innen van a vallásbékén, valahol a senki földjén, ha statikusan nézzük, vagy útközben, félúton a kettő között, ha dinamikusan szeretnénk látni.¹

Ünnepségeket persze rendeztek, hol nagy pompával, hol szerényen, hol uralkodói rendeletre, hol uralkodói rendeletekkel dacolva.² Ernst Salomon Cyprian nagy szolgálatot tett az utókornak azzal, hogy összegyűjtötte és 1719-ben három kötetben kiadta az – elsősorban egyetemi – rendezvények programjait, ünnepi szónoklatait, alkalmi nyomtatványait, sőt az emlékérmek leírásait is.³ A legfontosabb események természetesen Wittenbergben történtek, a reformáció szülőföldjén,⁴ ahol Luther katedrájának örökösei, az

* A szerző az Evangélikus Hittudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára.

¹ Az 1717-es évforduló ellentmondásaihoz lásd jelen kötetben Bitskey István tanulmányát.

² Fritz REUTER, *Evangelische Jubiläen und Dankfeste in der Freien Stadt Worms im 18. Jahrhundert*, *Blätter für pfälzische Kirchengeschichte und religiöse Volkskunde*, 54, 1987, 253–265. (= Eberburg-Hefte, 21, 1987, 133–145.)

³ Ernst Salomon CYPRIANUS, *Hilaria Evangelica, Oder Theologisch-Historischer Bericht Vom Andern Evangelischen Jubel-Fest: Nebst III. Büchern darzu gehöriger Acten und Materien, Deren das Erste, Die Obrigkeitlichen Verordnungen, und viele Historische Nachrichten, Das Andere, Orationes und Programmata Jubilaea, Das Dritte Eine vollständige Beschreibung der Jubel-Medaillen begreiffet; Mit Kupffern, Summarien und einem nützlichen Register*, Gotha [Leipzig], Weidmann, 1719 (VD 18 90010523). Vö. Harm CORDES, *Ernst Salomon Cyprian als Chronist des Reformationsjubiläums von 1717 = Konstruktion von Geschichte: Jubelrede – Predigt – protestantische Historiographie*, hg. Klaus TANNER. Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2012, 89–103.

⁴ A wittenbergi emlékérmeken visszatérően alkalmazott egyik embléma a hatyú, mint közismert Luther-metaphora, a másik pedig a nap. Utóbbihoz lásd jelen kötetben Fazakas Gergely Tamás tanulmányát. Vö. Hugo SCHNELL, *Martin Luther und die Reformation auf Münzen und Medaillen*, München, Klinkhardt & Biermann, 1983; *Luther mit dem Schwan: Tod und Verklärung eines grossen Mannes: Katalog zur Ausstellung in*

egyetem professzorai tartottak szónoklatokat és jubileumi prédikációkat.⁵ A wittenbergi megemlékezés azért is izgalmas, hogy ne mondjam pikáns, mert még csak húsz év telt el azóta, hogy a szász választófejedelem 1697-ben katolikus hitre tért. Jelen gondolatmenetünkben mindegy, hogy politikai érdekből, az a fontos, hogy ezt a vallásváltoztatást már tartományának nem kellett követnie. A korai felvilágosodás szellemében mind a fejedelmet, mind alattvalóit megillette a lelkiismereti szabadság, magánügyüknek tekinthették, melyik elismert felekezethez csatlakoznak. Ezt a jogot Erős Ágost (1670–1733) szász herceg és lengyel király ugyan több rendeletében is megerősítette, de a helyzet továbbra is bizarr maradt, és a kedélyek nem csillapodtak le. Ám a remény továbbélt, hogy Szászország evangélikus marad, sőt, hogy Frigyes Ágost (1696–1763) trónörökös révén még az uralkodóház is megmaradhat Luther hitén.

A pikáns és bizarr jelzőket már eddig is használtam, pedig további fokozásra lenne szükség. Az említett trónörökös ugyanis már 1712-ben titokban katolizált, és a család ezt minden erejével igyekezett titokban tartani. De 1717. október 11-én Bécsben a katolikus koronaherceg a nyilvánosság elé lépett, és e hír október 24-én érkezett meg Wittenbergbe, pontosan azon a napon, amikor kihirdették a jubileumi rendezvények programját. A katolikus választófejedelem természetesen nem vett részt a megemlékezésen, de háromnapos ünnepet rendelt el október 31-től november 2-ig, munkaszünettel és ünnepi istentiszteletekkel. Az erről szóló rendelet megtiltotta, hogy a megemlékezés ürügyével a katolikus egyházat bírálják, vagy a pápát Antikrisztusnak titulálják, ami 1617-ben még teljesen természetes volt.⁶

Az egyetem professzorai más ünnepi cselekmények között (felvonulások, disputációk, doktoravatások, harangzúgás, díszsortűz) e három napon összesen tizenkét prédikációt tartottak, köztük a magyarországi származású Martin Chladenius (1669–1725) is, aki Körmöcbányán született és a gyászévtizedben emigrált Németországba. A professzorok ugyan nem engedhették meg maguknak, hogy nyíltan beszéljenek a napokban történt konverzióról, de burkolt utalásokban nem volt hiány, főleg a megfelelően kiválogatott bibliai idézeteknek köszönhetően. Nagyobb gondot jelentett a katolicizmus kritikájának a tilalma, hiszen hogyan méltathatták volna Luther küzdelmeit anélkül, hogy elmondják, mi ellen küzdött. Volt, aki nem törődött a fejedelmi utasítással, mások próbálták a reformáció pozitív vívmányait hangsúlyozni: anyanyelvű istentisztelet, a Biblia tekintélyének helyreállítása, fordulat a megigazulásról szóló tanításban, a laikusok emancipációja – ami természetesen maga is tartalmazott indirekt kritikát. „Sok tűrésben, nyomorúságban,

der Lutherhalle Wittenberg anlässlich des 450. Todestages von Martin Luther vom 21. Februar bis 10. November 1996, hg. Jutta STREHLE, Gerhard SEIB, Berlin, Schelzky & Jeep, 1996.

⁵ Wolfgang FLÜGEL, *Konfession und Jubiläum: Zur Institutionalisierung der lutherischen Gedenkkultur in Sachsen 1617–1830*, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2005; Harm CORDES, *Hilaria evangelica academica: Das Reformationsjubiläum von 1717 an den deutschen lutherischen Universitäten*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2006, 49–61; Annina LIGNIEZ, „[...] bey ietzigen gefährlichen und betrübtten Zeiten [...]”: *Zeitdiagnosen in Reformationsjubiläumspredigten 1717 in Wittenberg = Spurenlese: Reformationsvergegenwärtigung als Standortbestimmung (1717–1983)*, hg. Klaus TANNER, Jörg ULRICH, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2012, 37–69.

⁶ Ehhez lásd jelen kötetben P. Vásárhelyi Judit tanulmányát.

szükségben, szorongattatásban” (2Kor 6,4) a wittenbergi egyetem mindenesre képes volt megmutatni, hogy továbbra is „új Sionnak” tekinti magát, az egyetemtörténetet pedig az üdvtörténet részeként értelmezi.

A wittenbergi ünneplést különösen fényesnek látjuk, összehasonlítva a szomszédos Halle (a korszak leglátogatottabb iskolavárosa) magatartásával. A kiindulópont természetesen egészen más: Halle nem a reformáció egyeteme, hiszen csak 1694-ben nyitotta meg kapuit. Szándékosan nem felekezeti keretek között, valamelyik hitvallás jegyében alapították, így diákjai között mindenféle protestáns előfordult (még unitáriusok is), sőt görögkeleti hallgatói is voltak. Ebben a helyzetben elég nehéz lett volna Luther szellemét idézgetni, ennek hagyománya sem volt és közönségre sem talált volna. Nem csoda, hogy a legtekintélyesebb professzor, a nagy pietista, August Hermann Francke (1663–1727) jelen sem volt az évfordulón, éppen rekreációs úton volt Württembergben.⁷ Az – amúgy református – porosz király egyetlen ünnepnapot engedélyezett (október 31.), és a rendezvények jóval szerényebb külsőségek között zajlottak, mint Wittenbergben.

A hallei egyetem prorektora, Johann Peter von Ludewig (1668–1743) jogászprofesszor október 27-én ráadásul egy röpiratot tett közzé, amelyben a jubileumok *túlzásai* ellen emelt szót⁸ – bár ellenfelei úgy értették, hogy *minden* évfordulós megemlékezést kritizált. Ludewig kifogásolta, hogy Isten és az Ige helyett az a Luther Márton áll mintegy új szentként a megemlékezések középpontjában, aki egész szolgálatával más ellen nem is küzdött, mint az emberi találmányok, a kiüresedett rítusok és a szentkultusz ellen, aki különös hévvel fordult a pogány eredetű „százados ünnepek” (*ludi saeculares*) ellen, amely a középkori egyházban mint „szentév” vagy „aranyév” (*annus sanctus, annus aureus*) támadt új életre. Ennek ugyanis, Ludewig szerint, történetileg és tartalmilag semmi köze a bibliai „elengedés esztendejéhez” (*annus jubileus*).⁹ Ezek után hosszan sorolta azokat a szokásokat, amelyek ellenkeznek a reformáció tanításával, ám az evangélikusok – hagyománytiszteltből vagy tudatlanságból – mégis megőrizték őket. Ludewig természetesen nem a reformáció emlékezete ellen harcolt, hisz erről az eseményről – mint írta – akár évente, minden október 31-én meg lehet és kell emlékezni, csak ne az emberek álljanak a középpontban az isteni ige helyett. Külső pompa helyett belső, szívbeli elgondolkodást, megemlékezést, megújulást, megtérést szorgalmazott. A hallei jogászprofesszor röpirata végén az örök kérdésekhez tért vissza: tisztázzuk végre, hogy mit ünneplünk, tisztázzuk végre, hogy kit ünneplünk október 31-én!

Valóban „ünneprontás” volt ezeknek a kérdéseknek a felhánytorgatása akkor az ünnep előestéjén; de valóban ünneprontás-e minden vita, amely az emlékezet lényegi tartalmába kérdez bele? Igen, ünneprontó minden olyan felvetés, amely az emelkedett megem-

⁷ Ingelfingenben október 31-én mégis vállalt egy prédikációt.

⁸ Johann Peter von LUDEWIG, *Dica iubilaeorum, quam bonis mentibus, civibus praesertim Fridericianae, ad cavendas in secundo iubilaeo evangelico 1717 ceremonias et ritus suo instituto et calamo [...]*, Halle, Bibliopolium Novum, 1717 (VD18 11414405). Vö. CORDES, *Hilaria, i. m.*, 40–48, 119–128. Tartalmi ismertetéséhez lásd jelen kötetben Bitskey István tanulmányát.

⁹ Kritikai gondolatait Ludewig először az 1700-as római szentévet megelőzően, 1699-ben fejtette ki, két rövid írásában: *Discurs vom Jubel-Jahr; Vorrath Von den Jubel-Jahren der Juden und Römer*.

lékezőt saját korának visszásságaival szembesíti, olyan körülményekkel, amelyek szöges ellentétben állnak a szónoklatok szóvirágaival. De ettől még lehet őszinte és fontos, akkor is, ha a nagyközönséget ez nem érdekli.

Ahogy a Wittenbergben felvonuló fényes publikumot sem érdekelte a tizenhét éves Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–1760) gróf költeménye, aki akkor éppen Wittenbergben volt jogászhallgató. Ünneprontó versében Zinzendorf könyörtelenül ostorozza Szászországot, amely bűnben fetreng és megveti Isten ígését. A passióénekek stílusában megszólaló mű címe természetesen: *Jubileum*, és a strófák végén visszatérő refrén: „ó szomorú nap” 1717. október 31-re vonatkozik.

Wie hast du Gottes Wort verachtet,
Du ungerath'nes Sachsenland!
Du hast viel mehr nach eitlem Tand,
Als nach der Weisheit Licht getrachtet.
Du hast Paläste aufgethürmt,
Das Ewige hast du verachtet;
Drum bleibt es bei der alten Klag':
O trauriger Tag!¹⁰

Zinzendorf énekeit ma a világon hetente éneklik, igaz, nem pont a *Jubileum* címűt.

A magyarországi megemlékezések közül Csécsi János (1689–1769) pataki tanár szónoklata emelkedik ki,¹¹ de mivel róla Csorba Dávid e kötetben külön tanulmányt közöl, amelyben e beszédet rögtön át is sorolja a reformációs jubileumok világából a gályarabság emlékezetkultúrájába, ezért most azonnal továbblépek az 1730-as jubileumhoz, az *Ágostai hitvallás* évfordulójának megünnepléséhez. Akkor is Johann Peter von Ludewig (ismét prorektor) röpirata került az érdeklődés középpontjába,¹² aki a korábban kapott éles kritikák után emelte a tétet, és immár népnyelven fejtette ki hasonló gondolatait, hogy „nemre, korra és társadalmi állásra” tekintet nélkül mindenkit megszólíthasson.¹³ Ludewig hangsúlyozottan magánemberként szólalt meg, de ezt az önminősítést senki sem hitte el a prorektornak és a jogi kar meghatározó professzorának.

A röpirat leszögezi, hogy amit szerzője korábban 1717. október 31. ünneplése ellen felhozott, az egyáltalán nem vonatkozik 1730-ra. Most nem egy személy, nem is annak egyszeri magánakciója, hanem maga az isteni igazság és annak szükségszerű megvallása

¹⁰ CORDES, *Hilaria*, i. m., 285–288.

¹¹ *Oratio secularis altero reformationis-jubilaeo habita in auditorio publico illustris Athenaei Patakiensis a Johanne Tseetsi J. F. ill. Athenaei rectore et professore ordinario. Ad diem 31. Octobris Julian. 1717*, [Zürich], [s. n.], 1720 (VD18 12374830).

¹² Johann Peter von LUDEWIG, *Jubel-Rede Von den Wohlthaten gegen dem Evangelischen Glauben und Glaubens-Genossen Sr. Kön. Maj. in Preußen so wol, als [...] Churfl. Brandenburgischen Hauses, an dem andern hundertjährigen Gedächtniß-Fest der am 25. Junii 1530. auf dem Augsburgischen Reichs-Tage übergebenen Glaubens-Bekentniß: bey einer grossen Menge Volckes, in der Haupt-Kirchen zur Lieben Frauen, in Versammlung der Universität und anderer vornehmen Amts- und Standes-Personen*, Halle, Joh. Chr. Krebsen, 1730 (VD18 10208119).

¹³ *Uo.*, 3–4.

áll a megemlékezés központjában.¹⁴ És itt kezdődnek Ludewig érdekfeszítő történeti fejtegetései. Úgy látja, hogy az *Ágostai hitvallás* felolvasása és benyújtása olyan történelmi fordulópont volt, amelynek hatása alól még az óhitű ellenpárt képviselői sem tudták kivonni magukat. Ez a magyarázata annak, hogy 1530 után nem került már sor pápa általi császárkoronázásra vagy más olyan protokolláris eseményre, amely a világi hatalomnak a pápa alá vetettségét fejezte volna ki.¹⁵

A röpirat címe szerint „porosz” ünnepi beszéd (*preußische Jubel-Rede*), és ez a porosz nézőpont a szövegben oldalról oldalra egyre erősödik. Az írás második felének főszereplője leginkább Brandenburi Albert (1490–1545) mainzi érsek, bíboros, a porosz királyok oldalági rokona, aki a Luther által kritizált búcsúügylet fő haszonélvezője, így az első reformációs összetűzések fontos figurája és kiemelt céltáblája volt. Ludewigtól megtudjuk, hogy Albert érsek elnéző volt a forrófejű Luther emberi gyengeségeivel szemben,¹⁶ aki nyilvánosan elégette a kánonjogi gyűjteményt, aki egyházi és világi nagyságokat menthetetlen gúnynevekkel illetett¹⁷ – amit a beszéd az altenburgi összkiadásból vett idézetekkel támaszt alá. Luther azonban sem angyal nem volt, sem az ötödik evangélista, ahogyan pedig sokan szeretnék őt látni.¹⁸ Ludewig oldalakon keresztül sorolja Albertnek a reformáció történetében szerzett érdemeit, amivel nem áll nagyon távol az igazságtól, hiszen a mai kutatás is nyitott, kompromisszumra kész egységpolitikusként írja őt le, viszont ez a kép homlokegyenest ellentétes a Luther-művekből összeállítható, és a 18. századi evangélikus olvasóközönség körében valószínűleg domináns jellemzéssel, amely szerint Albert az ördög egyik megtestesülése volt. Ha a röpirat fogadtatásakor azt tapasztaljuk, hogy a wittenbergiek hörgöve fogalmazták meg replikáikat, akkor megengedhetjük, hogy erre a hörgésre minden okuk megvolt.

Ezután érkezzünk az egyetemtörténethez. Halle a magdeburgi érsekek birtoka volt, és éppen Albert építette itt ki a ma református templomként használt dómot és reneszánsz

¹⁴ „Aber eine ganz andere Gestalt zeigt sich an diesem Gedächtniß=Fest der Augsburgischen Bekenntniß des Evangelischen Glaubens. Es geschiehet dieses keinem Menschen zu ehren; sondern zum Lob und Preis der Wahrheit des göttlichen Wortes.” *Uo.*, 9.

¹⁵ „Und was hat doch die Augsburgische Glaubens=Bekenntniß auch für gute Wirkungen bey dem Römischen Stuhl selbsten gethan? Welcher Käyser hat sich von an. 1530. mehr nach Rom gesehnet; für denen Apostolischen so gesandten [!] Schwellen die Knie zu beugen? Dem Pabst seinen Pantoffel und Füße zu küssen; demselben den Steigbügel zu halten; ihme einen Eid zuschwören; ihme Königreiche und Fürstenthüme zu Leben aufzutragen, oder wohl gar das Eigenthum davon zu schencken; dem Pabst zu Gefallen, öffentliche Kirchen=Busse, barköpfig und barfußig zu thun; sich gleich den Ottern auf den Kopf treten und vor der ganzen Gemeine zum Spectackel und Schauspiel machen zu lassen.” *Uo.*, 19.

¹⁶ „[...] er [Albert] dennoch dessen menschliche Schwachheiten übersehen und denselben [Luther] in einem Schreiben erinnert: daß er in sich gehen, sich in diesem Glaubens=Streit nicht selbsten; sondern allein GOTTes Ehre suchen und sich mehrerer Bescheidenheit gegen dem Käyser und den Fürsten des Reichs gebrauchen mögte.” *Uo.*, 25–26.

¹⁷ A megsértett fejedelmek: VIII. Henrik angol király, Henrik braunschweig-wolfenbütteli herceg és maga Brandenburi Albert érsek. LUTHER Márton, *Felelőség az egyházért*, szerk., kiad. CSEPREGI Zoltán, Bp., Luther, 2017, 435–478, 675–742.

¹⁸ „[...] daß Lutherus, bey aller seiner Erkenntniß und Eifer für die göttliche Wahrheiten, dennoch auch öfters gewiesen, daß er ein Mensch und nicht ein Engel oder der Fünfte Evangelist sey, wie ihn andere in Ernst und andere zur Schmach genennet, mithin von menschlicher Empfindung auch öfters übereilet worden.” LUDEWIG, *Jubel-Rede, i. m.*, 26.

palotáját, az úgynevezett Neue Residenzet. Az egyetem alapítási dátuma közismerten 1694, de Ludewig ennek előzményeit visszaviszi a reformáció koráig, és ismét Albert érseket dicséri meg, hogy ez 1531-ben pápai engedéllyel létrehozta a káptalani iskolát mint jogelőd intézményt. A mainzi-magdeburgi érsek ugyanis Halléban tartotta székhelyét, amíg a polgárság között az 1540-es években erőre nem kapott a reformáció, akkor költözött a bíboros Mainzba, privilegizált tanodája pedig 1556-ban a városi (protestáns) latin iskolába olvadt be, ezért is volt szükség másfél évszázaddal később a porosz királyi újjraalapításra.¹⁹

Az utolsó oldalakon a hallei prorektor azokat az érdemeket sorolja, melyeket a brandenburgi választófejedelemiség a protestáns vallási üldözöttek befogadásában szerzett, kezdve a hugenottákon, egészen a – név nélkül említett – salzburgi emigránsokig. Hogy a konfesszionálisan fellazult Brandenburgban egy kalap alá kerülnek francia reformátusok és osztrák evangélikusok, akár programszerű tételnek is tekinthetjük.

Az 1730-as irat azon túl, hogy semmit sem von vissza a már tizenhárom évvel korábbi vitában kifogásolt állításokból, a reformációtörténetnek egy olyannyira más (részben regionális, részben revizionista, részben irénikus) nézőpontját kínálja, hogy az szinte Gottfried Arnold (1666–1714) *Ketzerhistorie*jához hasonló fordulatként értékelhető.

Az 1717-es jubileum kapcsán átugrottam a magyarországi visszhangot, 1730-hoz érve viszont ezt már nem engedhetem meg. Az erdélyi szász Martin Schmeizel (1679–1747) jénai professzornak is van egy idevágó kiadványa, amelyet sajnos még nem sikerült megnézнем.²⁰ Az ekkor Wittenbergben diákoskodó Fábri Gergely (1707–1766) viszont 1730. július 23-án Haynóczi Dánielnek (1690–1747) írt levelében számolt be a viszonylag szerény egyetemi megemlékezésekről,²¹ melyek végül mégis a tervezettnél emlékeztetsebbre sikeredtek. Idézem Fábri sorait:

„A második centenáriumot szerencsésen ünnepeltünk meg, még szomszédjaink irigységét is kiváltva, ám ezekben a napokban először a polgárok verekedtek össze egymással, majd a diákság és a polgárság között támadt nagy zavargás és ricsaj. Amikor ugyanis a Jakab napja előtti szokásos mezei népünnepélyről fegyveresen és elég részegen hazatérve a diákokat, közülük is először a szolgadiákokat ócsárolták, az akadémisták figyelmeztették őket, hogy tartózkodjanak az udva-

¹⁹ „Wem hast du theures und werthes Halle, diesen Lehr=Tempel von allen, zu Pflanzung und Handhabung der Evangelischen Religion, dienenden Wissenschaften zu dancken? [...] Der gelehrte und berühmte Brandenburgische Cardinal und Ertz=Bischof Albertus hat an. 1531. die erste Hand an dieses Werck geleet und zu solcher Zeit die hohe Schul-Freyheit dieselbst von dem Pabst Clemente VII. durch den Cardinal Campegium für diese seine Residentz=Stadt, Halle, erhalten, welches Andencken uns künftiges Jahr eine neue Gelegenheit zu einem neuen Jubel=Jahr geben möchte.” *Uo.*, 37.

²⁰ Martin SCHMEIZEL, *Entwurf zu einem Collegio publico Über die Historie Des A. 1530. zu Augspurg gehaltenen Reichs-Tages, und der auf selbigem übergebenen Confession derer Protestanten, Nebst kurtzer Wiederholung Was in Staats- und Religions-Sachen von 1517. biß 1530. sich zugetragen, Welches bey Gelegenheit des Jubel-Fests, g. G. zu halten gesonnen [...] im Jahr 1730. vom 28. Junii*, Jena, Peter Fickelscherr, 1730 (VD18 12961078).

²¹ CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus 1700–1756: Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Bp., TIE, 2000, 168 (nr. 55): „Dominus doctor Abicht nuper in Augustanam Confessionem aperuit collegium, historiam ecclesiasticam et disputatorium brevi orsurus, qui licet zelo beati sui antecessoris non gaudeat, tamen de ecclesia Dei puriore optime est meritus.”

riatlan szavaktól, ezek azonban nyomban (már útközben a városon kívül egymással kétszer szóváltásba keveredve) először a kolostor, a mi szállásunk előtt, majd a városháza előtt mentek öltre. Ott két diákot megsebesítettek, de amikor ennek híre ment, összefutott a legtöbb diák, a polgárookra rontottak, vezetőjüket leütötték és hangszereiket összetiporták, ráadásul a fogdát is feltörték, ahová nem sokkal korábban a polgárok az egyik nemes szolgáját vetették. És ha meg nem érkeztek volna – állítólag a rektor utasítására – a pedellusok, és ki nem hirdették volna, hogy az elszenvedett sérelemre teljes elégtétel fog következni, akkor a diákok a végsőkre is el lettek volna szánva. Végül az éj beálltával lecsillapodtak az indulatok, s másnap hirdetmények szólítottak minden diákot a piactérre, a polgárok pedig a veszedelmet elkerülendő minden bajkeverőt bebörtönöztek, amire a diákok megenyhültek. Az egyetem vezetése feljelentést tett, és az egész polgárságot bevádolta a drezdai udvarnál, majd meglátjuk, milyen választ kapunk onnan.²²

A wittenbergi karcerből kiszabadított Táncsics neve sajnos nem maradt fenn. Fábri igyekszik tárgyilagosan tudósítani, és megpróbál nemcsak a minősítésektől, hanem még az iróniától is tartózkodni. Annyi azonban megállapítható, hogy soraiból hiányzik a lelkesedés, az ünnepélyes meghatottság. A félresikerült évfordulót Fábri implicite a legtekintélyesebb teológiaprofesszor, az ekkoriban elhunyt Gottlieb Wernsdorff (1668–1729) hiányával, s az utódai között kialakult rivalizálással kapcsolta össze.²³

Befejezésül egy egyedülálló hazai emléket mutatok be, amely nemrég isteni szerencse folytán került el a szemétdombot, és az utóbbi időben óriási karriert futott be, kiállításon szerepelt,²⁴ több kiadvány címlapját is ékesítette. Az 1718-ban alapított györkönyi gyülekezetben maradt fent. Az olajfestmény keletkezéséről keveset tudni, még dedikációs feliratának értelmezése is vitatott: *Eccl[es]i[a] Györköniensi, Obtulit pro Gloria Dei An: Tren: 1724 Die 2 Iuni*. Egyedül közvetett mintája azonosítható, ez Jacob van/von der Heyden/Hayden (1573–1645) metszete az *Ágostai hitvallás* 1630-as első centenári-

²² *Uo.*, 169 (nr. 55): „Iubilaeum quidem secundum feliciter ad invidiam usque vicinorum celebravimus, at his diebus primo cives oppidani inter se decertabant, mox studiosos inter et omnes oppidanos maximus tumultus est excitatus, hi enim ex recreatione publica ante festum Iacobi celebrari solita ex campo armati et quidem ebrii reduces cum studiosos, eorum quidem primo tantum servos inhoneste tractarent, eos cives academiae monuerunt, ut a verbis incomitis abstinere, qui tamen e vestigio iam ante intra se bis extra oppidum decertantes primum ante claustrum nostrum hospitium, dein ante curiam ad verbera descenderunt, ubi quidem duos e numero studiosorum laeserunt, sed cum clamor ingens fuisset excitatus, pluresque studiosi convenissent, in oppidanos cives irruerunt, [eorum] ducem decusserunt, instrumenta musica conquassarunt, carcerem, in quem cuiusdam nobilis servus ante moram ab oppidanis fuerat detrusus, effregerunt, et nisi pedelli, uti vocantur, a rectore magnifico appulissent iniuriaequae illatae satisfactionem plenariam denunciassent [!], extrema tentassent, intempesta dein nocte sedati sequenti die ex publicis valvis omnes studiosi invitabantur ad forum, oppidani igitur evitare pericula volentes omnes autores turbarum ad carceres detruserunt, quare studiosorum animus componitur, a magistratu academico de[...]tur, et omnes oppidani in consilio Dresdensi accusantur, inde qu[...] responsum accipiemus, eventum docebit.” Az idézetet a saját fordításomban közlöm. Az összetűzés a polgárok oldaláról bemutató forrást eddig nem sikerült találnom.

²³ *Uo.*, 168 (nr. 55).

²⁴ Reprodukció és Harmati Béla László műtárgyleírása: *Biblia Sacra Hungarica: A könyv, „mely örök életet ad”, 2008. november 21. – 2009. március 29.*, szerk. HELTAI János, GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Bp., OSzK, 2008, 158–159; vö. HARMATI Béla László, *Későbarokk szószekeletárak, oltárképek és festett karzatok a dunántúli evangélikus templomokban*, doktori disszertáció, ELTE BTK, 2006, Adattár, 56. <http://doktori.btk.elte.hu/art/harmati/diss.pdf> (utolsó letöltés: 2017. november 8.)

umára (*Eigentliche Abbildung des Leuchters wahrer Religion*, 1630).²⁵ Ennek (vagy valamelyik feltételezhető későbbi változatnak) a leegyszerűsítése a györkönyi kép, amely abban az értelemben unikális, hogy ismereteink szerint ez az egyetlen szakrális műtárgy a Magyarországra betelepült evangélikus németiség korai korszakából, a 18. század első évtizedeiből.²⁶

A mű középpontjában álló szakrális-szimbolikus ábrázolást Luther Márton és (Állhatatos) János szász választófejedelem alakja fogja közre. A választófejedelem kardot és pálcat tart, Luther bal kezében Biblia, jobb kezében palmaág. A választófejedelem feje felett Ézs 49,23 bibliai szövege olvasható (magyarul: „Királyok lesznek a gondviselőid, fejedemasszonyok a dajkáid.”), míg Luther feje mellett Jel 14,6 verse található (magyarul: „És láttam, hogy egy másik angyal repül az ég közepén: az örök evangélium volt nála, és hirdette azoknak, akik a földön laknak, minden népnek és törzsnek, minden nyelvnek és nemzetnek.”)

A kép centrumában található szimbolikus kompozíció a kősziklán álló ótestamentumi frigyládára épül fel. Ezen Ef 2,20 szövege olvasható (magyarul: „Mert ráépültetek az apostolok és a próféták alapjára, a sarokkö pedig maga Krisztus Jézus.”) Felette a Biblia Sacra nyugszik. A Biblián egy hétágú gyertyatartó áll, talapzatán a lutheri reformáció egyik alap gondolatának tekintett igével: „Az Úr igéje örökké megmarad.” A gyertyatartó alsó része mellett két angyalka látható, kezükben nyitott könyvek, rajtuk rövidített feliratok: „At.” és „Ev.”, azaz az Ószövetség és az Evangélium. A menóra méreteivel hangsúlyosan uralja a képet. Karjain huszonegy medalion formában a festmény fő témája, az *Ágostai hitvallás* tételeinek képe, és mellette a számozásuk látható – föld és ég, a Szentírás és a Szentlélek között.

A festményen legfelül, a cím alatt, a Szentlélek galambja száll. A galamb körül sugár alakban megjelenő feliratok az alapmondatból indulnak ki. A képen elemeire bontott szöveg Ézs 11,2 verse (magyarul: „Az Úr lelke nyugszik rajta, a bölcsesség és értelem lelke, a tanács és erő lelke, az ÚR ismeretének és félelmének lelke.”) Az egész kompozíció tehát az isteni kinyilatkoztatás egységét (törvény és evangélium, Szentírás és Szentlélek, ige és hitvallás), a törvényadás hegyeitől az ágostai vallástételig tartó folytonosságot hangsúlyozza, amelyben az ábrázolás szerkezete elsősorban mégis a jubiláló hitvallásra fordítja a figyelmet.

Az említett györkönyi dedikációs felirat korábbi félreolvasásai rendre zsákutcába vezették az eddigi szakirodalmat. Az én értelmezésem a következő: „A györkönyi egyház-községnek felajánlotta Isten dicsőségére An. Tren. 1724. június 2-án.” Azaz a helynevet és a dátumot nem a kép keletkezésére vonatkoztatom (utóbbi legfeljebb *ante quem*-ként), és az An. Tren. rövidítésben nem datálást, hanem személynévet látok (Andreas,

²⁵ Helmut BAIER, Angelika MARSCH, *Bilder zur Augsburger Konfession und ihren Jubiläen*, Weissenborn, Konrad Verlag, 1980, 65–66 (nr. 51); Thomas KAUFMANN, *Konfession und Kultur: Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2006, 407; Wolfgang HARMS, *Bildlichkeit als Potential in Konstellationen: Text und Bild zwischen autorisierenden Traditionen und aktuellen Intentionen (15. bis 17. Jahrhundert)*, Berlin, Walter de Gruyter, 2007, 28–30.

²⁶ HARMATI, *i. m.*, Adattár, 56.

Anna, Antonius?). A györkönyi vegyes anyakönyv ugyan 1718-tól kezdve fennmaradt, mégsem nyújt segítséget e rövidítés feloldásában.

A Magyar Nemzeti Múzeum 2017-ben megrendezett reformációs kiállítása lendítette tovább a holtpontról a kutatást. A Trencsényi Múzeumtól kölcsönzött tárgyak között állították ki azt a festményt,²⁷ amely a györkönyi képhez az eddig ismert legközelebb álló ábrázolás, az 1630-as metszet ugyanilyen leegyszerűsítése, csupán feliratai nem németek, hanem biblikus cseh nyelvűek. Közelebbi provenienciája sajnos ismeretlen (a trencsényi muzeológusok szerint a Fehérhegy utáni cseh emigránsok hozhatták Magyarországra), a két (györkönyi és trencsényi) kép együttes vizsgálata azonban ezt a feltételezést nem támasztja alá. Biztos ugyan, hogy nem egymásról másolták őket, de nagyon valószínű, hogy közös, német nyelvű mintáról, valahol Északnyugat-Magyarországon. A személynév lehetséges feloldása (Trentsiniensis) és a jelenlegi szlovákiai őrzési hely túlságosan is egybecseng. Jelenlegi adataink szerint a cseh változat a képi ábrázolásban lehetett hívebb a feltételezhető közvetlen mintához, míg a német a feliratok pontos szövegét őrizte meg, ám a reformátor öltözékében már bizarr anakronizmust, aktualizálást engedett meg magának.

A 18. századi hazai reformációs megemlékezések összefüggésében tehát csak bizonytalanul tudjuk elhelyezni a két festményt. Külföldön készült? A Felföldön? A Dunántúlon? A 17. században vagy később? Egy metszet ügyes adaptációja vagy már másodlagos szolgai másolat? Kérdőjel kérdőjel után. Annyi azonban bizonyos, hogy az egyik ábrázolás 1730-ban már a györkönyi templomban volt látható, a második centenárium nagyobb fényére és dicsőségére.

²⁷ [http://www.muzeumtn.sk/aktuality/vystava-k-500.-v\(yrociu-zacatia-reformacie-v-uhorsku-aj-s-ucastou-trencianskeho-muzea-v-trencine.html?page_id=2625](http://www.muzeumtn.sk/aktuality/vystava-k-500.-v(yrociu-zacatia-reformacie-v-uhorsku-aj-s-ucastou-trencianskeho-muzea-v-trencine.html?page_id=2625) (utolsó letöltés: 2017. augusztus 19.) Targyleírása a budapesti *IGE-IDŐK: A reformáció 500 éve* c. időszaki kiállítás (2017. 04. 27. – 11. 05.) készülő katalógusában várható.

Reformátorok és művek

*Luther és Honterus emlékezete az erdélyi szászoknál a kora újkorban**

A szászok lakta erdélyi területek reformátora az a Johannes Honterus (1498–1549) volt, aki a lutheri eszméket nemcsak közvetítette és élő valósággá tette Erdély német ajkú lakossága számára, hanem „barcasági Luther”-ként, illetve „Magyarország apostola”-ként¹ maga is több újító elemmel gazdagította a Kárpát-medencei reformáció terjedésének folyamatát. A városi tanács megbízásából 1543-ban elkészítette Brassó városa és a Barcaság reformációjának koncepcióját, amely valódi mérföldkönek számított nemcsak a szász, hanem az egész erdélyi reformáció történetében, hiszen speciális geo- és valláspolitikai helyzetben lévő, a keleti ortodox és a nyugati keresztény „konfesszionális kultúrák” határán elhelyezkedő terület vallási-világnézeti megújítására törekedett.² Az igaz tan, a vallási etika és a humanista műveltség, oktatás közel arányos

* A szerző az Eszterházy Károly Egyetem Kulturális Örökség és Művelődéstörténet Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense. A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 *Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen* című projekt támogatásával készült.

¹ Ilyen és ehhez hasonló megnevezések Honterusra vonatkozóan a romantika korának nemzeti érzelmű írásai-ban láttak napvilágot. Vö. például Theobald WOLF, *Johannes Honterus, der Apostel Ungarns*, Kronstadt, Kommissionsverlag von H. Zeidner, 1894.

² Vö. Andreas MÜLLER, *An der Grenze von West- und Ostkirche: Die Reformation in Kronstadt / Siebenbürgen = Exportgut Reformation: Ihr Transfer in Kontaktzonen des 16. Jahrhunderts und die Gegenwart evangelischer Kirchen in Europa*, hg. Ulrich A. WIEN, Mihai-A. GRIGORE, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2017, 203–214. – Müller használja a „konfesszionális kultúrák” (*Konfessionskulturen*) kifejezést, amelyet találó megnevezésnek tartok, hiszen mind a kultusz (vallás), mind a kultúra megjelenik benne, jelezve azt az összetettséget, amely az erdélyi szász területekre jellemző humanista típusú vallásmegújításhoz kapcsolódik Honterus idején. Az igaz tan, a vallási etika és a humanista műveltség, oktatás hármására épülő koncepció természetesen nem Honterus találmánya. Már Erasmus hangsúlyozta ennek fontosságát, ő azonban a műveltséget tartotta dominánssnak. Melanchthonnál már az igaz tan, a sola Scriptura-elv állt az első helyen. Honterus megpróbált viszonylagos egyensúlyt tartani a három pillér között, bár ez az egyensúly némileg mégis a műveltség javára billent el. Utódja, a Barcaság második reformátora, Valentin Wagner (1510 k. – 1557) azonban legfőképpen az igaz tan követésén alapuló vallási etika, az evangéliumokban foglalt jó cselekedetek gyakorlásában látta a vallási megújulás lényegét, ezzel pedig a barcasági reformációnak véglegesen melanchthoni jelleget adott. A Brassóból származó reformátorok számára ez a bizonyos hármasszükségesség sosem kérdőjeleződött meg, csupán a hangsúlyokat helyezték más-más helyre (vö. MÜLLER, *i. m.*, 213–214.). Melanchthon Kárpát-medencei, különösen erdélyi népszerűségét a 16. században többen bizonyították már az utóbbi időben: Monok István például könyvtörténeti, Csepregi Zoltán pedig teológiai oldalról. Lásd István MONOK, *Luthers und Melanchthons Werke in ungarländischen Bibliotheken des 16. und 17. Jahrhunderts = Luther und die Evangelisch-Lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen: Augsbургisches Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918*, hg. Márta FATA, Anton SCHINDLING, Münster, Aschendorff, 2017, 201–221; Zoltán

vegyítésére és újragondolására épülő tervet maga Martin Luther (1483–1546) is nagyra értékelte egy 1543. szeptember 1-jén kelt levelében. Honterus munkáját pedig Wittenbergben már a brassói megjelenés évében, 1543-ban, ki is adta, melyhez a reformáció másik nagy alakja, Philipp Melanchthon (1497–1560) írt előszót. Luther „az Úr evangélistája”-ként („Evangelist des Herrn”) tekintett Honterusra, akinek reformációs könyvecskéjéről azt vallotta, hogy „bölcsen, tiszta lélekkel és gondosan megírt” munka („weislich, rein und treulich geschrieben ist”).³ Melanchthon csatlakozott mestere véleményéhez, amikor az alábbi szavakat fogalmazta meg Honterusszal kapcsolatban egy 1543. szeptember 3-án írt levelében: „Jeles erudíciójú és erkölcsű ember, aki a [krisztusi – V. A.] tan kegyes tanítását végzi az erdélyi Brassó városában” („Mann von vorzüglicher Gelehrsamkeit und Tugend, der die frommen Studien der Lehre in der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen leitet”).⁴ A méltatáshoz még a korban csatlakozott Verancsics Antal (1504–1573) humanista történetíró is, aki szerint „Honterus Erdélyt ismertebbé, Brassó városát pedig híresebbé tette, neki köszönhetjük szülőföldünk hírnevének és tekintélyének alapjait” („Honterus hat Siebenbürgen bekannter und die Stadt Kronstadt berühmter gemacht, ihm sind die Grundlagen zum Ruhm und Ansehen des Vaterlandes zu verdanken”).⁵

Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis prouinciae (Corona, 1543)⁶ című konzervatív „polgári humanista”⁷ és pedagógiai elemekkel átitatott tervezetében⁸ Honterus komoly szerepet szánt a reformáció szellemében újragondolt nyomdának, az iskolának, a

CSEPREGI, *Die Rezeption der deutschen Reformation in ungarländischen Städten und Herrschaften = Exportgut Reformation, i. m.*, 161–189.

³ Itt és a továbbiakban az idézeteket a saját fordításomban közlöm.

⁴ Luther, Melanchthon és a harmadik méltató, Johann Bugenhagen (1485–1558) leveleinek kiadása már 1563-ban megtörtént Brassóban *Approbatio reformationis ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis prouinciae, a clariss. d. Martino Luthero, Philippo Melanthono et Iohanne Pomerano, Viteberga, Cibimien(s)i pastori, suae ecclesiae reformationem petenti transmissa et ex autographo siue originali descripta* címmel. Vö. RMNy 190; RMK II, 31; ASD 126 = *Alte Siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert)*, hg. Gedeon BORSA, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1996 (a továbbiakban ASD).

⁵ A szövegeket németül idézi: Gernot NUSSBÄCHER, *Honterus (Honter), Johannes: Siebenbürgisch-sächsischer Humanist und Reformator* = G. N., *Beiträge zur Honterus-Forschung 1989–2004*, Kronstadt–Heidelberg, Aldus – Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 2005, 66–70, itt 69.

⁶ Vö. RMNy 52; RMK II, 30; ASD 23. Kritikai szövegkiadása: *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts, XXIV, Siebenbürgen, Das Fürstentum Siebenbürgen, Das Rechtsgebiet und die Kirche der Siebenbürger Sachsen*, bearb. Martin ARMGART, Tübingen, Mohr Siebeck, 2012, 177–190 (latin), 191–202 (német).

⁷ A „polgári humanista” kifejezést Ulrich Andreas WIEN vallástörténész használja írásaiban. A brassói városi reformáció témáját legutóbb *Siebenbürgen – Pionierregion der Religionsfreiheit: Luther, Honterus und die Wirkungen der Reformation* (Bonn–Hermannstadt, Schiller, 2017) című művében járta körül alaposabban. Honterushoz lásd különösen: 24–31 (további gazdag szakirodalommal).

⁸ A pedagógiai irányultság különösen jellemző volt a brassói humanistákra. Nem lehet véletlen, hogy éppen a *Reformatio büchlein* megjelenésének évében (1543) Honterus kiadta *Constitutio scholae Coronensis* címmel a brassói gimnázium nürnbergi mintára épülő és kisebb 19. századi módosításokkal egészen a második világháborúig érvényben lévő iskolai rendtartását is az erdélyi száz iskolák számára (vö. RMNy App. 10, ASD App. 3, ill. Ute Monika SCHWOB, *Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. und 16. Jahrhundert*, München, Oldenbourg, 1969, 132–133. A rendtartás szövegének kiadását lásd Friedrich TEUTSCH, *Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen, I, 1543–1778*, [München], [s. n.], 1978² (az 1888-as lipcei kiadás reprintje), 6–12. és Ludwig BINDER, *Johannes Honterus: Schriften, Briefe, Zeugnisse*, Bukarest, Kriterion, 1996, 89–95.

tankönyveknek, az oktatásnak – egyáltalán a humanista műveltség terjesztésének. Az általa kiadott könyvek, a ténykedése nyomán létrejött gimnáziumi könyvtár, a szász evangélikus közösség kiépítése, a nagy meggyőződéssel végzett pasztoráció stb. Honterus alakját hasonlóan ikonikussá tette szűkebb és tágabb pátriájában, mint ahogyan Luther személye is azzá vált német földön. Honterus és Luther emléke Erdély szászok lakta régióiban egymást erősítve teremtett egyfajta reformációs kultuszt, amelynek a meghatározó jubileumi évek (1598, 1617, 1649, 1698, 1717, 1749) körüli eseményeit kívánom bemutatni tanulmányomban a rendelkezésre álló források segítségével.

Már az elején szeretném leszögezni, hogy szervezett, módszeres megemlékezésekről, ünnepi rendezvényekről, illetve kiadványokról 1798-ig biztosan nem beszélhetünk Honterusszal (és Lutherrel) kapcsolatban az erdélyi szászok körében. Honterus születésének 300., 400. és 500. évfordulója alkalmából azonban már nagyszabású programokra került sor több szászok lakta erdélyi településen is, elsősorban Brassóban és Nagyszombatban. Ezek a jubileumok nem képezik jelenlegi vizsgálódásom tárgyát, mert most csak a 16. század végétől a 18. század közepéig ívelő időszak eseményeire fókuszálok.

Az első szóba jöhető jubileumi év az 1598. esztendő lehetne, hiszen ekkor ünnepelte volna Johannes Honterus születésének 100. évfordulóját. A kortársaknak erre vélhetőleg nem terjedt ki a figyelme, hiszen mostanáig egyetlen kútfő sem került elő a levéltárakból vagy könyvtárakból, amely ehhez a jelentős eseményhez kötődne. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ez nem is olyan meglepő, hiszen Honterus pontosnak vélt születési dátuma legelőször az erdélyi szász lelkész és történész Johann Seivert (1735–1785) 1785-ben Pozsonyban napvilágot látott *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften* című munkájában vált közzismertté – bár forrás itt sem szerepel a 170. oldalon található adatnál.⁹ Érdekes adalék azonban, hogy a brassói Fekete-templom levéltárában található egy kézirat, amely Petrus Weber, a brassói Honterus Gimnázium coetusának historiográfusa által 1745 augusztusában, Thomas Tartler (171?–1770) rektorsága idején tartott „beköszöntő beszéd”-ének (*Oratio Insinuatoria, Eingrußrede*) szövegét tartalmazza, amelyben az erdélyi szász reformátor életéről és tanulmányairól szólt. Ebben már szerepel az 1498-as születési dátum, viszont a kézirat vélhetőleg nem kapott nagyobb nyilvánosságot, így a benne szereplő adat is elsikkadt egy darabig.¹⁰

A kronológiai rendben a következő jubileumi évszám az 1617-es esztendő. Az ezt megelőző (1616) és a reformáció meghirdetésének 100. évében Benjamin Fiebick, a saját nyomdával nem rendelkező, így mások műhelyében nyomtató erdélyi könyvkiadó

⁹ Vö. a megadott helyen. Honterus születési dátumához pedig részletesen lásd Gernot NUSSBÄCHER, *Wann wurde Honterus geboren? Neue Hypothese über das Geburtsjahr des siebenbürgischen Humanisten* = G. N., *Beiträge zur Honterus-Forschung 1966–1989*, Kronstadt–Heidelberg, Aldus – Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 2003, 101–105.

¹⁰ Gernot NUSSBÄCHER, *Bleibt das Honterus-Geburtsjahr unbekannt? Letzte Ergebnisse unserer Geschichtsforscher* = G. N., *Beiträge zur Honterus-Forschung 1966–1989, i. m.*, 106–110, itt 106. A nevezett 18. századi kézirat címe: *Oratio Insinuatoria a Petro Veber Historiographo Maioris Iudicii declamata A. 1745 M. Augusto, De Vita et Studiis M. Joh. Honteri, Reformatoris Eccl. Tran[silva]norum*; jelzete: Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde, Tq. 160, nr. 123, 1081–1087. A kézirat további adatai itt kereshetők: <http://www.honterus-archiv.ro/kataloge/opac-archiv/> (utolsó letöltés: 2018. március 28.)

és könyvkereskedő Jakob Thilo szebeni tipográfiájában kétkötetes énekeskönyvet adott ki *Gesangbuch, darinnen Psalmen und geistliche Lieder Dr. Martini Lutheri und anderer frommer Christen, so wol auch Hymni, Responsoria und andere Cantica* (Hermannstadt, 1616–1617) címmel. A két kötet, amely még a Luther által összeállított és az Odera menti Frankfurtban kiadott énekeskönyvre megy vissza,¹¹ összesen 150 protestáns éneket tartalmazott, és a Luther által preferált egyházi ének közösség-szervező funkcióját volt hivatott megújítani, illetve a gyakorlatban is alkalmazni. A 16. századi egyházi énekköltészet jegyeit erősen magán viselő énekeskönyv értékét emelték a bibliai és vallási témákat feldolgozó fametszetek is.¹²

A Kárpát-medence első kora újkori intézményi könyvjegyzéke a korszak egyik legnagyobb könyvgyűjteményéhez, a brassói evangélikus gimnázium könyvtárához kötődik. Ennek a jelentős, hatszáznál is több kötetet számláló bibliotékának ugyanis 1575-ből maradt ránk az első állományjegyzéke. Ebben Luther és Melanchthon művein kívül egyéb reformációs szellemiségű munkát még keveset találunk. Kortárs protestáns irodalmat pedig egyáltalán nem. Furcsa módon még a Honterus által 1539-ben alapított brassói nyomda termékeit sem.¹³ Ezek, de jobbára inkább Honterus művei, köztük az 1543-as reformációs könyvecske (*Reformationsbüchlein*), majd csak az 1619-es újabb katalógusban tűnnek fel a Michael Weiß (1569–1612) városbíró által a könyvtárnak adományozott könyvek között.¹⁴ Hogy ez bármiféle összefüggésben állhatott-e a reformáció 100. évfordulójával, azt bizonyítani már nem lehet, viszont az egybeesés jelen témám szempontjából figyelmet érdemel.

Bár források egyelőre nem támasztják alá, meg lehet kockáztatni a feltételezést, hogy a wittenbergi egyetemet óriási számban látogató erdélyi száz peregrinusok 1617-ben valamiféle halvány lenyomatát saját pátriájukban is megkísérelhették megvalósítani annak a hagyománynak, amelyet az előző évben teremtettek Wittenbergben. Az universitas vezetősége ekkor határozta el ugyanis, hogy a 95 pont kiszögezésének (*Thesenanschlag*) 100. évfordulóján ünnepélyes keretek között emlékeznek meg Lutherről és a reformációról.¹⁵

1649. január 23-án újabb jubileumi év vette kezdetét az erdélyi százak között. Ezen a napon emlékezhetek (volna) ugyanis reformátoruk, Honterus halálának 100. évfordulójára. Hogy ünnepi megemlékezésekre sor került-e a jeles napon, illetve évben, arról egyelőre hallgatnak a források, mert eddig ezzel kapcsolatban sem alkalmi irat, sem al-

¹¹ Traugott SCHUSTER, *Das deutsche Kirchenlied in Siebenbürgen = Programm des evangelischen Gymnasiums A. B. zu Mediasch*, Hermannstadt, Krafft, 1857, 18.

¹² Vö. RMNy 1123, RMK II, 371 és RMNy 1148, RMK II, 377. Az énekeskönyv jelentőségéhez lásd *Die deutsche Literatur Siebenbürgens, Von den Anfängen bis 1848.*, I, *Mittelalter, Humanismus und Barock*, hg. Joachim WITTSTOCK, Stephan SIENERTH, München, Südostdeutsches Kulturwerk, 1997, 245–246.

¹³ MONOK István, *Protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásai a reformáció első századában* (megjelenés alatt).

¹⁴ Attila VERÓK, *Der Bibliotheksbestandskatalog als historische Quelle für die Ideengeschichte? Realität, Schwierigkeiten, Perspektiven an einem Beispiel aus Siebenbürgen = Ex oriente amicitia: Mélanges offerts à Frédéric Barbier à l'occasion de son 65e anniversaire*, éd. par Claire MADL, István MONOK, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, 2017, 40–62, itt 54.

¹⁵ Wolfgang FLÜGEL, *Konfession und Jubiläum: Zur Institutionalisierung der lutherischen Gedenkkultur in Sachsen 1617–1830*, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2005, 35–41.

kalmi nyomtatvány, sem lelkészi prédikáció nem került elő. Sajnos ebből az évből nem ismert a korábbi és későbbi időszakból fennmaradt szebeni *Almanach und Prognosticon* naptársorozat egyetlen példánya sem,¹⁶ amelyben akár még utalások is előfordulhattak a neves reformátor életére és halálára vonatkozóan. Reformátori-humanista pedagógiai elképzelései azonban ekkorra már messze túlnőttek Erdély határain, hiszen *Rudimenta cosmographica* című tankönyve az 1530-as első kiadás óta 1649-ig már közel száz kiadást ért meg Európa neves könyvkiadási központjaiban.¹⁷ Különösen hangsúlyozandónak tartom ezt a tényt, mivel az erdélyi szász humanista kozmográfiai nyomtatványán kívül a magyarországi nyomdászattörténet más Kárpát-medencei szerző egyéb műve kapcsán közel sem dicsekedhet ilyen kiterjedt recepcióval. Honterus esetében a magyarországi művelődéstörténet befogadó jellegével szemben a ritka kisugárzó hatásnak, azaz egy inverz „kulturmissziós” folyamatnak vagyunk a tanúi.¹⁸

Sajnos a kútfők tekintetében nem vagyunk túlságosan elkényeztetve az 1698-as évvel kapcsolatban sem, amikor is Honterus születésének 200. jubileuma köszöntött be. Ennek továbbra is alapvető oka lehetett az 1598. évnél már említett bizonytalanság a „barcasági Luther” születésének dátuma körül. A brassói Trausch-gyűjteményben fennmaradt alkalmi nyomtatványok azonban arról tanúskodnak, hogy az 1690-es évek elején a Barcaság fővárosában többször is elhangozhatott a nagy reformátor neve, és említésre kerülhettek a hitújítással összekapcsolódó tettei is. 1691-ben ugyanis a híres ős nevét viselő dédunoka, Johannes Honterus (1633–1691) temetésére került sor. Őt követte néhány héten belül 23 éves Martha Honterus nevű lányának (1668–1691) a földi élettől történő búcsúztatása is. Az emléküik hosszabb távú fenntartására készült alkalmi nyomtatványok máig megőrizték reformátor elődjük méltatását is.¹⁹

1717-ben elkövetkezett a reformáció születésének 200. évfordulója. Az erdélyi szász ifjak ekkor már a hallei egyetemet vagy August Hermann Francke (1663–1727) valamely oktatási intézményét látogatták nagy számban, ahol a magukat második reformációs generációnak hirdető pietisták oktatták a diákokat és a hallgatókat.²⁰ Az ebben az évben a

¹⁶ Vö. RMNy 2284.

¹⁷ Vö. Gernot NUSSBÄCHER bibliográfiáját, amely a világleírás kiadásait veszi számba az első, 1530-as megjelenéstől az utolsó, 1692-es kiadásig = *Johannes Honterus: Rudimenta Cosmographica, Grundzüge der Weltbeschreibung (Corona/Kronstadt 1542)*, ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte Faksimile-Ausgabe, hg. Robert OFFNER, Harald ROTH, Thomas ŞINDILARIU, Ulrich Andreas WIEN, Hermannstadt–Bonn, Schiller, 2015, 100–133.

¹⁸ A Honterus-féle kozmográfia jelentőségéről részletesebben lásd VERÓK Attila (ism.), *Offner, Robert – Roth, Harald – Şindilariu, Thomas – Wien, Ulrich Andreas (szerk.): Johannes Honterus: Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung (Corona/Kronstadt 1542). Ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte Faksimile-Ausgabe. Hermannstadt – Bonn: Schiller Verlag, 2015. 364, [2] p. ill., ISBN 978-3-944529-62-2*, Magyar Könyvszemle, 2016/1, 118–124.

¹⁹ Johannes és Martha Honterus halotti búcsúztatói az alábbi jelzeteken található a brassói Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde gyűjteményében: Johannes – IV. F 1. Tf. 51. I. 35. és 150., IV. F 1. Tf. 51. II. 3., Martha – IV. F 1. Tf. 51. I. 34. A brassói alkalmi nyomtatványokat alapos elemzésnek veti alá NAGY Andor a brassói polgárság 17–18. századi belső kapcsolatrendszerét feldolgozó, jelenleg összeállítás alatt álló doktori disszertációjában.

²⁰ A hallei pietisták és az erdélyi szászok kapcsolataira legújabban lásd VERÓK Attila, *A világot megújító kegyesség – a hallei modell = Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita

Német-római Birodalom területén található lutheránus templomok nagy részében október 31-én hálaadó istentiszteleteket rendeztek annak emlékére, hogy „a megboldogult Luther doktor 200 évvel korábban az evangéliumot a pápaság sötétségéből ismét a napvilágra hozta” („nunmehr vor 200 Jahren das Evangelium aus der Finsterniß des Papstthums durch den seel. Doct. Lutherum wieder an das Licht gebracht”).²¹ Ennek értelmében Halle három lutheránus templomában október 30-án délután kezdődött meg az ünnepi programsorozat a város összes harangjának megszólalásával. Másnap reggel négykor hálaadó énekek hangzottak fel a város muzsikusainak hangszereiről a piactéren álló templom tornyai között feszülő hídról, majd kezdetüket vették az istentiszteletek, amelyek keretében ünnepi prédikációk hangzottak el. Délben a piactéren ismét dicsőítő és hálaadó énekek csendültek fel. Délután újabb istentiszteletek és prédikációk következtek. A jubileum lecsengését jelentették azok a november 1-jén és 2-án lezajló istentiszteletek, amelyek prédikációs részében még utalásokat tettek a kétszáz évvel korábban történt eseményekre.²²

Az 1694-ben alapított hallei egyetem, amely a franckei intézményekkel külön jogi státuszt foglalt el az evangélikus egyházközségek mellett, még a városi gyülekezeteknél is szerényebben ünnepelt. Az egyetemen már a reformáció ünnepe előtt tartottak olyan szónoklatokat, beszédeket, amelyek a reformáció történetéhez kapcsolódtak.²³ Luther tételeinek kiszögezése napján az egyetemi és iskolai templomban ünnepi istentiszteletre került sor, ahol Paul Anton (1661–1730) teológiai professzor tartotta az ünnepi prédikációt.

Annak ellenére, hogy az 1717. évi bicentenárium ünneplése igen ellentmondásosan alakult sokfelé Európában, és hogy az igen vegyes felekezetiű hallei oktatási intézményekben nem kizárólag Luther művét emelték piedesztálra, illetve hogy maga Francke 1717. október 31-én nem is tartózkodott Halléban,²⁴ mivel Christian Kraft zu Hohenlohe-Ingelfingen gróf meghívására éppen Ingelfingenben tartott istentiszteletet, és ott elmondott prédikációjában feltűnő módon csak érintőlegesen szólt Lutherről és a reformációról, illetve a pápaság és a katolicizmus kritikáját is hanyagolta,²⁵ mégis élhetünk a gyanúperrel, hogy

et al., Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017, 491–499 és Uő, *Die hallisch-ungarischen Kulturkontakte im Spiegel der historischen Sammlungen der Franckeschen Stiftungen zu Halle (17.–18. Jahrhundert)* = *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle: Alte Drucke 1495–1800*, I, A–O, hg. Brigitte KLOSTERBERG, István MONOK, bearb. Attila VERŐK, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, 2017, VII–XXX.

²¹ Vö. Claus VELTMANN, *Feiern des „Theuren Rüstzeug Gottes“: Reformations- und Lutherjubiläen in Halle = Wissensspeicher der Reformation: Die Marienbibliothek und die Bibliothek des Waisenhauses in Halle*, hg. Doreen ZERBE, Halle, Verlag der Franckeschen Stiftungen zu Halle Harrasowitz Verlag in Kommission, 2016, 222–230, itt 224.

²² Vö. *uo.*, 224–226. A városi ünnepségek korabeli leírását adja: *Hundertjähriges Denckmahl der Reformation: Bestehend in denen von einem gesammten Ehrwürdigen Ministerio der Stadt Halle bey dem Zweyten Iubileo Reformationis gehaltenen Predigten, Wie auch einigen dahin gehörigen Orationibus und andern Schrifften, Nebst einer Historischen Vorrede von dem Anfang und Fortgang der hiesigen Reformation*, hg. Johann Michael HEINECCIUS, Halle, Neue Buchhandlung, 1718 (VD18 12391921).

²³ Erről részletesen ír Antje THÜMLER, *Religiöser Umbruch als städtische Erinnerung: Die Reformationsjubiläen 1617–1741 = Vergnügen und Inszenierung: Stationen städtischer Festkultur in Halle*, hg. Werner FREITAG, Katrin MINNER, Halle, mdv, 2004, 79–86, itt 82–83.

²⁴ A felemás helyzetet részletesen tárgyalják Bitskey István és Csepregi Zoltán tanulmányai a jelen kötetben.

²⁵ Vö. August Hermann FRANCKE, *Der Zuruf Christi an seine jubilirende Evangelische Gemeinde: An dem auf den 23ten Sonntag nach Trin. gefälligen andern Jubel-Feste der Evangelischen Kirchen, oder den 31. Octobr. 1717. In*

– a wittenbergi és lipcsei többnapos ünneplésnél jóval szerényebb mértékben ugyan, de – a reformációs megemlékezésekről a Saale parti városban sem feledkeztek meg. I. Frigyes Vilmos porosz király ugyanis még 1717. április 17-én kibocsátott egy rendeletet (*Verordnung wegen des zweyten Jubilaei Reformationis Lutheri, sambt Formular der Abkündigung und Danck-Gebeths*), amelyben a reformáció 200. évfordulójának tisztelete alkalmából tartandó rendezvények rendjét szabályozta.²⁶ Kizárt dolog, hogy ebből az ünnepi elragadtatásból – akár a wittenbergi és lipcsei felfokozottból, akár a hallei visszafogottból – ne sugárzott volna át legalább egy kicsi Erdélyre is a hazatérő szász peregrinusok jóvoltából. Emellett, ahogy arra fentebb már utaltunk, német egyetemi berkekben 1716 és 1718 között számos olyan disputáció született, amelyek a reformáció különféle aspektusait tárgyalták. Az újabb hallei könyves kutatások eredményeként nyugtázhatjuk, hogy az érintett dolgozatokat védő hallgatók között még hungarusokat is találunk.²⁷

Az utolsó releváns évszám választott témám kapcsán az 1749. esztendő, amikor Honterus halálának 200. évfordulója előtt tisztelegtek az erdélyi Szász Universitas területén. A Kárpát-medence keleti felében tevékenykedő reformátor hírét ekkor már Európa-szerre ismerték David Czvittinger 1711-ben Frankfurtban és Lipcsében megjelent *Specimen Hungariae literatae*jának köszönhetően. A jubileumi évben több alkalommal is megemlékeztek a nagy tiszteletnek örvendő reformátorról Brassóban, miként arról a későbbiekben például a korszak kitűnő tollú szász történetírója, George Michael Gottlieb von Herrmann (1737–1807) is beszámol *A régi Brassó (Das alte Kronstadt)* című terjedelmes leírásában.²⁸ Ugyanezt a tényt erősítik meg a korszakból fennmaradt, szász evangélikus lelkészek által tartott prédikációk szövegei is, amelyek elszórva megtalálhatók a brassói és nagyszebeni levéltárak gyűjteményeiben.

Összegzésként megállapítható, hogy noha a tanulmányom elején jelzett kitüntetett dátumokhoz viszonylag kevés konkrét ünnepi eseményt, kiadványt vagy történeti forrást tudtam kapcsolni a 16. század végétől a 18. század közepéig az erdélyi szászoknál, az itt most kevésbé részletezett, de egyéb helyeken általam már több szempont szerint alaposan kifejtett szász könyv- és olvasmánytörténeti kútfők (például könyvjegyzékek, rekonstruált állományok) a reformáció eszméinek, az egymástól fokozatosan elváló protestáns felekezetek hitelvi elképzeléseinek, a megújuló vallási mozgalmak nyomtatott kiadványainak folyamatos jelenlétéről árulkodnak a teljes korszakban. Egyaránt igaz ez a kijelentés a magán- és az intézményi könyvtárakra, valamint a férfi és a női olvasókra

einer zu Ingelfingen in der Grafschaft Hohenloh [...] Gehaltenen Predigt [...] vorgestellt, Halle, Waisenhaus, 1723 (VD18 11127767).

²⁶ Lásd ebben a kötetben: *Corpus Constitutionum Marchicarum*, I/2, hg. Christian Otto MYLIUS, Berlin–Halle, Waisenhaus, 1737, 213–218.

²⁷ Vö. *Die Hungarica Sammlung*, i. m., 494 (H 1510).

²⁸ George Michael Gottlieb von HERRMANN, *Das alte Kronstadt: Eine siebenbürgische Stadt- und Landesgeschichte bis 1800*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2010. Az eredetileg 1883 és 1887 között megjelent háromkötetes leírás első kötetében a szerző Honterusról összefüggő, hosszabb méltatást a nyolcadik fejezetben ír (336–343), elszórva azonban több helyen is, míg a második és harmadik kötetben Honterus nevét elszórtan különböző kontextusokban említi, így többek között az 1749. év eseményeinél is.

nézve.²⁹ A reformáció európai és erdélyi szellemi termékei ott heverték – és a bejegyzések gyakoriságából ítélve használatban is voltak – a korabeli bibliotékákban, illetve alkalmazták azokat a napi vallásgyakorlatban. (Orientáló adatként említem, hogy az 1575 és az 1750 közötti időszakból 345 valódi könyvtár és 650 körüli könyves adat ismert az erdélyi szász könyvtörténetben. Tehát igen jelentős adatmennyiségről van szó!)³⁰

Summa summarum: az erdélyi szász evangélikus társadalmi miliőben a reformációs örökség a mindennapok részét képezte, függetlenül attól, hogy az adott évben sor került-e éppen valamilyen kiemelkedő jubileumra a reformáció európai vagy erdélyi történetében.

A 18. század második felétől, végétől kezdetüket veszik a szervezett, nagyszabású és többnyire Brassóból vagy Szebenből kiinduló vagy oda koncentrálódó ünnepi eseménysorozatok Erdélyben is, tehát például Johannes Honterus születésének 300. évfordulójától (1798), illetve a reformáció 300. évfordulójától (1817) már egy újfajta emlékeztető mechanizmusról, stratégiáról beszélhetünk. Ekkortól a jelen írásban tárgyalt, a kora újkor folyamán sporadikusan felbukkanó, jobbra ad hoc jelleggel szerveződő aktivitásokat felváltják a módszeresen előkészített programfüzérék. Ezek bemutatása egy másik tanulmány témáját képezheti majd a jövőben.

²⁹ A témához rövid válogatás: Attila VERÓK, *Zur Lesekultur der Siebenbürger Sachsen im 16.–18. Jahrhundert anhand der Bücherverzeichnisse = Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen (1575–1750)*, I–II, hg. István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK, Bp., OSzK, 2004, VII–XXIII; Uő, *Über die Bücherverzeichnisse der Siebenbürger Sachsen im 16. Jahrhundert = Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen: Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, hg. Ulrich A. WIEN, Krista ZACH, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2004, 219–232; Uő, *Az erdélyi szász polgárság 16–18. századi könyvjegyzékeinek olvasmánytörténeti tanulságai = Könyves műveltség Erdélyben*, szerk. BÁNYAI Réka, Marosvásárhely, Mentor, 2006, 22–42; Uő, *Tolerierte Ketzerei oder kulturelle Rezeption? Hallische Druckwerke in den Bibliotheken der Siebenbürger Sachsen im 18. Jahrhundert = Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII–XXI, Lucrările Conferinței științifice internaționale organizate la Alba Iulia, 14–15 octombrie 2011*, ed. Daniel DUMITRAN, Botond GUDOR, Alba Iulia, Editura Mega, 2011 [2012!], 113–129; Uő, *Bücher als Thermometer der gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Veränderungen (16.–18. Jh.) = Economy and Society in Central and Eastern Europe: Territory, Population, Consumption, Papers of the International Conference Held in Alba Iulia, April 25th–27th, 2013*, ed. Daniel DUMITRAN, Valer MOGA, Zürich–Berlin, LIT, 2013, 171–179; Uő, *Gemeinsam lesende Gruppen bei den Siebenbürger Sachsen (16.–17. Jh.): Anmerkungen zu einer neuen Forschungsrichtung in der Buchgeschichte*, Kniha, 2014, 115–124.

³⁰ Az erdélyi szászok kora újkori könyves adatai itt ellenőrizhetők: *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen, i. m.*

Ősz Sándor Előd

*Luther-kötetek a régi kolozsvári könyvtárakban**

Kolozsvár történelmi állományt is őrző könyvtárainak száma vetekedik a kelet-közép-európai fővárosokéval. A korai újkorban három felekezet működtetett középfokú tanintézetet a Kincses városban.

Kolozsvár reformatori iskolája, az ún. „óvári iskola” a középkori plébániai iskola jogutódja. A 16. század második felében tanárai a reformáció különböző teológiai irányzatait vallották, a század végére a várossal együtt az iskola is unitáriussá lett. Könyvtára megörökölte a középkori plébániai iskola bibliotékáját, és a főtéri templom sekrestyéjében együtt őrizték a helyi eklézsia szintén középkori alapokon nyugvó gyűjteményével. A 17. században felekezeti viszályok és tűzvészek okoztak maradandó károsodást benne. 1716-tól az államosításig zavartalanul gyarapodott.

A jezsuiták 1579-ben telepedtek meg Kolozsváron és alapozták meg iskolájukat, illetve annak könyvtárát, amelyet 1606-os kitiltásuk után sem vittek el a városból, hanem letétbe helyezték azt. A kolozsmonostori korszakban (1620 k. – 1693), majd visszaköltözésüktől a rend feloszlataáig (1773) folyamatosan gyarapították a gyűjteményt, amely 1776-tól a Farkas utcai rendházba költöző piaristák kezelésébe került, és ott is maradt az államosításig. A tanintézetet a 18. század második felétől Királyi Líceumként ismert.

Kolozsvár első református iskolájának működéséről 1614-től kezdve vannak adataink. Kezdetben az Óvárban, majd a Farkas utcában működő intézmény 1656-tól kollégiumi rangra emelkedett. Könyvtárának legkorábbi darabjai 1624-ben kerültek oda. 1648-tól a 19. század elejéig a könyveket a Farkas utcai templom csonka tornyában, majd az Ókollégium könyvtárszobájában őrizték. Jelentősebb pusztulásról nincs tudomásunk.¹

Az iskolák 1948-as államosításakor mindhárom gyűjtemény állami tulajdonba került, a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja vette kezelésbe. 1975-ig mindhárom gyűjteményt a régi helyén őrizték, majd a Farkas utcai könyvtáráépület elkészültével átkerültek abba, és azóta is ott őrzik őket.

A városban van további két gyűjtemény, amely jelentős történeti anyagot őriz: az 1859-ben létrehozott Erdélyi Múzeum-Egyesület és az 1872-ben alapított Egyetem közösen kezelt könyvtára, illetve a Protestáns Teológiai Intézet 1895 óta működő bibliotékája.

* A szerző az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár főlevéltárosa.

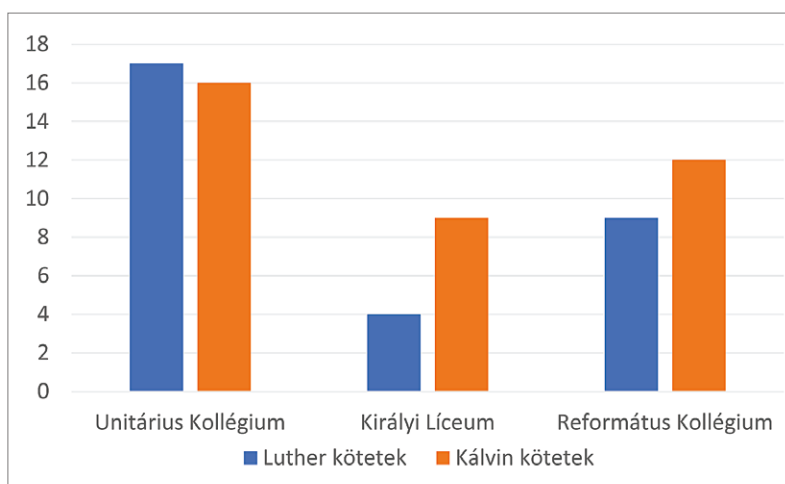
¹ A három gyűjtemény történetét lásd részletesen: *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa*, szerk. Sipos Gábor, Kolozsvár, Scientia – Bibl. Filialei Cluj-Napoca a Acad. Române, 2004.

Jelen tanulmányban a három, kora újkori gyökerű iskolai gyűjtemény 1600 előtt napvilágot látott Luther-kiadásait vizsgáljuk műfaj, possessorok és a történelmi Magyarországra kerülésük időpontja szerint. Mivel néhány évvel ezelőtt a hasonló korú Kálvin-kiadásokat vettük számba Erdély minden gyűjteményében,² kézenfekvő a három gyűjtemény Luther- és Kálvin-köteteinek fenti szempontok szerinti összehasonlítása is.

Számok és műfajok

A három könyvtárban összesen harmincegy darab 16. századi Luther-kiadást találtunk, harminc kötetben. Módszertanilag úgy döntöttünk, hogy a Luther összes műveit tartalmazó, Philipp Melanchthon szerkesztésében megjelent hatkötetes sorozat (Wittenberg 1549–1561) gyűjteményeinkben előforduló tizenegy kötetét külön tételekként kezeljük, ugyanis a német retrospektív bibliográfia (VD16) is önálló kiadványként kezeli őket, másrészt mindössze két pár kötetről sikerült egyértelműen tisztázni, hogy a 16. század óta összetartozik. (Ezzel ellentétben Kálvin műveinek 1617-es, illetve 1671-es gyűjteményes kiadásait összetartozó sorozatként vásárolták és őrizték.)

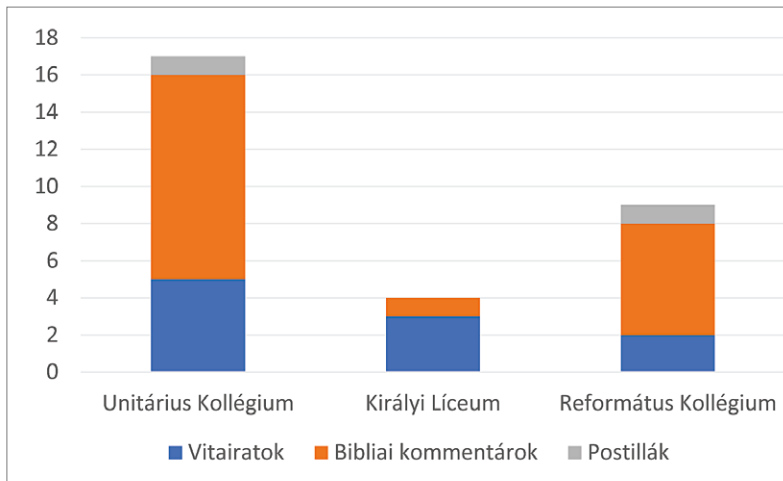
A harminc kötet meglehetősen egyenlőtlenül oszlik el a három gyűjteményben. Az Unitárius Kollégium bibliotékájában tizenhét *corpust* találunk, a Református Kollégiuméban kilencet, a Királyi Líceuméban csupán négyet. (Összehasonlításképp a három gyűjteményben őrzött harminchét kora újkori Kálvin-kiadás közül tizenhat az unitárius, tizenkettő a református és kilenc a katolikus gyűjteményben található.)

Ha műfaji szempontból próbáljuk osztályozni Luther műveit, három nagy csoportot különíthetünk el: vitairatok (illetve ezek gyűjteményei), bibliai kommentárok és prédikációk. Az unitárius gyűjteményben öt vitairat, tizenegy kommentár és egy prédikációs

² A kutatás eredményeit lásd Ősz Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica: Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Református Egyházkerület, 2014.

kötet található. A reformátusban két vitairatot, hat kommentárt és egy prédikációs kötetet őriznek. A katolikusban három vitairatot és mindössze egy kommentárt. Feltűnő, hogy a két protestáns gyűjteményben található Luther-művek műfajbeli arányai csaknem azonosak.

Érdeemes vizsgálni a Luther életében megjelent és a posztumusz kiadások arányát is. Az Unitárius Kollégium tizenhét kötetéből tizenegy Luther halála után jelent meg, a Református Kollégium kilenc Luther-kiadásából hat 1546 utáni, a Líceumi Könyvtár könyveiből viszont csak egy posztumusz kiadás.

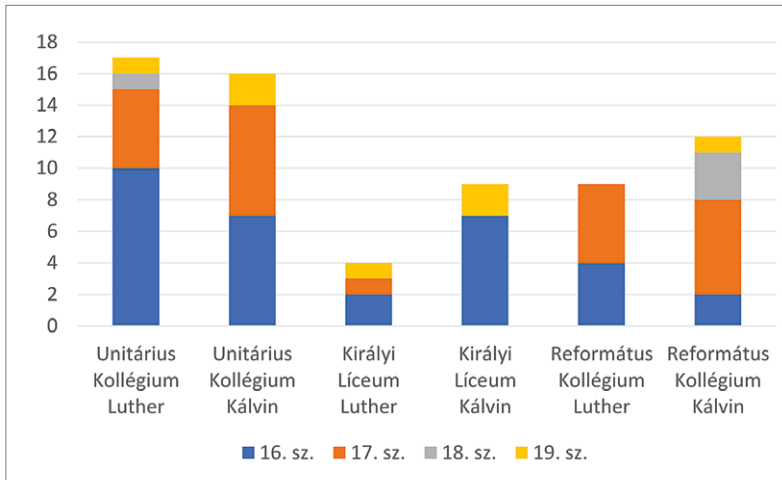
Kutatásunk és a recepciótörténet egyik legfontosabb kérdése, hogy a kötetek mikor kerültek a Kárpát-medencébe, illetve hungarus-tulajdonos birtokába.

A vizsgált harminc kötet közül tizenhat már a 16. században hazai kézben volt, kilencet a 17. században szerzett be a legkorábbi ismert hungarus tulajdonosa, egy corpus a 18., kettő a 19. században, kettő pedig ismeretlen időpontban került ide.

Ha teológiai műfaj szerint vizsgáljuk, a tíz vitairat fele a 16. században jutott hazai tulajdonoshoz, kettő a 17. században, egy a 18. században és kettő a 19. században. A tizenhét kommentár közül kilenc a 16. században, hét a 17. században, egy pedig ismeretlen időpontban került magyar földre. A három prédikációs kötet közül kettőt a reformáció századában, egyet azonosíthatatlan időpontban szerzett be magyarországi értelmiségi.

Ha gyűjtemények szerint csoportosítjuk a köteteket, megállapíthatjuk, hogy az unitárius kollégiumban őrzött tizenhét Luther-mű közül tizenegy már a 16. században a Kárpát-medencében volt, négy a 17. században, egy-egy a 18. és 19. században került ide. A református kollégium kilenc kötetéből viszont csak három volt már a 16. században a történelmi Magyarország területén, öt a következő évszázadban került be, egy pedig ismeretlen időpontban. A Királyi Líceum négy corpora közül kettő a reformáció századában, egy pedig a 19. században került ide, a negyedik beszerzési időpontja bizonytalan.

Az alábbi grafikon készítésekor igyekeztünk összevetni a különböző gyűjtemények Luther- és Kálvin-kiadásainak Kárpát-medencébe kerülési idejét.

Kötetek és tulajdonosok

A vizsgált kötetek közül egyről állíthatjuk bizonyosan, hogy még Luther életében Erdélybe került. Az unitárius kollégiumban őrzött Mikeás-kommentárt³ Philipp Melanchthon Dániel könyvéhez írott magyarázatával⁴ kötötték egybe, kartontáblás préselt bőrkötésbe. Mindkét mű címlapján a következő kéziratos dedikáció olvasható: *Reveren[do] D[omi]no Do[ct]ori Adriano Vicario Alben[si] Transsilvan[en]si Domino et patr[on]o suo Dignissimo*. A megajándékozott Enyedi Adrianus Wolphardus, ugyanis az 1543-at követő időszakban más ilyen keresztnévű erdélyi vikáriusról nem tudunk. Életrajzát Ernuszt Johanna dolgozta fel.⁵ Újabb adatokkal Tonk Sándor,⁶ majd Jakó Klára egészítette ki, utóbbi tárta fel könyvtárának a kolozsvári jezsuitákhoz került köteteit is.⁷ Kovács András kolozsvári lakóházának építéstörténetét mutatta be.⁸

Adrianus Wolphardus valószínűleg Nagyenyeden született 1491-ben. 1509-től 1512-ig a bécsi egyetemen tanult, ahol magisteri címet szerzett. Hazatérése után a gyulafehérvári káptalani iskolát vezette, 1516-ban kanonok és szásztrópnéyi plébános, 1521-ben kolozsi főesperes. 1521-től 1523-ig a bolognai egyetemen jogot tanult és doktori fokozatot szer-

³ *Commentarius in Micham prophetam*, Wittenberg, Kreutzer, 1542 (VD16 B 3929). Jelzete: U 66239.

⁴ Philipp MELANCHTHON, *In Daniele prophetam commentarius*, Wittenberg, Lufft, [1543] (VD16 M 3445). Jelzete: U 66240.

⁵ ERNUSZT Johanna, *Adrianus Wolphardus*, Bp., Budapesti Kir. Magy. Pázmány Péter Tud. Egyetem Latin Filológia Intézete, 1939.

⁶ TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest, Kriterion, 1979, 198–199.

⁷ JAKÓ Klára, *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604*, Szeged, Scriptum, 1991, 43–49.

⁸ KOVÁCS András, *A humanista plébános, az asztrológus főbíró és a fejedelmi diplomata háza*, Korunk, 2006/10, 11–21.

zett. 1531-től élete végéig erdélyi vikárius, 1531-től 1534-ig krasznai főesperes, 1534-től haláláig kolozsvári plébános és dobokai főesperes. 1544. február 7-én hunyt el.⁹ A művelődéstörténet elsősorban úgy tartja számon, mint Janus Pannonius verseinek kiadóját, amelyeket 1522–1523-ban három kötetben rendezett sajtó alá. Ő maga is verselt, ám költészete inkább művelődéstörténeti, mint irodalmi értékű. Két adatunk utal arra, hogy rokonszenvezett a reformáció tanaival. Heltai Gáspár tollából ismerjük az 1538-as ún. segesvári disputa egyik bírójaként, amely során Szántai István „titkon való elbocsátását” javasolta a királynak, 1543-ban pedig a királyné tanácsosaként Honterus felmentését szorgalmazta.¹⁰

A kötet ajándékozója patrónusának nevezi a vikáriust, ám saját nevét nem foglalta bele a kézirat dedikációba, így kilétét illetően találgatásokba kell bocsátkoznunk. Mindkét kiadvány Wittenbergben jelent meg, így a Wittenbergben tanuló hazai diákok között kell keresgelnünk. Philipp Melanchthon 1543 januárjában keltezte a Dániel-kommentár ajánlását, a kötet legkorábban februárban jelenhetett meg. Wolphardus 1544 februárjában halt meg. Az ajándékozás e két időpont között történhetett. Ebben az időszakban tíz erdélyi diák tanult Wittenbergben: A brassói Valentin Wagner (1542. április 13. – 1554), a kolozsvári Georg Hoffgreff (1542. április 16. – 1544), a szebeni Caspar Helth/Heltai Gáspár (1543. február – 1544), a brassói Georg Felsner (1543. március 30. – ?), a brassói Fabianus Rupensis (1543. március 30. – ?), a brassói Matthias Fronius (1543. március 30. – 1545), a brassói Thomas Bomelius (1543. március 30. – ?), a baromlaki Johann Kirschner (1543. július – 1544. március 4.), a szebeni Martin Calvus (1543. július – ?) és a brassói Servatius Gisler (1543. július – 1549).¹¹

A diákok közül hat brassói, az ő beiratkozásuk már Johannes Honterus reformátori tevékenységének a bizonyítéka, így ők aligha tartoztak Enyedi Wolphardus patronáltjai közé. Továbbá a két szebeni és a baromlaki diák sem tarozott az erdélyi egyházmegye joghatósága alá, így aligha lehetett intézményes kapcsolata a kanonokkal. Georg Hoffgreffről Jakó Zsigmond igazolta, hogy Kolozsváron született.¹² Legvalószínűbb, hogy Wolphardus az ő tanulmányait támogatta, és ő viszonzta patrónusa nagylelkűségét a két kiadvánnyal. Nem zárhatjuk ki viszont azt a lehetőséget sem, hogy Heltai Gáspár wittenbergi tanulmányait megelőzően is kapcsolatban állt a kolozsváriakkal vagy papjukkal. (Nehéz lenne elképzelni, hogy 1544-ben, Wolphardus halála után a város magisztrátusa teljesen ismeretlen embert hívott meg a plébániára.) Ha megvolt a kapcsolat, elképzelhető, hogy Heltai ajándékozta meg az idős papot a két új teológiai munkával. A kérdésben világosan akkor látunk majd, ha előkerül Heltai, illetve Hoffgreff valamely autográf kézírata, ilyenről eddig nincs tudomásunk.

⁹ TONK, *i. m.*, 198–199.

¹⁰ JAKÓ, *i. m.*, 46–48.

¹¹ SZABÓ Miklós–TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992, nr. 2796, 22, 55, 322, 480, 596, 1015, 1646, 1810, 2447, 2725; SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*, Bp., ELTE Levéltára, 2011, 250–251.

¹² JAKÓ Zsigmond, *Újabb adatok Hoffgreff György kolozsvári nyomdász életéhez*, Magyar Könyvszemle, 1965/2, 159.

A dedikáció igazolja azt a sejtést, amelyet Wolphardus csaknem minden biográfusa megfogalmazott: Kolozsvár plébánosa rokonszenvezett a reformáció tanaival. Ellenkező esetben aligha támogatta volna a bizonytalan kilétű hazai ifjú wittenbergi tanulmányait, és a támogatott sem küldte volna neki ajándékba éppen Luther és Melanchthon műveit.

A két kommentárt kötetlenül (crudában) küldték Erdélybe, és valószínűleg itthon kapott bőrborítást. Wolphardus halála után könyvtára unokaöccséhez, Wolphard Istvánhoz, majd annak özvegyéhez, később az asszony második férjéhez, Kakas Istvánhoz került. Ő hagyományozta a bibliotékát a kolozsvári jezsuitáknak.¹³ A mi kötetünk viszont nem került a jezsuita gyűjteménybe. Előzéklapján a következő bejegyzés olvasható: *In pignus perperpetuae amicitiae [?] [...] memoriam de[dit?] D. Paul. Urasch. C. Anno 1567 die 10 Febru.* A szöveg nehezen értelmezhető, ugyanis egy részét az olvashatatlanság átsatírozták, így azt is homály fedi, hogy miként cserélhetett gazdát a kötet.

Szintén Kolozsvárhoz kötődik a német nyelvű Luther-művek gyűjteményes kiadásának VII. kötete.¹⁴ A kötet gerincén olvasható felirat (*VII. Theyl der / Bücher Luth. / Vol. Cathed. Saxo. Colos. / II.*) alapján elmondható, hogy már 1555–1560 körül a kolozsvári szász protestáns gyülekezet birtokában volt.¹⁵ A kötet hátsó tábláján a C H és S B monogramokat olvassuk. Bíró Gyöngyi feltételezése szerint a C H Casparus Heltensisként oldható fel.¹⁶ Véleményünk szerint az S B lehetséges feloldása Stephanus Basilius. Az első táblán található supralibros (*DER 7 TEIL / D. M. LVTH. / 1555*) alapján 1555-ben kötötték be. A kolozsvári származású Basilius István 1549 és 1555 között Wittenbergben tanult, 1555 végén már a kolozsvári iskola lektori állását töltötte be. Valószínűleg ezt a kötetet hozta ajándékba a város plébánosának,¹⁷ és Heltaitól került a gyülekezet könyvtárába.

A Luther-művek 16. századi tulajdonosai között az erdélyi szász értelmiségiek vannak többségben. Sajnos nagyon sokukról nem tudunk semmit, sem a Wagner-féle egyházi adattárban, sem a rendelkezésre álló polgárnévsorokban nem találtunk rájuk. Bartholomaeus Theil Durlsesiensis nagykapusi lelkipásztor (1564–1573)¹⁸ az *Opera omnia* első és harmadik kötetét birtokolta.¹⁹ (Az első kötet az 1517 és 1520 közötti vitairatokat, a harmadik a Tóra magyarázatát tartalmazza.) A kacai Paul Klein (Paulus Klein Katzensis) ugyanennek a gyűjteményes kiadásnak negyedik és hatodik corpusát.²⁰ (A negyedik kötet a Pédabe-

¹³ JAKÓ K., i. m., 49–53.

¹⁴ *Der Siebe[n]d Teil der b[ue]cher des Ehrnwirdigen Herrn Doctoris Mart. Lutheri*, Wittenberg, Lufft, 1554 (VD16 L 3322). Jelzete: U 58298.

¹⁵ A könyvtárról és a possessorbejegyzések datálásáról lásd Bíró Gyöngyi, *A kolozsvári unitárius egyházközség könyvtára a XVI–XVIII. században = Kolozsvár 1000 éve*, szerk. DÁNÉ Tibor Kálmán, EGYED Ákos, SIPOS Gábor, WOLF Rudolf, Kolozsvár, EME-EMKE, 2001, 142–143.

¹⁶ *Uo.*, 142.

¹⁷ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi – MTA BTK ITI Reneszánsz Osztálya, 2017, 95.

¹⁸ *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. Siebenbürgen*, I, *Von der Reformation bis zum Jahre 1700*, bearb. von Ernst WAGNER, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1998, nr. 813.

¹⁹ *Tomus primus omnium operum*, Wittenberg, Lufft, 1549 (VD16 ZV 24751). Jelzete: U 60295/1; *Tomus tertius operum omnium*, Wittenberg, Krafft, 1553 (VD16 L 3419). Jelzete: U 60295/3.

²⁰ *Tomus quartus operum omnium*, Wittenberg, Lufft, 1552 (VD16 L 3418). Jelzete: U 60295/2; *Tomus sextus omnium operum*, Wittenberg, Schwenck, 1561 (VD16 L 3430). Jelzete: U 60295/2.

szédek könyvének, az Énekek énekének, illetve a prófétai könyveknek a magyarázatát, a hatodik Mózes első könyvének a kommentárját tartalmazza.) Sajnos Klein kilétéről, erdélyi származásán kívül, nem tudunk semmit.

Az Enyedi Adrianus Wolphardusnak küldött kommentár-kolligátumot²¹ 1567-ben Paul Urasch[er?] szerezte meg. Az Urischer családnévvel a besztercei polgárok körében találkozunk, a 16–17. századból ismerjük Georg, Hans és Johann Urischert, akiknek hagyatéki leltárában könyveket is találunk. Feltételezzük, hogy Paul is ennek a családnak volt a tagja.²²

A gyűjteményes Luther-kiadás negyedik kötetének²³ első ismert tulajdonosa bizonyos Johannes Vitch Coronensis, a következő Peter Gywert, akitől 1592-ben vásárolta meg a riomfalvi Martin Werner. Sajnos egyik személyt sem tudtuk azonosítani. Ugyanazon kiadás hatodik kötetének²⁴ eredeti, csak részben olvasható, évszám nélküli supralibrosát (P C B/P) nem sikerült megfejteni, ám a másodlagos supralibros (C F C /1594) feloldása valószínűleg Casparus Flechtner Coronensis. Kaspar Flechtner Riomfalván volt prédikátor, Völcön (1594–?), Sályán (1602–?) és Ecelben (1607–1624 mh.) lelkipásztor, 1614-től haláláig esperes.²⁵ A hatodik kötet másik példányát²⁶ a 16. század végén Martin Graffius lámkeréki (?–1594) vagy a hasonló nevű riomfalvi (1593–1598 mh.) lelkipásztor birtokolta.²⁷

Csupán az íráskép alapján ítéljük 16. századnak a medgyesi Peter Sartoris/Schneider possessorbejegyzését (Petrus Sartoris Mediensis), amely egy hitvallásokat és prédikációkat tartalmazó kolligátumkötet belső tábláján jelenik meg.²⁸

A magyar ajkú 16. századi könyvtulajdonosok száma jóval kevesebb. Az Erasmus és Luther szabad akaratról írott műveinek a kolligátumában,²⁹ az első táblán olvasható I. Io D. monogramot Johannes Jo Debrecinusként oldhatjuk fel. Debreceni Jóó János wittenbergi (1568, 1570–1573), lipcsei (1569) és heidelbergi (1573–1575) tanulmányai után, Váradon (1576 k.) volt rektor, majd Tasnádon (1584 k.) és Gyulafehérváron (1587–1592 mh.) lelkipásztor.³⁰ A könyvet 1593-ban bizonyos Georgius Paratuse[n]sis (?) vásárolta meg, majd tőle a szintén ismeretlen Székely Jánoshoz került.

²¹ Jelzete: U 66239–66240. Lásd a 3. és a 4. jegyzetet.

²² *Erdélyi könyvesházak*, IV, *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575–1750*, hg. István MONOK, Péter Ötvös, Attila VERÓK, Szeged, Scriptum, 2004, 6, 30, 38, 65.

²³ Jelzete: U 60507/4. Lásd a 20. jegyzetet.

²⁴ Jelzete: R 82594/2. Lásd a 20. jegyzetet.

²⁵ *Die Pfarrer und Lehrer...*, i. m., nr. 254.

²⁶ Jelzete: U 74756. Lásd a 20. jegyzetet.

²⁷ *Die Pfarrer und Lehrer...*, i. m., nr. 302, 305.

²⁸ A kolligátum részei: Philipp MELANCHTHON, *Confessio fidei exhibita [Confessio Augustana]*, Hagenau, Kobian, 1537 (VD16 C 4712); Uó, *Epitome renovatae ecclesiasticae doctrinae*, [Wittenberg], [Schirlentz], [1524] (VD16 M 3232); Martin LUTHER, *Operatio in Psalmum XXI*, Wittenberg, Rhau-Grunenberg, 1523 (VD16 L 5542); Martin LUTHER, *Praelectio in Psalmum CXXVII*, Wittenberg, Rhau, 1534 (VD16 L 5673). Jelzete: R 84178–84180.

²⁹ Desiderius ERASMUS Roterodamus, *De libero arbitrio*, Strassburg, Knobloch, 1524 (VD16 E 3152); Martin LUTHER, *De servo arbitrio ad D. Erasmus Roterodamum*, [Strassburg], [Köpfel], 1526 (VD16 L 6668); Nicolaus von AMSDORFF, Martin LUTHER, *Epistolae de Erasmo Rotterdamo*, Wittenberg, Lufft, 1534 (VD16 L 4647). Jelzete: U 64356.

³⁰ SZABÓ, i. m., 169–170.

Apai Tamás aranyosmeggyesi (1570 k.) lelkipásztor birtokában az 1534-es Ézsaiás-kommentár³¹ volt, Hídalmási Literáti Márton kolozsvári prókátor (prókatori tevékenysége 1607 és 1620 között dokumentálható³²) 1589-ben a Galata-levéelhez írott kommentárt szerezte be.³³ A szintén ismeretlen, de minden bizonnyal magyar ajkú Szegedi (Zögedi) Imre 1567-ben olyan kolligátumot vásárolt, amelynek része volt Luther Példabeszédek könyvéhez írott kommentárja.³⁴ A kötet második ismert tulajdonosa Harangozó Lőrinc, akinek életpályáját szintén homály fedi.

A *Postilla domestica* 1553-as kiadásának egyik példánya³⁵ a 16. század végén Felső-Magyarországon volt. 1599-ben Johannes Jacobaeus (?–1612), a besztercebányai ispotálytemplom lelkésze és a vidék esperese³⁶ vásárolta meg bizonyos Johannes/Jan Urbanskítól. A kötet hátsó tábláján 1582 és 1595 közötti bejegyzéseket olvasunk besztercebányai és zólyomi lutheránus lelkészek elhalálozásáról, tehát már 1582-ben a Felvidéken olvasták.

A 17. századi Luther-olvasók közül elsőként említjük Albisi Nagy Mártont, aki 1609 és 1610 között Rómában tanult, ahol nem ordinálták.³⁷ Bíró Vencel szerint azonos Fejérdi Márton erdélyi vikáriussal (1618–1626).³⁸ Ő 1611-ben szerzett 1545-ös kiadású Hóseás-kommentárt.³⁹

Az erdélyi unitárius értelmiségek könyvtáraiban is szép számmal találunk Luther-köteteket. Berde János orbai-széki esperes (1614 k. – felekezetét illetően bizonytalan mind a református, mind az unitárius egyháztörténet-írás)⁴⁰ az *Opera omnia* első kötetét szerezte meg.⁴¹ Ugyanazon kiadás hatodik corpusának egy példánya⁴² bizonyos Bányai (Rivulinus) C. Jánosé volt, tőle Varsolczy M. János kolozsvári kollégiumi lektorhoz, majd lelkipásztorhoz⁴³

³¹ *In Esaiam prophetam scholia*, Wittenberg, Lufft, 1534 (VD16 L 4986). Jelzete: U 64359.

³² *Torda vármegye jegyzőkönyvei, I, 1607–1658*, kiad., jegyz., bev. tan. DÁNÉ Veronka, Kolozsvár, EME, 2009, 27–169.

³³ *In epistolam S. Pauli ad Galatas Commentarius*, Wittenberg, Lufft, 1535 (VD16 B 5080). Jelzete: C 88346.

³⁴ A kolligátum részei: IRANAEUS Philotheus, *En habes lector ex Ambrosio, Augustino, Lactantio [...]*, Basel, Winter, 1542 (VD16 I 323); Martin LUTHER, *Ecclesiastes Salomonis cum annotationibus*, Schwäbisch Hall, Braubach, 1536 (VD16 B 3651); Urbanus RHEGIUS, *Catechesis illustr. Principi Francisco Otthoni*, [Frankfurt am Main], [Braubach], 1541 (VD16 R 1730); Ambrosius MOIBANUS, *Catechismi capita decem*, Wittenberg, Weiss, 1538 (VD16 M 5925); Justus JONAS, *Summaria D. Mar. Lutheri in Psalmos Davidis [...]*, Wittenberg, Weiss, 1534 (VD16 L 6711). Jelzete: R 84167–71.

³⁵ *Postilla domestica*, Frankfurt am Oder, Eichorn, 1553 (VD16 L 4890). Jelzete: R 82599.

³⁶ CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM): Proszopográfiai rész, I, A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*, I/1, Bp., MEDiT, 2014, 747. http://reformacio2017.hu/wp-content/uploads/2016/08/ELEM_I-1_1522-1610_A-L.pdf (utolsó letöltés: 2017. szeptember 1.)

³⁷ SZABÓ-TONK, *i. m.*, nr. 1677.

³⁸ BÍRÓ Vencel, *A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében*, Kolozsvár, Minerva, 1931, 119.

³⁹ *In Hoseam prophetam enarratio*, Wittenberg, Lufft, 1545 (VD16 B 3850). Jelzete: R 83635.

⁴⁰ KÉNOSI TÖZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, II, ford. MÁRKOS Albert, s. a. f. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009, 399, 426.

⁴¹ Lásd a 19. jegyzetet.

⁴² Jelzete: U 74166. Lásd a 20. jegyzetet.

⁴³ BALÁZS Mihály, *Varsolczy M. János = Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 2000, III, 2392–2393.

került, majd 1629-ben Tordán szerezte meg azt Solymosi Koncz Boldizsár sókamarás, a későbbi azonos nevű püspök édesapja,⁴⁴ azután pedig 1650-ben Désfalvi Veres Miklós torockói lelkipásztor.⁴⁵

Dálnoki Nagy Lőrinc (?–1666) kolozsvári unitárius tanár és orvosdoktor⁴⁶ bibliotékájába a páli leveleket magyarázó kommentár-kolligátum⁴⁷ került. A kötet korábbi tulajdonosa is magyar ajkú volt, 1550 körül ugyanis az egyik címelőzéklapra az „Oh Bestye Zerelem” mondatot jegyezték. Dálnoki hagyatékából a kötet az unitárius eklézsia könyvtárába került.⁴⁸ Az Adrianus Wolphardusnak adományozott kolligátum⁴⁹ a 17. század második felében Johann Schirmerhez (1644–1710), a kolozsvári szász unitárius eklézsia lelkipásztorához (1681–1710)⁵⁰ került, tőle magyar kollégájához, Jövedécsi Andrásához (1651–1710),⁵¹ majd az eklézsia könyvtárát gazdagította.

1675-ben az unitárius eklézsia könyvtárában Luther műveinek német nyelvű gyűjteményes kiadásának első öt, illetve VII. kötetét, a latin nyelvű *Opera omnia* I. és III–VI., illetve II–V. corpusát, valamint prédikációs kötetét (*Expositio Evangeliorum Dominicalium*) őrizték.⁵² Ezek közül egyedül a német nyelvű gyűjteményes kiadás VII. kötete található meg jelenleg is.

Külön csoportot alkotnak azok a kötetek, amelyeket a 17. század folyamán a Felső-Magyarországról Erdélybe került református lelkészek hoztak magukkal. Első tulajdonosaik többnyire a század első harmadában szolgáltak a Partiumban. Szatmári Baka Péter (1590–1646) apáti (1620), szamosdobi (1621), vetési (1623), fehérgyarmati (1626–1637), óvári (1637–1642) és székelyhídi (1642–1646) lelkipásztor, ifj. Szatmári Baka Péter fogarasi lelkipásztor édesapja⁵³ 1617-ben a Galata-levélhez írott Luther-kommentárt szerezte meg. Az előző tulajdonos is a környéken működött, ugyanis 1610-ben Homonnai Drugeth Bálint halálát rögzítette a kötet címelőzéklapján.⁵⁴ Kállai Lukács rohondi (1635–) lelkipásztor⁵⁵ Mózes első könyvének kommentárját birtokolta.⁵⁶ Szatmárnémeti Mihály 1669-ben gönci lelkipásztorsága kezdetén vásárolta meg a *De servo arbitrio* 1591-es kiadásának

⁴⁴ KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 518.

⁴⁵ BENCZÉDI Gergely, *A tordai unitárius algyrnasium igazgatói 1576–1888*, Keresztény Magvető, 1889/1, 16.

⁴⁶ SZABÓ-TONK, *i. m.*, nr. 1535.

⁴⁷ A kolligátum részei: Ismeretlen nyomtatvány; Johann BUGENHAGEN, *Annotationes in epistolas Pauli ad Galatas* [...], Basel, Petri, 1525 (VD16 B 9238); Martin LUTHER, *In epistolam Pauli ad Galatas commentarius*, [Augsburg], [Ruff], 1524 (VD16 B 5076). Jelzete: U 64260–64261.

⁴⁸ *Erdélyi könyvesházak*, II, *Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, JAKÓ Zsigmond anyagának felhasználásával s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, Scriptorum, 1991, 37.

⁴⁹ Lásd a 3. és 4. jegyzeteket.

⁵⁰ KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 209; UŐK, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I, ford. MÁRKOS Albert, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, bev. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005, 455.

⁵¹ SZABÓ-TONK, *i. m.*, nr. 183.

⁵² *Erdélyi könyvesházak*, II, *i. m.*, 29–31.

⁵³ HERÉPEI János, *XVI–XVII. századbeli papok, mesterek és diákok a Szatmári Református Egyházmegyéből*, Egyháztörténet, 1943/1–2, 24.

⁵⁴ *In epistolam S. Pauli ad Galatas commentarius*, Wittenberg, Lufft, 1538 (VD16 B 5082). Jelzete: R 83942.

⁵⁵ BOROVSKY Samu, *Tiszántúli ev. ref. Papok*, Történelmi Tár, 1898, 632.

⁵⁶ *In Genesis enarratio*, Frankfurt am Main, Braubach, 1550 (VD16 B 2992). Jelzete: U 63071.

egyik példányát,⁵⁷ kolozsvári szolgálata (1673–1689) idején, 1676-ban pedig a korábban Besztercebányán őrzött *Postilla domesticát*.⁵⁸

Az előbb ismertetett kötetek többnyire a Református Kollégium könyvtárába kerültek. A gyűjtemény 1668 körül készült leltárában egyetlen Luther-mű, az *Opera omnia* VI. kötete szerepel. Később, 1710 körül Eszéki T. István hagyatékából Mózes első könyvének kommentárjával gyarapodott.⁵⁹ Az előbbi ma is megtalálható a gyűjteményben.⁶⁰ Ezen kívül – a *Collegii Orthod. Claudiaci* possessorbejegyzés tanúsága szerint – a wittenbergi reformátor *Sententia de adiaphoris* című művét tartalmazó kolligátum is már a 17. században az intézményben volt.⁶¹

Az *Opera omnia* két kötetét (korábban Paul Kleiné volt) Széki Sándor, Belső-Szolnok vármegye főbírája, később Dés város bírása⁶² 1670-ben Diószegi Istvánnak, a dési iskola rektorának (1669–1673 k.)⁶³ ajándékozta. 1686-ban Teleki Mihály József nevű fia valószínűleg kollégiumi praepceptorának ajándékozott egy Galata-levéelhez írott kommentárt.⁶⁴

A három vizsgált gyűjtemény Luther-köteteiben szép számmal találunk 17. századi száz possessorokat is. Simon Engesser (1625 k.–1681) besenyői plébános⁶⁵ 1663-ban az *Opera omnia* jénai kiadásának harmadik kötetét szerezte meg.⁶⁶ Andreas Scharsius alsóbajomi (1662–1675) lelképásztor⁶⁷ a wittenbergi gyűjteményes kiadás negyedik kötetét,⁶⁸ Michael Deli nagyszöllősi (1621–1631 mh.) lelképásztor vagy fia, az azonos nevű segesvári polgármester (1688–1693, 1697–1698)⁶⁹ ugyanannak a kiadásnak hatodik corpusát birtokolta.⁷⁰

A 18. századi tulajdonosok palettája már jóval egyhangúbb. Többségük unitárius értelmiségi, kisebb részük református lelkész vagy tanító.

Az unitárius Luther-olvasók közül ki kell emelnünk Bartók János bözödi (1759), várfalvi (1775) és abrudbányai (1784) unitárius lelképásztor, esperes személyét,⁷¹ aki az *Opera omnia*

⁵⁷ *De servo arbitrio*, Neustadt/Haardt, Harnisch, 1591 (VD16 L 6672). Jelzete: R 83631.

⁵⁸ Lásd a 35. jegyzetet.

⁵⁹ *Erdélyi könyvesházak*, II, i. m., 52, 68.

⁶⁰ Jelzete: R 82594/2. Lásd a 23. jegyzetet.

⁶¹ A kolligátum részei: Philipp MELANCHTHON, *Insignis et luculentissima sacrae scripturae methodus [...]*, [Erfurt], Stürmer, 1546 (VD16 M 3487); Martin LUTHER, *Sententia de adiaphoris*, [Magdeburg], [Lotter], 1549 (VD16 L 3469); Philipp MELANCHTHON, *Disputatio de invocatione*, Wittenberg, [Kreutzer], 1549 (VD16 M 3052); Philipp MELANCHTHON, *Disputationes duae [...]*, Lipcse, Bapst, 1549 (VD16 M 3054); Joachim WESTPHAL, *Brevis comprehensio [...]*, [Magdeburg, Lotter, 1549] (VD16 W 2267); Philipp MELANCHTHON, *Oratio recitata [...]*, Wittenberg, [Kreutzer], [1548] (VD16 M 3898); Paul EBER, Caspar PEUCER, *Vocabula rei nummariae [...]*, Wittenberg, Klug, 1549 (VD16 E 55); Tileman KRAGE, *De imagine Dei in primis parentibus [...]*, Wittenberg, Krafft, [1549] (VD16 ZV 20762). Jelzete: R 82916–82924.

⁶² KÁDÁR József, *Szolnok–Dobokavármegye monographiája*, III, Dés, Demeter és Kiss, 1900, 209.

⁶³ HERPEI János, *A dési református iskola XVII. és XVIII. századbéli igazgatói és tanítói*, Kolozsvár, Minerva, 1941, 6.

⁶⁴ Jelzete: C 88346. Lásd a 33. jegyzetet.

⁶⁵ *Die Pfarrer und Lehrer*, i. m., nr. 1061.

⁶⁶ *Tomus tertius omnium operum*, Jéna, Rödinger, 1557 (VD16 L 3425). Jelzete: R 82594/1.

⁶⁷ *Die Pfarrer und Lehrer*, i. m., nr. 3016.

⁶⁸ Jelzete: U 60507/4. Lásd a 20. és 23. jegyzetet.

⁶⁹ *Die Pfarrer und Lehrer*, i. m., nr. 1530, 3800.

⁷⁰ Jelzete: U 60507/2. Lásd a 20. jegyzetet.

⁷¹ KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, i. m., II, 396, 342.

első és hatodik kötetét hagyta a tordai gimnáziumra.⁷² Pálfi Zsigmond (1673 k. – 1737) unitárius püspök⁷³ kolozsvári szolgálatának kezdetén, 1713-ban Ezékiel-kommentárt birtokolt.⁷⁴ Tordátfalvi György csíkfalvi, szabédi, nyárádszentlászlói, abrudbányai (1751–1760), kövendi (1760–1770), szentmihályfalvi (1770–1775) és magyarsárosi (1775–?) lelkipásztor⁷⁵ könyvtárából Genézis-kommentár⁷⁶ került a kolozsvári kollégiumba. Balla Imre (1730 k. – 1799 után) korondi (1760–1772), ádámosi (1772–1776), szindi (1776–?) és bágyoni (?–1799) lelkipásztor⁷⁷ a tordai unitárius gimnáziumra hagyta a latin nyelvű gyűjteményes kiadás harmadik kötetét.⁷⁸

A református értelmiségiek közül megemlíthetjük Kőrispataki Ferenc dési rektort (1703–?), aki könyveit, köztük egy 1545-ös Hóseás-kommentárt,⁷⁹ a kolozsvári kollégiumra hagyta.⁸⁰ Zilahy Pál lozszádi (1731 – 1755. április 13. mh.) lelkipásztor és hunyad–zarándi esperes⁸¹ könyvtárában Luther Galata-levélhez írott kommentárját⁸² őrizte, Sófalvi József (1713–?) máramaroszigeti lelkész⁸³ a jénai latin nyelvű gyűjteményes kiadás harmadik corpusát.⁸⁴ Toldi Miklós torockószentgyörgyi (1750–?) és bágyoni (?–1759) lelkipásztor⁸⁵ pedig a wittenbergi kiadású *Opera omnia* hatodik darabját.⁸⁶

Kolozsvár három történelmi könyvtárának Luther-kötetei a kora újkori Erdély könyves műveltségének érdekes színterét képezik. Feltűnő, hogy közülük kettő már a 16. század derekán Kolozsváron volt, mégpedig olyan egyházi értelmiségiek tulajdonában, akik aktívan részt vettek a város reformációjában (Adrianus Wolphardus, Heltai Gáspár, Basilius István). A vizsgált kötetek 16. századi tulajdonosai közül viszont az erdélyi szászok vannak többségben, nagy részük nem kötődik Kolozsvárhoz. Ennek oka valószínűleg a német ajkú peregrinusok, illetve lelkipásztorok jobb anyagi helyzete. A magyar ajkú református és unitárius értelmiségiek a következő két évszázadban tőlük szereztek be teológiai szakkönyveiket. Feltűnő, hogy a katolikus gyűjteményben – a többi reformátor munkájához viszonyítva is – kevés a Luther-kötet, és a 16–17. századi tulajdonosok között is csupán egyetlen katolikus papot találtunk. A kötetek műfaji vizsgálata megerősítette Kálvin erdélyi recepciója kapcsán tett megállapításunkat: az erdélyi értelmiségiek jóval gyakrabban olvastak bibliai kommentárokat, mint nagy rendszerező teológiai munkákat vagy vitairatokat, hiszen a lelkészek és tanítók alapvető feladata a rendszeres igehirdetés volt. Prédikációírás közben még két évszázad múltán is előszeretettel forgatták a reformátorok munkáit.

⁷² A jelzetek: U 60295/1, U 60507/2. Lásd a 19. és a 20. jegyzetet.

⁷³ SZABÓ-TONK, *i. m.*, nr. 2459.

⁷⁴ Jelzete: U 64359. Lásd a 31. jegyzetet.

⁷⁵ KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, II, 356–357.

⁷⁶ Jelzete: U 63071. Lásd az 56. jegyzetet.

⁷⁷ KELEMEN Miklós, *Unitárius kislexikon*, Bp., METEM, 1999, 19.

⁷⁸ Jelzete: U 60295/3. Lásd a 19. jegyzetet.

⁷⁹ Jelzete: R 83635. Lásd a 39. jegyzetet.

⁸⁰ HERPEI, *A dési, i. m.*, 9–10.

⁸¹ *A Hunyad–Zarándi Református Egyházmegye parciális zsinatának végzései*, s. a. r., jegyz., bev. BUZOGÁNY Dezső, Ósz Sándor Előd, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2007, 237.

⁸² Jelzete: C 88346. Lásd a 33. jegyzetet.

⁸³ SZABÓ Miklós–SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok*, Marosvásárhely, Mentor, 1998, nr. 3722.

⁸⁴ Jelzete: R 82594/1. Lásd a 66. jegyzetet.

⁸⁵ Ósz Sándor Előd, *Az Enyedi Református Egyházmegye történeti névtára*, Kolozsvár, 2015. Kézirat.

⁸⁶ Jelzete: U 74756. Lásd a 26. jegyzetet.

*Lutheránus prédikátorok és a sérthetetlen szent könyv**

A mindenkori könyvégetők éppúgy érvényes hivatkozási alapot találhatnak cselekedetükre a Bibliában, mint azok, akik bármiféle könyvpusztítás elvi ellenségei.¹ Annak, hogy Pál apostol térítése sikerrel járt Epheszoszban, a leglátványosabb jele az volt, hogy a lakosok összehordták babonás, pogány könyveiket, és elégették azokat (ApCsel 19,18–20). A könyvmáglyák fénye ez alkalommal a kereszténység diadalmas terjeszkedésének útját világította be. Máskor viszont épp a kinyilatkoztatott igazság terjedését igyekeztek tűzzel meggátolni, például amikor a megátalkodott Joákim király tűzre vetette Jeremiás próféta tekercesekre jegyzett jövendöléseit, s e cselekedete végső soron Izrael pusztulásához vezetett (Jer 36,23).

Könyveket elégetni e bibliai példák nyomán éppen olyan természetes dolog a keresztény történelemben, akárcsak hitvallókat; az egyháztörténet-írás pedig beállítottságról, érdektől és elfogultságtól függően nagy bőséggel vezet elő mind az effajta fellépést helyeslő, mind az elítélő szólamokat. Diocletianus a manicheusok elleni fellépésének éppúgy része volt irataik elégetése 297-ben, mint a 303. évi összbirodalmi ediktum keresztények elleni intézkedéseinek (Eusebios 8, 2, 4). I. Theodosius (379–395) az ariánus hittételek elégetéséről intézkedett, IV. János pápa (640–642) a khalkédóni zsinat (451) döntéseit kifogásoló polemikus iratokéről. A kora újkori könyvégetések tehát kiterjedt ókeresztény és középkori előzményekre támaszkodhattak. Husz János konstanzi máglyáján is ott voltak megsemmisítésre ítélt iratai, akárcsak közel másfél évszázaddal később Szervét Mihály genfi máglyáján. Helyeslőleg intézkedett a könyvégetésekről VIII. Ince (1484–1492), VI. Sándor (1492–1503) és X. Leó (1513–1521) egyaránt.² Luther fellépését azonnal olyan demonstratív intézkedések követték, amelyek során elégették könyveit és *in effigie* őt magát is a Német-római Birodalom jelentősebb városaiban,

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa. A tanulmány az NKFIH posztdoktori kiválósági program támogatásával készült. A 125169. számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD_17 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

¹ Nem tekintjük célunknak – bármilyen hatásos volna is –, hogy a könyvégetést és az éghetetlen könyvet (kéziratot) érintő újabb irodalmi művekre (Mihail Bulgakov, Ray Bradbury és mások írásaira) célozgassunk.

² Hans J. HILLERBRAND, *On Book Burnings and Book Burners: Reflections on the Power (and Powerlessness) of Ideas*, *Journal of the American Academy of Religion*, 2006/3, 593–614, itt 597–598.

Leuvenben, Kölnben, Mainzban.³ Hasonlóan járt el maga Luther is: 1520 decemberében Wittenbergben is sor került az első könyvégetésre, ahol Luther az öt fenyegető pápai bullát személyesen vetette a lángokba.⁴ 1521 májusában volt az első nyilvános angliai könyvégetés, amelynek Luther írásai voltak az elszennvedői. A hektikus angol történelem során azután hol protestáns könyveket égettek, sőt kihantolt tetemeiket is, mint Paulus Fagius és Martin Bucer professzorok maradványait Cambridge-ben Véres Mária (1553–1558) idején; hol csak kálvinistákét, így David Pareus műveit I. Jakab uralkodásának idején, 1622-ben; hol meg arminianusnak tartott elhajlókét a parlamenti kormányzás időszakában, az 1640-es években.⁵ Újabb kutatások szerint a könyvégetések egyébként nem tartoztak a praktikus hatékonysággal kecsegtető gondolatszabályozó eljárások közé, sőt a megszervezésük és lebonyolításuk körül megfigyelhető állandó zavarok és diszfunkciók miatt a kora újkori állam és egyház inkább a könyvvizsgálati cenzurális eljárások kiterjedtebb és hatékonyabb érvényesítése felé lépett tovább.⁶

Nemcsak a könyvégetések tradíciója volt virulens hagyomány a kora újkorban, hanem a könyvégetésekről szóló beszámolók is kialakították és átörökítették a maguk topikus és motivikus kereteit és narratív eljárásait. Exemplaritásuk nemcsak irodalmi mintaként érvényesült, hanem rövid idő alatt eszmei üzenetek közvetítésének eszközévé vált, s így az igaz hitet vallók kegyes közösségének tagjává való befogadás szerepmintázatainak erősen ideologikus jelzésekként, vagyis gyakorlatilag a mártírológiai narrációk eszközkészletének elemeként működött. A később elmondandók szempontjából is jelentősége van például annak, hogy a kora újkori angliai mártírelbeszélések reprezentatív gyűjteményében, John Foxe (1516/1517–1587) a kontinensen is sokak által követett kötetében milyen leírás található egy 1530. évi könyvégetésről, amelynek során egy londoni kereskedő könyvtárának tiltott köteteit, angol zsoldárfordításokat ítélték megsemmisítésre. Könyveit magának a vádlottnak kellett a tűzbe vetnie, ám az Újtestamentum elpusztítására nem tudta rávenni magát, ezért a lángok fölött hajította azt át. Amikor ezt Isten tiszta ügyének üldözői észrevették, újra kezébe adták a könyvet, ám ő másod- és harmadízben is elhibázta a dobást, míg végül egy ott álló személy vette fel és óvta meg az elpusztítástól a könyvet.⁷

Amint a példából jól látható, nemcsak az égetésekről, hanem az eléghetetlen tárgyakról szóló elbeszéléseknek is kialakult és öröklődő hagyományrendszerével kell számolnunk. Az éghetetlen könyv motívuma szintén ókeresztény eredetű. Geórgiosz Kedrénosz (11–12. sz.) bizánci krónikakompilátor *Szünopszisz historiónja* (*Compendium historiarum a mundo condito usque ad annum 1067*) elbeszéli, hogy I. Baszileiosz bizánci császár (867–886) egy püspököt küldött a pogány ruszok megtérítésére, akik csodajeleket kívántak tőle. A püspök által mély hittel és nagy alázattal a tűzbe vetett evangéliumos könyv sértet-

³ Robert W. SCRIBNER, *Incombustible Luther: The Image of the Reformer in Early Modern Germany*, Past and Present, 1986/1, 38–68, itt 39.

⁴ HILLERBRAND, *i. m.*, 599–600.

⁵ David CRESSY, *Book Burning in Tudor and Stuart England*, *The Sixteenth Century Journal*, 2005/2, 359–374.

⁶ *Uo.*, 374.

⁷ *Uo.*, 362–363.

len maradt, s a nyilvánvaló csodatételt tömeges megtérés követte.⁸ A történet bekerült Cesare Baronio (1538–1607) egyháztörténeti összefoglalójába, az *Annales ecclesiasticæ*be (a 886. év eseményei közé), és nagy karriert csinált a kora újkori exemplumtárakban. Laurentius Beyerlinck hatalmas kompendiumában a *divinatio*, a *fides* és az *innocentia* címszavak alatt is olvasható,⁹ ami világosan jelzi azokat a fogalmi kapcsolódási pontokat, amelyek mentén kinyilatkoztatásként értelmezhettek egy olyan eseményt, amelynek során egy könyv, egy kézirat vagy egy képi ábrázolás nem semmisült meg a tűzben, még az erre irányuló ismételt kísérletek ellenére sem.

Az éghetetlen könyv vagy papírlap katolikus hagyományát a lutheranizmus is adoptálta, s mindenekelőtt közvetlenül Luther személyéhez kapcsolta. A sérthetetlen Lutherkép hagyománya egészen 1521-ig nyúlik vissza: egy propagandisztikus röplap akképpen számolt be a wormszi zsinatról, hogy amikor Luther távozása után a könyveit elégetni rendelték, egy velük együtt tűzre vetett képe sértetlen maradt.¹⁰ Pontosan ugyanez történt egy évvel később a poroszországi Toruńban is.¹¹ Az elpusztíthatatlanság képzele Luther önértelmezésében is megjelent, egyik elemeként az őt Husz Jánoshoz fűző kapcsolatnak, s ekként persze már nem csupán írásaira vagy ábrázolásaira, hanem önnön személyére is vonatkozott. Husz állítólagos jóslatát arról, hogy a gyenge lúd elpusztítását követően száz évvel megjelenik a diadalmas hattyú, amelyet nem tudnak majd a lúdhöz hasonlóan nyárson megsütni, mind Luther, mind kortársai a wittenbergi reformátorra vonatkoztatták.¹² Ezt a kapcsolatot Johann Bugenhagen Luther fölötti halotti prédikációja is kanonizálta,¹³ a későbbiekben pedig Luther első biográfusa, Johann Mathesius azon három hiteles prófécia egyikeként említette Husz jóslatát, amelyek Luther küldetésének Isten általi elrendelését bizonyították.¹⁴

Az elpusztíthatatlanság toposzát a protestáns mártírok vonatkozásában is használták. 1527-ben a felső-ausztriai Waizenkirchen lelkipásztorát összekötözött testtel vetették máglyára Schärdingben, ám a tűz elemészttette kötelékeit, míg ő maga sértetlenül állott hóhérai előtt, akik végül csak úgy tudták elpusztítani, hogy elevenen feldarabolták, de tagjai, amelyeket egyenként hajítottak a tűzbe, még ekkor sem égtek el. Az 1531-ben a kappeli csatamezőn holtan maradt Zwingli testét katolikus legyőzői gyűjtötták fel. Biográfusa szerint azonban szívét romlatlanul találták meg a hamuban, amit csodának tekintettek.¹⁵

⁸ Jacques Paul MIGNE, *Patrologiae cursus completus: Series Graeca*, I–CLXI, Paris, Migne, 1857–1868, CXXI, 1127–1130.

⁹ Laurentius BEYERLINCK, *Magnum theatrum vitae humanae*, Köln, Hierati, 1631 (VD17 23:000477K), D225b, F110c, I311d.

¹⁰ SCRIBNER, *i. m.*, 39.

¹¹ *Uo.*, 41.

¹² *Uo.*, 41–42; Phillip HABERKERN, *After Me There Will Come Braver Men: Jan Hus and Reformation Polemics in the 1530s*, *German History*, 2009/2, 177–195; BÁTHORY Orsolya, *A lúd, a hattyú és a Felelet = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 41–47.

¹³ Hasonmás kiadása: „*Vom Christlichen abschied aus diesem tödlichen leben des ehrwürdigen Herrn D. Martini Lutheri*“. *Drei zeitgenössische Texte zum Tode D. Martin Luthers*, Einf. von Peter FREYBE, Nachw. von Siegfried BRÄUER, Stuttgart, Siener, 1996.

¹⁴ SCRIBNER, *i. m.*, 42.

¹⁵ *Uo.*, 42–43.

Az efféle történetek félreérthetetlenül továbbörökítik a katolikus hagiográfiai hagyománynak a szentek testének romolhatatlanságához fűződő képzeiteit, a relikviáikhoz kapcsolt különleges erő tudatát, egyáltalában annak a szemléleti beállítódásnak a narratív eszközeit, hogy kivételes érdemeikről közvetlen isteni bizonyágtétel tanúskodik. Ezek az ismétlődő történetek természetesen azt a gyanút ébresztik, hogy a lutheranizmusnak a katolikus szentkultusszal és az ereklyék megőrzéséhez és tiszteletéhez fűződő hagyományaival való szakítása a teológus professzionisták dogmatikai diskurzusában lehetett bármilyen erőteljes is, a kegyes hívek mindennapi vallásgyakorlásában, istentiszteleti formáiban és a mágikus elemekkel sem szakító hiedelemvilágában meglehetősen nagymértvű kontinuitás érzékelhető.¹⁶ A harmincéves háború idejéből különösen sok olyan tudósítás ismeretes, amelyek éppen e kontinuitás szellemében kívánják a csodás események diskurzusterét a katolikus tábor számára visszahódítani. A katolikus propaganda szerint 1634-ben protestáns svéd katonák hasztalanul igyekeztek felgyújtani egy fészületet, más esetekben a lutheránus gyülekezetek által a templomokból eltávolított szentképek tértek vissza maguktól, csodás módon helyeikre.¹⁷

A sérthetlenség lutheránus felekezethez kötődő csodatörténeteinek hősei között magának Luthernek megkülönböztetett fontossága volt: ezek az elbeszélések úgyszólván alakjának kanonizálását végezték el. A 18. század elejére már olyan sok ilyen történet összegyűlt, hogy 1717-ben, a reformáció bicentenáriuma alkalmából Justus Schoepffer eislebeni lelképásztor egy egész gyűjteményt megjelentetett Luther Mártonnak és az őt ábrázoló képeknek a sérthetlenségéről.¹⁸ A Luther szülővárosában lelkészkedő szerző szerint csodás dolog, hogy noha Eisleben ismételen leégett 1601 augusztusában, 1653 augusztusában, 1689 júliusában, 1699 novemberében, 1701 májusában és 1715 januárjában, Luther szülőháza mindannyiszor megmaradt. 1689-ben ugyan tüzet fogott az is, az emelete elpusztult, ám a földszinti szoba, amelyben a hagyomány szerint a reformátor megszületett, sértetlen maradt, és egy Luther-portré is érintetlenül került elő a hamu alól. Luther egy rézmetszetű ábrázolása sértetlen maradt egy parókiát sújtó tűzben is, 1634-ben, Mansfeld közelében.¹⁹ A munka szerint – amelynek kibővített második kiadása is megjelent posztumusz kiadványként, 1765-ben – Luther valójában már életében éghetetlen volt, hiszen az őt élethivatásának megváltoztatására intő villámcsapás sem magyarázható másképp, csakis sérthetlenségének jeleként.²⁰

A sérthetetlen Luther-képek párhuzamaként szolgálnak Schoepffer összeállításában az éghetetlen Bibliák: 1701-ben Mönchbergben menekült meg a tűztől egy Biblia, 1710-ben

¹⁶ Az élénk megvitatás tárgyává tett témakört illetően beérjük most egyetlen hivatkozással: Robert W. SCRIBNER, *The Reformation, Popular Magic, and the "Disenchantment of the World"*, *The Journal of Interdisciplinary History*, 1993/3, 475–494. Lásd továbbá ugyanennek a szerzőnek tizenöt összegyűjtött és hasonló témájú tanulmányát: *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*, London–Ronvecerte, The Hambledon Press, 1987. A kérdés nyilvánvalóan szorosan összefügg a középkori népi kultúrával és a karneváli jelenségekkel is. Ezekről lásd összefoglalásul: Aron Jakovlevics GÜREVICS, *A középkori népi kultúra*, ford. KÖVÉR György, F. NAGY Géza, SZEPES Erika, Bp., Gondolat, 1987.

¹⁷ SCRIBNER, *Incombustible Luther*, i. m., 65.

¹⁸ *Lutherus non combustus sive Historica enarratio de D. M. Luthero eiusque imagine singulari providentia Dei [...] ab igne miraculose conservata*, ed. Justus SCHOEPFFER, Wittenberg, Zimmermann, 1717 (VD18 1159831X).

¹⁹ SCRIBNER, *Incombustible Luther*, i. m., 38.

²⁰ *Uo.*, 45.

Nordhausenben a Luther-Biblia 1698. évi lüneburgi kiadásának egy példánya, de jeles lutheránus szerzők műveiből is számos olyan példány és kézirat ismeretes, amelyet nem pusztított el a tűz. E könyvek között említ az eislebeni lelkész egy Bibliát, amely „in Hungaria ab ignis flamma integra exiverunt”.²¹

A hivatkozás eredetének nyomába szegődve megállapíthatjuk, hogy ez a magyarországi éghetetlen szent könyv Štefan Pilárik tulajdona volt. Pilárik autobiográfiai műveiben írta le az élete során négy ízben elszenvedett száműzetéseit (*Sors Pilarikiana*, 1666; *Currus Jehovae mirabilis*, 1678; *Turcico-Tartarica crudelitas*, 1684). A három mű közül a *Currus Jehovae mirabilis* az, amelyben visszatekint életére, s a teljesség igényével, időrendben mondja el az eseményeket.²² Ezt a második önéletrajzi művét Szászországban, neusalzai exulációjában jelentette meg, tizenhárom fejezeten keresztül mutatva be élete egyes állomásait. Elbeszélésében több ízben fontos szerephez jutnak a könyvei, amelyek hol elpusztulnak, hol különleges módon megmenekednek, s az utóbbi esetekben az igaz hit és az isteni támogatás csodálatra méltó bizonyosságát hordozzák.

Az ötödik fejezetben udvari prédikátorrá váló, 1650. évi elhívását mondja el Pilárik. A meghívást a rekatolizált Illésházy Gábor feleségétől, Széchy Éva grófnőtől kapta. Családjával és minden vagyonával együtt tutajon indult a grófi család trencsényi birtokára. Útközben, Nagybicse mellett életveszélybe kerültek, de egy hajós élete kockázatásával kiszabadította a megfeneklett tutajt. Éjjel azonban kiáradt a Vág, és minden ingóságuk odaveszett, így a könyveik is.

A hetedik fejezetben beckói prédikátorsága idején történt üldöztetését mondja el. 1661-ben a protestánsokat üldöző főúr, Nádasdy Ferenc négyszáz lovassal vonult gróf Batthyány Pál és Illésházy Gábor leánya, Illésházy Katalin esküvőjére. Nádasdy kapitánya, Bálintfy parancsot kapott urától, hogy elfogja és megölje Pilárikot. A falusiak megakadályozták a gyilkosságot: az asszonyok szalmával és ganéval takarták be a prédikátort, hogy elrejtsek. Nádasdy katonáinak csak a prédikátor tulajdonát sikerült megszerezniük. Másnap a gróf máglyát rakatott a csejtei vár udvarán az elkobzott ruhákból és könyvekből. Nádasdy Pilárik papi ruháját is tűzre vettette szimbolikus aktusként, arra utalva, hogy ha a prédikátort is sikerült volna elfogni, akkor neki is a máglyán volna a helye. A gróf barátaival a csarnokból nézte, hogyan lobban fel a tűz. Az a latin Biblia azonban, amelyet a prédikátor édesapja, az idősebb Pilárik hozott pappá szenteléséről, a sziléziai Briegből, nem égett el a tűzben. A gróf nyársra húzatta a Bibliát, de így sem sikerült megégetnie. Egy másik Biblia-kötetből viszont a levegőbe emelkedett egy oldal, ami az üldöző ölébe szállt. A mellette ülő Révay László báró felemelte, de Nádasdy kitépte a kezéből és rátekintett. A lapon Ézsaiás mondata állott (40,8): „Verbum Domini manet in aeternum” (Istenünk beszéde mindörökké megmarad). A tűzben heverő más könyvekből is oldalak repültek szerteszét, akár két-három mérföldre is, amelyeket az emberek felvettek és áhítatosan megőriztek. Pilárik a történet befejezéseként szükségesnek látta elmondani, hogy Daniel Nodulari csejtei lakos, majd később szenicei polgár tanúja volt az eseményeknek és bizonyosságot tesz róluk.

²¹ *Lutherus non combustus, i. m.*, 33.

²² Stephanus PILÁRIK, *Currus Jehovae mirabilis*, [...], Wittenberg, Henckel, 1678 (RMK III, 2954).

A tizedik fejezetben részletesen írt Pilárik a protestáns prédikátorok ellen irányuló, Bársony György nagyváradi püspök vezette, 1672. évi üldözésről, amely elől magának is csak barátai segítségével sikerült elmenekülnie és menedéket találnia. Bársony elko-bozta Pilárik minden tulajdonát. A könyveit Ószombatra vitette, ahol máglyát rakatott belőlük és alágyújtatott. Fellobbant a tűz, azonban egy könyv háromszor is kiugrott a lángokból, míg végül egy ott álló katolikus asszony vette fel, aki később bizonyosságot tett az eseményekről. (Emlékeztetünk rá, hogy Foxe mártírelbeszélés-gyűjteményét a Wittenbergben tanult lutheránus értelmiség jól ismerte, a benne található mártírológiai narrációkat felhasználta. Az ószombati könyvégetés hasonlóságot mutat Foxe az 1530. évi londoni esetről írott, már idézett beszámolójával. Mindkét elbeszélésben háromszor menekült meg a könyv a tűzből, végül az események szemtanúja vette fel és óvta meg az égetéstől.) A pusztítás helyén estefelé két fehér ruhás kisgyermek jelent meg, akik keservesen sírtak, majd amikor a katonák megközelítették őket, elsétáltak a temető felé.

Bővebb magyarázatot kíván Pilárik egy másik könyve, amellyel épphogy megajándé-kozták, máris elpusztította azt egy megrögzött ellensége. A nyolcadik fejezetben van szó arról, hogyan betegedett meg Pilárik tatár–török fogsága idején, Érsekújvár ostrománál. Az orvosa gyógyulási ajándékként egy Tungerlariust ajándékozott neki, amit a tábor-ban lévő Lingo jezsuita atya csellel megszerzett. Meglátva benne Szent Ágoston szavait („l. de Virg. quod Beat. Maria felicius conceperit Deum mente per fidem, quam corpore per carnis assumptionem”), nagy haragra gerjedt, késsel átszúrta és darabokra vágta a könyvet. Ez a Tungerlarius nem lehet egyéb, mint Johann Tungerlar 17. századi luthe-ránus szerző *Promptuarium evangelicum* című, vasárnapi és ünnepi conciókból összeál-lított prédikatori segédkönyvének valamelyik kiadása.²³ Szent Ágoston benne olvasható szavai²⁴ bizonyosan azért bősztítették fel a jezsuitát, mert a Szűz Mária tiszteletét sértő, elfogadhatatlan nézetnek találta, hogy az istenszülő Szűzanya megkülönböztetett tiszte-let helyett mindenekelőtt azért volna boldognak nevezhető, mert a keresztény hitet tette magáévá. Végezetül az is a tények tisztázásához tartozik még, hogy Lingo atya valóban létező személy volt.²⁵

A *Currus Jehovae mirabilis* tehát több alkalommal, aprólékos részletességgel írja le Pilárik könyveinek sorsát. A könyvek, amelyek a természet erőivel, például a Vág áradá-sával szemben védtelenek, az igaz hit üldözőivel szemben két alkalommal is sérthetet-lennek bizonyulnak. Pilárik az üldöztetése során vele megtörtént esetként, egyben igaz

²³ Kiadásai 1618-tól.

²⁴ A megadott formában Szent Ágoston nem írta le az idézett szöveget, a szöveghely azonban nagy bizonyossággal azonosítható: „Beator ergo Maria percipiendo fidem Christi, quam concipiendo carnem Christi.” *De sancta virginitate liber unus*, cap. 3; Jacques Paul MIGNÉ, *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, I–CCXXI, Paris, Migne, 1844–1855, 1862–1865; Paris, Garnier, 1865–1880², XL, 398.

²⁵ Lukács László jezsuita életrajzi adattárából (*Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu [1551–1773]*, II, Romae, IHSI, 1988, 888.) kiderül, hogy a szláv születésű Ján Lingo (1625–1689) 1646-ban Bécsben kérte felvételét a jezsuita rendbe. A szokásos praeceptor és tanul-mányi évek után, 1656 őszén Trencsén lett az első papi állomáshelye, ahol korábban Pilárik is működött, s amelynek közelében, a beckói parókián töltötte az 1650-es éveket. Sorsuk ettől kezdve – Pilárik beszámolójá-ból tudjuk – ismételten keresztelte egymást. 1663–64-ben Lingo vlah misszióban járt, ekkor kerülhetett sor a Tungerlarius elleni dühödt támadására.

hite bizonyítékaként meséli el mindkét történetet, s elbeszélése rendkívüli gyorsasággal talált magának utat a lutheranizmus kegyes és épületes irodalmába: már kortársai exemplumként emelték ki szövegéből és akként hasznosították történeteit. A nyárson sütött Biblia 1661. évi esete tett szert a legnagyobb ismertségre.

Az 1678. évi Pilárik-mű éghetetlen Bibliáról szóló története először Johann Stiefflernél (1634–?) bukkant fel. A meissenai születésű, Wittenbergben képzett Stiefflernek – Johann Samuel Klein lelkészlexikona szerint – levegőváltozást ajánlott az orvos, így került Magyarországra.²⁶ 1659-től mint kisszebeni német prédikátor működött. *Loci theologiae historici, das ist Geistlicher Historien-Schatz* című, német nyelvű exemplumgyűjteménye 1668-ban jelent meg, második kötete pedig 1686-ban látott napvilágot.²⁷ Mindkét kötet *Von der heiligen Schrift* című nyitófejezetében külön kisciklust képeznek a Szentírás megvetőiről szóló exemplumok, s ezek között mindkétszer megvan Pilárik története.²⁸ Az első közzététel, amint látható, egy évtizeddel megelőzte Pilárik művének megjelenését. Stieffler csupán az „Autor” forrásmegjelöléssel attribuíja az egészen röviden összefoglalt szinopszist, amely sem Pilárikot, sem a katolikus üldözőket, sem az eset további konkrét körülményeit nem nevezi meg, csupán az „in Nieder-Ungern” helymegjelöléssel lokalizálja a nyárásra húzva sütögetett Biblia esetét. Feltehető, hogy ekkor még csupán szóbeli közlésből ismerte a történet vázát. A második kötetben Stieffler már szabatosan megjelöli Pilárik időközben kinyomtatott művét exempluma forrásaként, s annak szövege nyomán, részletesen adja elő a történetet. Megnevezi a Bibliát égető főurat, Nádasdy grófot, hozzátéve, hogy időközben el is nyerte méltó büntetését, hiszen fejét vették, vagyis beteljesült rajta hithű lutheránus édesapjának hajdani próféciája, aki nem természetes halált jósolt neki.

Stieffler gazdag prédikatori exemplumgyűjteménye az epizód ismeretének önálló szálát indította el a németországi lutheránus kegyességi irodalomban, s végső soron a Pilárik szövegét közvetlenül már nem ismerő lelkész kollégák számára is lehetővé tette az épületes történetre való hivatkozást. Először a poroszországi Martin Brauer (†1706) schareykeni (ma Szarejki, Lengyelország) lelképásztor *Müssige Land-Stunden oder Hundert kurtze gottselige Betrachtungen* című gyűjteményébe került tovább az exemplum. Ennek az összeállításnak 1683-ban jelent meg az első kiadása Königsbergben, mi az 1698. évi vál-

²⁶ Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, Leipzig u. Ofen, Diepold–Lindauer, 1789 (VD18 90200454), II, 490–492.

²⁷ Stieffler Zoványi lexikona (ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977³, 557.) szerint 1669 tavaszán meghalt volna Kisszebenben. A kitűnő egyháztörténész ismeretlen forrásból merítette ezt az adatot, amely bizonyosan hibás, és ez éppen az exemplumgyűjteménynek abból a második kötetéből tudható, amelyet Zoványi nem ismert (csak az első kötetet említette). Az egy königsbergi könyvkereskedő költségén, Majna-Frankfurt–Lipscse impresszummal megjelentetett nyomtatvány címlapelőzékén félalakos rézmetszet mutatja be a szerzőt, mégpedig aláírása szerint, 1686-ból, 52 éves korából. Pilárik nyomtatott munkájára sem hivatkozhatott volna Stieffler, ha nem érte volna meg annak 1678-as megjelenését.

²⁸ Johann STIEFFLER, *Loci theologiae historici, das ist Geistlicher Historien-Schatz [...]*, Breslau, Trescher, 1668 (VD17 23:667350U), 30, nr. 19; Uő, *Loci Theologiae Historici Continuati [...]*, Frankfurt am Main – Leipzig, Hallervorden, 1687 (VD17 14:667988G), 43, nr. 54.

tozatot tudtuk szemrevételezni.²⁹ Ebben az exemplum az *Evangelischer Wegweiser* című függelékben olvasható, amely a száz elmélkedésnek az egyházi év vasárnapjain való felhasználásához ad útmutatásokat. Brauer mindjárt advent első vasárnapján a „Das Wort Gottes ist kräftig” tanulásra jutott az evangélium igéjéből, s ez az, amit a Bibliát hasztalanul égető Nadasdy történetével illusztrált. Brauer, úgy tűnik, Pilárik szövegét már nem látta közvetlenül, csupán Stiefflerre hivatkozott (a második kötetre, pontos lapszámmal). Szövegén csupán annyit változtatott, hogy kiegészítette azt Nadasdy kivégzésének adataival (Bécsújhely, 1671; ebből a városnév egyébként helytelen³⁰). Az eislebeni Schoepffer viszont már csak Brauer könyvét hivatkozta, amikor az idézett egymondatos szüzsé formájában utalt a tűzben is érintetlenül megmaradt magyarországi Bibliára, amivel az éghetetlen Luther-képmásról szóló beszámolót vezette fel, s ezt az esetet leszámítva csakis épen megmaradt németországi könyveket és írásokat említett.³¹ A magyarországi viszonyokkal közlelő ismerős Stieffler tehát még pontosan tudta, hogy a történet Pilárik Bibliájáról szól, míg a tőle merítő poroszországi és az azt kiaknázó szászországi szerző szövegében már semmi sem utal Pilárikra, sem mint eredeti tulajdonosra, sem mint eredeti lejegyzőre.³²

Az ifj. Daniel Krman (1663–1740) viszont nemcsak ismerte Pilárik *Currus Jehovae mirabilis* című művét, hanem a nagy múltú zsolnai exuláns nyomda tulajdonosának, ifj. Ján Dadannak 1704. évi temetésén elmondott halotti prédikációjában lapszám szerinti pontossággal hivatkozott is rá.³³ Krman prédikációja részletesen felsorolja, hogy az idők folyamán milyen módon próbálták az istentelenek a Bibliát és annak részeit megsemmisíteni. Először ószövetségi példákat hoz, például Joákim király már idézett esetét, aki szétvágta és elégette az írást, vagy Antiochus példáját, aki megparancsolta, hogy szaggassák szét és gyűjtsák fel. Már a legújabb idők egyháztörténetéhez tartoznak az 1624. és az 1645. évhez kapcsolt példái: amikor evangélikus könyveket akartak elégetni, ez Isten közbeavatkozásának köszönhetően nem sikerült. A felsorolás utolsó példája Pilárik

²⁹ MARTIN BRAUER, *Müßige Land-Stunden, oder: Hundert gottselige Betrachtungen, so viel Oerter und Sprüche der Heil, Schrifft, nützlich zur Lehre, Trost und Aufrichtung des lebendigen Erkänntniß Christi unter den heutigen Christen, mit Historien und Sinnbildern gezieret*, Königsberg[–Danzig], Boye–Stoll, 1698 (VD17 12:104309M).

³⁰ Bécsújhely Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc kivégzésének helyszíne volt, Nadasdynak viszont Bécsben ütötték le a fejét.

³¹ *Lutherus non combustus, i. m.*, 33–34.

³² A kora újkori Magyarországon a katolikusok által elégetett/élegetni próbált Bibliák közül külföldön – a lutheránus propagandának köszönhetően – minden bizonnyal Piláriké lett a legismertebb. Idehaza azonban nagyobb viták folytak Rákóczi Györgynek arról a Bibliájáról, amelyet – Pósházi János és Vásárhelyi Matkó István sokszor megismételt állításai szerint – a Báthory Zsófiát befolyásoló Sámbar Mátyás jezsuita atya égetett el. Vö. BALLAGI Aladár, *Adalékok a XVII. és XVIII. századi vallási türelmetlenséghez*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1872/25, 786–790, itt 788. Egy évszázaddal később pedig élénk kalvinista propaganda alakult ki Komáromi Csipkés György Leidenben 1718-ban kinyomtatott posztumusz Bibliája kapcsán, amelynek példányai sosem érkeztek meg a költségeket viselő Debrecen városába, s végül 1754-ben Barkóczy Ferenc egri püspök égettetette el őket, nem kevésbé legendás körülmények között. Vö. ILLÉSY János, *Komáromi Csipkés György bibliája*, Magyar Könyvszemle, 1889/1–4, 138–146, itt 145–146; FÖLDVÁRY László, *Komáromi Csipkés György és bibliája*, Protestáns Szemle, 1891/3–4, 315–335, 515–531, itt 530.

³³ DANIEL KRMAN, *In Nomine Jesu! Knjha Žjwota [...]*, Zsolna, Dádanowske, 1704 (RMK II, 2224), C₂a.

második autobiográfiai művének kissé nagyvonalúan idézett hetedik fejezete. Krman azt írja, hogy az égetésre összekészített evangélikus könyvek a magasba repültek, majd az üldöző ölébe estek. Pilárik ugyan csak a Biblia egyetlen lapjáról beszélt, de szöveghelye így is felismerhető, és Krman lapalji jegyzete is pontosan azonosítja.

Nem meglepő, hogy ifj. Daniel Krman ismerte Pilárikot és üldöztetésének történetét. Pilárik ugyanis Krman édesapját is megemlíti az ún. gyászévtized eseményeinek sorában. A *Currus Jehovae mirabilis* tizedik fejezete részletesen elmeséli Bársony György nagyváradi püspök és fivére, Bársony János királyi ítélőmester miavaiaakkal való összetűzését. A helyi templomot szerették volna a Bársony fivérek elfoglalni, de a falusiak ellenálltak. Miután két jobbagyot lelőttek, fegyveres összetűzésbe torkollott a templomfoglalás. Bársony János halálos sebet kapott. A püspök élete is veszélyben forgott, de id. Daniel Krman (1626–1687) lelkész megmentette.

A *Currus Jehovae mirabilis* szlovák kiadásának³⁴ elkészítője, Jozef Minárik fontosnak tartotta Pilárik e szöveghelyét lábjegyzetben azzal kiegészíteni, hogy az események túlmutatnak a szerző elbeszélésén. 1673-ban I. Lipót a magyar királyi kamara elnökét, Kollonich Lipót püspököt bízta meg azzal, hogy kivizsgálja a szenicei és a túrrétei (miavai) felkelést. Az eljárás során id. Daniel Krmant és Štefan Pilárikot nevezték meg az összetűzések vezetőiként. Mindkét családnak több éven keresztül bujdosnia kellett a számonkérés elől. Valószínű, hogy a közös sorsban, az üldöztetésben való osztozás mindkét család számára emlékezetes élettapasztalat volt. Pilárik neusalzai exulációjában beszélt el az eseményeket, anélkül, hogy említést tett volna róla, hogy őt magát is kapcsolatba hozták a felkeléssel. Az ifj. Daniel Krman pedig 1704. évi halotti prédikációjában fontosnak tartotta hivatkozni Piláriknak erre a Szászországban, német nyelven elkészített autobiográfiai munkájára. A zsolnai nyomdász, az ifj. Ján Dadan halála előtt tisztelegve a könyvek jelentőségéről adott kultúrtörténeti áttekintést, s exemplumainak egyikében egyúttal historiográfiai kapcsolatot teremtett édesapja lelkész kollégájának a magyarországi üldöztetések egy epizódját elbeszélő, két és fél évtizeddel korábbi beszámolójával.

Ez a forráshasználat nem az egyetlen jele a gyászbeszédben ifj. Krman historiográfiai érdeklődésének. A prédikátor három generációra visszamenően ismerteti hallgatóságával Ján Dadan őseit. Megnevezi Dadan anyai dédapját, Matouš Konečnýt, aki nem más, mint a fehérhegyi csatát megelőzően a cseh testvériség fontos alakjaként számon tartott lelkész, később a testvériség seniora. 1603-ban, strážnicei tartózkodása alatt megismerkedett Jan Amos Komenskýval, és szoros kapcsolatot tartott fenn a korszak szintén kiemelkedő személyiségével, id. Karel Žerotínna. Konečný a kralicei nyomdában kinyomtatott *Pravda vítězí* című munkája megvolt Žerotín könyvtárában.³⁵

Az ifj. Krman a halotti prédikáció kinyomtatásában látott arra megfelelő lehetőséget, hogy a hallgatósága körében már nagyrészt ismert családi kapcsolatokat és történelmi eseményeket felelevenítse és a Zsolnán és környékén élő szláv közösség emlékezetének részévé tegye. Prédikációjának a Pilárik-szövegre utaló helye azonban nyilvánvalóan nem

³⁴ Štefan PILÁRIK, *Výber z diela*, zost. Jozef MINÁRIK, Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1958.

³⁵ Tomáš KNOZ, *Karel starší ze Žerotína: Don Quijote v labyrintu světa*, Praha, Vyšehrad, 2008, 102.

csupán historiográfiai érdekű. Mint a fentiekben utaltunk rá, Pilárik történetének felidézését két németországi eset említése előzi meg. Ezek pedig – és ezt a hozzájuk kapcsolt lapalji jegyzet is egyértelművé teszi – nem egyebünnét származnak, mint a Johann Arndt (1555–1621) könyvét, a *Paradiesgärtlein* kísérő és kiadásainak története során egyre gazdagodó paratextusokból, amelyek szerint az észak-németországi lutheránus teológus munkái is számos ízben menekedtek meg csodás módon a tűztől.³⁶ Az Arndt-„marketing” jól ismert szövegeinek idézése arra utal, hogy Krman nemcsak a Pilárik által leírt epizód történeti adatkénti és ideológiai szólamban betölthető fontosságára figyelt fel, hanem annak tematikai és műfaji összefüggéseit is elég világosan átlátta. Hiszen közvetlenül egymás mellett használta fel Pilárik szövegét azokkal az Arndt imádságoskönyvének kivételességét bizonyító exemplumokkal, amelyek vélhetőleg már Pilárik számára is műfaji mintát adtak akkor, amikor hatásos története elnyerte a maga irodalmi formáját.

³⁶ FAJT Anita, „Embernek maga Istenre való hagyása”: Huszti Szabó István Paradicsomkertecskéje és Szenci Fekete István Lelki nyugosztaló órákja, PhD-értekezés kézírata, Szeged, SZTE BTK, 2017, 34–35 (további irodalommal).

Incesztus és bűnbocsánat

*Luther (és Melanchthon) egyik exempluma,
magyarországi és európai előfordulásai
és a műfaj kora újkori használata**

Az exemplum fogalmához

Az exemplumról – magyarul példázatról – antik gyökereiről, középkori és kora újkori használatáról a hazai és nemzetközi komparatistikában is számottevő eredmények születtek mindeddig, ami azonban korántsem jelenti azt, hogy a több különböző, elméleti és gyakorlati, irodalmi és művelődéstörténeti, sőt folklorisztikai aspektusból megközelíthető fenoménről rendszeres és átfogó képünk volna.¹ Sokkal inkább egy széttöredezett, noha részleteiben folyamatosan gazdagodó, színesedő kép ez, amely időben is, térben is eltérő hangsúlyokat, jellegzetességeket mutat, ráadásul a fogalmi keretei is meglehetősen képlékenyek.²

A definícióadást nehezíti, hogy kétféle értelemben, illetve kétféle nézőpontból, kiindulópontból szemlélve beszélhetünk az exemplumról: retorikai funkciója, valamint irodalmi megjelenése, megformáltsága felől, amit az eddigi legsikerültebb meghatározás (az exemplum = funkcionális szövegegyeség) is tökéletesen tükröz, de jelzi egyben a kérdés szükségzerű megoldatlanságát is.³ Az exemplum ugyanis közties műfaj, nehéz kategóriába

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszékének tudományos munkatársa. A tanulmány létrejöttét a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K 119237 és PD 125180 számú pályázatai, valamint az innsbrucki Ludwig Boltzmann Institute for Neo-Latin Studies ösztöndíja tette lehetővé. Köszönöm Csepregi Zoltánnak és Tüskés Gábornak a hasznos tanácsokat és kiegészítéseket.

¹ Az exemplum fogalmához vö. John D. LYONS, *Exemplum: The Rhetoric of Example in Early Modern France and Italy*, Princeton (N. J.), Princeton University Press, 2014²; KECSKEMÉTI Gábor, *Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században*, Studia Litteraria, 32 (*Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István), 1994, 73–90; TÜSKÉS Gábor, *Az exemplum a 16–17. század katolikus ábitati irodalmában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1992/2, 133–151; Christoph DAXELMÜLLER, *Exemplum = Enzyklopädie des Märchens*, IV, Berlin–New York, de Gruyter, 1984, 627–649.

² Vö. LYONS, *i. m.*; Klaus GRUBMÜLLER, *Fabel, Exempel, Allegorese: Über Sinnbildungsverfahren und Verwendungszusammenhänge = Exempel und Exempelsammlungen*, hg. Walter HAUG, Burghart WACHINGER, Tübingen, Max Niemeyer, 1991, 58–76; Christoph DAXELMÜLLER, *Narratio, Illustratio, Argumentatio: Exemplum und Bildungstechnik in der Frühen Neuzeit = uo.*, 77–94; Walter HAUG, *Exempelsammlungen im narrativen Rahmen: Vom Pancatantra zum Dekameron = uo.*, 265–287; Wilfried BARNER, *Überlegungen zur Funktionsgeschichte der Fazetten = Kleinere Erzählformen des 15. und 16. Jahrhunderts*, hg. Walter HAUG, Burghart WACHINGER, Tübingen, Max Niemeyer, 1993, 287–310.

³ KECSKEMÉTI, *i. m.*; TÜSKÉS, *i. m.*

sorolni. Ha a retorikai funkció felől tekintjük, akkor nem több, mint a meggyőzésnek, a szónoki beszéd vagy szöveg céljainak (legyen ez egy teljesen konkrét állítás, vagy valami általánosabb erkölcsi normatíva) és azoknak alárendelt eszköz,⁴ amelynek a formája és megjelenése tehát teljességgel másodlagos, s így az akár néhány szóból álló, állandósult szókapcsolatként, velős mondásként rögzült hasonlattól (ún. redukált forma) az oldalakon át kifejtett történetig bármit érthetünk alatta.⁵ Irodalmi, kisprózai műfajként, vagyis „szövegegyesésként” (már ha beszélhetünk ilyenről) viszont nyilvánvalóan csak egy bizonyos szintű terjedelem és megformáltság felett számít exemplumnak az exemplum, de itt is meglehetősen tág koordináták között mozog, valahol a normativitás és öncélú esztétikum, történetiség és fikció, sőt az írásbeliség és szóbeliség végpontjai által kijelölt mezőben helyet foglalva, egyfajta átmenetként az antik fabula és a kora újkori novella, illetve a történetírás és az anekdotairodalom között.⁶

Az alábbiakban egy konkrét példán keresztül próbálom meg bemutatni egy tipikusan kora újkorinak tekinthető exemplum előfordulásait, különféle kontextusokhoz igazodó, eltérő használatait és ebből fakadó módosulásait. A történet (jelenlegi tudásunk szerint) a 15. századi Itáliában indul, de markáns példázatjellegét Luthernek köszönhetően ölti magára, akinek életművében több helyen is felbukkan, majd innen variálódik tovább több különböző nagy német protestáns exemplumgyűjteményben. Magyar vonatkozását az adja, hogy a lutheri változat majdnem kortárs lejegyzése Kovacsóczy Farkas (1540–1594) kéziratos feljegyzései között is szerepel, a 18. században pedig Mikesnek köszönhetően megszületik a történet magyar nyelvű változata is, ez azonban nem Lutherre, hanem a 16. századtól kezdve több helyen felbukkanó francia változatra megy vissza. A különböző kontextusokban előforduló és azokhoz illeszkedően változó történet példája – reményeim szerint – részben e használati műfaj nagyfokú variabilitására világít majd rá, részben pedig informatív adalék lesz arra vonatkozóan, hogy a reformáció eszméi milyen utakon és módzatokon keresztül terjedtek, illetve magának Luthernek miért lehetett olyan döntő hatása, s milyen eszközökkel tudta hallgatóságát lenyűgözni, mondanivalóját milyen példázatokkal támasztotta alá.

A közhelyek erdeje és a *conditio humana* kora újkori enciklopédiája

A 16. század az exemplumgyűjtemények virágkora Németföldön. Számos olyan monumentális alkotás kerül ki különböző nyomdákából, különböző szerzők és kompilátorok szerkesztésében – latinul és németül egyaránt –, amelyekben az antik irodalomból és

⁴ LYONS, *i. m.*, 10: „not a genre but a device”.

⁵ Erasmus a *De copia*-ban ír az exemplumról, lényegében a quintilianusi alapokon határozva meg a hasonlat után tárgyalt retorikai eszköz kettős feladatát: „plurimum valet ad probationem atque adeo ad copiam.” Vö. *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, I-6, *De copia verborum ac rerum*, ed. Betty I. KNOTT, Amsterdam, North-Holland, 1988, 230–245; QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, ford. ADAMIK Tamás et al., Pozsony, Kalligram, 2008, V, 11 (*A példák; A költői elbeszélések*), 363–370.

⁶ „[A]z exemplum többszörösen beágyazott, másodlagos irodalmi használati forma. Átfogja a legkülönbélebb elbeszélő műfajokat és nem elbeszélő elemeket, nyelvi építőköveket. A modern folklórisztika kategorizációs rendszeréből származó fogalmak (pl. mese, monda, anekdota, legenda) az exemplum meghatározására nem alkalmazhatók.” Tüskés, *i. m.*, 148–150, itt 149.

történelemből, a Bibliából és a szentéletrajzokból, valamint a különböző (szóbeli, kéziratot és nyomtatott) forrásokból összeszedett kortárs históriák együtt jelennek meg.⁷ Esetünkben a hangsúly főleg az utóbbiakon van: a mennyiségi robbanás ugyanis, amit az exemplumoknál megfigyelhetünk a korban, különösen ezeknek a kortárs történeteknek köszönhető, amelyek között a közelmúlt vagy félmúlt jelentősebb szereplőinek dokumentált vagy csupán szóbeszéd útján elhíresült cselekedetei éppúgy helyet kapnak, mint az alsóbb társadalmi rétegek körében megtörtént vagy annak hitt, szóban, írásban, sőt a kisnyomtatványok fellendülésének köszönhetően képi formában is terjedő históriák.⁸ E szöveg univerzum további jellemző vonása, hogy nyelvi akadályok nemigen léteznek: az olasz *facetia*, a francia *nouvelle* vagy az egyenesen *cronaca*-jellegű, csak a legmeghökentőbb esetekre fókuszáló *chronique scandaleuse* a legteljesebb természetességgel szívárog be a latin nyelvű exemplumok közé (és ugyanilyen természetességgel működik ez fordítva is), amelyek tárháza néhány évtized alatt ily módon a többszörösére duzzad.⁹ Rendet tenni ebben a hatalmas anyagban nem egyszerű, bár a Tízparancsolatot követő ún. dekalóg szerkezet, illetve ezt az antik, különösen a cicerói erkölcsstannal kombináló erény- és bűnkatalógus (*exempla virtutum et vitiorum*) – a különböző szerzőknél folyamatosan bővülő és egyre részletesebb mutatók segédletével együtt – meglehetősen időtállóan bizonyult.¹⁰ Az élet azonban bonyolult, az egyrétű, sematikus exemplum pedig ritka, így valójában, ha rigorózan vesszük, egy konkrét történet több erkölcsi tanulsággal is szolgálhat. Lényegében ezt ismerte fel Theodor Zwinger (1533–1588) is, akinek a monumentális *Theatrum humanae vitae*-je a protestáns moralizáló exemplumgyűjtemény műfajának csúcsteljesítménye a 16. század végén, egy olyan, az emberi létet univerzális igénnyel, de mégis egyedi példákon keresztül feldolgozni és leírni igyekvő, gigászi vállalkozás, amelyben az erényeknek és bűnöknek valóságos generikus stemmája, strukturált családfája segíti az

⁷ „Az exemplum igazolja a felfogást a történelemnek mint összehasonlítható történetek összegének morális, tanító szerepéről. A történelemnek mint megtörtént eseménynek a tényszerűsége az exemplumban távol áll a történelem modern értelmezésétől. Az exemplum a történeti gondolkodás tipologikus formáját, a történelem fenomenologikus felfogását tükrözi. Formai egyezéseket keres a jelen erkölcsi, vallási nézetei és a múlt eseménycsoportjai, elbeszélő hagyománya között.” *Uo.*, 150. Vö. DAXELMÜLLER, *Exemplum, i. m.*; HAUG, *i. m.*

⁸ Példamutató kiadásukat lásd *Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts*, I–VII, hg. Wolfgang HARMS, Tübingen, Max Niemeyer, 1980–1989.

⁹ A *nouvelles* legismertebb gyűjteményéhez és keletkezéséhez: *Les cent nouvelles nouvelles*, éd. crit. par Franklin P. SWEETSER, Genève, Droz, 1966, I–XIV. 16. századi, de kéziratban maradt, hasonló nevű gyűjtemény: *Les cent nouvelles nouvelles*, éd. Charles H. LIVINGSTONE, Genève, Droz, 1972, 1–52; ehhez még: Marie-Thérèse NOISET, *Les Cent Nouvelles nouvelles de Philippe de Vigneules: un cas de modalités inversées*, *Annales de Filologie Française*, 1989/3, 129–138; a *nouvelle*-hez még általában: Gabriel-André PÉROUSE, *Nouvelles françaises du XVIe siècle*, Genève, Droz, 1977; David LA GUARDIA, *The Iconography of Power: The French Nouvelle at the End of the Middle Ages*, Newark (DE), University of Delaware Press, 1999; Daniela VENTURA, *Fiction et Vérité chez les conteurs de la Renaissance en France, Espagne et Italie*, Lyon, Presses Universitaires de Lyon, 2002; a *chronique scandaleuse*-höz: Jean DE ROYE, *Chronique scandaleuse: Journal d'un Parisien au temps de Louis XI*, présenté et traduit par Joël BLANCHARD, Paris, Pocket, 2015; vö. NOVÁK Veronika, *Párizsban mindenki arról beszélt: Hírek egy 15. századi Párizsi Polgár naplójában*, *Aetas*, 1999/4, 100–122; Uő, *Hírek, hatalom, társadalom: Információáramlás Párizsban a középkor végén*, Bp., Gondolat–Infonia, 2007.

¹⁰ Burghart WACHINGER, *Der Dekalog als Ordnungsschema für Exempelsammlungen: Der »Große Seelentrost«, das »Promptuarium exemplorum« des Andreas Hondorff und die »Locorum communium collectanea« des Johannes Manlius = Exempel und Exempelsammlungen, i. m.*, 239–263.

olvasót az eligazodásban (nemcsak a több mint négyezer oldalon, hanem az életben is), a történet magjára redukált exemplumok pedig ily módon több helyen is előfordulnak, több emberi tulajdonságot és magatartást illusztrálnak.¹¹

Zwinger harminckötetes műve az exemplum normatív, moralizáló jellegének végleteig fokozásával a műfajról leválasztani igyekezett a szórakoztató részeket és jelleget, meghagyva azt az olyan anekdotagyűjteményeknek, mint Otto Melander (1571–1640) *Iocorum atque seriorum libri*je 1603-ból, amely a humanista *facetiae* Németföldön száz évvel korábban, Heinrich Bebel (1472–1518) által elindított vonulatába illeszkedik,¹² s amely vonulat addig az exemplummal párhuzamosan, illetve arról hol könnyebben, hol nehezebben leválaszthatóan létezett, terjedt és burjánzott, a könyvnyomtatás jelentette információs robbanásnak köszönhetően számunkra is dokumentáltan és kutathatóan. A „világirodalom mindenek szolgálólánya”¹³ tehát és a moralista közhelytár (*loci communes*) sokáig kéz a kézben jár, és a tulajdonképpeni megkülönböztetésük is csak azon az alapon lehetséges, hogy a német protestáns kultúrában élt egy törekvés szétválasztásukra, amely végül Zwinger enciklopédikus művében kulminált. Itáliában és Franciaországban ez a törekvés mindenképpen jelentéktelenebb volt, ami a *nouvelle* és *facetia* korai összefonódásával (is) magyarázható.¹⁴

Homályba vész előtünk, és csak feltételezésekre vagyunk utalva a kora újkorban rendkívül erős szóbeliséggel kapcsolatban, pontosabban csak becslésekbe bocsátkozhatunk a híradás, történetmondás és példabeszéd kora újkori kultúrában betöltött szerepét illetően. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy nemcsak a humanista értelmiség gyűjtőhelyein,

¹¹ Zwingeréről: Gábor ALMÁSI, *Experientia and the Machiavellian turn in religio-political and scientific thinking: Basel in 1580*, History of European Ideas, 2016/7, 857–881. Magyarul: *Machiavelli a politikai, vallási és tudományos gondolkodásban* = Uő, *Reneszánsz és humanizmus*, Bp., Kossuth Klub – LHarmattan, 2017, 307–348; Carlos GILLY, *Zwischen Erfahrung und Spekulation: Theodor Zwinger und die religiöse und kulturelle Krise seiner Zeit*, Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde, 77, 1977, 57–137; 79, 1979, 125–223; Uő, *Theodor Zwinger's Theatrum humanae vitae: From Natural Anthropology to a "Novum Organum" of Sciences = Magia, alchimia, scienza dal '400 al '700: l'influsso di Ermete Trismegisto*, eds. Carlos GILLY, Cis van HEERTUM, Firenze, Centro Di, 2002, I, 253–273; Ann BLAIR, *Historia in Zwinger's Theatrum humanae vitae = Historia: Empiricism and Erudition in Early Modern Europe*, eds. Gianna POMATA, Nancy G. SIRAISI, Cambridge (MA), MIT Press, 2005, 269–296.

¹² Bebel gyűjteménye nyomtatásban először 1508-ban látott napvilágot, népszerűsége máig töretlen. Modern kiadása: Heinrich BEBEL, *Fazetien: Drei Bücher*, hg. Manfred FUHRMANN, Konstanz, Edition Isele, 2005. Vö. Carl Joachim CLASSEN, *Zu Heinrich Bebel's Leben und Schriften*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1997; Stephanie ALTROCK, *Gewitztes Erzählen in der Frühen Neuzeit: Heinrich Bebel's Fazetien und ihre deutsche Übersetzung*, Köln, Böhlau, 2009. Melander száz évvel későbbi gyűjteménye egyértelműen mutatja Bebel hatását: *Iocorum atque seriorum, tum novorum, tum selectorum, atque memorabilium centuriae aliquot, iucundae, utiles, lectuque maximopere dignae*, Frankfurt am Main, Palthenius, 1603 (VD17 23:256420P).

¹³ SINKÓ Ferenc találó megfogalmazása, idézi: PAPP Andrea, „Példákból tanagot tükörök”: *Utak és lehetőségek az exemplumkutatásban = Toposok és exemplumok, i. m.*, 91–98, itt 91.

¹⁴ Itt elsősorban az itáliai novella, ill. különösen a *Dekameron*nak a *nouvelle* műfajára gyakorolt hatására kell gondolni, de a középkori alapokról sem szabad megfeledkezni. Vö. *The Italian Novella: A Book of Essays*, ed. Gloria ALLAIRE, London, Routledge, 2003; Tony DAVENPORT, *Medieval Narrative: An Introduction*, Oxford, Oxford University Press, 2004; Kathleen LOYSEN, *Conversation and Storytelling in Fifteenth- and Sixteenth-Century French Nouvelles*, New York, Peter Lang, 2004.

a kancelláriákon, fejedelmi udvarokban virágoztak a Poggio-féle pletykahivatalok,¹⁵ hanem a mindennapi élet frekvenciáiban és mindenféle társadalmi réteg által látogatott helyszínein is, a fogadóknak vagy vásári multságok alkalmával, ahol poharazgatás közben élénk eszme- és információcsere zajlott, és ennek a cserének is, illetve általában a szóbeliségben élő „asztali kultúrának” az exemplum (pontosabban ennek írásos rögzítés előtti formája) jelentette az egyik természetes megnyilvánulását.¹⁶

Ezen a ponton érkezünk el lassan Lutherhez, akinek tanítványai nem csupán egyetemi előadásait jegyezték le gondosan, hanem egy-egy korszó sör mellett előadott történeteit, példázatait is. A *Tischreden* első kiadása 1566-ban jelent meg Johannes Aurifaber (1519–1575) szerkesztésében, de emellett több nagy gyűjtemény létezett, vagy mondhatjuk inkább úgy, hogy alakult, formálódott a kéziratos nyilvánosságban.¹⁷ A mi történetünk iskolapélda, nemcsak azért, mert az asztali adomák között szerepel, hanem azért is, mert ténylegesen iskolai példa lett belőle: Luther utolsó művében, a Teremtés könyvéhez készült kommentárban is felbukkan, ez a változat azonban már úgy tűnik, inkább Melanchthonhoz áll közelebb. Lássuk tehát, hogy miről is van szó.

Az erfurti özvegy és Luther

Luther tárgyalt exemplumának egyik legteljesebb, latin változatát az 1560-as években a későbbi erdélyi kancellár, Kovacsóczy Farkas is lejegyezte jelenleg a bécsi ÖNB-ben található omniáriumába (a teljes szöveget lásd a függelékben).¹⁸ A történet összefoglalva a következő: egy Erfurt városában élő, makulátlan hírű özvegynek van egy kamaszkorú fia és egy szolgálólánya. A fiú szerelmi vágyával üldözi a szolgát, aki ezt beárulja gazdaszónyának, aki viszont cselt eszel ki fia megleckéztetésére. Eszerint a szolgának látszólag engednie kell az ifjú kívánságának, randevúra kell hívnia, akit a megbeszélte légyotton azonban az anya vár a lány ágyában, azzal a szándékkal, hogy *verbis et verberibus* elvegye a kedvét a hasonló jövőbeli megnyilvánulásoktól. A csel azonban visszafelé sült el: a teljes harci készültségben érkező ifjú – anélkül, hogy a sötétben észrevenné a cserét – szerelemben vegyül a saját anyjával, akit szintén elkap a vágy, és engedi megtörténni a megtörténhetlent. A dolog elvégeztével az anya kisurran a szobából, titkát pedig annak ellenére is

¹⁵ A *Facetiae* zárszavában emlegetett, híres *Bugiale*. Poggio BRACCIOLINI, *Elméncések*, ford. CSEHY Zoltán, Pozsony, Kalligram, 2009, 297.

¹⁶ Burghart WACHINGER, *Convivium fabulosum: Erzählen bei Tisch im 15. und 16. Jahrhundert, besonders in der Mensa Philosophica und bei Erasmus und Luther = Kleinere Erzählformen*, i. m., 256–286; vö. LOYSEN, i. m.

¹⁷ *Tischreden oder Colloquia D. Martin Luthers, So er in vielen Jaren gegen Gelarten leuten, auch Fremden Gerten, und seinen Tischgesellen geführt, Nach den Heubstücken unserer Christlichen Lere zusammen getragen Und itzt Auff neue Corrigieret*, Eisleben, Gaubisch, 1566 (VD16 L 6748) (faksz. Leipzig, Ed. Leipzig, 1981). (A kiadásra a továbbiakban ezzel a rövidítéssel hivatkozom: A.) – A szöveghagyományhoz: Helmar JUNG-HANS, *Luthers Tischreden: Geschichte ihrer Ausgaben und Editionen = Martin Luthers Tischreden: Neuansätze der Forschung*, hg. Katharina BÄRENFÄNGER, Volker LEPPIN, Stefan MICHEL, Tübingen, Mohr Siebeck, 7–20; Wolf-Friedrich SCHÄUFELE, *Zur handschriftlichen Überlieferung der Tischreden Martin Luthers und ihrer Edition = uo.*, 113–126. A gyűjteményből magyarul válogatás olvasható: LUTHER Márton, *Asztali beszélgetések*, ford. MÁRTON László, s. a. r. CSEPREGI Zoltán, Bp., Luther, 2015.

¹⁸ Kovacsóczy feljegyzéseire lásd PETNEHÁZI Gábor, *Kovacsóczy Farkas feljegyzései és a 16. századi Mátyás-hagyomány: Elveszett históriás énekeink nyomában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2012/3, 281–299.

sikerül megőriznie, hogy megfogon, és egy kislányt szül, akit felserdüléséig dajkaságba ad, miközben a fia is évekre eltávozik otthonról. A mit sem sejtő kislányt azután évekkkel később szolgálóként magához veszi, de nem sokra rá hazatér a fiú is, és a történet eleje megismétlődik: a fiú beleszeret a szolgálóba, akiről nem tudja, hogy a tulajdon édesanyjával nemzett saját lánya, ahogyan a lány sem tudja, hogy gazdasszonyához és ennek fiához milyen szörnyű vérségi kötelék fűzi. A fiú megpróbálja anyja engedélyét kérni ahhoz, hogy a lányt feleségül vegye, amire természetesen elutasítás a válasz. A fiú erre titokban egybekel a lánnyal, a házasságot el is hálják. Az anya, mikor minderről tudomást szerez, kétségbeesésében már-már öngyilkos lesz, de végül is meggyónja bűnét és egész helyzetét egy papnak, aki azonban nem tud feloldozást adni az emiatt csak még inkább nekikese-redő asszonynak, így végül közös megegyezéssel az egyetem teológusai elé viszik az ügyet. A doktorok kihallgatják az anyát, majd miután meggyőződnek róla, hogy az egész törté-áról tényleg csak ő tud, továbbá a „fiatalok” házassága jól működik, azt a döntést hozzák, hogy azt nem kell felbontani, az érintetteknek továbbra sem kell tudniuk semmiről, az anya pedig feloldozható. Mindenki boldogan él haláláig, s hogy a további vérfertőzést is gyermekáldás követte volna, arról már nem szól a történet.

Kovacsóczy omniáriumuma valamikor az 1560-as években keletkezett, a későbbi erdélyi kancellár németországi vagy wittenbergi tartózkodásáról nem tudunk, a kéziratban gondos (és feltehetően katolikus) kezek által utólag tollal ferdén áthúzógtalt történet lényegében magában áll Mátyás király és Bajazid szultán négy levele és az apokalipszist megelőző tizenhét jel feljegyzése között.¹⁹ A latin szöveg – bár a másolás során néhány helyen láthatóan romlott – irodalmi igénnyel készült, a cím szerint Luther egyik nyilvános előadása (*publica lectio*) alapján, ami megengedi a feltevést, hogy Luther szófordulatait őrizi. Ilyennek gondolhatjuk a kollokvialis jellegű, hallgatósághoz intézett kérdéseket, kizólásokat („Sed quis isto laetior et hilarior?” „Sed audi quid sequitur”; „Sed quid fit?”), de lényegében a történet egésze, közel ebben a formában, szintén visszamehet Lutherig. Mert nyilvánvaló ugyan, hogy a szóbeli előadás már az első lejegyzés során elkezdett távolodni az elhangzottaktól, a kerekése és lezársága azonban nem feltétlenül érv amellet, hogy a megformálása csupán a lejegyzéshez köthető. Feltehető, hogy Luther többször, több helyen elmondta a „sztorit”, németül és latinul is, vissza-visszatért hozzá, amely így az évtizedek során formálódott, alakult, mígnem egyfajta panellé rögzült a reformátor személyes exemplumgyűjteményében, amelyet többször, több helyen előhúzott, akár szó-rakoztató céllal, akár, mint látni fogjuk, az egyik legkomolyabb teológiai probléma – a bűnbocsánat és Isten mindenhatósága – kérdésének illusztrálásához.

Annyi bizonyos, hogy a Kovacsóczynál megőrzött változat az ő lejegyzésével közel egykorú, két különböző, Luther mondásait és példázatait összegyűjtő németországi kéziratból szintén ismert, innen adták ki őket a 19. század végén és az 1930-as években.²⁰ A két kézirat Luther két tanítványához köthető: az időben Kovacsóczyhoz közelebb eső,

¹⁹ A kézirat keletkezéséről és tartalmáról lásd *uo.*, 281–287.

²⁰ Peter MEINHOLD, *Die Genesisvorlesung Luthers und ihre Herausgeber*, Stuttgart, Kohlhammer, 1936, 227–232; *Tischreden Luthers und Aussprüche Melanths hauptsächlich nach Aufzeichnungen des Johannes Mathesius*, hg. Georg LÖSCHE, Gotha, Perthes, 1892, 397–400.

ám szövegében több eltérést mutató lejegyzés Sebastianus Redlich²¹ műve. Az időben távolabbi, ám Redlichétől több helyen azonos különbségeket mutató másolat eredetijét pedig a Luther életét prédikációgyűjteményben is feldolgozó és a *Tischreden*-összkiadásba bekerült egyik gyűjteményt is jegyző Johannes Mathesius (1504–1565) készítette.²² Jelenlegi tudásunk szerint tehát a történet ezen változatának csupán ez a három lejegyzése ismert. Kovacsóczyé a Mathesius-féle változathoz áll közelebb, de több olyan szöveghely is van, ahol a két németországi kézirat egyezik, és Kovacsóczynál látunk módosulást. Akárhogy is, a történetnek ez a lejegyzése a nyomtatott hagyományba végül nem került be, illetve mint *analecta* először csupán a 19. században került kiadásra. Hogy ez így történt, az magának Luthernek, illetve Melanchthonnak is köszönhető. Mielőtt azonban ennek részletezésére rátérnénk, érdemes elidőznünk még egy kicsit Luther asztalánál.

„da fielen sehr schöne Reden und Historien”

Ahová Johannes Mathesius 1540-ben ülhetett le harmadszor,²³ s ott társaihoz hasonlóan ő is kihegyezett tollal és füllel figyelt az elhangzottakra. „Was ich da hörte und sah, habe ich mit Fleiß gemerkt” (Mindazt, amit ott láttam és hallottam, buzgón lejegyeztem) – írja későbbi visszaemlékezésében.²⁴ A tanítványok szinte itták a nagy reformátor szavait, Luther pedig nyilvánvaló élvezettel vitte a szót, vagy ha kifogyott belőle, akkor a körülötte ülőket kérdezgette: „Was höret man Neues?” (Mi újságot hallani?) „Oftmals kamen ehrliche Leut von der Universität, auch von fremden Orten, an Tisch; da fielen sehr schöne Reden und Historien” (Gyakran jöttek komoly emberek is az egyetemről, más városokból is az asztalhoz; s olyankor szép történetek és beszédek estek meg) – folytatja a visszaemlékezést Mathesius.²⁵

A minket érdeklő történet a *Tischreden* több gyűjteményében is szerepel, latinul és németül egyaránt. A két nyelv együttes használata jellemző volt erre a közegre. Luther-ről és Melanchthonról egyaránt feljegyezték, hogy familiáris közegben *messingisch*, azaz valamiféle német és latin keveréknyelven beszéltek.²⁶ Az alábbiakban két latin változat szerepel, valamint feltehetően a másodiknak egy német fordítása.²⁷ Az első a legrövidebb: tőszavakban, a legfontosabb momentumokra koncentrálnak ismerteti az esetet. A másik latin verzió nem sokkal bővebb ennél, lényegében két mozzanatot tesz hozzá a történethez:

²¹ Életéről, túl azon, hogy a *Tischreden* kéziratok hagyományában több kézirat is a nevéhez fűződik, szinte semmit nem tudni.

²² Johannes MATHESIUS, *Ausgewählte Werke*, I–IV, hg. Georg LOESCHE, Prag–Wien–Leipzig Tempsky, 1896–1904. Ebben viszont egy rövidebb változat szerepel. A főszövegünk három kézírata közötti eltéréseket a függelékben közlöm.

²³ *Tischreden Luthers und Aussprüche Melanthon's*, i. m., 12.

²⁴ *Uo.*, 7–9. Idézet a 7. lapon. (Itt és a továbbiakban az idézeteket a saját fordításomban közlöm.)

²⁵ *Uo.*, 8.

²⁶ A terminus eredetileg az alnémet és felnémet kevert használatát jelenti, de a latin és német „makaronizálására” is alkalmazták. *Uo.*, 3–4.

²⁷ A latin variánsokat a Weimarer Ausgabe (a továbbiakban: WA) az 1530-as évekre datálja, a német szöveg Aurifaber munkája, az 1566-os *editio princeps*-ben szerepel: A 443.

az anya egyenes beszédben idézett meglepődését fia szexuális éresen (Túl fiatal még, ezt nem hiszem), valamint azt az információt, hogy az eset Erfurtban történt, valamikor már Luther életében. Közös vonás mindegyikben, hogy a történet tulajdonképpen magában áll. Nem exemplumszerű tehát abban az értelemben, hogy nincs funkciója, nem kíván semmilyen állítást vagy erkölcsi normát alátámasztani: elmondását és lejegyzését pusztán a kuriozitása indokolja, ahogyan a német változat címe is megadja: *Ein seltsamer gräulicher Ehefall* (Egy ritkamód szörnyűséges házasság).

WA TR 3, 501–502:

<p>Quidam filius volens matris ancillam vitiare; ancilla matri indicans; praevenit lectum ancillae; incubit filius nesciens esse matrem, eam cognovit et impraegnavit, mater autem rem clam gestiens filiam peperit, quam in ancillam servavit. Dein nubilus facta. Filius eandem duxit in uxorem nesciens suam filiam et sororem; dein etiam coniunx. Hic excusatur filius et et filia ignorantes rem; culpa autem matris fuit, illudque coniugium non erat rumpendum. Hoc nostro saeculo contigit Erphurdiae.</p>	<p>Doctor Martinus recitavit casum matrem a filio impraegnatam esse. Nam cum filius ancillam stuprare vellet adhuc adolescens, quae cum conquesta esset dominae suae, respondit: Adhuc iuvenis est; non credo. Sed cum eam sollicitare pergeret, mater lectum ancillae ingressa est; filius ad eam venit ancillam existimans, coit et gravidam fecit. Mater autem occultavit tacens, nihil indicans filio, genitam deinde educavit et pro famula habuit. Postea nubilem eam filius in uxorem duxit nesciens suam uxorem et sororem esse. Hic excusatur filius et filia ignorantes rem, culpa autem matris fuit, illudque coniugium non erat rumpendum. Hoc nostro saeculo contigit.</p>	<p>Ein seltsamer gräulicher Ehefall. Doctor Martinus Luther sagte von einem Fall, der sich zugetragen hätte, nehmlich, „es wäre eine Mutter von ihrem eignen Sohn geschwängert worden. Denn da der Sohn bey der Magd schlafen wollte und sie das ihrer Frauen anzeigte und klagte, sprach die Frau: »Er ist noch jung, ich gläub es nicht.« Da aber der Sohn bey der Magd anhielt, legte sich die Mutter in der Magd Bette. Der Sohn kam, meinete, es wäre die Magd, schlief bey ihr und schwängert sie. Die Mutter aber schweig still, hielt heimlich, und sagte dem Sohn nichts davon. Darnach gelag sie, brachte eine Tochter; die zog sie auf, und hielt sie fur ihre Magd. Da nu das Mägdlin erwuchs, nahm sie der Sohn zur Ehe, wußte aber nicht, daß seine Schwester war. In diesem Fall werden beide, der Sohn und die Tochter, billig entschuldiget, als die von diesen Dingen nichts wußten, sondern die Schuld ist der Mutter. Diese Ehe soll man nicht zureißen und den Unwissenden kein Gewissen machen. Dies ist bey unserm Gedenken geschehen.“</p>
---	---	--

A *Tischreden* weimari kiadásába is bekerült negyedik verzió nyelve teljes egészében német, és abban is különbözik, hogy Luther konkrétan a bűnbocsánat és a gyónás kérdésében kifejtett álláspontjának alátámasztására használja: „a gyónás nehéz és titkos eseteiben az ember keresztényi módon és körültekintően járjon el” – szól az exemplum címe, amelyet

Luther szájába adott szavakkal így egészít még ki a történet lejegyzője:²⁸ „az ilyen és hasonló esetekben tehát nagyon óvatosnak kell lenni; a házasságok sok gondot jelentenek egy lelkésznek, mert bár a konzisztórium az illetékes bennük és nem a teológusok, ez mégiscsak lelkiismereti kérdés. Szerintem egyébként az apostoloknak nem volt ennyi megszámlálhatatlan esettel ilyen sok bajuk, hiszen ők még a római birodalomba születtek, amikor még minden takarosán el volt rendezve.”²⁹

Luther (vagy Aurifaber) római rend iránti nosztalgiája mögött a házasság éppen a reformáció korában felszámolt, rendezetlen középkori gyakorlata húzódik meg. Aho- gyan az erfurti esetben is, a két fél beleegyezése, valamint a házasság elhálása lényegében megkötöttnek minősítette a frigyet Isten előtt, amelyet csak bizonyos indokokkal lehetett felbontani. A vérfertőzés természetesen ilyen indoknak számított, ám mivel ez egyben a világi hatóságok által halálos ítélettel is üldözendő bűn volt, a titok nyilvánosságra kerülése esetén az exemplum mindhárom szereplőjére a biztos halál várt volna. Az extrém példával Luther a fülbegyónás intézményét, valamint a gyónási titok sérthetetlenségét igyekezett megvédeni, ami tágabb értelemben viszont már a bűnről és büntetésről vallott teológiai felfogásának kontextusába illeszkedik. Ennek lényege szerint az ember valójában nincs és nem is lehet teljesen tudatában a bűn és saját vétkei mibenlétének és valódi következményének, azt egyedül Isten ismeri, és egyedül az ő hatalmában van az ember megigazulása és bűneinek elengedése is.³⁰ Nem szeretnék irodalomtörténészként a protestáns teológia e sarkalatos tézisének a további fejtegetésébe bocsátkozni, de egy érdekes egybeesésre mindenképpen fel kell hívnom a figyelmet, amely arra utalhat, hogy a *sola fide* elve és a megigazulás tana Luther fejében már igen korán összekapcsolódhatott az erfurti kettős vérfertőzés történetével.

Luther az esetet megtörténtnek tekintette, vagy legalábbis hallgatósága előtt ezt állította: a *Tischreden* fent idézett helyei alapján ezt tényként kezelhetjük. Ismeretes az is, hogy az erfurti ágostonos kolostor volt Luther szellemi érzésének legfontosabb színhelye, ahol fiatal szerzetesként nem csupán a Bibliában mélyült el rendkívüli módon, de a szerzetestársaival

²⁸ A fentihez hasonlóan ezúttal is Aurifaber vagy egy általa az *editio princeps*-ben felhasznált kézirat készítője. Ez a változat szintén szerepel ugyanis az 1566-os nyomtatott kiadásban: A 226b.

²⁹ WA TR 4, 252–253. „Mit heimlichen und schweren Fällen in der Beichte soll man fürsichtig und christlich umgehen. »Es ist hoch von Nöthen, daß wir fürsichtig und christlich mit den Gewissen umgehen in der Beichte, daß heimliche und ärgerliche Fälle und Sachen bedeckt und verschwiegen gehalten und die Personen zu wahrer rechtschaffener Buße vermahnet werden« – sprach D. M. L. Und erzählete einen Fall, der sich zu Erfort hatte zugetragen: »Da ein junger Gesell seiner Mutter Magd oftmals angemuthet, bei ihr zu schlafen, die Mutter aber wollte solchem fürkommen, nach dem es ihr die Magd geklagt hatte, und legt sich in der Magd Bette. Da nu der Sohn kam, wußte aber nicht, daß die Mutter wäre, legt er sich zu ihr, welche ward entbrannt, that seinen willen, empfieng und gebar eine Tochter dieselbige ward heimlich bei Andern aufgezogen. Endlich nahm sie die Mutter als ein fremd Kind zu ihr ins Haus, und weil sie schon von Gestalt und ehrlich von Geberden war, gefiel sie dem Sohn; der nahm sie mit Vorwissen der Mutter zur Ehe, wußte aber von diesen Dingen gar nichts, daß sie also seine Tochter, Schwester und Weib war. Die Universität erkannte darüber, weil es heimlich und sonst ein gute Ehe wäre, daß sie bei einander blieben, auf daß nicht ein größser Ärgerniß draus folgete. Also muß man sich in solchen und dergleichen Fällen wohl fursehen; denn Ehesachen machen den Pfarrherrn viel zu schaffen, wiewohl sie fürs Consistorium gehören, nicht für die Theologen, es belange denn das Gewissen. Und ich glaube, daß die Aposteln solchen Unluft unzähliger viele Fälle niemals gehabt haben, denn sie sind eben ins römische Reich kommen, da Alles sein geordnet ist gewest.«”

³⁰ Bernhard LOHSE, *Luthers Theologie in ihrer historischen Entwicklung und ihrem systematischen Zusammenhang*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1995, különösen 264–283.

is minden bizonnyal élénk eszmecserét folytatott.³¹ Melanchthon Luther-életrajzában egy bizonyos idősebb szerzetesről ír, akivel az ifjú Luther a hitről és bűnbocsánatról gyakran beszélgetett, és akivel a hit általi megigazulás gondolatához jutottak mindegyre.³² Nem alaptalan azt feltételeznünk ezek után, hogy Luther a történetünket valamelyik szerzetes-társától hallotta Erfurtban, és nagyon valószínű, hogy ugyanattól, akivel a *sola fide* elvéről vitatkoztak. Erre bizonyosság 1540. június 10-én kelt levele János Frigyes szász választófejedelemhez, amelyben Hesseni Fülöp ismert és botrányos, éppen azon a tavaszon, az ő (Luther) beleegyezésével megkötött bigámista frigye kapcsán (és az ennek nyomán támadt közfelháborodás miatt a saját védelmében is) ír arról, hogy vannak dolgok, amelyek csak Isten ítélőszéke elé tartoznak, majd így folytatja:

„Életemben sok titoknak lettem gyónás keretében részese s tanácsot is adtam, részben a pápaság alatt, részben azután, amely tanácsokat, ha nyilvánosságra kerültek volna, meg kellett volna tagadnom, vagy a tanács magyarázatául az egész esetet fel kellett volna tárnom. Az ilyen dolgok nem tartoznak sem a világi bíróságra, sem a nyilvánosságra, itt Isten személyesen tart ítéletet és ő ad tanácsot a léleknek, amikor a világ szemében már sem a jog, sem a tudomány nem segíthet. A kolostori mesterem, egy pompás öregember szintén sok ilyet tapasztalt és egyszer ilyen sóhajtásra fakadt: »ezek olyan fonák és kétségbeesett ügyek, hogy itt nem segíthet sem bölcsesség, sem jog, sem józanság, Isten jóságára kell bízunk őket«. Ilyen tapasztalat alapján jártam el ezúttal is az isteni jóság alapján.”³³

Ettől a „pompás öregember”-től hallhatta a legnagyobb valószínűséggel az ifjú Luther az erfurti özvegy történetét, amelynek tehát ugyanaz a közeg volt a forrása – az erfurti ágostonos kolostor és a szerzetestársakkal folytatott diskurzus –, amely egyben a lutheri teológia legfontosabb bölcsőjét is jelentette. Mindez jól magyarázza Luther ragaszkodását a képtelen (s mint látni fogjuk, vándoranekdotaként terjedő) történet valódiságához és az erfurti helymegjelöléshez, de nem szabad elfeledkeznünk a Hesseni Fülöp botránya miatti politikai kapcsolódásról se.³⁴ Ez ugyanis már arra adhat választ, hogy miért éppen 1540

³¹ Vö. Joachim ROGGE, *Der junge Luther 1483–1521*, Berlin, Evangelische Verlagsanstalt, 1985; Helmar JUNG-HANS, *Der junge Luther und die Humanisten*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1995; Robert KOLB, *Martin Luther: Confessor of the Faith*, Oxford, Oxford University Press, 2009.

³² „Et senis cuiusdam sermonibus in Augustiniano collegio Erphordiae saepe se confirmatum esse narrabat, cui cum consternationes suas exponeret, audivit eum de fide multa disserentem, seque deductum aiebat ad Symbolum, in quo dicitur: Credo remissionem peccatorum. Hunc articulum sic ille interpretatus erat, non solum in genere credendum esse aliquibus remitti, ut et daemones credunt, Davidi aut Petro remitti, sed mandatum Dei esse, ut singuli homines remitti nobis peccata credamus. [...] Hac se voce non solum confirmatum esse Lutherus dicebat, sed commonefactum etiam de tota Pauli sententia, qui toties inculcat hoc dictum: fide iustificamur.” Philipp MELANCHTHON, *Historia de vita et actis reverendissimi viri D. Martini Lutheri*, Wittenberg, Krafft, 1553 (VD16 M 3420), [7].

³³ Csepregi Zoltán fordítása, akinek külön köszönöm, hogy erre a fontos összefüggésre felhívta figyelmemet. WA BR 9, nr. 3493. LUTHER Márton, *Levelek*, s. a. r., szerk. CSEPREGI Zoltán, Bp., Luther, 2013, 636.

³⁴ Fülöp bigámijára kapcsán a kettős incesztus exempluma tudomásom szerint még nem került elő a kutatásban. Az esküvőt 1540. március 4-én tartották Melanchthon és Bucer jelenlétében. Érdekesség, hogy a szertartást Dionysius Melander, a *Iocorum atque seriorum* című, már hivatkozott gyűjteményt összeállító Otto Melander apja vezette. Luther a kérdésben elfoglalt védhetetlen álláspontjához vö. John Alfred FAULKNER, *Luther and the Bigamous Marriage of Philip of Hesse*, *The American Journal of Theology*, 1913/2, 206–231; Wolfgang BREUL,

körül rukkolt elő újra a lehetetlen és a bigámiánál sokkal komolyabb bűnt jelentő (ráadásul kettős) incesztus történetével, a bűnbocsánatra poentírozva, és hirdetve azt nemcsak szűk körben, de már a katedráról is, a Teremtés könyvéről szóló előadásain.

Melanchthon és a Genesisvorlesung: az erfurti özvegy exempluma és utóélete

Mózes első könyvéről szóló előadásait Luther tíz éven keresztül tartotta, 1535 és 1545 között. A tanítványai által lejegyzett és szerkesztett anyag végül négy kötetben jelent meg, ezek közül az első még Luther életében, 1544-ben, a továbbiak 1550-ben, 1552-ben és 1554-ben. Az ily módon hatyúdálnak nevezhető Luther-művet a kritikusok nem ok nélkül írják le időnként csapongónak és terjengősnek: az erfurti özvegy története és a szövegben elfoglalt helye legalábbis nem cáfolja ezt az állítást.³⁵ Az exemplum az eredeti beosztásban a harmadik kötet végén található, az 1Móz 36,20–30-hoz fűzött kommentár részeként.³⁶ A bibliai hely Ézsau és az edomiták leszármazását írja le. A szakasz héber eredetijének értelmezése egy bizonyos ponton mind a Septuagintában, mind Jeromosnál kérdéses volt, és maradt végig a kora újkorban. Luther (illetve mint az alábbiakból kiderül, legalább annyira Melanchthon is) ezt a problémát egyébként meglehetősen bravúrral oldotta meg, egy olyan fordítást valószínűsít ugyanis a kommentárban, amely a ma elfogadottnak tekintett verzióval egyezik.³⁷ Ezt megelőzően kerít sort arra a terjedelmes digresszióra, ahol először a szövegben szereplő Anah (Ézsau apósa) körüli zsidó nézeteket és híreszteléseket (*iudaica mendacia*) cáfolja (a tőle megszokott antiszemita éllel),³⁸ amelyek szerint Anah a menyével keveredett volna vérfertőző viszonyba, majd ennek apropóján előadja a már ismert történetet az erfurti anyáról. A történet elé fűzött, meglehetősen hosszúra sikerült bevezetés tartalmilag a *Tischreden* utolsóinak idézett német verziójához hasonló (a német szöveget készítő Aurifaber tehát feltehetően erre támaszkodhatott), de különbözik a Kovácsóczynál is olvasható kiadatlan verziótól. A súlypont itt is a gyónás szükségességére és a bűnbocsánat Isten kizárólagos kegyelmétől való függésére helyeződik. Az összes változat közül – beleértve az alapszövegünket is – itt, a Genesis-kommentárban olvasható a leghosszabb szöveg, igaz, e terjedelem több mint felét az indoklás és a tanulság részletezése teszi ki, ami azt is jelenti egyben, hogy az exemplum funkcionális, alárendelt jellege ebben az esetben domborodik ki leginkább:

„Mit gutem Gewissen”: Zum religiösen Hintergrund der Doppelhe Landgraf Philipps von Hessen, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 119, 2007, 149–177.

³⁵ MEINHOLD, *i. m.*, 23–33.

³⁶ LUTHER, *In Genesis enarrationum liber tertius*, Noribergae, 1552, CCXII–XIII = WA 44, 221–223.

³⁷ 1Móz 36,24. Mai fordításban: „az az Anáh, ki meleg forrásokat talált a pusztában” (Károli revidéált). Ez már egy értelmező fordítás, amire a *Genesisvorlesung*ban Luther is következett. A Septuagintában az eredeti és megfejtetlen héber szó szerepel még (τὸν ἰαμειν), amely azonban Jeromosnál már így nézett ki: „hic est Ana, qui invenit mulos in deserto”, azaz „ő az, aki a sivatagban feltaálta az öszvért”. Luther ez alól a vád alól is – ahogyan az incesztus alól is – felmenti Anah, és az eredeti szövegben szereplő, valamilyen forrás vagy oázis értelmű kifejezés félrefordítása mellett érvel: „fieri igitur potest, quod stagna et piscinas invenerit”. WA 44, 224.

³⁸ A kérdésnek könyvtárnyi irodalma van, vö. Thomas KAUFMANN, *Luthers Juden*, Stuttgart, Reclam, 2014; René Süß, *Luthers theologisches Testament: Von den Juden und ihren Lügen, Einleitung und Kommentar*, Bonn, Orient & Okzident, 2017.

„Más dolog a történelem nyilvános tanúsága, amelyen nem létezik Anahról, vagyis hogy a menyével vérfertőzött volna; és megint más a titokban elkövetett tett, amit nem kell nyilvánosságra hozni. Ahogyan a mondás tartja: a rejtett dolgok felett ne ítéljen az egyház, hanem maradjanak meg azok gyónási titoknak. Amiatt is kell megtartani az egyházban a fülbegyónást, mert a lesújtott és a bűne miatti félelemtől elnyomott lelkiismeret ebben tud megnyílni és olyan vigaszt kapni, amelyben nyilvános prédikáció révén nem tudna részesülni. Azt akarjuk tehát, hogy álljon nyitva mintegy menedékként és kikötőként a gyónás azok előtt, akiknek lelkiismeretét az ördög hálójával gúzsba köti, és úgy megigézi és meggyötri őket, hogy ne tudjanak kiszabadulni vagy megszökni, s ne gondoljanak vagy lássanak mást maguk előtt, mint hogy el kell veszniük. Nincs nagyobb kín ugyanis ebben az életben a vigasz és tanács nélkül magára hagyott lélek fájdalománál és szorongásánál.

Az ilyenek előtt tehát ki kell tárnai a lehetőséget a gyónásra, hogy az egyház szolgáinál keressenek és találjanak vigaszt. Vagy ha a dolog olyannyira méltatlan, hogy szégyelli pap elé vinni, egy másik keresztény és kegyes embernek öntse ki szívét, akárki legyen is az, csak megbízzon benne, és neki panasolja el, mi gyötri a lelkiismeretét és tőle kérjen tanácsot: *Ó testvérem, adj vigaszt lesújtott és zavart lelkemnek, ne haljak meg bűneimben, és ne szakítsam meg életem se hurokkal, se vassal.* Mihelyt meghallja majd Isten igéjét a bűnök bocsánatáról, akár egyházitól, akár bárki másától, remény és vigasz tölti majd el, ami gyógyírt jelent majd az Ördög lándzsájától sebzett lelkének. Nem az a fontos, hogy milyen bűnöket mond el, hanem abban van a gyónás súlya és haszna, hogy Isten igéjéből gyógyírt szállítson a reménytelenségtől nyögőknek és a magukat marcangolóknak, hogy ne terítse le őket vétkeik súlya és az ördögtől való félelem, amit a végtelenségig szokott fokozni. Különösen igaz ez a szokatlan és egyedi esetekben, amelyek időnként megesnek, mert az ördög ingerli az emberi természetet, és szörnyű vétkekkel csúfítja el. Ilyen esett meg egyszer Erfurtban is, amikor gyóntató voltam, és amit magángyónás során a kollégáim egyike hallott. Elmondom azok kedvéért, akik a jövőben lelkipásztorok és az egyház doktori lesznek.”³⁹

³⁹ „Aliud enim est publicum testimonium historiae, cuiusmodi nullum extat de Ana, quod incoestariit suam nurum. Aliud est occulte factum, quod non debet proferri in lucem. Sicut dicitur: de occultis non iudicat Ecclesia, sed maneant illa inter secreta confessionis. Et ob hanc causam in Ecclesia retinenda est confessio privata, quia conscientiae adflictae et oppressae terroribus peccati in illa sese aperiant et accipiunt consolationem, quam in publica concione non possent apprehendere. Istis volumus patere tanquam portum et refugium confessionem, quorum conscientias Diabolus suis laqueis irretitas tenet, atque ita prorsus fascinat et fatigat, ut nequeant se expedire et evolvere, nec aliud sentiant aut videant, quam sibi pereundum esse. Non est enim alia maior miseria in hac vita, quam dolores et angustiae animi destituti, consilio et solatio.

Talibus ergo pateat aditus ad confessionem, ut quaerant et inveniunt consolationem apud ministros Ecclesiae. Aut si res adeo indigna est ut pudeat eam coram ministro proferre, in alterius Christiani et pii hominis, quisquis tandem fuerit, sinum effundant, cuius fides perspecta sit, apud eum conquerantur de iis, quae urgent et extimulant conscientiam et quaerant consilium. O mi frater consule turbatae et adflictae conscientiae meae, ne in peccatis meis moriar, neve laqueo aut ferro vitam abrumpam. *O rath lieber bruderlich werde mich bencken/ ertrecken/oder ein leyd thun/in meinen sünden dahin sterben etc.* Ibi cum audierit verbum Dei de remissione peccatorum, sive ex ministro, sive ex quocunque alio, erigetur et accipiet consolationem, qua sanabitur animus sauciatus telis Diaboli. Non hoc quaerimus, quae aut qualia peccata recitentur, sed in eo praecipuum pondus et utilitas confessionis est, ut salutaria remedia ex verbo Dei adferantur gementibus et luctantibus cum desperatione, ne succumbant oneri peccatorum et terroribus Diaboli, quos in infinitum augere solet. Praesertim vero in singularibus et inusitatis casibus, quales interdum solent accidere Diabolo impellente humanam na-

A bevezetés utolsó soraiban Luther megjelöli forrását, vagyis erfurti gyóntatópap (feltehetően már említett) kollégáját, aki (állítása szerint) magángyónás során értesült az esetről. A történet itt található latin szövegének a megformálása ugyanakkor már inkább Melanchthonhoz köthető: a *Genesisvorlesung*ban, mint láttuk, a történet csak 1552-ben jelent meg először, ám ugyanebben a formában (az idézett bevezetés nélkül) Melanchthon 1544. május 14-i levelében is szerepel. A kommentár négy kötetének szerkesztési munkálataiban Melanchthon egyébként is részt vett, és hogy abban akár terjedelmes részletek is az ő tollából kerültek ki, azt éppen az erfurti özvegy példázatának eltérő latin változatai alapján valószínűsíti a műről írott máig legalaposabb monográfia szerzője.⁴⁰

A történet legteljesebb és legkorábban (1552-ben) nyomtatásba került latin verziója tehát Melanchthon keze munkája, és rajta keresztül kerül be aztán két nagy német exemplumgyűjteménybe, amelyek a lutheri történet hagyományozódásának jelenleg ismert végpontjai. A két exemplumgyűjtemény megjelenése nem sokkal követi időben az erfurti özvegyről szóló történet nyomtatott megjelenését és az azzal egyidejű, kéziratos nyilvánosságban terjedő, a tanulmány kiindulópontját jelentő lejegyzéseket, bizonyos azonban, hogy vagy a Melanchthon közreműködésével készült Genézis-kommentárból, vagy közvetlenül Melanchthontól veszik át az exemplumot.

Az első gyűjtemény a bevezetés nélkül hozza a történetet, egy olyan negatív példával együtt, amely egyértelmű bizonyíték arra, hogy ebben az esetben Melanchthontól közvetlenül történt az átvétel, de az erfurti eset leírásának a Genézis-kommentár szövegével való azonossága egyben azt is megerősíti, hogy az viszont ténylegesen Melanchthon munkája. Johannes Manlius *Locorum communium collectanea* című művéről van szó, amely 1568-ban jelent meg Frankfurt am Mainban, s amely például Bornemisza Péter *Ördögi kísértetek*ének is egyik legfőbb forrása volt.⁴¹ Az exemplum címében foglalt célját tekintve is egyértelműen a forrását követi: a gyónásról és bűnbocsánatról szól, és a gyónási titok sérthetlenségére felhozott pozitív példaként funkcionál, amely után közli a titok megsértésének negatív példáját is: egy lipcsei esetet ír le, ahol a gyóntató egy házasságtörőt a világi hatóságnál feljelentett, akit ezek halálra ítélték és kivégeztettek, ám mikor kiderült, hogy az eset gyónási titok megsértése révén került napvilágra, elkésve ugyan, de visszavonták az ítéletet.⁴² Emiatt a példa miatt egyértelmű, hogy Manlius forrása, a *Locorum communium* hosszú címében foglaltaknak megfelelően, ebben az esetben is Melanchthon volt, nem Luther: a lipcsei magisztrátus által halálra ítélt házasságtörő példája ugyanis csak a már említett, 1544-es Melanchthon-levelben követi az erfurti incesztus exemplumát. A Genézis-kommentárban az erfurti exemplumot szintén egy házasságtörés története követi, ám abban a

turam et deformante tetris lapsibus. Qualis olim Erphordiae contigit, cum ibi confessor essem, quem audivit quidam ex collegis meis in privata confessione. Recitabo autem propter eos, qui aliquando futuri sunt pastores et doctores ecclesiae.” WA 44, 221.

⁴⁰ MEINHOLD, *i. m.*, 225–235.

⁴¹ BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetek*, s. a. r. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 233–236.

⁴² *Locorum communium collectanea a Joanne Manlio per multos annos tum ex lectionibus D. Philippi Melanchthonis, tum ex aliorum doctissimorum virorum relationibus excerpta et nuper in ordinem ab eodem redacta iamque postremum recognita*, Frankfurt am Main, Lechler, 1568 (VD16 M 609), 95–98.

példában a titok tulajdonképpen titok marad, és senkit sem ér emiatt semmilyen hátrány, a példa végkicsengése tehát pozitív. A gyaníthatóan vándoranekdota egy hétgyermekes asszonyról szól, aki a halálos ágyán bevallja fiainak, hogy egyikük házasságtörésből fogant, tehát fattyú, de arra kéri őket, hogy ne kutassák, melyikük az, hogy emiatt ne essen el az örökségtől. A fiúk megfogadják a tanácsot, és boldog egyetértésben élnek tovább.⁴³

A 16. században Luther exempluma még egy gyűjteményben bukkan fel, Andreas Hondorff 1575-ben, szintén Frankfurtban kiadott *Theatrum historicum*ában. Az egyébként Manliuséhoz hasonlóan dekalóg szerkezetű műben, a hatodik parancsolat *De odio et invidia Diaboli erga coniugatos* című alfejezetében szerepel a példázat, rövidített formában, forrásként pedig a Genézis-kommentárt jelöli meg („refert Lutherus in commentariis in Genesin”),⁴⁴ amely azonban, mint láttuk (ebben a részletében legalábbis bizonyosan) Melanchthon műve. Hondorff gyűjteménye Manliuséhoz hasonlóan rendkívül népszerű volt, számos későbbi kiadást ért meg, németül és latinul egyaránt. Német nyelven már eleve korábban megjelent, nem csupán a prédikátoroknak szóló segédletként, hanem mint afféle családi használatra szánt erkölcsi enciklopédia.⁴⁵ Az eredetileg egy nagyon konkrét teológiai állítást alátámasztó példázat funkciója tehát ebben a kontextusban egyfajta általános erkölcsstanító célzattá módosul, de igazából nem áll messze a pusztá szórakoztatástól sem. A láthatóan csak a legmeghökkenőbb, és sokszor véres tragédiába torkolló, balvégzetű házasságokról szóló történeteket összegyűjtő alfejezetben a példázat olyan (hasonlóan rövidítve) előadott esetek között szerepel, mint például a saját anyjával tudatosan incestust elkövető Periandrosz korinthuszi türannoszról szóló exemplum, vagy a feleségeit sorra kivégeztető VIII. Henrik története, de több névtelen, ám évszámmal együtt közölt, korabeli botrányos eset is felbukkan, mint például a férjét 1562-ben álmában kalapáccsal agyonütő, majd feldaraboló és egyes testrészeit megfőző, a többit pedig felfűtő trossingeni asszonyé, hogy csak a legmorbidabbat említsük.⁴⁶ Plasztikusan megjelenik tehát Hondorffnál az, amit az exemplumgyűjteményekről a tanulmány elején általában megállapítottunk: az antik, bibliai, történelmi és ilyen-olyan kortárs botránykrónikákból kölcsönvett esetek, elbeszélések nagyon szépen megférnek egymás mellett, anélkül, hogy a valóság tartalmukkal kapcsolatban bármiféle kétely merülne föl. Pedig, mint arra előzetesen is utaltunk, az erfurti özvegy esetében ez legalábbis megfontolandó lett volna.

⁴³ WA 44, 224.

⁴⁴ Andreas HONDORFF, *Theatrum historicum*, Frankfurt am Main, Feyerabend, 1575 (VD16 H 4747), 486; A német változatban viszont már *ex Colloquiis Lutheri* hivatkozza. *Promptuarium Exemplorum, Historienn und Exempel buch: Aus Heiliger Schrifft, und vielen andern bewerten und beglaubten Geistlichen und Weltlichen Büchern und Schrifften gezogen*, Lipcse, Jakob Bärwald, 1568 (VD16 H4729).

⁴⁵ Vö. WACHINGER, *Der Dekalog als Ordnungsschema*, i. m. A nyolcadrét formátumban kiadott Manlius *Locorum communium*ja már csak emiatt is vélhetően inkább egy szűkebb, tudósabb közönségnek készült.

⁴⁶ HONDORFF, *Theatrum*, i. m., 487.

Bandello és Navarrai Margit

A történetben a csavar ugyanis, hogy az erfurti özvegy története Luthernél való felbukkanásával körülbelül egyidőben olaszul és franciául is megjelent, Matteo Bandello először 1554-ben publikált (1485–1561) novellái között (II, 36), illetve Navarrai Margit (1492–1549) 1558-ban megjelent *Heptameron*jában (30. novella).⁴⁷ A helyszín és az időpont természetesen mindkettőben más, mint Luthernél: Bandellónál Navarra a történet helyszíne, Navarrai Margitnál Languedoc, időpontnak pedig mindkettőnél a 15–16. század fordulója, XII. Lajos francia király uralma (1498–1515) van megjelölve. Bandellónál találjuk a legteljesebb változatot: e szerint a teherbe esett anya a fiát XII. Lajos udvarába küldi, ő maga egy kuzinja kastélyában ad életet kislányának, akit, mintha a saját törvénytelen gyermeke volna, ez a kuzin dajkaságba ad; majd mikor hároméves lesz, az anyja veszi magához. A kislány szépségének híre tízéves korára a navarrai királynéhez is eljut, aki az udvarába fogadja és taníttatja őt. Körülbelül tizennégy éves a lány, amikor a fiúnak a király parancsára a navarrai udvarba kell mennie, ahol megismerkednek, egymásba szeretnek, a királyné pedig boldogan adja áldását frigyükre. Mikor az anya értesül a házasságról, halálos betegségbe esik, halála előtt azonban még meggyón egy püspöknek, aki ily módon a titok hordozója lesz, lévén az özvegy kuzinja is halott már ebben az időben. A püspök ezután konzultál a királynével, aki úgy határoz, hogy a titok maradjon titokban, a férj és feleség pedig – apa és lánya, egyben fivér és nővér – maradjanak meg boldog tudatlanságukban.

A Navarrai Margitnál szereplő változat ettől több helyen eltér, illetve bizonyos részleteiben kidolgozottabb. A sokáig önmegtartóztatásban élő özvegy bűnbe esésének folyamatát ez a változat sokkal érzékenyebben és részletesebben tárja fel. Itt olvasható az asszony hitetlenkedése, ahogyan fia nemi érését és szolgálólány iránti érdeklődését először nem akarja elhinni, sőt megfenyegeti a szolgálót, hogy megjárja, ha hazudik.⁴⁸ Olyan részlet

⁴⁷ Matteo BANDELLO, *La seconda parte de le novelle*, a cura di Delmo MAESTRI, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 1993, 281–284; MARGUERITE de Navarre, *Heptameron*, édition critique par Renja SALMINEN, Genève, Droz, 1999, 280–285. Vö. *A companion to Marguarite de Navarre*, eds. Gary FERGUSON, Mary B. MCKINLEY, Leiden, Brill, 2013; Bandello és Navarrai Margit egymásra hatásáról vö. Jean-Claude MÜHLETHALER, *Matteo Bandello und Marguerite de Navarre: Unterschiedliche Sicht auf menschliche Schwächen und Sünden (Novelle I, 35 und I, 11 – Heptameron, Novellen 35 und 36)*, Romanische Forschungen, 1993/1–2, 30–49. A *Heptameron* 30. novellája már a legkorábbi, mindössze tíz történetet tartalmazó kéziratban is szerepel, lehetséges eredetével és a műben betöltött funkciójával többen foglalkoztak már: Mary BAKER, *The role of the moral lesson in Heptameron 30*, French Studies, 1977/1, 18–25; Nicole CAZAURAN, *La trentième Nouvelle de L'Heptameron ou la médiation d'un exemple = Mélanges de littérature du moyen âge au XXe siècle, offerts à Jeanne Lods*, Paris, École Normale Supérieure de Jeunes Filles, 1978, II, 617–652; Uő, *Sur L'Heptameron de Marguerite de Navarre: Enquêtes d'authenticité*, Revue d'histoire littéraire de la France, 2004/2, 269–282; vö. Axel SCHÖNBERGER, *Die Darstellung von Lust und Liebe im Heptameron der Königin Margarete von Navarra*, Frankfurt am Main, Domus Editoria Europaea, 1993, 253–256. A történetnek még egy, a Bandello- és/vagy Navarrai Margit-féle változattól nem független feldolgozása ismert a korban, a velencei petrarkista költő és humanista, Giovanni Brevio (15. sz. vége – 16. század dereka) 1545-ben megjelent *Rime e prose volgari* című gyűjteményes kötetében, modern kiadása: *Novellieri del Cinquecento*, a cura di Marziano GUGLIELMINETTI, Milano–Napoli, Riccardo Ricciardi Editore, 1972, I, 293–298. A novella útjának részletesebb feltárására egy későbbi dolgozatomban teszek kísérletet.

⁴⁸ „Majd én a végére járok, igaz-e a dolog, s megbüntetem, ha olyan, amilyenek mondog; ha ellenben hamisnak bizonyul, amivel vádolsz, te keserülöd meg.” (ANTAL László ford.) <http://mek.oszk.hu/04300/04374/04374.htm#33> (utolsó letöltés: 2017. szeptember 17.)

ez, aminek egyetlen párhuzama van mindössze: Luthernél, a *Tischreden*ben látott változat és ennek Aurifaber-féle német fordítása, ami leginkább azt valószínűsíti, hogy mindkettő forrása egy olyan, a korban szóban terjedő vándortörténet lehetett, amelyben ez a motívum előfordult. Szintén különbség Bandello és a *Heptameron* előadása között, hogy utóbbi jóval inkább a sorsszerűségekre van kihegyezve, ugyanakkor a tragikum hiányzik belőle. A *Heptameron*ban ugyanis az asszony nem veszi magához lányát, azt inkább a mostoha-fivére gondjaira bízva, miközben fiát is elküldi, hogy Itáliában harcoljon. Évek múltán a lány felserdül, nevelője pedig, anyja tanácsára, a navarrai királyné udvarába adja. A fiú is haza akarna térni, az anya azonban – mivel tart attól, hogy nem bírná vágyait fékezni, ha újra egy házban kellene fiával élnie – megüzeni neki, hogy csak úgy térjen haza, ha előtte megházasodik. A fiú első útja természetesen a navarrai királyné udvarába visz ezután, ahol tudtán kívül elveszi saját lányát, majd megüzeni anyjának, hogy hazamegy, mert már megházasodott. Az anya a hír hallatán rájön, hogy miféle mennyel is tart haza a fia, kétségbeesésében meggyón az avignoni legátusnak, aki nem tud dönteni, így név nélkül elmeséli az esetet egy csapat tudós teológusnak, akik azt javasolják, maradjon titokban a dolog. Így is lesz, az anyának pedig azontúl mindennap együtt kell élnie a szörnyű titokkal, amivel nem zavarhatja meg a fiatalok boldogságát.

Mindkét változatban – Lutherhez hasonlóan – központi motívum a gyónás, ugyanakkor az is látszik, hogy Bandellónál a feszültség az anya halálában feloldódik, ezzel szemben a *Heptameron*ban ez nem történik meg, sőt az anya megérdemelt szenvedését mintegy kimerevítve zárul a történet. Ez megint csak arra utalhat, hogy a Luther által hallott verzió legközelebbi rokonát a *Heptameron* történetét is adó hagyományban kell keresnünk. Ebben az esetben ugyanis Luther (vagy az ismeretlen erfurti szerzetes) nem tett mást, mint sajátos módon kijavította a szóban hallott történetet, amennyiben nem a halállal, hanem a bűn elengedésével nemcsak az anyát, hanem a hallgatót is feloldozta, amivel a horror-történetnek önmagán túlmutató jelentőséget is adott. Ez a jelentőség pedig – ahogyan azt korábban már szintén megpendítettük – nem csupán a magángyónás intézményének a védelme, hanem az egész reformáció egyik legfontosabb érzelmi alapja is volt egyben. Hatalmas többlet ebben a látszólag jelentéktelen és kellemetlen történetben.

Kitekintés és konklúzió

Aminek az elejével és végével tulajdonképpen még adósok vagyunk. Az incesztus motívumának a tárgyalt 16. századi változatokhoz legközelebbi előfordulása Masuccio Salernitano (1410–1475) ötven történetből álló *Il novellino*jának 23. novellája. Ebben a Palermóban játszódó történetben az anya bűnös szerelmet táplál mit sem sejtő fia iránt, akivel a vágyott légyottot csellel hozza össze, tudniillik azt hazudja a fiúnak, hogy a szerelme várja majd a hálószobában. A titokra azonban hamarosan fény derül, a fiú elkeseredésében száműzetésbe megy, de az egész városban elterjed a botrányos eset híre. Az anya még életet ad vérfertőzésben fogant gyermekének, ami után azonban tettéért máglyahalállal bűnhődik. A Bandello és Navarrai Margit által továbbörökített változat (amely mint láttuk, a lutheri verzióra is leginkább hathatott) utóélete igen gazdag és magyar szálát is magában rejt. A 16. században Navarrai Margit egyik spanyol udvaronca,

Julián Íñiguez de Medrano (1520 k. – 1585 k.) is feldolgozta a történetet, s először 1583-ban megjelent *Silva curiosa* című gyűjteményes művében megadta a vélt helyszínt is, a közép-franciaországi Bourbonnais városát, ahol állítása szerint a incesztusban fogant és vérfertőző házasságban élt lánynak és apjának (aki egyben a bátyja volt) sírkövét abban az időben még lehetett látni az alábbi felirattal:

Cy gist la fille, cy gist le pere,
Cy gist la soeur, cy gist le frere,
Cy gist la femme et le mary,
Et si n'y a que deux corps icy.⁴⁹

Az elbeszélés ezután többek közt a *The Spectator*nak köszönhetően Angliába is eljutott, ahol Horace Walpole (1717–1797) *The Mysterious Mother* (1768) című drámájában dolgozta fel.⁵⁰ Feltehető, hogy a *Spectator* francia változatát (*Le Spectateur*)⁵¹ olvasta Mikes, akinél a *Törökországi levelek* 73. darabja tartalmazza a történetet, 1726. május 24-i kelezéssel. Ez az a pont, amikor a Kovácsóczynál még latinul szereplő exemplum, tekervényes kerülőutak után végül magyarul is megszólal, igaz, az eredetinel szemérmesebben – az anya saját fia iránti, akárcsak pillanatnyi vágyát elhallgatva.⁵²

A kettős incesztus vándortörténetének a fentiekben ismertetett, századokon átnyúló variálódása kiváló példa arra, hogy az exemplum, e műfaji rangra emelkedett retorikai eszköz miképpen volt képes egy adott korszakban – a kora újkorban – magába szívni mintegy a történeteknek azon összességét, amit emberi léttapasztalatnak nevezünk, és aminek elsődleges megjelenítőjének hagyományosan az irodalmat tekintjük. Az eleve különböző világirodalmi vándormotívumok kombinációjából (vérfertőző szerelem és nőcsere)⁵³ a jelenleg hozzáférhető adatok alapján valamikor a 15. század végére, 16. század elejére kialakult történet, mint láttuk, szinte azzal egy időben, hogy a szóbeliségből kilépve irodalmi formáját Bandellónak és Navarrai Margitnak köszönhetően elnyerte, Luther és Melanchthon kezében a bűnbocsánatot illusztráló exemplummá alakult (nem függetlenül

⁴⁹ A második kiadást használtam: *La silva curiosa de Iulian de Medrano cavallero navarro*, corregida en esta nueva edicion y reduzida a mejor lectura por César OUDIN, Paris, Orty, 1608, 263. Modern kiadása: *La silva curiosa de Julián de Medrano*, estudio y edición crítica de Mercedes ALCALÁ GALÁN, New York, Peter Lang, 1998.

⁵⁰ A *The Mysterious Mother* forrásaihoz lásd *The Edinburgh Magazine and Literary Miscellany*, 1823, 413–414.

⁵¹ A *Spectator* európai diadalmenetéhez a 18. században lásd Maria Lúcia PALLARES-BURKE, *The Spectator, or the metamorphoses of the periodical: A study in cultural translation = Cultural Translation in Early Modern Europe*, eds. Peter BURKE, Ronnie Po-chia HSIA, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, 142–160. A *Törökországi levelek* keletkezéstörténetéhez: MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, s. a. r. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1966, 376–390. A 73. levelet lásd *uo.*, 129–131. Hopp Lajos a levélhez fűzött jegyzetekben (*uo.*, 586–589) felvázolja Mikes lehetséges forrásait, valamint teljes terjedelmében közli – mint a történet legteljesebb verzióját – Bandello II, 35. novelláját olasz eredetiben. Vö. még Tüskés Gábor, *A Törökországi levelek elbeszéléseinek forrásaihoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2012/5, 483–507.

⁵² „A kényes jelenet részletezését nem tartotta illendőnek” – írja Hopp Lajos (MIKES, *i. m.*, 589).

⁵³ Az incesztusról az Oidipusz-mítosz után talán legnagyobb karriert befutott történet a Thomas Mann által *A kíváncsi*ban feldolgozott Gregorius-történet a *Gesta Romanorum*ból. A nőcsere motívuma több pajzán és kevésbé pajzán történetben felbukkan a 15–16. században is, például a *Cent nouvelles nouvelles*-ben, vö. Tüskés, *A Törökországi levelek elbeszéléseinek*, *i. m.*, 485–487.

Hesseni Fülöp botrányától), és ilyen minőségében – extrém voltával együtt – a protestáns teológia kialakulásának kezdeti szakaszába is zavarba ejtően mély bepillantást nyújt. A Kovacsóczy feljegyzésében megmaradt és a függelékben közölt latin változat egyelőre ismeretlen szerzőjének felfedése a Luther-filológia előtt álló feladat, ugyanakkor az ind Ezek után világos, hogy e novellisztikus jegyeket mutató variáns végül miért nem került be a kánonba: exemplumként valóban túlságosan irodalmi jellegű volt a Melanchthon által szerkesztett és kanonizált, didaktikusabb, vagy funkcionálisabb verzióhoz képest. Nagyon kevés olyan példánk van, ahol ekkora pontossággal meghatározható, hogy hol végződik a novella, hol kezdődik az exemplum és fordítva: az erfurti özvegy történetének kanonizált és kiadatlan verziója közötti különbségek patikaméregesen történő számbavétele ugyanakkor legjobb esetben is csupán egy olyan változat rögzítéséhez nyújtana segítséget, amely a természetes variabilitást mutató kora újkori szóbeli és kéziratossággal soha nem létezett. Ahogyan – minden moralizáló tendencia ellenére – az exemplum és novella vagy *facetia* közötti határ sem.

Függelék

ÖNB Wien Cod. SN 1912

[45v]

Memorabilis et horribilis lapsus cuiusdam honestae matronae Erphordiae. Recitatus a D. Martino Luthero in publica lectione⁵⁴

Fuit Erphordia omnium iudicio matrona honestissima et insignis genere, quae unum habuit filium adolescentem satis formosum ac modestum sed nimis indulgentem amori. Praeterea⁵⁵ habuit haec eadem mulier domi suae ancillam⁵⁶ aspectu aequae⁵⁷ formosam et iucundam et optimo⁵⁸ genere et moribus compositissimis ornatam. Hisque igitur et corporis et animi eximiis ornamentis puellae adolescens incensus amore incipit adamarere⁵⁹ et indies magis ac magis sic erga eam flagrare amore. Quaesivit ergo prout potuit⁶⁰ commodissime non tam colloquendi⁶¹ quam vitandi⁶² eam clam occasionem, tandem ita audacia accepta alloquutus est puellam.⁶³ Petiit ardenti animo non semel ut suae

⁵⁴ R[edlich] = Peter MEINHOLD, *Die Genesisvorlesung Luthers und ihre Herausgeber*, Stuttgart, Kohlhammer, 1936, 227–232: Memorabilis historia et horribilis lapsus cuiusdam honestae matronae Erphordiae recitatus a D. M. Luthero; M[athesius] = *Tischreden Luthers und Aussprüche Melancthons hauptsächlich nach Aufzeichnungen des Johannes Mathesius*, hg. Georg LÖSCHE, Gotha, Perthes, 1892, 397–400: Horribilis et mirabilis casus cuiusdam honestae matronae Erphordiae recitatus a D. M. Luthero in publica lectione Vitenbergae

⁵⁵ M: propterea

⁵⁶ M: ancillulam

⁵⁷ R: aequae aspectu

⁵⁸ R: optimoque

⁵⁹ R: accensus adolescens amare eam ita coepit

⁶⁰ R: quaerit ergo quam poterat

⁶¹ R: eloquendi; M: alloquenti

⁶² R: scitandi

⁶³ R: eam

morem gereret voluntati, eiusque faceret concubitus.⁶⁴ Hanc nefandam petitionem puella aliquoties recusans tandem accedit adolescentis matrem, quamvis inscio illo, defertque omnem hanc rem ad eam.⁶⁵ Sed mater tanquam honesta [alias] matrona, ad vitandum hoc stuprum et castigandum adolescentem technas quasdam vult struere⁶⁶ dicitque puellae: tu hodie cubabis in meo lecto ego vero in tuo; expectabo filium meum representatura tuam personam et cum paratus iam ad lectum venerit⁶⁷ ita tractabo verbis et verberibus, [baculis et fustibus], ut in posterum segura a nefanda petitioni futura sis. Abi igitur, constitue flagellatum⁶⁸ abs te concubitus certam [aliquam] horam, deinde illam mihi renuncias. Ne⁶⁹ sis postea de eventu sollicita, ille enim dignas⁷⁰ postea mihi dabit poenas et deinceps nihil pudicitiae tuae vereri debeas. [46r] Pergit igitur ancilla exemitura⁷¹ officium. Venit adolescens flagrante medulla orans, obsecrans et flagitans a puella concubitus. Puella astute⁷² structis iam technis promittit et constituit horam Veneris. Sed quis isto⁷³ laetior et hilarior? Verum puella⁷⁴ abit [et] renunciat dominae suae omnem rem esse constitutam. Appropinquante igitur cubandi⁷⁵ tempore domina unacum ancilla sua simulato tamen furo eunt⁷⁶ cubitus quaeque in lectum antea signatum;⁷⁷ ignorante haec omnia filio, sed neque pia foemina quidve mali eventurum sperante aut cogitante quidem.⁷⁸ Verum adolescens totus ardens insania et libidine venit instructus ad rem veneream. Nihil cogitans quid committat aut cum qua rem habeat,⁷⁹ [agatque primum igitur quamvis ignorans cum pia genitrice tam infandum et detestandum facinus machinatur.] Ecce autem quid servat⁸⁰ diabolus: bona mulier accenditur libidine adolescentis,⁸¹ permittit proprium filium suum omnem in se exercere libidinem et procacitatem.⁸² [Sed magis miserandum et lachrimandum, immo execrabile matris facinus cum filio.]⁸³ Sed audi quid sequitur. Filius [iam] peracto negotio [suo] venereo⁸⁴ vadit⁸⁵ in locum suum nihil curans cum

⁶⁴ R: petit [...] morem gerat voluptati, eiusque faciat concubitus.

⁶⁵ M: tandem adolescentis matrem quamvis nescio illo, defertque omnem rem; R: tandem accedit matrem, defert omnem rem

⁶⁶ M: technas quasdam struit

⁶⁷ R, M: redierit

⁶⁸ R: flagitanti; M: flagitauro

⁶⁹ R, M: nec

⁷⁰ R: ille indignas mihi poenas

⁷¹ R: et secutura; M: executura

⁷² R, M: tacite et astute

⁷³ R, M: Sed quis unquam iuvenis laetior

⁷⁴ R: Puella vero

⁷⁵ R: cubitandi; M: concubitandi

⁷⁶ R, M: vadunt

⁷⁷ R: significatum; M: consignatum

⁷⁸ [aut ... quidem: R miss.

⁷⁹ R: committit, aut cum qua

⁸⁰ R: constituat; M: faciet

⁸¹ M: filii

⁸² R: permittit proprium filium omnem in se exercere libidinem

⁸³ R: Heu nefandum facinus filii erga matrem!; M: Heu miserandum facinus...

⁸⁴ M: peracta turpitudine

⁸⁵ R, M: vadens

qua rem habuerit.⁸⁶ Coeterum bona illa mulier⁸⁷ concipit, exponit filiam, occulteque ad educandum⁸⁸ dat alteri vicinae mulieri donec adolescat. Interim filius aliquot annos in regionem longinquus⁸⁹ peregre proficiscitur. Adulta autem iam filia mater eam loco ancillae suscipit. Sed nescit filia⁹⁰ hanc esse matrem suam, [sicut nec quisque hominum de aliquo eorum quae huic foeminae acciderant.]⁹¹ Postea redit⁹² filius domum, cohabitatur ut antea domi⁹³ suae. Sed quid fit? Incipit amare propriam filiam suam et ita diligit illam, ut nunquam desinat [46v] a matre et puella petere ut illam sibi in uxorem det.⁹⁴ Hoc quantum fuerit condolium matri, quilibet procul dubio satis conicere potest, quae ipsa sola scit esse filiam suam et filii sui.⁹⁵ Ducit igitur magnum et irremissibile⁹⁶ peccatum esse, si filio tradat propriam filiam suam, et filii sui sororem in uxorem.⁹⁷ Conatur quantum potest impedire filii⁹⁸ propositum, sed quo magis mater denegat petitem,⁹⁹ tanto magis filius incenditur amore puellae. Cum igitur nihil apud matrem efficere posset,¹⁰⁰ accedit solus ad puellam, agit cum illa de matrimonio, et statim de re inter se conveniunt, promittit unus alteri fidem coniugalem, et ducit hic adolescens suam filiam et sororem in uxorem.¹⁰¹ Hoc factum mater statim¹⁰² resciscit. Tunc incipit illa perturbari animo et affligi doloribus ut cogitat sibi consciscere mortem.¹⁰³ At tandem¹⁰⁴ excussa hac cogitatione diabolica, rediit¹⁰⁵ ad se ipsam et accedit sacerdotem quendam in occulto, cui confiteatur totum hoc peccatum cum magna contritione animi sui, petitque propter deum, ut super hoc nefandum facinus pronunciaretur remissio peccatorum.¹⁰⁶ Sacrificulus quanquam videt contristatam foeminam, nullis Sacrae Scripturae locis consolare poterit, magis eam ad

⁸⁶ M: habuisset

⁸⁷ R: Caeterum bona mulier; M: Illa mulier

⁸⁸ R, M: ad educandum et metriendum

⁸⁹ R: in regiones propinquas; M: in regiones longinquas

⁹⁰ M: puella

⁹¹ M: sicut nec quisquam hominum scivit de aliquo horum, quae huic homini acciderant

⁹² M: rediit

⁹³ R, M: matri

⁹⁴ R, M: a matre/matri et puella petere et efflagitare, quod/ut illa sibi in uxorem detur.

⁹⁵ R: Hic quantus fuerit dolor matris quilibet procul dubio satis conicere potest, cum ipsa sola scit esse filiam sui filii; M: Hoc quantum dolorem matri attulerit, conicite quaeso, cum ipsa sola sciret hanc esse suam filiam filii sui.

⁹⁶ R: irreprehensibile

⁹⁷ M: trahat suam propriam filiam et sororem; R: filio suo daret propriam filiam in uxorem.

⁹⁸ R: impedier filii

⁹⁹ R, M: petitionem

¹⁰⁰ R: apud matrem nihil efficere potest; M: nihil potest apud matrem efficere

¹⁰¹ M: ducitque adolescens filiam suam et sororem uxorem; R: ducit hic adolescens filiam et sororem in uxorem

¹⁰² R, M: mox

¹⁰³ R: incipit perturbari animo et affligi doloribus, ut cogitaret sibi melius esse mortem consciscere; M: et affligi doloribus, ut vix verbis possit comprehendi putatque nihil melius aut totius esse, *quam si mortem sibi afferat fiatque αὐτὸχειρ*

¹⁰⁴ a szövegben áthúzva: attamen; R, M: attamen

¹⁰⁵ R: ex hac cogitatione diabolica reddid ad se; M: excussa hac diabolica cogitatione redit ad se

¹⁰⁶ R: cum magna contritione animi petit propter Deum, ut super hoc nefandum facinus pronunciaretur remissio peccatorum; M: cui confitetur totum hoc peccatum cum magna contritione animi petitque propter Deum remissionem peccatorum huius abominandi sceleris

desperationem provocat, tam nefandum hoc esse peccatum, ut super quo a nullo homine nec possit nec debeat dici absolutio: ideo relinquendum est iudicio Dei.¹⁰⁷ Ea responsione vidua mulier magis animo perturbatur¹⁰⁸ quam antea, cum incerta est de remissione peccati sui.¹⁰⁹ Sed tandem sacerdotis et mulieris consensu tota haec res ad universitatis theologos prolata est. Hoc meo consilio non male consultum [47r] est mulieri.¹¹⁰ Est enim interrogata a doctoribus,¹¹¹ num adolescens [ille] sciret hanc uxorem suam esse filiam et sororem propriam. Tunc respondit foemina,¹¹² excepto Deo et se, neminem hominum hoc scire. Quaesitum est rursus ab ullo:¹¹³ num quidem¹¹⁴ in coniugio existentes convenient inter se?¹¹⁵ Respondit mulier, optimum inter eos esse coniugium et in omnibus optime¹¹⁶ inter se convenire.¹¹⁷ Concluserunt ergo¹¹⁸ non separandum esse coniugium,¹¹⁹ sed magnopere studendum, ne resciscat maritus uxorem esse filiam et sororem suam, et contra¹²⁰ ne uxor resciscat maritum esse fratrem suum et patrem. Ideo praeceptum est mulieri, ut cunctis quibus haec res cognita erat, ne alicui hominum mentionem facerent, donec ambo ex hac vita excederent.¹²¹ Sic postea multis fiducissimis¹²² scripturae locis consolantur mulierem eam absolvunt.¹²³ Coeterum adolescens cum uxore sua in tranquillitate et concordia diu vixit et demum ambo senio confecti pie mortui sunt.

¹⁰⁷ R: Sacrificulus nullis certis sacrae scripturae locis consolari poterat, magis magisque eam ad desperationem provocat. Ait enim tam nefandum esse hoc peccatum, ut super quo a nullo homine nec possit nec debeat dici absolutio. Igitur relinquendum esse iudicio. M: Sacrificulus autem qui consternatam foeminam nullis sacrae scripturae locis consolari poterat, magis eam ad desperationem provocat. Ait enim, hoc esse tam nefandum peccatum, tamque atrox, ut non possit remitti ab ullo homine, sed relinquendum esse iudicio Dei.

¹⁰⁸ R: magis perturbatur

¹⁰⁹ [cum ... sui: M miss.; R: unde incerta esset de remissione peccati

¹¹⁰ R: Sed tamen et sacerdotis et mulieris consensu haec res ad universitatis theologos perlata est, ubi meo iudicio non male consulturum mulieri. M: sed tamen sacerdos mulieris consensu tandem hanc rem ad universitatis theologos defert. Ubi meo consilio non male consultum est mulieri.

¹¹¹ R: primum interrogata, num; M: interrogata primum a dominis, num

¹¹² R: mulier; M: domina

¹¹³ R: quaesitum erat deinde ab ea; M: quaesitum est deinceps rursus ab illa

¹¹⁴ R, M: et

¹¹⁵ R: et se invicem amarent; M: an esset mutuus amor inter coniuges

¹¹⁶ R: pulchre

¹¹⁷ M: respondit optimum inter eos esse coniugium

¹¹⁸ R: concluserunt ergo doctores; M: concluserunt ergo domini

¹¹⁹ R, M: hoc coniugium

¹²⁰ M: econtra

¹²¹ R, M: discederent

¹²² M: suavissimis

¹²³ R: eam a peccatis absolvunt; M: eam absolvunt a peccatis

Magyar Balázs Dávid

*Kálvin János (és Luther Márton?)
házassági és családi életre
vonatkozó elgondolásainak
receptiója Tarpai Szilágyi András
Libellus repudii et divortii
Christiani (1667) című művében**

Bevezetés

Közismert tény, hogy a reformáció kálvini irányának terjedése hazánkban a 16. század közepére oly mértékű előrehaladást tett, hogy a lakosság jelentős része végül a helvét reformáció követője lett.¹ A genfi reformátor, Kálvin János teológiai és nemkülönben etikai hatásának korabeli magyar receptiója azonban komoly egyháztörténeti és jogi problémákat vet fel.² Ugyanis a rendelkezésre álló dokumentumok, így a prédikációk és zsinati feljegyzések alapján nehéz vállalkozás volna nyomon követni, mikor melyik reformátor hatása volt a mérvadó a különböző tanok létrejöttében. „A magyar reformátorok legtöbbje ugyanis sem egyikre, sem másikra nem hivatkozott – holott átültették tanításait –, hanem a sola Scriptura elv alapján csakis a Szentírást idézték. Így egy-egy zsinati végzésből vagy prédikációból kifejtteni, hogy hol melyik svájci reformátor tanításai dominálnak, filológiailag szinte lehetetlen”³ – hangsúlyozta a kutatás egyháztörténeti nehézségeit kiemelve Hörcsik Richárd. Ám a korabeli szertartás-

* A szerző a Bocskai István Gimnázium és Baltazár Dezső Református Általános Iskola (Hajdúböszörmény) etika, hit- és erkölcsstan szakos tanára. A tanulmány a Nemzeti Tehetség Program (NFTÖ) pályázata keretében valósult meg.

¹ Kiss Endre József, „Kínálya nemzet vagy”: *Egyháztörténeti jegyzetek a reformáció korától*, Sárospatak–Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 2016, 45–55.

² Mihály BUCSAY, *Calvins Präsenz in Ungarn = Calvinus Ecclesiae Doctor*, hg. Wilhelm Heinrich NEUSER, Kampen, KOK, 1980, 209–228; Hörcsik Richárd, *Kálvin és a 16. századi Magyarország: Adatok Kálvin 16. századi magyarországi receptiójához*, Theológiai Szemle, 1990/6, 341–348; Révész Imre, *A „kálvinista Róma”*, Theológiai Szemle, 1933–1934/5–6, 75–108.

³ Hörcsik Richárd, *Kálvin 16. századi magyarországi receptiója = Kálvin időszerűsége: Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékeiről és magyarországi hatásáról*, szerk. FAZAKAS Sándor, Bp., Kálvin, 2009, 13–37, itt 15. Vö. még CSEPREGI Zoltán, *Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt*, Egyháztörténeti Szemle, 2011/1, 154–169.

könyvek⁴ és egyházlátogatási feljegyzések⁵ sem adnak kellő felvilágosítást a kérdésben. A téma jogi, illetve jogtörténeti sajátosságairól azonban már Pokoly József *A magyar protestáns házasságjog rövid története 1786-ig* című dolgozatában értekezett. Meggyőződése szerint, noha a hazai protestantizmus képviselői kivétel nélkül egyetértettek a nagy reformátorokkal abban, hogy a házasság nem sákramentum, ezért bizonyos feltételek teljesülése esetén felbontható, a házassági rendelkezések, valamint a menyegzőkkel kapcsolatos ügyek kivizsgálásának módjában már jelentősen különböztek elődeiktől.⁶ Tény, hogy Kálvin szerint az egyház hatásköre csupán a kihirdetés, megkötés, megáldás „jogosítványát” foglalta magában. Ennek hátterében a genfi reformátor azon felismerése állt, hogy a házasság olyan vegyes természetű ügyek⁷ (mixta) rendszere, amely nemcsak az egyház, hanem a polgári hatóság illetékességéhez is tartozik. Ebben a kérdésben tehát jócskán eltért például Luther Mártontól, aki műveiben újra és újra hangsúlyozta: a házasság világi (weltlich Ding) ügy.⁸ S mert a házasság és válás szabályrendszerének jogi kidolgozása Genfben csupán kényszerűségből esett Kálvinra,⁹ számára minden bizonnyal illuzórikus lett volna a tartalmi és formai szempontból önálló „protestáns házasság- és eljárásjog” megteremtése. Nem így református, hitvalló elődeink számára, akik a sajátos történelmi és társadalmi tényezők¹⁰ miatt egy átfogó, egységes „protestáns házasságjog” kimunkálását tartották szükségesnek, amelynek segítségével „a régi katolikus egyház örökébe léptek és épen [sic!] úgy intézkedtek volt házassági ügyekben, gyakorolták a házassági bíráskodást a zsinataikon, illetőleg consistoriumukban”¹¹. Ilyen történeti és egyházjogi előzmények után fogalmazódott meg Tarpai Szilágyi András (1624–1682) *Libellus repudii et divortii Christiani*, azaz *Könyvecske a házasság és válás keresztyéni mód-*

⁴ *Beythe István ágendája*, s. a. r., szerk., bev. tan. FEKETE Csaba, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézete, 2014, 12–18; SZABÓ Péter, *Adalékok az erdélyi fejedelmek esküői szertartásaihoz = Fejezetek a magyar művelődés történetéből*, szerk. ZÁVODSZKY Géza, Bp., ELTE TFK, 1992, 13–24.

⁵ Lásd *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek a 16–17. században*, szerk. DIENES Dénes, Bp., Osiris, 2001.

⁶ POKOLY József, *A magyar protestáns házassági jog rövid története 1786-ig*, *Protestáns Szemle*, 1894/1–10, 17–29, 100–122, 162–177, 235–251, itt 24.

⁷ „Ami a családi és a házassági vitákat illeti, mivel azok nem lelki ügyek, hanem a közügyekkel keveredők, a Hatóságra [a városi Tanácsra] tartoznak.” *Genfi Gyülekezeti Rendtartás*, ford. és magy. PÉTER Miklós, Bp., Kálvin, 2012, 31 (82. §).

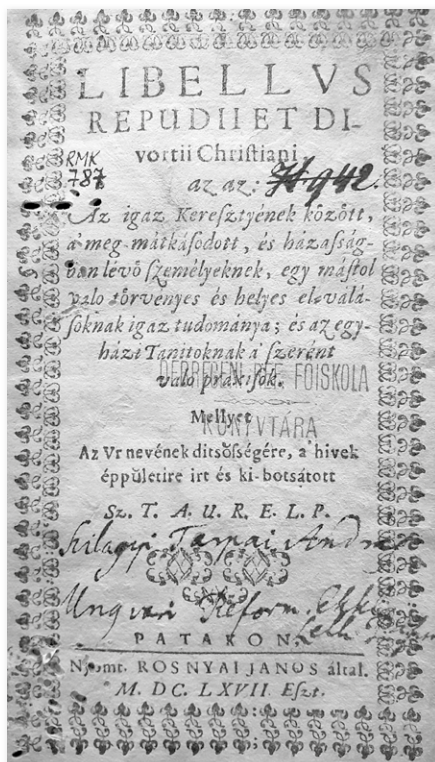
⁸ „[...] az esküvő és a házasság világi ügy, egyáltalában nem illet meg minket, lelkészeket vagy egyházi embereket az a jog, hogy megszabjuk rendjét, vagy intézkedjünk benne, hanem érintetlenül hagyjuk minden város és ország meglévő gyakorlatát és szokását. [...] Az előjárókra és a tanácsosokra bízom, hogy ezt és hasonlókat úgy intézzék és rendezzék, ahogyan nekik tetszik: nem az én dolgom ez.” LUTHER Márton, *Esketési könyvecske az egyszerű lelkészek számára = Luther Márton négy hitvallása*, ford., bev. PRÖHLE Károly, Bp., Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1996², 104–107. Idézet a 104. lapon.

⁹ Kálvin már genfi *Artikulusaiban* (1537) és *Ordonnances-aiban* (1541) is felkérte a Kistanácsot egy átfogó házassági törvénytervezet összeállítására, amelyet végül ő maga készített el. Vö. NAGY Sándor Béla, „Zsinati javaslatok” a genfi egyházban 400 évvel ezelőtt, *Sárospataki Református Lapok*, 1938/33–34, 161–162, 165; 1938/36, 174; 1938/39–40, 191, 195–196; Uő, *Kálvin egyházkormányzati alapelvei a gyakorlatban: Különös tekintettel a genfi egyház 1541. évi ordonnance-aira*, *Theologiai Szemle*, 1959/7–8, 327–341, itt 336.

¹⁰ „A kálvini reformáció hatása csak a teológiában, az elméletek szintjén érvényesült, a történelmi, társadalmi, gazdasági környezet igencsak távol állt a genfi körülményektől. A magyar fejlődés ezért sajátos történelmi utat járt be.” SZATHMÁRY Béla, *Magyar egyházjog*, Bp., Századvég, 2004, 30.

¹¹ POKOLY, i. m., 27.

*járól*¹² című munkája 1667-ben, amelyben a szerző kísérletet tett a bibliai és reformátori alapokon nyugvó egységes „magyar protestáns házasságjog” kidolgozására. Tarpai művét vizsgálva kérdés azonban, hogy a külföldön, azaz Utrecht (1649) és Leiden (1651) városában végzett tanulmányai¹³ során vajon miképpen hatottak rá Luther Márton és Kálvin János házasságjogi és etikai elgondolásai.

1. kép. Tarpai Szilágyi András *Libellus repudii et diuortii Christiani* című műve (1667)¹⁴

A „magyar protestáns házasságjog” Tarpai előtt

Kétségtelen, hogy a korabeli protestánsok a házassági ügyek megítélésakor elsősorban a Szentírás, valamint a hazai egyházi zsinatok rendelkezéseire hivatkoztak. Ilyen volt az óvári (1554) és a második erdődi (1555) zsinat, amelyek alkalmával a házassági eskü mellett a

¹² TARPAI SZILÁGYI András, *Libellus repudii et diuortii Christiani: az az az igaz keresztények között, a' megmátkásodott és házasságban lévő személyeknek egy másol való törvényes és helyes elválásoknak igaz tudománya és az egyházi tanítoknak a' szerént való praxisok [...]*, Patak, Rosnyai János, 1667 (RMNy 3388). Modern kiadásban: Úő, *Könyvecske a házasság és válás keresztényi módjáról*, s. a. r. HORVÁTH Csaba Péter, bev. PETRŐCZI Éva, Bp., Fekete Sas – KRE Puritanizmuskutató Intézet, 2012.

¹³ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Sajtóosztálya, 1977³, 622.

¹⁴ Fotó: Oláh Róbert, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára.

házassági akadályok, a kihirdetés, valamint a válóperek kérdéskörének kibontására is sor került.¹⁵ Ekkor alakult ki a parciális (egyházmegyei ülés) és a generális (egyházmegyéi ülés) zsinatokon a házassági kötelek érvényességét, az ideiglenes elváltat vagy a végleges felbontást vizsgáló perek eldöntésének egyházi gyakorlata is.¹⁶ Röviddel ezt követően a hazai protestantizmus két ágra szakadt, ezért a reformátusok Melius Juhász Péter (1532–1572) irányításával¹⁷ önállóan dolgozták ki a híres *Debrecen-Egervölgyi Hitvallást* (1562), amelyben inkább Bullinger és Melanchthon, mint Kálvin teológiája érezte hatását.¹⁸ Ily módon a korai „protestáns-református házasságjog” kodifikálására „Kálvinnak személyes hatása nem volt ugyan, de a gerinc megszilárdulásában mégis már a hatvanas évektől folyvást növekvő része van az ő tanításának és szellemének”.¹⁹ Mindazonáltal, a *Hitvallás* egyezést mutat a genfi reformátor elgondolásaival abban a tekintetben, hogy a házasságot egy olyan különleges vegyes jogi gyakorlatnak, azaz mixtának tekintette, amely Isten bölcs rendelkezésén nyugszik. A házasság életkorára (Kálvinnál: leányok: 18, fiúk: 20 év) nézve pedig úgy rendelkezett, hogy „a férjesülni képes leányokat 13 éven felül férjhez adjuk, 12 éven alul nem, a férfiak házassági összeesketését pedig a 18-dik éven felül parancsoljuk”.²⁰ A házassági akadályok (például már létező házasság, tehetetlenség, tévedés, rokonság) megállapítása mellett azonban szükségesnek bizonyult az elválás okainak taxatív kimunkálása is, amelynek során – Pokoly szavait idézve – „Melius odáig ment, hogy szerinte minden oly büntény esetében, melyre a szentírás halált szab, a házasság felbontható, ha csak a házasság maguk nem akarták tovább folytatni a házasságot”.²¹ Tény, hogy Kálvin csupán a házasságtörés (divortio) és a hűtlen elhagyás (desertio) esetét tekintette olyan jogkeletkeztető ténynek, amely a házasság felbontását eredményezhette.²² Ezzel szemben, a *Hitvallás* már nyolc esetben tartotta igazolhatónak a válást: (1.) házasságparázsnalkodása, (2.) vérség és rokonság tiltott fogban, (3.) tehetetlenség, (4.) valláskülönbség, (5.) hűtlen elhagyás, (6.) házastárs megölésének szándéka, (7.) titkos házasságkötés, valamint (8.) erőszak, nőrablás.²³ Noha Melius alig egy esztendővel későbbi (1563) szertartási tanításai ugyancsak nyolc válóokot listáznak, mégis jelentős eltérés, hogy a vérségi és rokonsági fokozatok külön megnevezése helyett az egyik fél „haláláról”, a titkos házasság

¹⁵ *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, összegyűjt., ford., jegyz. Kiss Áron, Bp., Magyarországi Protestánsok – Franklin, 1881, 39.

¹⁶ Vö. *A Küküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései*, I, 1638–1720, szerk. BUZOGÁNY Dezső, Ósz Sándor Előd, Tóth Levente, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2008, 6–7.

¹⁷ Bővebben lásd KATHONA Géza, *Méliusz Péter és életműve = A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967, 105–192; NAGY Barna, *Méliusz Péter művei = uo.*, 195–301.

¹⁸ BUCSAY Mihály, *Bullinger Henrik teológiája és igehirdetése a Decades tükrében*, Theologiai Szemle, 1961/9–10, 283–289; Uő, *Bullinger Henrik gondolatainak kisugárzása Magyarországon, különösen Méliusz Juhász Péter teológiájában*, Theologiai Szemle, 1975/9–10, 284–291; Kiss Endre József, *Bullinger a Tiszáninnen*, Collegium Doctorum, 2005/1, 131–143.

¹⁹ Révész Imre, *Magyar református egyháztörténet*, I, 1520 tájától 1608-ig, Debrecen, Városi és Tiszántúli Ref. Egyházkerület, 1938, 125.

²⁰ *A XVI. században tartott, i. m.*, 171.

²¹ POKOLY, *i. m.*, 101.

²² Vö. *Genfi Gyülekezeti, i. m.*, 39–44 (122–135. §).

²³ *A XVI. században tartott, i. m.*, 169–170.

sággkötések elhagyásakor pedig inkább a „nagy korkülönbségről” olvasunk.²⁴ A *Canones, azaz: az egyházi reguláknac életének, tisztinek, és tisztességes magoartásánac Regulái* című, több vármegye protestánsainak rendjére vonatkozó szabályzatot nem sokkal a *Hitvallás* után, 1595 táján fogalmazták meg.²⁵ Ez Kálvin tanításait hazánkban lutheránus részről „gazdagítva” már nemcsak a szüzesség hiánya és a gyógyíthatatlan betegségek, hanem a jegyesek perlekedése miatt is legitímálta a törvényesen megkötött eljegyzés felbontását,²⁶ de erről is az egyház döntött.²⁷ A házasulók életkorával kapcsolatban megjegyezte: a lelkész „[a] korra nézve nagyon különbözöket ne adja össze. Tizenégy esztendő alatti leányt ifjúval, és idősb férfit tizenhat éven aluli leánnyal meg ne eskesse”.²⁸ Később, a hazai protestáns házassági „jogalkotásban” azonban áttörést hoztak az ún. *Geleji Kánonok* (1649). A törvénykönyv LXV–LXXIV. kánonjai mélyrehatóan foglalkoztak a házastársak összeesketésével, a rokonsági fokozatokkal²⁹ mint házassági akadályokkal, a menyegzőkkel, valamint a válókokkal.³⁰ A szükséges életkor leányok esetében a 14., a fiúknál pedig a 18. életév betöltése volt, de a menyegzők gyermeknemzésre irányuló célja miatt nagy figyelmet fordítottak a korkülönbség vizsgálatára is.³¹ A házassági elválás kérdéséről a LXXI–LXXIII. kánonok emlékeznek meg, amelyek alapján válásra kerülhetett sor (1.) hűtlen elhagyás,³² (2.) valláskülönbség,³³ valamint (3.) házasságtörés esetén, hiszen „[a] nősparáznaság a Krisztus ítélete szerint felbont minden házasságot”.³⁴ Az ártatlan fél azonban csakis oly módon köthetett új házasságot, ha egykori hitvestársát paráznaság miatt bíróság elé állította, hiszen enélkül a bűn „az Isten ama nyílt parancsa ellenére: a parázna férfi és asszony meghaljon, büntetlen maradna”.³⁵

Kálvin (és Luther?) recepciója a *Libellus repudiíban*

Hazánkban az egyik legkorábbi, már bizonyosan a genfi reformátor örökségéből táplálkozó, házasságjoggal és etikával kapcsolatos munka Tarpai *Libellus repudii* című könyvecskéje volt,³⁶ amelynek vizsgálata igazolni látszik Hörcsik Richárd állítását, miszerint a

²⁴ *Pathai István református szertartási könyvecskéje (1617) Melius Juhász Péter szertartási tanításaival (1563)*, szerk. FEKETE Csaba (megjelenés alatt). Tisztelettel köszönöm Fekete Csabának, hogy a rendelkezésemre bocsátotta kéziratát.

²⁵ 1. kiadása 1630-ban (RMNy 1457).

²⁶ Vö. *Genfi Gyülekezeti, i. m.*, 34 (95–96. §).

²⁷ ZSILINSZKY Mihály, *A magyarbani protestáns egyház története*, Bp., Athenaeum, 1907, 229. „A házassági pereket az Isten igéjéből és a természet törvényéből kell elintézni. A lelkész hivatalból szóljon hozzá”. *Uo.*

²⁸ *Uo.*

²⁹ BÁRTH Dániel, *Esküvő, keresztelő, avatás*, Bp., MTA–ELTE Folklor Szövegelemzési Kutatócsoport, 2005, 70.

³⁰ *Egyházi kánonok, melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánataihoz képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbeszedett* [sic!] *Geleji Katona István*, szerk., ford. Kiss Áron, Kecskemét, Szatmári Református Egyházmege, 1875, 33–39.

³¹ *Uo.*, 36. (70. §)

³² *Uo.*, 38. (73. §)

³³ *Uo.* (72. §)

³⁴ *Uo.*, 36. (71. §)

³⁵ *Uo.* (71. §)

³⁶ PETRÓCZI Éva, *Kálvin magyar puritán tanítványa: Tarpai Szilágyi András*, Collegium Doctorum, 6, 2010, 70–76; Uő, *Házassági-válási kódex – puritán módra: Tarpai Szilágyi András: Libellus repudii et divortii Christiani (1667)*, Collegium Doctorum, 7, 2011, 49–55.

kora újkori protestánsok a nagy reformátorok (Luther, Kálvin, Zwingli) helyett inkább a Szentírás és a hazai zsinatok tekintélyére hivatkoztak.³⁷ Mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy amíg Luther és Melancthon műveit egyszer sem, addig a különféle zsinati végzéseket hét esetben is figyelembe vette Tarpai.³⁸ Munkáját olvasva azonban kimutatható az is, hogy Kálvin házassági és családi életre vonatkozó elgondolásait – a *Libellus*nak köszönhetően – Magyarországon a legtöbbször bizonyára Béza Tódor (1519–1605) tolmácsolásában ismerték meg.³⁹ Ugyanis Tarpai művében Kálvinra⁴⁰ csupán három, Bézára⁴¹ pedig mindösszesen nyolc alkalommal hivatkozott. Kálvin művei közül nem az *Institutio*, hanem a bibliakommentárok, Béza esetében pedig a *Tractatio de repudiis et divortiis: in qua pleraeque de causis matrimonialibus (quas vocant) incidentes controversiae ex verbo Dei deciduntur*⁴² (1569) című értekezés került Tarpai érdeklődésének homlokterébe. A reformátorokra történő utalások összehasonlító vizsgálata ellenben meglepően kevés lehet, hiszen Tarpai három alkalommal is úgy hivatkozott Béza művére,⁴³ hogy valójában a Kálvin teológiájában és az *Ordonnances Ecclésiastiques* különböző változataiban (1541, 1561) gyökerező egyházi gyakorlatra, azaz a *Genevensis Ecclesiae Constitutiones*ra tekintett, mondván: „Így van ez Genevában, azt írja Th. Beza”.⁴⁴ A Béza művének születésekor érvényben lévő 1561-es *Ordonnances*ról azonban tudvalevő, hogy házasságjogi rendelkezéseinek háttérében Kálvin *Projet d’ordonnance sur les Mariages*⁴⁵ elnevezésű tervezete állt, amelyet 1545. november 10. és 1551. május 1. között a városi képviselők többször is megvitattak, de az „csak az 1561-es teljes revízió alkalmával került bele a Rendtartásba 80–135. számú szakaszokként az *Ordonnances* legterjedelmesebb részét képezve”⁴⁶ – ahogyan azt Péter Miklós hangsúlyozza. Kálvin törvényjavaslata azonban az 1561-es *Ordonnances Ecclésiastiques* elfogadásáig írott szokásjogként érvényesült Genfben és környékén.⁴⁷ Ily módon a Kálvinra történő hivatkozások száma azonnal hatra növekszik. Ám Tarpai *Ordonnances*ra való utalásainak másik érdekessége, hogy saját jegyzetei szerint a *Genevensis Ecclesiae Constitutiones* direk-

³⁷ HÖRCSIK, *Kálvin 16. századi magyarországi recepciója, i. m.*, 15.

³⁸ TARPAI, *Könyvecske a házasság, i. m.*, 92, 138, 140, 145–147, 149. Tarpai minden alkalommal a *Geleji Kánonokra* (1649) hivatkozott.

³⁹ HÖRCSIK, *Kálvin 16. századi magyarországi recepciója, i. m.*, 18. Vö. még BUCSAY Mihály, *A tarcali zsinatok és a Tarcal-Tordai Hitvallás jelentősége*, Református Egyház, 1964/7, 149–152.

⁴⁰ TARPAI, *Könyvecske a házasság, i. m.*, 94, 106, 146.

⁴¹ *Uo.*, 81, 89, 97, 106, 108, 137, 145.

⁴² Theodorus BEZA, *Tractatio de repudiis et divortiis: in qua pleraeque de causis matrimonialibus (quas vocant) incidentes controversiae ex verbo Dei deciduntur*, Geneva, Jean Crespin, 1569. További kiadások: 1573, 1587, 1591, 1610. Petrőczy Éva tanulmányában meggyőzően érvelt amellett, hogy Tarpai Béza művének 1651-es, Franciscus Moyardus-féle kiadását használta. Állítását igazolja az a tény, hogy Tarpai ekkor (1651) éppen Leidenben tanult. Vö. PETRŐCZI, *Házassági-válási kódex, i. m.*, 13.

⁴³ TARPAI, *Könyvecske a házasság... i. m.*, 137, 145.

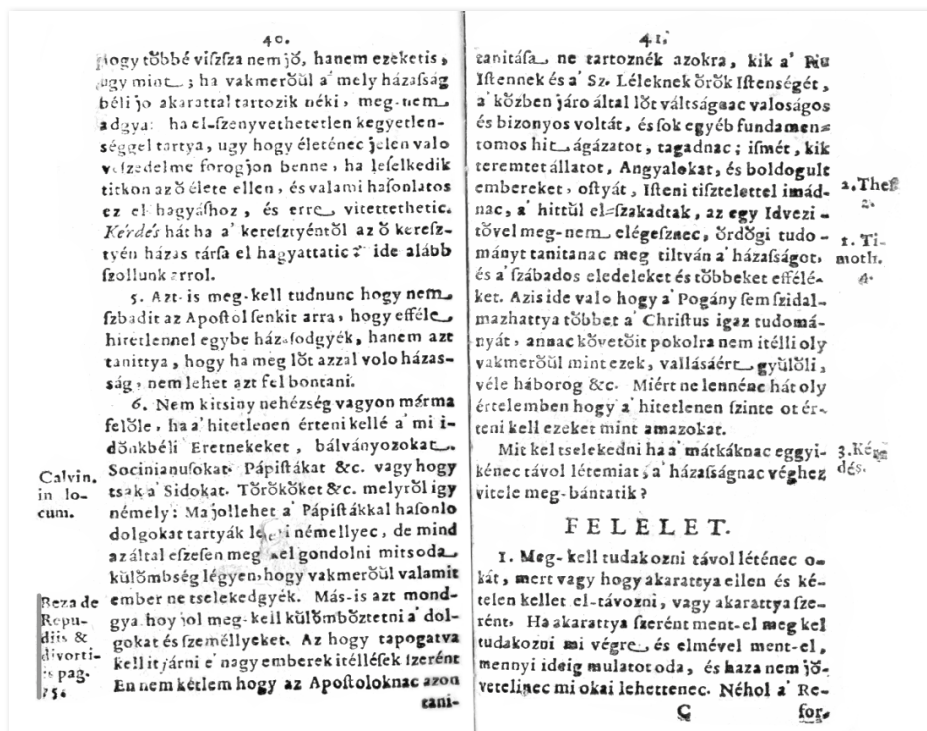
⁴⁴ *Uo.*, 137.

⁴⁵ *Ioannis Calvinii opera quae supersunt omnia*, ed. Guilielmus BAUM, Eduardus CUNITZ, Eduardus REUSS, I–LIX, Brunsviga, apud C. A. Schwetschke et Filium, 1863–1900. (A továbbiakban: CO.) A tervezetről lásd CO, X, 33–44.

⁴⁶ *Genfi Gyűlekezeti, i. m.*, 65.

⁴⁷ CO, X, 91–124.

tíváit Béza háromkötetes *Histoire ecclésiastique des Eglises réformées au royaume de France*⁴⁸ (1580) című munkája nyomán idézte. Bár kétségtelen, hogy ebben a kései művében Béza Genf városáról és a helyi egyházzól legalább tizenöt esetben tett említést,⁴⁹ olybá tűnik, hogy a megnevezett egyházi rendszabályokat Tarpai sokkal inkább Béza másik értekezése, a *Tractatio de repudiis et divortiis* alapján idézte (3–6. képek). Tarpai értekezésének hivatkozási jegyzékét összeállítva azonban hiba volna arra következtetésre jutni, hogy a *Genevensis Ecclesiae Constitutiones* rendelkezéseit leszámítva csupán öt alkalommal mértett Béza traktátusából, ugyanis a művek szerkezete és a felhasznált, szemléltető ábrák között is megannyi hasonlóság ismerhető fel. Annak ellenére igaz ez, hogy Tarpai csupán egy esetben idézte (2. kép) pontos oldalszám-megjelöléssel Béza *Tractatio de repudiis et divortiis* című művét.

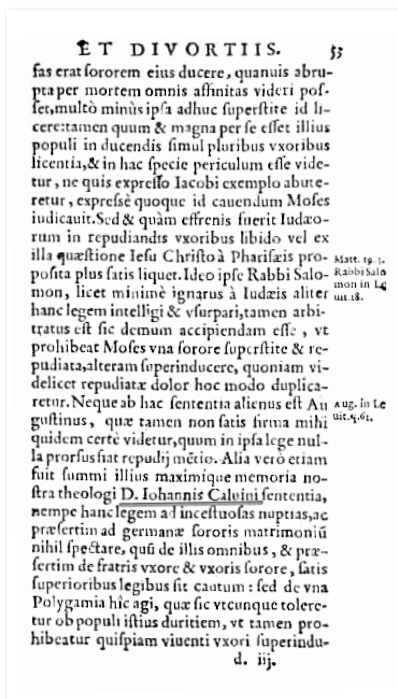
2. kép. Tarpai pontos hivatkozása Béza *Tractatio de repudiis et divortiis* című munkájára⁵⁰

⁴⁸ Théodore de BÈZE, *Histoire ecclésiastique des Eglises réformées au royaume de France*, I–III, Genève, Jean de Laon pour Louis Du Rozy, 1580².

⁴⁹ *Uo.*, I., 23, 33, 49, 53, 101, 102, 199, 216, 219, 297, 306, 337, 381, 615, 768.

⁵⁰ Fotó: Oláh Róbert, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára.

Összességében tehát kijelenthető, hogy Tarpai előszeretettel merített Béza Tódor házasságtanából. Béza 1569-es traktátusában elsősorban a Szentírás (kb. 115 db), valamint az egyházatyák (Cyprianus: 4,⁵¹ Tertullianus: 2,⁵² Augustinus: 39⁵³ db) és a zsinatok (lateráni: 14,⁵⁴ trienti zsinat: 3⁵⁵ db) teológiai-etikai hagyatékára hivatkozott, mialatt – Tarpaihoz hasonlóan (!) – egy alkalommal sem tett említést Luther tanításairól. A híres Luther-tanítvány, Melanchthon is csupán egy esetben jutott szóhoz.⁵⁶ Ám Béza művének tartalmi elemzése során hangsúlyozni kell azt is, hogy a szerző sokkal inkább a Kálvin által kialakított egyházi gyakorlatra, mint a reformátor konkrét műveire hivatkozott, hiszen „Johannis Calvini” vonatkozó nézete, véleménye csupán egy alkalommal került említésre (7. kép), csakúgy, mint Kálvin ellenfele, Sebastian Castellio és az anabaptizmus (8. kép).

7. kép. Béza egyetlen hivatkozása Kálvin tanításaira a *Tractatio de repudiis et diuortiiis* (1610^s) című művében

⁵¹ Theodorus BEZA, *Tractatio de repudiis et diuortiiis: in qua pleraque de causis matrimonialibus (quas vocant) incidentes controversiæ ex verbo Dei deciduntur*, Geneva, Vignon, 1610, 92, 107, 132, 184.

⁵² *Uo.*, 4, 133.

⁵³ *Uo.*, 34, 53, 103, 106–110, 115–119, 121, 128, 132–135, 145–146, 148, 158–162, 165, 170–172, 174, 193, 236, 240.

⁵⁴ *Uo.*, 7, 9, 38, 81, 91, 97, 110, 146, 163.

⁵⁵ *Uo.*, 112, 147, 252.

⁵⁶ *Uo.*, 88.

rectè mihi facere videri, qui si modò probè conſtet, minimè ad illud conſent, ſed Magiſtratu in primis indicant. Hoc autem facere matrum vel vxorem præcipuè decet, ne dum præpoſtera charitate alienum peccatum fouent, iuſtam lenocinij ſuſpicionem incurrant.

Obiect. 1.
Refut. Ergo, inquires, non licebit priuatam iniuriam condonare? Reſpondeo, non modò id licere, verùm etiam faciendum præcipi. Sed præterquàm quod in ejuſmodi criminibus maior eſt Reipub. quàm noſtri ipſius habenda ratio, errat meo quidem iudicio vehementer, nec procul abeſt ab Anabaptiſmo, quiſquis cum Sebastiano Caſtallione putat non poſſe nos abſque odio vel malo iniuriæ vindicandæ affectu Magiſtratu fontes indicare, aut in eſtiam noſtrum apud iudicem perſequi. Itaque nihil ad rem ſpectant quæ de Chriſtiana in condonandis iniuriis facilitate hoc loco à non nullis inculcantur. Nam certè Chriſtiana charitas malis non fauet.

Obiect. 1.
Mat. 1. 19.
Refut. Obiicitur tamen Iosephi exemplum, qui clam voluerit Mariam ſponſam, quam grauidam deprehenderat, dimittere, eoque nomine vt *Mixto*, id eſt, vir probus, neque ſui iuris tenax, commendetur. Reſpondeo Iosephum feciſſe quod probum virum decebat, quum in re dubia quàm moderatiſſimum conſilium eſt ſequutus. Ea enim erat procul dubio Mariæ ſanctimonia vt adulteram eſſe Iosephus ſibi perſuadere non poſſet, tamen

8. kép. Sebastian Castello és az anabaptizmus említése a *Tractatio de repudiis et divortiiis* (1610⁵) című műben

Kálvin (és Luther?) tanításai a *Libellus repudiūban*

Tarpai, művének kezdetén, az Ubrési Pálnak címzett ajánló levélben világossá tette: nemcsak a pápisták támadásai miatt látott hozzá a mű elkészítéséhez, hanem azért is, mert a „reformátusok” közül is „sokan vadnak, kik e [házasságjogi] tudományban gyengék lévén [...], mivel nem mindenki tehet szert a ritka és drága könyvekre”.⁵⁷ Ezt követően pedig Kálvin tanításaival egyezően hangsúlyozta: a házassági ügy mint „mixta” különlegességét az adja, hogy „sem nem csupán egyházi, sem nem külső polgári társasághoz való”.⁵⁸ Tarpai tehát nem fogadta el Luther nézetét, miszerint a házasság világi ügy volna. Rátérve a fő tárgyra, a genfi reformátor 1561-es *Ordonnances*ának rendelkezéseivel⁵⁹ egyezően előadta, hogy igencsak szükséges a „házasulandó személyeknek [...] felhirdettetések”,⁶⁰ hiszen a házassági akadályok mellett „alkalmatlan dolog az, [...] [ha a jegyesek] az eklézsiának tudása kívül kötelezik magokat”⁶¹ a házasságra. A mátkásodás alkalmával szükséges volt a közös elhatározás, valamint a tisztességes tanúk jelenléte, csakúgy, mint Kálvin

⁵⁷ TARPAI, *Könyvecske a házasság, i. m.*, 68.

⁵⁸ *Uo.*, 69.

⁵⁹ Vö. *Genfi Gyülekezeti, i. m.*, 31 (80. §).

⁶⁰ TARPAI, *Könyvecske a házasság, i. m.*, 71.

⁶¹ *Uo.*, 73.

esetében, aki „rendes és megbízható emberek jó és biztos tanúságtételét”⁶² hangsúlyozta. A második részben Tarpai azt tisztázta, hogy a nem megfelelő életkor (leányok: 13., fiúk: 15/16. életév⁶³), vérségi, rokonsági kapcsolat és alattomoság mellett, a tévedés és kényszerítés esetén tett ígéret is semmis.⁶⁴ Az életkor meghatározásánál azonban a genfi rendszabályok alapján a leányoknál a 14., a fiúknál pedig a 18. életév elérését is figyelembe vette.⁶⁵ Ám az 1561-es *Ordonnancesok* valójában a leányok esetén 18., a férfiuknál pedig a 20. életév betöltését követelték meg. Az eltérés bizonyára annak köszönhető, hogy a szabálygyűjteményben Kálvin elsősorban a nagykorúvá lett személyek önálló, atyai engedély nélküli házasságkötéséről írt, ezért olybá tűnik, hogy a szülői hozzájárulással kötött menyegzők esetén volt a szükséges életkor a leányoknál 14., a fiúknál pedig a 18. életév. Nem véletlen, hogy Kálvin egykor a Kistanács elé idézte szolgatársát, Henri de la Mare-t, aki megáldotta egy 11 éves fiú és egy 7 éves leány házasságkötését.⁶⁶ Luther esetében a házasságkötéshez szükséges életkor a leányok esetén a 15./16., a férfiaknál pedig a 20. esztendő betöltése volt.⁶⁷ Látható, hogy a két reformátor gondolkodása ezen a ponton is eltérést mutat, hiszen amíg a vidéki élthez szokott⁶⁸ Luther a leányok esetén már egészen fiatal korban megengedte a házasságkötést, addig a népes városállamban élő Kálvin az önálló házasságkötés esetén megkívánta a 18. életév betöltését.⁶⁹ Ugyanakkor felettébb érdekes, hogy a kölcsönös beleegyezésnél Tarpai elégségesnek tartotta a hallgatást mint „ráutaló magatartást”,⁷⁰ és hogy nem emelt kifogást azon menyegzők ellen, amelyeket tartós együttélés előzött meg,⁷¹ noha Kálvin 1561-es *Ordonnances*ában kifejezetten tiltotta az effajta házasságkötéseket, mondván: „[a] jegyesség egész ideje alatt a párok egyáltalán ne lakjanak együtt házastársakként”.⁷² A bortól mámorosan és „kóros elmeállapotban” tett fogadalom esetén azonban már megkívánta e tényezők közrehatásának részletes vizsgálatát. A borivásból fakadó komolytalanság és könnyelműség okán tett házassági ígéretetek⁷³ már Kálvint is élénken foglalkoztatták, aki a Gen 9,18–21 alapján tartott igehirdetésében

⁶² *Genfi Gyülekezeti, i. m.*, 35 (101. §).

⁶³ TARPAI, *Könyvecske a házasság, i. m.*, 145.

⁶⁴ *Uo.*, 74–76. Vö. *Genfi Gyülekezeti, i. m.*, 32 (86–88. §).

⁶⁵ TARPAI, *Könyvecske a házasság, i. m.*, 145.

⁶⁶ William G. NAPHY, *Calvin and the Consolidation of the Genevan Reformation*, Louisville–London, Westminster John Knox Press, 2003², 61.

⁶⁷ „wage es danach in Gottes Namen und greife zur Ehe ein Jüngling aufs späteste, wenn er zwanzig, ein Mägdlein, wenn es gegen fünfzehn oder achtzehn Jahre alt ist”. Martin LUTHER, *Vom ehelichen Leben = Luther Deutsch: Die Werke Martin Luthers in neuer Auswahl für die Gegenwart*, VII, *Der Christ in der Welt*, hg. Kurt ALAND, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1967, 284–307, itt 306.

⁶⁸ Alister E. McGRATH, *Kálvin: A nyugati kultúra formálódása*, ford. NAGY Mónika Zsuzsanna, Bp., Osiris, 1996, 246.

⁶⁹ „Nőtlen és hajadon ifjak esetében, ha atyáik élnek, ezek beleegyezése nélkül nem köthetnek házasságot, ha csak el nem érték a nagykorúságot, nevezetesen a fiú a húsz évet, a leány a tizennyolcat”. *Genfi Gyülekezeti, i. m.*, 32 (83. §).

⁷⁰ A hallgatást abban az esetben tekintette Tarpai házasságkötésre irányuló ún. „ráutaló magatartásnak”, ha a hallgatás létrejöttét nem fenyegetés vagy testi erőszak előzte meg. TARPAI, *Könyvecske a házasság, i. m.*, 79.

⁷¹ Ha a házasságkötési szándék létrejöttét „szabad akarat szerint való testi egyesülés, vagy hosszú ideiglen való együttlakás követi, helyes léssen a házasság.” *Uo.*, 80.

⁷² *Genfi Gyülekezeti, i. m.*, 36 (104. §).

⁷³ *Uo.*, 32 (85. §).

többek között így fogalmazott: a részegesek „az erős vagy éppen a heves bortól elázottan könnyelmű házassági ígéretet tesznek, meggyalázva ezzel a házassági szövetség komolyságát. [...] De ami a legrosszabb, vannak olyanok is, akik részegségükben a feleségük vagy atyjuk életére törnek, s úgy elvágják a torkukat, mint egy közönséges csirkének [...] mert hiszen képtelenek különbséget tenni jó és rossz között”.⁷⁴ A házassági ígéret esetén Tarpai, a kánonjoghoz hasonlóan, különbséget tett a jövő (eljegyzés) és a jelen időre (házasságkötés) vonatkozó akarat-kijelentés között, hiszen csak a jelen idejű nyilatkozat hozza létre a házasságot. Az eljegyzés formájában tett házassági ígéretet Tarpai „elég okkal” felbonthatónak vélte, csakúgy, mint Kálvin, aki a nemi „érintetlenség hiánya”, valamint a különféle gyógyíthatatlan ragályos betegségek esetén vélte igazolhatónak az eljegyzés felbontását.⁷⁵ Az eljegyzés során Tarpai lehetőséget látott arra, hogy a felek a végső döntés (házasságkötés) előtt „tovább való gondolkodásra vegyen[ek] időt és alkalmatosságot”, hogy ígéretüket esetleg megváltoztassák.⁷⁶ Ez a gyakorlat azonban nem érvényesült Kálvin házasságjogában, hiszen az 1561-es *Ordonnances* értelmében az eljegyzés után hat héten belül kötelező volt a menyegző megtartása, különben a felek a Konzisztórium elé kerültek, ahol megintésben részesültek, végső esetben pedig az „egyházi bíróságot” felügyelő Kistanács kényszeríthette ki a házasságkötést.⁷⁷ Tarpai az eljegyzés vérségi és rokonsági akadályait⁷⁸ feltárva érkezett el a házasságkötést megghiúsító hűtlen elhagyás kérdésköréhez, amelynek tárgyalása során háromszori felhirdetetés után jónak látta a magisztrátus felszabadító rendelkezését.⁷⁹ Tarpai ebben a kérdésben is egyezést mutat Kálvin meglátásaival, aki például a „csaló és rosszhiszemű férjek” távozását három vasárnap rendelte kihirdetni, úgy, hogy a határidőnek hat hetet szabott meg.⁸⁰ Művének harmadik részében emlékezett meg Tarpai a visszafogott menyegzői lakodalmak⁸¹ és az elválás kérdéséről. A pogányok, valamint a zsidók gyakorlatát visszautasítva, Kálvin útmutatásait követve csupán két esetben legitímálta a válást, nevezetesen a parázناسág és hűtlen elhagyás esetén.⁸² Hiszen mindig is „[e]zek voltak a Szentírás szerént az igaz és valóságos elválásnak okai. De a pápisták ezaránt is sem magok nem nyugosznak, sem minket nyugodni nem hagynak”.⁸³ Így Tarpai bibliai alapon utasította vissza Pázmány Péternek állítását, miszerint

⁷⁴ Préd. Gen 9,18–21. (Préd. 43.) = John CALVIN, *Sermons on Genesis: chapters 1:1–11:4*, trans. Rob Roy MCGREGOR, Edinburgh, The Banner of Truth Trust, 2009, 767–781, itt 779. (Az idézeteket itt és a továbbiakban a saját fordításomban közlöm.) – Lásd még MAGYAR Balázs Dávid, *Fragmentumok Kálvin János társadalmi etikájához: Az alkohol- és ételfogyasztás, tánc, valamint a szerencsésjáték teológiai-etikai minősítése a reformátor kommentárjaiban és igehirdetéseiben = Hittel és humorral: Tanulmánykötet Hörcsik Richárd 60. születésnapja alkalmából*, szerk. BARÁTH Béla Levente, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2015, 57–82.

⁷⁵ *Genfi Gyülekezeti, i. m.*, 34 (95. §).

⁷⁶ A gyermekkorban tett esküvés serdülteként megerősítendő. TARPAI, *Könyvecske a házasság, i. m.*, 82–83.

⁷⁷ *Genfi Gyülekezeti, i. m.*, 35 (98. §).

⁷⁸ TARPAI, *Könyvecske a házasság, i. m.*, 83–102.

⁷⁹ *Uo.*, 108–109.

⁸⁰ *Genfi Gyülekezeti, i. m.*, 40 (125. §).

⁸¹ „Azt kívánjuk [...], ne legyen mocsok a miéink lakodalmában, hanem mértékletes évs-ivás”. TARPAI, *Könyvecske a házasság, i. m.*, 148.

⁸² *Uo.*, 122–140. Gelejjel ellentétben, Tarpai meddőség esetén sem engedélyezte az elválást. *Uo.*, 142.

⁸³ *Uo.*, 114.

a kálvinista prédikátorok csupán „három-négy forintért a házasságukat egymástól”⁸⁴ elválasztják. Luther és Kálvin tanításaihoz, valamint a *Geleji Kánonok*hoz hasonlóan pedig a házasságtörők és paráznák (halál)büntetését is a magisztrátus kötelességévé tette, hogy az „ilyen rusnya vétket a keresztyénségnek gyalázatjával el ne szenvedné”.⁸⁵ Mindez jól mutatja, hogy Tarpai, ismét csak Kálvint követve, módfelett szükségesnek látta az egyház és a polgári kormányzat együttműködését házassági ügyekben, különösen bontóperek esetén, amikor a válókok kivizsgálása az „eklézsia”, az egyéb, például vagyoni kérdések tisztázása és „szankciók” alkalmazása (például a házasságtörő fél megbüntetése) pedig a magisztrátus feladata volt.⁸⁶

Végezetül, a reformátorok első (Luther, Kálvin) és második (Béza) nemzedékének házasságjogi tanításait, a kora újkori magyar protestáns zsinatok végzéseit, valamint Tarpai *Libellus repudii et divortii Christiani* című munkáját összehasonlítva izgalmas kérdést vet fel a valláskülönbség mint válóok megítélése. Luther *Az egyház babiloni fogságáról* című munkájában röviden érintette a „divortio”, azaz a válás kérdését is, amellyel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy „[n]yíltan szólva én a válást felette gyűlölöm, s azt, hogy megengedhető volna, kimondani nincs bátorságom”.⁸⁷ Ám módfelett érdekes, hogy a könyv magyar nyelvű fordításának szövegéből, az ún. weimari kiadáshoz képest, hiányzik egy igen fontos részlet. Luther kijelentése ugyanis valójában ez: „Nyíltan szólva én a válást felette gyűlölöm, úgy, hogy számomra egy bigámia kedvesebb volna, mint a válás. De hogy ez megengedhető volna, kimondani nincs bátorságom.”⁸⁸ A hiányzó részlet jelentősége abban mutatkozik meg, hogy az „ut digamiam [sic!] malim quam divortium”⁸⁹ kitétel miatt látható, hogy Luthernek nem annyira a válás, hanem a bigámia helyességét illetően voltak kétségei. E megállapítást alátámasztja az is, hogy röviddel ez után, két olyan jogkeletkeztető tény is felsorolt, amelyek nyomán kieszközölhető a válás.⁹⁰ (1.) A Mt 5,25 alapján nem volt kétséges számára, hogy a házasságtörés felbontja a házasságot. (2.) A hűtlen elhagyás esetén pedig, az örökös megtartóztatást elvetve, nemcsak a válást, hanem az újraházasodást is hasznosnak tartotta, különösképpen, ha a „desertio” óta már eltelt tíz esztendő. Luther roppant gazdag irodalmi hagyatékát vizsgálva azonban kétségtelenül megállapítható, hogy teológiája és etikája az idők folyamán jelentős változáson ment át, hiszen a két évvel későbbi *Vom ehelichen Leben* (1522) című munkájában a felsorolt válókok mellett még további hármat nevezett meg. Ekkor már igazolhatónak tartotta a válást abban az esetben is, (3.)

⁸⁴ *Uo.*, 120.

⁸⁵ *Uo.*, 116. – Vö. „So soll auch heute noch das weltliche Schwert und die Obrigkeit die Ehebrecher töten. Denn wer seine Ehe bricht, der hat sich schon selbst geschieden und ist für einen toten Menschen zu achten”. Martin LUTHER, *Vom ehelichen Leben*, i. m., 290; LUTHER Márton, *Asztali beszélgetések*, ford. MÁRTON László, szerk. CSEPREGI Zoltán, Bp., Luther, 2014, 723–725 (6935. és 6938. sz.); Jean CALVIN, *Komm. Gen* 38,24. = *CO*, XXIII, 499–500.

⁸⁶ TARPAI, *Könyvecske a házasság*, i. m., 150–151.

⁸⁷ LUTHER Márton, *Az egyház babiloni fogságáról szóló könyvecske*, s. a. r., ford., bev. MASZNYIK Endre, Felsőörs, Aeternitas Irodalmi Műhely, 2005, 93.

⁸⁸ Martin LUTHER, *De captivitate Babylonica ecclesiae = D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe*, 6, Weimar, Böhlau, 1888, 559/20–22.

⁸⁹ Helyesen: „ut bigamiam malim quam divortium”.

⁹⁰ LUTHER, *Az egyház babiloni fogságáról*, i. m., 93–94.

ha kiderült, hogy az egyik fél természet szerint alkalmatlan volt a házasságra,⁹¹ (4.) vagy ha az egyik fél, rendszerint a nő, nem teljesítette házastársi-nemi köteleességét,⁹² és (5.) ha a házastársak között kibékíthetetlen ellentét támadt.⁹³ Luther tehát nem említette külön valóokként a valláskülönbséget.

Kétségtelen, hogy Kálvin 1561-es *Ordonnances*ában csak a házasságtörés és a hűtlen elhagyás esetében legitímálta a házasság felbontását, ugyanakkor azonban a rendtartás vonatkozó részét, valamint a Konzisztórium és a Kistanács döntéseit összehasonlítva az is látható, hogy a presbiterek és lelképásztorok nemcsak az *Ordonnances*, hanem a Szentírás útmutatásaira is hagyatkoztak. Erre enged következtetni a fiatal nápolyi nemes, Galeazzo Caracciolo esete, amelyről Robert M. Kingdon monográfiájában olvashatunk.⁹⁴ Caracciolo tehetős feleségét, hat gyermekét, valamint katolikus hitét hagyta maga mögött (1551), és keresett menedéket Genf városában, mert a protestantizmus tanításai szerint kívánt tovább élni. Genfben szoros barátságba került Kálvinnal, miközben mindent megtett azért, hogy szeretteit a városba hívja. Végül hosszú idő után a család tagjai a házasság helyreállítása érdekében Genfben találkoztak újra. Kingdon szerint bizonyára szívszorító pillanat volt, amikor „Caracciolo 12 éves kisfia apja lábai elé borult, megcsókolta, majd könnyes szemmel arra kérte, térjen haza velük Itáliába és a katolikus egyház kebelére”.⁹⁵ A két fél azonban hajthatatlan maradt, ezért Caracciolo, visszatérve Genfbe, a házasság felbontását kérte Kálvintól és a Konzisztóriumtól. Hosszas egyeztetés után, 1559. november 7-én a Kistanács végül nem Caracciolo „hűtlen” elhagyása, hanem az 1Kor 7,15 nyújtotta valláskülönbségen alapuló elhagyás „páli privilégiumának” kiterjesztett értelmezése alapján mondta ki a válást. Habár a per ítéletének tervezetét a zürichi lelkészek, így Bullinger Henrik (1504–1575) is jóváhagyta, a döntés mégis olyan veszélyes jogi precedenst teremtett, amely Pál apostol kereszténynek és pogányok házasságára vonatkozó szavait (hívó és hűtlen) az „elhagyás” kapcsán immár a protestánsok és katolikusok relációjában is érvényesnek vélte.⁹⁶ Mindezek ellenére a valláskülönbség Béza Tódor *Tractatio de repudiis et divortiis* című munkájában határozott jogi és teológiai megalapozást nyert. Jóllehet a válóokok száma nem változott (házasságtörés és hűtlen elhagyás), a valláskülönbség, az „elhagyás” részeként mégis egyfajta relatív önállósággal bíró válóok lett.⁹⁷ Bár Kálvin teológiájának 16. századi magyarországi recepciója nehezen vizsgálható, mégis látható,

⁹¹ „Die erste Ursache [...] wenn Mann oder Weib der Gleidmaßen oder Natur helber untüchtig zur Ehe ist.” LUTHER, *Vom ehelichen Leben*, i. m., 288. Az idézethez lásd *uo.*, 275–304.

⁹² Ebből ered Luther híres mondása, „ha a feleség nem akar, akkor jöjjön a szolgáló”. „Die dritte Ursache für eine Scheidung ist, wenn sich eins dem selbst beraubt und entzieht, daß es die eheliche Pflicht nicht zahlen noch bei ihm sein will. [...] Hier ist es Zeit, daß der Mann sage: Willst du nicht, so will eine andere, will die Frau nicht, so komme die Magd”. LUTHER, *Vom ehelichen Leben*, i. m., 291.

⁹³ „Über diese Ursachen is noch eine: [...] wenn Mann und Weib sich nicht wegen der ehelichen Pflicht, sondern um anderer Sachen willen nicht vertragen”. *Uo.*, 292.

⁹⁴ ROBERT M. KINGDON, *Adultery and Divorce in Calvin's Geneva*, Harvard University Press, Cambridge (MA) – London, 1995, 155.

⁹⁵ *Uo.*

⁹⁶ *Uo.*

⁹⁷ TADATAKA MARUYAMA, *The Ecclesiology of Theodore Beza: The Reform of the True Church*, Genève, Librairie Droz, 1978, 73–76.

hogy a valláskülönbséget már a *Debrecen-Egervölgyi Hitvallás* (1562) és a *Geleji Kánonok* (1649) is valóokként jelölték meg, nem kevésbé Tarpai, aki bizonyára Béza Tódor gyakran idézett házasságjogi elgondolásainak köszönhetően is ezt az álláspontot képviselte.⁹⁸

Összegzés

A tanulmány bemutatta, hogy hazánkban a kora újkorban az óvári (1554) és a második erdődi (1555) zsinat jelentett mérföldkövet a protestáns házasságjogi elgondolások formálódásában. Ezeken az üléseken a házassági eskü mellett a házassági akadályok, a kihirdetés, valamint a válóperek kérdéskörének kibontására is sor került. Röviddel ezt követően került kidolgozásra a *Debrecen-Egervölgyi Hitvallás* (1562), amely szám szerint nyolc valóokot különített el. A házassági ügyek terén nagy változást hoztak az 1649-es *Geleji Kánonok*, amelyek közül a LXV–LXXIV. kánonok mélyrehatóan foglalkoztak a házastársak esketésével, a házassági akadályokkal, a menyegzőkkel, valamint a válóokokkal, amelyek számát háromra „csökkentették”. Mindazonáltal a protestáns házasságjog és etika legfontosabb összegzése ebben a korszakban Tarpai Szilágyi András nevéhez fűződik, aki 1667-ben kiadta a *Libellus repudii et divortii Christiani*, azaz *Könyvecske a házasság és válás keresztyéni módjáról* című munkáját, amely annak ellenére, hogy a genfi hagyományra megy vissza, összesen csak tizenegy esetben utal Kálvin és Béza teológiai-etikai meglátásaira. Az utalások jelentékeny része a *Genevensis Ecclesiae Constitutiones*ra, azaz a „genfi egyház” rendszabályaira vonatkozott. Ám az is kimutatható, hogy Tarpai Kálvin tanításait, valamint a genfi gyakorlatot Béza *Tractatio de repudiis et divortii* (1569) című munkája nyomán ismerte meg. Luther Márton házasságtanáról pedig egy esetben sem tett említést. A reformátorok teológiai hagyatékára való kisszámú utalások bizonyára annak köszönhetőek, hogy protestáns őseink a sola Scriptura elv alapján csakis a Szentírást, valamint a korai zsinati végzéseket idézték. A *Libellus repudii et divortii Christiani* és az 1561-es *Ordonnances* összehasonlító vizsgálata alapján azonban megállapítható, hogy Tarpai a házassági akadályok, a kihirdetés, a felek egybehangzó akarat-kijelentése, a menyegző napjára, valamint a házasság felbontására (válóokok) vonatkozó iránymutatások kimunkálása során figyelembe vette a genfi reformátor Béza által továbbörökített teológiai-etikai hagyatékát.

⁹⁸ TARPAI, *Könyvecske a házasság, i. m.*, 113.

*Protestáns biográfia és hosszú reformáció: Kálvin János latin nyelvű életrajzának 18. századi ismeretlen magyar fordításáról (előtanulmány)**

Bevezető

Huszi László, a kolozsvári Református Kollégium kontrascribája 1758-ban lefordította Kálvin János latin nyelvű életrajzát, amelyet Theodor de Bèze írt. Ez a magyar kézirat soha nem jelent meg nyomtatásban, sőt mindezidáig lappangott, sem az irodalomtörténet-írás, sem az egyháztörténet kutatói, ideértve a magyar Kálvin-szakértőket is, nem szereztek tudomást róla.¹ Jelentősége nem elhanyagolandó, hiszen a reformátor emlékezetének ilyen módon történő megőrzése, esetleg (újra)felfedezése a 18. század közepén egy sor izgalmas kérdést vet fel. Kezdve a kora újkori élettörténet és szentkultusz, illetve hagiográfiai hagyomány összeférhetetlenségétől, a reformátorok emlékezetének biografikus reprezentációjáig, ennek minden poétikai, homiletikai és historiográfiai ellentmondásosságával együtt. Végül kérdés az is, hogy mindez hogyan kontextualizálódik a magyar reformáció történetében és kollektív emlékezetében, milyen megfontolások vezethetnek egy több mint száz éve latinul olvasható szöveg kései 18. századi fordításához, amelyet kizárólag a kézirat irodalmi nyilvánosság fogadott be és (véltetően) terjesztett is.

E kérdések érdembeli megválaszolása, az összes releváns kontextus értő felfejtése meghaladja e dolgozat korlátait és célkitűzéseit. Itt csupán egy folyamatban lévő kutatás részeredményeiről tudok beszámolni. Így aztán ez az előtanulmány arra szorítkozik, hogy bemutató egy eddig ismeretlen forrást, továbbá megjelöl egy lehetséges értelmezési kontextust. Szándékaim szerint egy forráskiadással egybekötött hosszabb írásban majd visszatérek a most csak megelőlegezett kérdésselvetések részletes és érdembeli tárgyalásához.

I. Perzekúció, reformáció és biográfia

A reformáció hívei ellen irányuló 16. századi vallásos perzekúció tanúságtévő szenvedésként való megjelenítése a korszak mártírológiai irodalmában sajátos „reprezentációs

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, illetve az MTA BTK Lendület Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport vezetője. A tanulmány e projekt keretében készült.

¹ Magyar Balázs a Kálvinról szóló terjedelmes tanulmányában külön kitér az irodalmi Kálvin-portréra, de nincs tudomása erről a kéziratról. MAGYAR Balázs, *Johannes Calvinus portré(k): Kálvin ábrázolások, fontosságaik, teológiájuk és problematikájuk = Kálvin kútjából merítve*, szerk. GAÁL Botond, KOVÁCS Ábrahám, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2009, 174–177.

krízist” idézett elő. Ugyanis az ún. mártírológiai elbeszélésnek (*récit martyrologique*)² úgy kellett „hiteles” és a közösségi emlékezetet tápláló narrációkat megalkotni, hogy nem hagyatkozhatott a középkori hagiográfia korpuzára, illetve poétikai és homiletikai eszköztárára, továbbá élesen el kellett határolnia önmagát a reformáció által tagadott szent- és ereklyekultusz minden vonatkozásától. Catharine Randall Coats a hagiográfiai és mártírológiai írásmódok szétválásaként írja le ezt a folyamatot, amelynek lényegét a középkori *szent* és a kora újkori protestáns *mártír*, illetve *konfesszor* közötti teológiai és reprezentációs ellentét feszültsége adja.³ A középkori szent és a reformációs tanítás szempontjából vitatható test, azaz ereklyekultusz ellenében a protestáns mártírológia az 1560-as évekre egy olyan latin és vulgáris nyelvű korpuszt alakított ki,⁴ amely a tanúságtévő mártírt, illetve konfesszort állította előtérbe, továbbá a *test* gyakran kultikus felértékelése helyett a kimondott, megvallott és tanúságtévő *igére* tette a hangsúlyt. A gyakran máglyán megsemmisülő mártírok testmaradványai, noha továbbra is a reformációt elfogadó népi vallásosság számára is értékes és vonzó kegytárgyaknak bizonyultak, mégiscsak háttérbe szorultak, sokkal inkább a tanúságtétel és a megvallott ige, azaz a kimondott *szó*, vagyis a *szöveg*ként is felfogható üzenet került előtérbe.⁵ Ez még inkább felerősödött azokban az esetekben, amikor a mártíromságot nem a halál bekövetkezése, hanem a börtönbüntetés vagy a száműzetés kényszerű elviselése képezte.

A vallásos perzekúciót elszenvető és azt megjelenítő protestáns értelmiség nemcsak egy új narrációt, hanem egy új hőstípust is megteremtett, melynek élettörténete a középkori hagiográfiai *vita* modelljétől sokkal inkább a kora protestáns egyháztörténeti elbeszélés *acta* szövegtípusához került közelebb.⁶ Továbbá a mártírtörténetek egyre gyarapodó és folyton fejlődő homiletikai repertoárja – melyhez hozzátartozott a korabeli nyomdatechnológia erőteljes bevonása, ugyanis a szövegeket gazdag illusztrációs anyag egészítette ki – egy olyan tendenciát rajzolt ki, amelyet Randall Coats egy sajátosan kálvinista élettörténeti írásmódként (*Calvinist life-writing*) azonosít.⁷

Sajátosan bonyolította ezt a helyzetet az első reformátorok halála, illetve ezek „megfelelő” kultuszának megteremtése. Mind Luther Márton, mind Kálvin János esetében tanítványok, barátok, sőt ellenségek is tollat ragadtak annak érdekében, hogy ezt a kultuszt megteremt-

² Christian GROSSE, »L'office des fidèles est d'offrir leur corps à Dieu en hostie vivante.«: Martyr, sacrifice et prière liturgique dans la culture réformée (1540–1560) = *Religion und Gewalt: Konflikte, Rituale, Deutungen (1500–1800)*, hg. Kaspar von GREYERZ, Kim SIEBENHÜNER, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2006, 239.

³ Catharine RANDALL COATS, (*Em*)*Bodying the Word: Textual Resurrections in the Martyrological Narratives of Foxe, Crespin, de Beze and D'Aubigné*, New York, Lang, 1992, 1–32.

⁴ A nyugat-európai mártírológiai irodalom rövid áttekintéséhez lásd TÓTH Zsombor, *Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban: Megjegyzések a magyar patriotizmus eszmétörténetéhez*, *Studia Litteraria*, 2012/3–4 (*Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid et al.), 11–18.

⁵ RANDALL COATS, *i. m.*, 11–12.

⁶ *Uo.*, 19. A hagiográfától és a „vita”-típusú elbeszéléstől való eltávolodást látszik igazolni az is, hogy John Foxe-nak a *The Book of Martyrs* cím alatt kanonizálódott és 1563–1684 között kilenc kiadást megért angol nyelvű mártírológiai munkája valójában *Acts and Monuments...* címmel jelent meg. Vö. John FOXE, *Acts and Monuments of these latter and perilous days [...]*, London, John Day, 1563. Az online kiadáshoz lásd <https://www.johnfoxe.org/>

⁷ RANDALL COATS, *i. m.*, 21.

sék vagy diszkreditálják.⁸ Dolgozatunk kérdésfelvetése szempontjából, illetve a vizsgálat lényegét adó magyar forrás sajátosságaiából adódóan itt most csak a Theodor de Bèze⁹ által írt, Kálvin János életét megörökítő francia és latin szövegeket vonhatjuk be elemzésünkbe. A de Bèze által jegyzett három élettörténeti elbeszélés¹⁰ genezise meggyőzően szemlélteti a hagiográfiai és mártírológiai beszéd- és írásmódok poétikai-homiletikai, teológiatörténeti és historiográfiai különbségeiből adódó módszertani problémákat. Kálvin bizalmasa és életrajzírója, de Bèze nemcsak teológus, hanem kitűnő humanista és impozáns nyelvtudással rendelkező író és költő volt, mégis 1564 és 1575 között tizenegy éven keresztül kísérletezett a megfelelő formai és tartalmi sajátosságokat felmutató Kálvin-életrajz megalkotásával.¹¹ Nem meglepő, hogy Irena Backus ezt a próbálkozást a reformátorok élettörténetének elbeszéléséhez szükséges értelmiség- és irodalomtörténeti kritériumok megalkotási folyamataként definiálta.¹² Az első, 1564-es francia nyelvű Kálvin-életrajz,¹³ úgy tűnik, Possidius püspök Ágoston-életrajzát használta mintaként, noha ezt illusztráló konkrét hivatkozás nem található a szövegben.¹⁴ De Bèze legfontosabb célja az volt, hogy Kálvin kegyességét és tanítását jelenítse meg követendő példaként, ne pedig az élettörténet minden epizódját. A reformátor halála után gyorsan megjelenő szöveg igazi könyvsikernek bizonyult, hiszen 1564 és 1565 között kilenc további francia kiadásról tudunk, sőt latin, angol és francia fordítások is készültek ebből a szövegváltozatból.¹⁵ A 1565-ös második életrajz,¹⁶ Nicolas Colladon jelöletlen kiegészítéseivel, eltávolodott a Szent Ágoston-mintától, és sokkal inkább a történeti húsvér embert igyekezett megjeleníteni.¹⁷ Ez az edíció 1565 és 1663 között öt újabb kiadást ért meg. Végül az 1575-ben latinul megjelent harmadik verzió,¹⁸ amelyet csupán 1581-ben adnak ki francia fordításban, de Bèze erőfeszítéseinek méltó összegzését adja. Nemcsak a vallásos biográfia új stílusát alapozza meg, hanem teológiai

⁸ A jelenség átfogó érdembeli méltatásához lásd Irena BACKUS, *Life Writing in Reformation Europe*, Aldershot, Ashgate, 2008.

⁹ A genfi reformátor életművének újabb értékeléséhez lásd Alain DUFOUR, *Theodore de Bèze: Poète et théologien*, Genève, Droz, 2006; *Théodore de Bèze (1519–1605): Actes du Colloque de Genève (septembre 2005)*, éd. Irena BACKUS, Genève, Droz, 2007.

¹⁰ A de Bèze szerzősége alatt megjelent francia és latin nyelvű Kálvin-életrajzok edícióinak áttekintéséhez Frédéric Gardy bibliográfiáját használtam: *Bibliographie des oeuvres théologiques, littéraires, historiques et juridiques de Théodore de Bèze*, éd. Frédéric GARDY, Genève, Droz, 1960. (A továbbiakban: GARDY 1960). Az edíciók, illetve a kiadástörténeti részletek áttekintéséhez a *Corpus Reformatorum* vonatkozó kötetét, illetve ennek bevezetőjét is használtam: Ioannes CALVINUS, *Opera quae supersunt omnia*, XXI, ed. Guilielmus BAUM, Eduardus CUNITZ, Eduardus REUSS, Brunsvigae, C. A. Schwetschke, 1879, 1–20. (A továbbiakban: CALVIN 1879).

¹¹ Ráadásul az 1565-ös, tehát a második Kálvin-életrajz szövegváltozatát Nicolas Colladon segítségével készítette el, noha ennek a szerzőségét sehol nem jelölte egyértelműen. Vö. BACKUS, *i. m.*, 128.

¹² *Uo.*, 130.

¹³ *Commentaires de M. Iean Caluin, sur le liure de Iosué, Avec vne preface de Theodore de Besze, contenant en brief l'histoire de la vie & mort d'iceluy*, Genève, François Perrin, 1564. (A továbbiakban: DE BÈZE 1564a.)

¹⁴ BACKUS, *i. m.*, 130–132.

¹⁵ *Uo.*, 127.

¹⁶ *Commentaires de M. Iean Caluin, sur le liure de Iosué, Avec vne preface de Theodore de Besze, contenant en brief l'histoire de la vie & mort d'iceluy: Augmentée depuis la premiere édition, & deduite selon l'ordre du temps quasi d'an en an*, Genève, François Perrin, 1565. (A továbbiakban: DE BÈZE 1565.)

¹⁷ BACKUS, *i. m.*, 135.

¹⁸ *Ioannis Calvinii Epistolae et responsa, [...] Eiusdem I. Calvinii Vita a Theodoro Beza Genevensis Ecclesiae ministro accurate descripta*, Genevae, apud Petrum Santandreamum, 1575. (A továbbiakban: DE BÈZE 1575.)

vonatkozásban az Isten által a kiválasztottak számára megjelölt feladatok és vállalások felismerésének és elfogadásának újszerű értelmezését is körvonalazza.

Mindazonáltal a tanúságtevő, de mártírhallal nem kulmináló élettörténeti narráció kialakítása komoly kihívásnak bizonyult de Bèze számára is. Az 1564 és 1575 között létrejött Kálvin-életrajzok egy olyan kísérlet (rész)eredményei, amelynek során de Bèze a kora újkori élettörténet sajátosan kálvinista változatát szándékozott létrehozni. Noha kifogástalan humanista műveltsége az antik irodalmi és kulturális minták alkalmazását könnyűszerrel lehetővé tette volna, de Bèze ezek követésétől, akárcsak a középkori hagiográfiai hagyománytól, elhatárolta szövegeit, és főként a Bibliát használta imitálandó mintaként vagy követendő előzményként. De Bèze életrajzai, a későbbiekben látni fogjuk, egy nagyobb mártírológiai program szerves részét képezik,¹⁹ elsősorban egy bibliai megalapozású biografikus kísérletként foghatók fel. Ily módon pedig a 16. századi *protestáns biográfia* meghatározó szövegtípusait testesítik meg.²⁰

II. A Kálvin-életrajzok kora újkori szöveghagyománya

A fentiekben már hivatkozott Kálvin-életrajzok rövid bibliográfiai szempontú bemutatása lehetővé teszi, hogy néhány átfogó megállapítást tegyünk a korpusz kialakulásáról és a recepció irányairól, illetve tétjeiről.

Az első Kálvin-életrajz²¹ közvetlenül a reformátor halála után, francia nyelven íródott, és 1564-ben jelent meg. Ez a szöveg kizárólag de Bèze munkája volt. Ez a verzió a Józsué könyvének magyarázatához illesztve jelent meg, pontosabban annak élére került. 1564 és 1565 folyamán ennek az első francia nyelvű életrajznak kilenc további francia nyelvű kiadása²² készült el, majd a legelső, francia nyelvű Kálvin-szövegeket közreadó 1842-es kiadásba is bekerült.²³ A nemzetközi recepciót biztosító latin változata ennek az első életrajznak szintén megjelent 1564-ben,²⁴ illetve két-két angol és német fordítást is regisztrál a bibliográfiai áttekintés.²⁵

A második, 1565-ös életrajz²⁶ eredetileg szintén francia nyelven készült, és Nicolas Colladon jelöletlen kiegészítéseit tartalmazza. A francia recepciótörténet rekonstruálásához, a Gardy-féle bibliográfia mellett ezúttal a második életrajz 1657-es edíciójának 1864-ben készült annotált kiadását²⁷ is használhatjuk. Ez a szövegváltozat is rendkívül népszerűnek bizonyult a franciául (is) olvasók számára, hiszen a 16–19. századok folyamán hat további

¹⁹ Később kerül tárgyalásra az *Icones* (1580) és ennek francia fordítása (*Les vrais portraits des hommes illustres*, 1581), illetve ezek sajátos hozzájárulása a biografikus-mártírológiai beszédmód kialakításához.

²⁰ BACKUS, *i. m.*, 137.

²¹ DE BÈZE 1564a. A Gardy-féle bibliográfia 173-as tétele. (Vö. GARDY 1960, 105.)

²² Gardy bibliográfiájában a 174-től 182-ig terjedő tételekről van szó. (Vö. GARDY 1960, 105–109.)

²³ A bibliográfia 183-as tétele. (*Uo.*, 109.)

²⁴ *Ioannis Calvini In librum Iosue brevis commentarius, quem paulo ante mortem absoluit, Addita sunt quaedam eiusdem morbo et obitu [...]*, Genevae, ex officina Francisci Perrini, 1564. (A továbbiakban: DE BÈZE 1564b.) Bibliográfiai leírásához lásd GARDY 1960, 109.

²⁵ *Uo.*, 109–112.

²⁶ DE BÈZE 1565. A Gardy-féle bibliográfia 189-es tétele. (Vö. GARDY 1960, 112.)

²⁷ A kiadást bevezető terjedelmes előszó utolsó szakasza, a *Notice Bibliographique* a francia szövegváltozatokat tekinti át, és megállapítja, hogy a legteljesebb francia nyelvű Kálvin-életrajz az 1657-es edíció. (Vö. *Vie de J. Calvin par Théodore de Bèze*, Nouvelle édition, publiée et annotée par Alfred FRANKLIN, Paris, Cherbuliez,

kiadása látott napvilágot.²⁸ És bár készült német és két holland²⁹ fordítása is, érdekes módon, latin szövegváltozatról nincs tudomásunk.

A harmadik, azaz az 1575-ös életrajzot³⁰ de Bèze latinul írta meg, és az általa sajtó alá rendezett Kálvin-levelek élére tette. Ez a harmadik és latin nyelvű életrajz a levelezés újabb (1576, 1597) kiadásában,³¹ illetve az *Opera omnia*³² 1617-es és az *Institutio*³³ 1654-es kiadásában is változatlanul helyet kapott. Jókora késéssel, csupán 1681-ben készült el a francia fordítása ennek az eredetileg latinul megírt élettörténetnek.³⁴ Ezt pedig egy sor más nyelvre (német, angol, holland) történő fordítás is kiegészítette.³⁵ Külön figyelmet érdemel Gardy bibliográfiájának 221. tétele, amely az eddig ismert egyetlen magyar fordítást hivatkozza: „Kálvin János élete. Pontosán megírta: Béza Tódor, a genfi egyház lelkipásztora. 1574. Fordította: Lic. Rácz Kálmán. Pápa, 1908. (Kálvin János Művei, VII).³⁶ Traduction par Coloman Rácz, pasteur-aumônier du Gymnase réformé de Papa de la 3e édition (latine) de la Vie de Calvin.”³⁷ A bibliográfia adatai csak részben helytállóak. Nyomtatásban valóban csak Rácz Kálmán magyar nyelvű fordítása jelent meg, de mindenképpen regisztrálnunk kell Huszti László kéziratban maradt 1758-as fordítását, amely a Kálvin- és de Bèze-recepciót újabb textussal gazdagítja.

A három élettörténeti narráció nyomtatott változatai (1564, 1565, 1575) egy további, rendkívül gazdag korpusz kialakulását tették lehetővé. Az eredetileg francia és latin nyelven megírt szövegek számos új kiadásban és fordításban továbbították a Kálvin-kultuszt, amelyet de Bèze tudatosan próbált megteremteni. Hiszen egyértelmű, hogy a francia nyelvű élettörténetek, mindenekelőtt a franciaországi vagy a francia, esetleg svájci területeken élő és franciául is olvasó protestáns közönséggel próbálták elfogadtatni Kálvint mint *francia* reformátort. Erre annál is inkább szükség volt, hiszen Kálvin genfi emigránsként élte le élete nagy részét, sőt reformátori tevékenységének, illetve reformátori életművének irodalmi termése is a svájci emigrációhoz kötődött. De Bèze jogosan érezhette, hogy a francia reformáció történetébe integrálni kell Kálvint, hiszen élete és emlékezete sokkal inkább Genfhez kötődött. Az 1580-ban kiadott, a Francia Királyság reformált egyházának a történetét előadó munkájában de Bèze tudatosan beleszővi a Genfben tevékenykedő

1864, LIII–LXI.) Gardy bibliográfiájában az 1657-es edíció 193-as, míg az 1864-es annotált kiadás 196-os tételeként jelenik meg. (Vö. GARDY 1960, 115, illetve 116.)

²⁸ A Gardy-bibliográfia 190-től 195-ig terjedő tételeiről van szó. (*Uo.*, 112–116.)

²⁹ *Uo.*, 116–119.

³⁰ DE BÈZE 1575. A Gardy-féle bibliográfia 200-as tétele. (Vö. GARDY 1960, 119.)

³¹ Lásd a Gardy-féle bibliográfia 201–203-as tételeit. (*Uo.*, 119–121.)

³² *Johannis Calvinii Opera omnia theologica in septem tomos digesta*, Genevae, apud Johannem Vignon, Petrum & Jacobum Chouët, 1617. (Vö. GARDY 1960, 121.)

³³ *Johannis Calvinii Institutionum Christianae religionis libri quatuor*, Lugduni Batavorum, ex officina Davidis Lopez de Haro, 1654. (Vö. GARDY 1960, 121.)

³⁴ A Gardy-bibliográfia 211. tétele. Ezt az 1681-es francia fordítást 1830-ban újra kiadják. (GARDY 1960, 123.)

³⁵ Ennek a jelentős fordításkorpusznak az áttekintéséhez lásd a Gardy-féle bibliográfia 211-től a 220-ig terjedő tételeit. (*Uo.*, 123–126.)

³⁶ Újabb kiadások: Theodor BÈZA, *Kálvin János élete*, ford. Rácz Kálmán, Bp., Kálvin, 1998 és 2017.

³⁷ GARDY 1960, 126.

Kálvin viselt dolgait is, és nagy genfi prédikátorként (*Calvin, grand predicant de Genève*) utal számos alkalommal rá.³⁸

A kiadások ilyenfajta áttekintése de Bèze biográfiai programjának, azaz a protestáns, sőt kálvinista mártírológiai beszéd- és írásmód megteremtésének kísérletét is jól szemlélteti. Kálvin életrajza nagyon sokszor nem önálló kiadványként, hanem a prédikátor más szövegeinek kíséretében, sőt gyakran ezek bevezetéseként jelent meg. Különösen megfontolt szöveggondozás és kompozicionális tervezés eredménye, ahogy az 1575-ös levélgyűjtemény élére kerül Kálvin életrajza. Ebben a kompozícióban az élettörténet után olvasható levelek valóságos ego-dokumentumok, amelyek a rendkívüli életút, de főként a kálvinista mártírológiai paradigma szerint konfesszornak nyilvánítható reformátor kijelentéseit és tetteit igazolják. Ellentétben a középkori hagiográfia életrajzi narrációival, sőt a szent testének, illetve ereklyéinek az előtérbe állításával, a kálvinista mártírológia, különösen de Bèze diskurzusában, a szóra, a hitvallásra és a hit tanúságtévő megvallására teszi a hangsúlyt. Az 1575-ös harmadik és latin nyelven keletkezett élettörténet ebben a vonatkozásban is meghatározóan kontextualizálja a levelezési korpuszt, és „beszélteti” Kálvint.

Fontos felismernünk tehát, hogy Kálvin halálát követően – elsősorban de Bèze erőfeszítéseinek köszönhetően – a felépülő Kálvin-kultusz számára az emlékezeti anyagot egy rendkívül változatos nyelvű és műfajú (bibliai kommentár, levelezés stb.) nyomtatott korpusz biztosította, amelynek darabjai kétségtelenül eljutottak Erdélybe és Magyarországra is. Kérdés csupán az, hogy hozzájárultak-e egy kora újkori Kálvin-kultusz megalapozásához. Bár erre a kérdésre egyelőre kielégítő válasszal nem szolgál ez a dolgozat, mégis tesz néhány fontos megállapítást, elsősorban egy ismeretlen magyar kézirat forrás alapján.

III. Az ismeretlen 1758-as magyar fordítás

Huszi László,³⁹ akit az irodalomtörténet-írás sem fordítóként, sem szerzőként nem tart számon, 1758-ban magyar nyelvre fordította Kálvin életrajzát. A mindezidáig ismeretlen kézirat nemcsak megelőzi Rácz Kálmán fordítását pontosan 150 esztendővel, hanem egyszersmind a legelső magyar nyelvű fordítása ennek a fontos szövegnek. A magyar

³⁸ Théodore DE BÈZE, *Histoire ecclésiastique des églises réformées au royaume de France*, Anvers [Genève], Jean Remy, 1580, 732. (A továbbiakban: DE BÈZE 1580a.)

³⁹ Huszi László (?-?) életéről keveset tudunk. 1747-ben beiratkozott a Kolozsvári Református Kollégiumba, külföldi peregrinációja után újra visszatért ide, s 1757-ben már a kollégium contrascribájá lett. Viski Sára és Bogdányi Sajgó Erzsébet 1757-es halotti prédikációihoz írt egy-egy verset, és mindkét esetben azonosan szignálta őket: *Huszi László. Coll. Contra-Scribája*. A két nyomtatott prédikációt a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárának (a továbbiakban: KvAKt Kt) az Oratii Funebre (Halotti prédikációk) fondjában őrzik, jelzeteik: 1757/477, 1757/600. Életének ebben a korszakában, a kolozsvári kollégium szellemi környezetében és íráshasználati kultúrájában készítette el a Kálvin-életrajz fordítását is, 1758-ban. Élete további szakaszaiban lelkipáztorként tevékenykedett Bályokon (1766–1769), Kiskerekiben (1771–1772), Margittán (1774–1775), Kiskerekiben (1777–1782), Értarcsán (1783–1786). A margittai egyház tudni véli, hogy Huszi László itt szolgált 1772–1780 között: <http://refmargitta.blogspot.hu/p/tortenet.html> (utolsó letöltés: 2018. március 10.). A további levéltári kutatás remélhetőleg majd eligazítást ad e vonatkozásban is. Itt mondok köszönetet Ősz Sándor Elődnek és Szabó Andrásnak, akik Huszi életéhez és tevékenységéhez szolgáltattak adatokat.

szöveg teljes címe így hangzik: *Calvinus János élete, mellyet a Génévai Ecclesiának L[elki]. Tanítója THEODORUS BÉZA (: a' ki ö velle mind életében mind Halálában együtt volt :) Deák Nyelven igazán le-irt MDLXIV-dik Esztendőben: És ugyan a' mellyet magyar nyelven elő-adott HUSZTI LÁSZLÓ MDCCLVIII. esztendőben.*⁴⁰

Az általam megtalált kéziratot utólag kötötték be, a rajta látható pecsét tanúsága szerint az Erdélyi Múzeum Nemzeti Kézirattárából származik. Egyetlen kéz írása,⁴¹ és egy letisztázott végső redakció hatásait kelti, gondosan megtervezett címlappal, továbbá a szövegen következetesen érvényesített aláhúzásokkal, kiemelésekkel, oldalszámozással, illetve margináliákkal. A fizikális jellemzői, a használatra utaló jegyek és sajátos szerkesztettsége alapján a kézirat jogosan tekinthető *kézírtos publikációnak*.⁴² A saját oldalszámozása értelmében 79 oldalas kézirat a következő felépítést mutatja: címlap, élettörténeti narráció,⁴³ Kálvin testamentuma,⁴⁴ Kálvin epitáfiuma,⁴⁵ végül a reformátor életművének tételes leírása.⁴⁶

Noha Huszti kissé félreérthetően fogalmaz kézírata címében, hiszen az élettörténet 1564-es megalkotására utal vissza, fordítása latin és nem francia minta alapján készült. Huszti kézírata a *harmadik életrajz* szövegének a fordítását adja, amely legelőször, amint láttuk, a következő kiadásban nyert napvilágot: *Ioannis Calvini Epistolae et responsa. Eiusdem I. Calvini Vita a Theodoro Beza Genevensis Ecclesiae ministro accurate descripta. Omnia nunc primum in lucem edita*, Genevae, apud Petrum Santandream, MDLXXV.⁴⁷ A lefordított latin szöveg címe: *Ioannis Calvini vita a Theodoro Beza Genevensis Ecclesiae Ministro accurate descripta*.⁴⁸ Tekintettel arra, hogy Kálvin élettörténetének ez a harmadik változata nemcsak a levelezés további kiadásaiban (1576, 1597), hanem az *Opera omnia* 1617-es és az *Institutio* 1654-es kiadásaiban is változatlan újraközlésre került, így szinte képtelenség megállapítani pontosan, hogy Huszti valamikor 1758 előtt, esetleg 1758 folyamán (vagy Erdélyben, vagy peregrinációja alatt), pontosan melyik kiadás, melyik példányát használhatta. Oláh Róbert és Ósz Sándor Előd kutatásaiból⁴⁹ sokat tudunk a Kálvin-recepcióról, ám ezek az értékes adatok is csak valószínűsíthető korpuszokat engednek megjelölni, pontos kiadást, sőt példányt, érthető módon, nem. Ósz Sándor Előd kitűnő adattárát

⁴⁰ A kéziratot a KvEKt Kt-ban őrzik, jelzete: Ms. 894. A kéziratot ki fogom adni, a sajtó alá rendezés munkálatai elkezdődtek. (A továbbiakban: HUSZTI 1758.)

⁴¹ A kutatás jelen fázisában még nem tudom egyértelműen eldönteni, hogy autográf-e, más Huszti László tollából fennmaradt kéziratot mindeztidáig nem sikerült találnom.

⁴² A kézírtos publikáció fogalmához lásd TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kézírtos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Bp., reciti, 2017, 301–302.

⁴³ HUSZTI 1758, 1–60.

⁴⁴ *Calvinus János Testamentoma. Uo.*, 60–65.

⁴⁵ *Calvinus János Epitáfiuma. Uo.*, 73–75.

⁴⁶ *Calvinus Jánostól íratott könyveknek catalogusa. Uo.*, 75–79.

⁴⁷ Vö. DE BÉZE 1575. A Gardy-féle bibliográfia 200-as tétele. (Vö. GARDY 1960, 119.) A szöveg kiadása a Corpus Reformatorumban: CALVIN 1879, 120–172.

⁴⁸ DE BÉZE 1575, Jr.

⁴⁹ OLÁH Róbert, *Kálvin művei a kora újkori magyarországi könyvtárakban = Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 2011, 116–148; ÓSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica: Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Református Egyházkerület, 2014.

használva eléggé elbizonytalanítóak a számok, hiszen a Kálvin-levelezésből 19, az *Opera omniából* 3, illetve az *Institutióból* 5 fennmaradó példánnyal kell számolni,⁵⁰ ha egyáltalán ezekből került ki Huszti fordításának a forrása. Ha csak azt a lehetőséget tárgyaljuk, hogy Huszti valamikor 1758 előtt vagy alatt Erdélyben, sőt Kolozsváron olvasta és fordította le de Bèze munkáját, akkor igen érdekesnek tűnik Ősz Sándor Előd áttekintésének 332. tétele, amely a Kálvin-levelezés 1597-es kiadásának egy olyan példánya, amely a rajta levő pecsét tanúsága szerint 1871-ben még a Kolozsvári Református Kollégium könyvtárához tartozott.⁵¹ Mivel a könyv egyik possesszora 1669-ben Szatmárnémeti Mihály volt – akinek a könyvadománya 1690 körül került a kollégiumba,⁵² és könnyen lehet, hogy többek közt ez a példány is –, így van rá némi esély, hogy Huszti László 1758-ban ezt a példányt kézbe vehette és használhatta. Mindez azonban egyelőre merő hipotézisként kezelhető csupán, hiszen a kutatás aktuális fázisában a forrásul szolgáló példány beazonosítása nem lehetséges.

Ennél jóval fontosabb annak a tudatosítása, hogy de Bèze 1575-ös szövege a legkomplexebb változata az általa írt Kálvin-életrajzoknak, és olyan további latin és francia kontextusai vannak, amelyek együttesen hathattak a fordítóra, vagy legalább feltételezhető, hogy érzékelték ezek meglétét. Ugyanis de Bèze a Kálvin-életrajz végső változatának a kialakítása után egy olyan mártírológiai programot körvonalazott, amelynek fő célja a Kálvin-kultusz betagozása és Kálvinnak konfesszorként való irodalmi megörökítése. Történt már utalás arra, hogy a franciaországi reformáció történeti beszámolójába⁵³ de Bèze tudatosan beépítette a Genfben tevékenykedő Kálvint, ezáltal is hangsúlyozva francia reformátori identitását. Még ugyanabban az évben látott napvilágot az *Icones*,⁵⁴ amely a korszak mártírológiai munkáit imitálva a reformátorokat, a mártírokat és a konfesszorokat tekintette át; őket ábrázoló metszeteket tett közzé, melyeket rövid prózai életrajzok és epigrammák kísérték. Kálvin természetesen egyike volt az ily módon megjelenített és felmagasztalt hősöknek,⁵⁵ olyan képi és szöveges reprezentációkkal, amelyek szoros kapcsolatot mutatnak az 1575-ös életrajzzal. Az ott Kálvin epitáfiumaként⁵⁶ közölt verset változatlanul adja közre az *Icones* is.⁵⁷ 1581-ben pedig megjelent az *Icones* francia fordítása is.⁵⁸ Noha

⁵⁰ Ősz, *i. m.*, 455, 456.

⁵¹ *Uo.*, 425. A könyvet a KvAKt-ban őrzik, jelzete: R. 82545.

⁵² Sáros Gábor kutatásaira hagyatkozom, aki Szathmári Pap Zsigmond könyvtáros listáját közölte, amelyen a könyvadományozók névsora olvasható. Itt jelenik meg 1690-es évszámmal Szatmárnémeti Mihály, aki 1689-ben hunyt el, majd könyvtárának egy része a kollégiumba került. Vö. SÁROS GÁBOR, *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptorum, 1991, 42.

⁵³ Vö. DE BÈZE 1580a.

⁵⁴ Théodore DE BÈZE, *Icones id est verae imagines virorum doctrina simul et pietate illustrium [...] quibus adiectae sunt nonnullae picturae quas Emblemata vocant*, Genevae, per Joannem Laonium, 1580. (A továbbiakban: DE BÈZE 1580b).

⁵⁵ Az *Icones* emlékezetformáló és ideologikus funkcióihoz lásd Christophe CHAZALON, *Les Icones de Théodore de Bèze (1580) entre mémoire et propagande*, Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, 2004/2, 359–376.

⁵⁶ DE BÈZE 1575, J₄b.

⁵⁷ DE BÈZE 1580b, R₄b.

⁵⁸ Théodore DE BÈZE, *Les vrais portraits des hommes illustre*, Genève, par Jean de Laon, 1581. Számos további kiadást megért, és ezen újabb kiadások hatására bővült is a képanyaga. A de Bèze-szakértő Alain Dufour az 1581-es edíció reprint kiadását készítette el 1986-ban, amely az 1673-as kiadásból átvett 30 metszettel bővült ki. (Vö. *Les vrais portraits*, introd. Alain DUFOUR, Genève, Slatkine reprints, 1986.)

a kiadvány címlapján de Bèze neve szerepel fordítóként, a kötet legvégére illesztett, az olvasókhöz intézett rövid megnyilatkozásból kiderül, hogy az igazi fordító valójában az S. G. monogram mögé rejtőzött Simon Goulart, a francia mártírológiai irodalom egyik jelentős képviselője.⁵⁹ Az 1581-es *Les vrais portraits*-ban is megtalálható Kálvin sírverse, illetve több olyan, különféle reformátorokról készült epigrammának a francia fordítása, amelyet de Bèze korábban latinul írt meg, sőt publikált is.⁶⁰ Fontos felismerni ebben az összegző igényt, hiszen de Bèze erőfeszítései révén nemcsak a Kálvin-kultusz épült, hanem egyszersmind a kálvini reformáció emlékezete is. Továbbá látványosan felsejlik, hogy az a bizonyos mártírológiai írásmód, amely a középkori szentkultuszhoz kapcsolt *vita* műfajától elfordult, ezúttal latinul és franciául, ráadásul prózában és lírában egyaránt azt célozza meg, hogy a reformációt felekezeti emlékhellyé alakítsa. Ebben a Kálvin élet(mű) kétségtelenül centrális pozíciót kapott, továbbá az 1575-re kikristályosodott élettörténet a mártírológiai írásmód és reprezentáció meghatározó mintájává lépett elő. Huszti 1758-ban, vélhetően külföldi peregrinációjából hazatérve, miután szembesült a 18. századi Habsburg-vezérlésű vallásos perzekúcióval, bizonyára már birtokában volt a kellő tudásnak és motivációnak, hogy pontosan ezt a szöveget fordítsa le magyar nyelvre.

III. 1. Huszti fordítói eljárása

Fontos megállapítani, hogy Huszti alapvetően tartalmilag hűen követi az 1575-ös de Bèze-féle latin eredetit, hiszen néhány rövidítéstől vagy egyszerűsítéstől eltekintve Kálvin életútjából semmi fontosat nem hagy el. Figyelemre méltó fegyelmezettséggel fordítja le de Bèze bevezetőjét,⁶¹ amely elsősorban azokat a vádakat utasítja vissza, miszerint „mi Calvinust, Zvingliust, és Luthert Isten gyanánt tartjuk”, és világossá teszi, hogy nem bálványozás ez, hanem „az igaz vallásnak dolgot folytató Szentek [életének]”, illetve ezek „tselekedeteinek és mondásainak” a feljegyzése. Hiszen, mondja de Bèze alapján Huszti: „Nintszen úgy gondolom senki olyan, a’ ki arrol nem kíván valamit tudni a’ kinek virtusai igen sokak. Nem ok nélkül hasonlítja bizony Daniel az Istennek Szenteit Csillagokhoz, kik is a’ boldogságnak uttyát az ő fenyeségekkel masoknak meg mutatták: kiknek is világosságok midőn az ő halálokkal el mulik, méltók arra, hogy az ő setétségek mások által meg ujgittassék.”⁶²

De Bèze a Kálvin-életrajzban arra törekedett, hogy a jellemábrázolás révén egy olyan, már a francia és latin mártírológiák (Jean Crespin, Simon Goulart) által népszerűsített hőstípust elevenítsen meg, aki az erőszakos mártírhalál elszenvedése nélkül is jogosult a mártíri/konfesszori státusra, továbbá jellemének, kegyességének nagyszerűsége, illetve az

⁵⁹ Simon Goulart tájékoztatja olvasóit, hogy de Bèze tudtával és beleegyezésével, lehetőségeihez mérten a leghitelebben fordította le ezt a könyvet („i’ay traduit ce liure, le plus fidelement qu’il m’a esté possible”). Vö. DE BÈZE, *Les vrais*, i. m., N₄a.

⁶⁰ Az *Icones* elkészítéséhez nemcsak korábbi verseit használta fel de Bèze, hanem élénk levelezést folytatott a megfelelő illusztrációs anyag, tehát a metszetek beszerzéséhez. Terjedelmes levelezéséből 33 darab levél ez ügyben íródott. (Vö. CHAZALON, i. m., 364.)

⁶¹ DE BÈZE 1575, II₁a.

⁶² HUSZTI 1758, 2v.

Igaz Egyház iránti hitvalló elkötelezettsége miatt legyen példaértékű a reformált közösségek számára. Mindezt pedig egy olyan élettörténeti narrációval igyekezett modellezni, amelyet egyfajta, a katolikus hagiográfiai diskurzus ellenében kialakított *protestáns mártírológiai írásmódként* definiált a szakirodalom. Ezzel az írói szándékkal Huszti feltételezhetően tisztában lehetett, hiszen fordításában külön gondja volt arra, hogy Kálvin jellemábrázolásában, a mártírológia irányába mutató, a hitvalló habitusát apró részleteken keresztül is illusztráló domináns leíró tendencia ne kisebbedjen. Ennek példáit az elkövetkezendőkben látni fogjuk. Ami az ún. mártírológiai írásmódnak a középkori hagiográfiai hagyományhoz képesti sajátos teológiai és historiográfiai jelentőségét illeti, azt hiszem, Huszti ezt alapvetően felismerte, hiszen de Bèze-nek a bevezetőben exponált programját a következőképpen magyarította:

„Ha valaki léssen olyan vélekedéssel, hogy én nem egyebért, hanem az Igazságnak egyenes és ki-beszéllésért fogtam légyen CALVINUS JÁNOS Életének leírásához, igen könnyen a' mint reménlem e' jelen-való világ állapotjának karamlo motskailot meg-menthet. Mert alig vagyon minden nyomorusagra rövidebb Compendium, mint a' Jóságos tselekedetet ditsérni: utolsó bolondság volna pedig, hogy a' melly roszz dolgot egy halgatással fel válthatnál, az egyéb dolgokkal szerezned meg magadnak. Hogy ha meg tsak egy Jóságos-tselekedtet-is ditsérni el nem szenvedhetnek az Istentelenek, mit kell azoktol varni a' kiknek kegyességeket akarja az Ember leírni, hogy ezt magában feltegye? a' kivel is nemcsak az Istentelen emberek ellenkeznek, hanem meg azok is gyakran fel támadtanak, a' kik igen jámboroknak láttatták és muttattak magokat lenni. Nintsenek ugyan is a' kegyességnek nagyobb ellensé-gj, mint a' kik a' hamis vallást igaz gyanánt szokták tartan. De mind azok engemet ámbár meg rettentenek is, de a' földhöz nem vertenek. Rut dolog volna ugyan-is a' roszzakért valo félelemért a' Jókat el halgatni, és a hamis Isteni-tisztelőknek ki-áltásokkal béborított igaz vallásnak szavát el hagyni nyomattatni. De ha valaki ki fogna s ezt mondana: Sokkal különbözö dolog CALVINUSNak életét leírni, mint az Igazságot oltalmazni, meg vallom ugyan én azt, hogy sokkal különböz az Embert mint az Igasságot leírni: de mindazáltal ezt mondám, nem szégyenlem, hogy helyesen mondotta ezt ama Első és Utolsó: Miképpen el küldött engem az atya, a' képpen enis el küldelek titeket: és a' ki titeket halgat, engemet halgat. Kialtsanak tehát ámbár azok az Emberek, a' kik vagy a' tudatlanság miatt, vagy az irigység miatt így szollanak: hogy mi Calvinust, Zvingliust, és Luthert Isten gyanánt tartjuk, mi mindazáltal mikor tettzik a' Szentek tisztelőit mint bálványozokat ugy tarthatjuk. Kiáltsák tehát ők a' mennyiszer, és a' meddig teczik; mert van mivel vissza üssük a' tronfot, es a' dolgot az igaz Vallásnak dolgat folytato Szentekről irni s' azoknak tselekedtetek le irni, és mondásokat fel-jegyezni (: melly dolgoknak esmeretekkel a' jok jobbak lesznek, a' gonoszak pedig meg feddettetnek, melly-is minékünk egy kiváltképpen valo tzélunk ezen dologban :) mint sem, a' mint ők tselekesznek, rész szerint a' kegyes Istenfélő embereknek életeket haszontalan és hamis beszédekkel szokták le-írni (: a' mint egy Abdiás nevü nem tudom kitsoda az Apostolok irásiban tselekedett :) rész szerint pedig a' fabulas Historiákat, mint valamelly haszontalan dolgokat magában foglalt tudományt, ugy mint igazat adnak elő. Annyira vagyunk tehát a' meg holt Szenteknek tiszteletektől, mint különböz

a' világosság a' setétségtől. Mivel azt az Isten kemény fenyegetéssel megtiltotta: mi pedig Isten akarattya szerint igyekezzünk járni, és azt szemünk előtt hordozzuk. Nintsen úgy gondolom senki olyan, a' ki arról nem kíván valamit tudni a' kinek virtusai igen sokak.”⁶³

Huszi fordítói profilját érdekes módon jeleníti meg a fenti fordításnak egy sajátossága. A magyar fordító ugyanis elhagy egy polemizáló, a *Legenda Aureát* elmarasztaló kiszólást, úgy tűnik, mintha szándékosan kerülné a felekezeti elfogultságokat implikáló provokációt. Nem így de Bèze, aki az eredeti szövegben így fogalmazott:

„[...] partim vere sanctorum hominum vitam non minus impiis quam ineptis narrationibus (ut quod Abdiás ille nescio quis in Apostolorum historia fecit) dedecorare, partim ex putidissimis mendaciis fabulosas historias (*quas vulgo Legendas aureas barbaro vocabulo, ego Ablegandas stercoreas appello*) conflare, ac tandem etiam veterum deorum idola mutatis tantum nominibus in usum revocare.”⁶⁴

Huszi egyszerűsítő, cenzúrázott(?), magyar verziója pedig így hangzik:

„[...] rész szerint a' kegyes Istenfélő embereknek életeket haszontalan és hamis beszédekkel szokták le-írni (: a' mint egy Abdiás nevű nem tudom kitsoda az Apostolok írásiban tselekedett :) rész szerint pedig a' fabulas Historiákat, mint valamely haszontalan dolgokat magában foglalt tudományt, úgy mint igazat adnak elő.”⁶⁵

A Huszi által választott megoldás, amelynek jelentőségére a későbbiekben majd még visszatérek, azért is figyelemre méltó, mert a szöveg következő magyar fordítója, Rácz Kálmán, kizárólag a szövegűsége törekedett. Az ő verziója az alábbi:

„[...] azt hiszem, hogy más dolog felemlengetni az igazán szent életű embereknek a vallás érdekében tett munkáit, beszédeit és cselekedeteit (hiszen ezek ismerete a jókat még jobbakká teszi, a gonoszokat pedig megszégyeníti és az életrajznak ez az egyetlen célja) és megint más az, amit ők cselekesznek, amikor egyszer istentelen és gyerekes mesékkel rútitják el a valóban szent emberek életét (ahogy tette ezt az »Apostolok Cselekedetei«-ben az a nem tudom miféle Abdiás), máskor meg mindenféle hazugságokból mesés történeteket gyártanak (ezeket bárbar beszéddel közönségesen »arany legendák«-nak hívják, de én szemét »ablegendák«-nak tartom) és utóljára megint forgalomba hozzák, más néven, a régi bálványisteneket.”⁶⁶

Ebből talán az is kiderül, hogy Huszi nem csekély fordítói öntudattal viszonyult a latin szöveghez, és ez más alkalmakkal is megmutatkozott az általa választott megoldásokban. Mindazonáltal a magyar fordító ezekkel a fordítói beavatkozásokkal a szövegűséget

⁶³ *Uo.*, 2r–v.

⁶⁴ DE BÈZE 1575, II, r. (Kiemelések tőlem: T. Zs.)

⁶⁵ HUSZTI 1758, 2r.

⁶⁶ BÈZE, *Kálvin János élete*, i. m., 4.

nem veszélyeztette, csupán bizonyos események leírásánál az elősorolt részleteket gyakran egyszerűsítette, vagy el is hagyta, ami a szöveg egészét tette világosabbá vagy könnyebben befogadhatóvá. Tetten érhető ez az eljárás egy 1562-es esemény leírásánál is. A közzvény miatt fekvő Kálvin álomszerű látomásban értesült arról, amit a későbbiekben majd az érkező hírek is igazoltak, nevezetesen, hogy 1562. december 19-én a dreux-i csatában a katolikus erők győzedelmeskedtek. Az epizód lényege úgy jeleníteni meg Kálvint, mint kiválasztott egyént, aki az isteni sugallatnak köszönhetően, rendkívüli módon, hamarabb értesül az eseményekről. A kálvinista kegyességi kultúrában az álmok és látomások isteni üzentként történő dekódolása jelentős irodalmi korpuszt eredményezett, elég itt, ha például a magyar hagyományból a Bethlen Miklós élettörténetében megörökített és megfejtett álmokat és látomásokat említjük.⁶⁷ Az epizód a latin eredetiben a következőket tárja fel:

„Iacebat ex podagra Calvinus in lecto XIX. Dec. qui dies erat Sabbathi, et Boreas iam totum biduum flabat quam vehementissime. Tum Calvinus multis audientibus, Equidem inquit, nescio quid hoc rei sit, videbar mihi hac nocte audire tympana bellica quam fortissime personantia, nec poteram mihi persuadere, quin ita se res haberet. Precemur obsecro, nam omnino magni aliquid geritur. Atqui hoc ipso die accidit ille apud Druydas acerrimus conflictus: de quo aliquot post diebus Genevae fuit renunciatum.”⁶⁸

Husztli tolmácsolásában csupán ennyi maradt:

„Midőn Calvinus közzvényben fekünnék 19-dik Decembris ilyen álmot lát: Szombaton éjjel hogy ő hallott álmában igen sok és nagy dob szót, melyre ezt mondja: Könyörögiünk, hogy rosszul ne légyen dolgunk. Hát éppen azon a Napon volt a Drusdiásoknál, az a nagy Ver-ontás, melyet azután kevés idő múlva Génévába meg hallottak.”⁶⁹

Bár Husztli fordítása nem említi a két napja erőteljesen fújó északi szelet, vagy Kálvin önreflexióját, aki nem bírta eldönteni, hogy a valóság-e az, amit észlel, valamint a katonai dob (*tympana bellica*) is banális dobbá szelídül olvasatában, mégis be kell látnunk, hogy az epizód lényege, Kálvin személyiségének rendkívülisége, konfesszori, mártíri identitásának sugallása hiánytalanul megmarad és érvényesül a magyar szövegben is.

Husztli következetesen fordítói elveihez, az egész szöveg egyik centrális jelenetét, Kálvin halálának a leírását is hasonló módon fordította. Igaz, hogy itt a rövidítést indokolta de Bèze önmagára való utalásának érthető elhagyása. A latin szöveg a következőképpen beszél el ezt a fontos eseményt:

⁶⁷ Bethlen Miklós esetében kétségtelenül a fogarasi álom vagy látomás az, amely irodalmi értékét tekintve, de a kancellár sajátos, szövegeken keresztül megvalósuló önreprezentációjának is legkimunkáltabb darabja. (Vö. *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980, 809.)

⁶⁸ DE BÈZE 1575, III₃b. (Kiemelések tölem: T. Zs.)

⁶⁹ HUSZTI 1758, 27v.

„Die quo decessit, nempe XXVII. Maii, visus est fortius et minore difficultate loqui. Sed hic erat extremus naturae conatus. Nam vesperi circiter octavam, repente praesentis mortis certa signa apparuerunt: quod quum mihi paulo ante ab ipso digresso, et cuidam alii ex fratribus esset a domesticis significatum, protinus accurrens, illum reperi usque adeo tranquille mortuum, nulloque pedum vel manuum concussu, ut neque graviorem spiritum antea duxerit, neque sensu et iudicio, imo ne voce quidem penitus ad extremum usque halitum fuerit destitutus, et dormienti quam mortuo multo similior videretur. Sic igitur eo die cum occidente sole splendida etiam haec lux nobis erepta est.”⁷⁰

Husztai alaposan egyszerűsítő verziója:

„Midőn azért közelgetne az a Nap, a mellyen meg Kellene halni u.m. XXVII-dik Maji, már akkor csak gyengén láttatott szólni: Azért estve felé mindjárt a halálnak bizonyos jelei ki ütöttek rajta, azért azon Napon midőn a Nap éppen el enyeszék, ő-is mint nagy világossága a világnak, igen szép tsendesen mind végig beszélvén és ágyából meg se mozdulván ki mult e Világból.”⁷¹

A latin eredeti ebben az epizódban nyilván Kálvin „csendes kimúlásának tézisé” igyekezett bizonyítani úgy, hogy de Bèze szemtanúi beszámolóját a valószínűség (*probabilitas*) hatásának a megteremtésére használta fel. A Kálvin végtagjaira, lélegzétvételére és hangjára vonatkozó részletek beemelése ebbe a beszámolóba azt a célt szolgálta, hogy a halál beálltának pillanatát szinte fotografikus hűséggel lehessen kimerevíteni. A szövegben de Bèze igazi kora újkori zsánerképet igyekezett rekonstruálni, hiszen úgy ábrázolja Kálvint, mint aki nem egyedül halt meg, hanem barátoktól körülvéve, ami rendkívüli személyének is a jele egyszersmind.⁷² Ez a látvány a Kálvin-kultusz és -emlékezet egyik erőteljes képi reprezentációja. Huszti viszont nem volt szemtanú, csupán egy kálvinista fordító, aki feltehetően 183 év után kapta kézhez a szöveget, a már megalapozott és működő Kálvin-kultusszal együtt. Így aztán nem szemtanúként, hanem tolmácsként járt el fordításában, amikor – meglátásom szerint teljesen indokolt módon – egyszerűsítette a szöveget, annál is inkább, mivel a latin eredeti már nagyon sok edícióban és példányban elérhető volt a 18. századi olvasók számára. Ezúttal is vitathatatlan, hogy az egyszerűsített magyar szöveg az „igen szép tsendesen és mindvégig beszélő” Kálvin képével nemcsak eufemizálta ennek a halálát, hanem a kultusz megkövetelte kellő reprezentációs és ideológiai beállításokat is sikeresen átmentette és érvényre juttatta a fordításban.

Történet utalás arra, hogy Husztinak 1757-ből két verse maradt fent, ami világossá teszi, hogy a prózai fordítás mellett a költészet sem volt idegen számára. Ennek visszaigazolását

⁷⁰ DE BÈZE 1575, IV₂b.

⁷¹ HUSZTI 1758, 35r.

⁷² Mindenekelőtt az ars moriendi képi világát idézi, de a reformátorokhoz, egyházi előjárókhöz kapcsolódón a kora újkori kálvinizmusban – a feltámadás perspektívája felől – speciális tétje volt a jó halál ilyen jellegű képi megjelenítésének, azaz az ars moriendi egyfajta ars vivendivé alakításának. Vö. Herman J. SELDERHUIS, *Ars Moriendi in Early Modern Calvinism = Preparing for Death, Remembering the Dead*, ed. Tarald RASMUSSEN, Jon Øygarden FLÆTEN, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015, 109–122.

kapjuk a Kálvin-életrajz fordításában is, hiszen Huszti magyar versekben adja vissza de Bèze *Romae ruentis...* kezdetű latin sírversét,⁷³ úgy, hogy két magyar sorral meg is toldja:

CALVINUS JANOS EPITAPHIUMA
Itt fekszik CALVINUS Romanak félelme,
A' kit meg terített Istennek kegyelme,
Ezt sirattya Joknak hozza ment szerelme,
Ettől fut Serege, Ördög Fejedelme'
Kéred? kitől Virtus Virtust tanulhatott
Mért tsak Szines Földben Teste rakattatott?
Mért hogy Márvány-köbe nem takarittatott,
Ki egész Világtól Tsudának tartatott?
Azért mert el hagyta Világnak Szépségét,
Míg élt is kerülte pompás Ditsőségét,
Menybe meg találta Lelke Idvességét,
Hol meg adják neki nagyobb Tisztiséget.
Oh boldog vagy Föld! kit Marvany-kő sajnálhat,
Illy drága vendégre mert ő nem találhat;
Tartsd hát addig Testét, míg ismét onnét ki-szalhat.
*Jézussa színének eleibe állhat.*⁷⁴

A hozzátoldott, pontosabban hozzáköltött résznél is izgalmasabb az a kijelentése, amely felvezeti a magyar epitáfiumot: „Sido, Görög, és Deák versekkel igen sokan parentáltak, de a' mellyek közzül a' Th. Bézájé Magyar versben így vagyon.”⁷⁵ A „Sido, Görög, és Deák versek” emlegetése igen érdekes perspektívát nyit meg a fordítás geneziséét illetően, hiszen az 1575-ös edícióban csupán a *Romae ruentis...* kezdetű epitáfium olvasható. A valóban nagyszámú és változatos nyelvű, héber, görög, latin, sőt francia szövegekből összeálló impozáns versgyűjtemény máshol olvasható, elsősorban de Bèze 1576-ban megjelent *Poematájában*.⁷⁶ Az első Kálvin-életrajz, azaz az 1564-es eredetileg franciául íródott szöveg ugyancsak 1564-es latin fordítására is gondolhatunk potenciális forrásként, hiszen maga Huszti jelzi, hogy tudomása van erről, mégis kevésbé valószínű, hogy Huszti ezt használta volna, mert ugyan a „Sido, Görög, és Deák” versek gyűjteménye megvan ebben az

⁷³ A latin nyelvű epitáfium először az 1575-ös életrajzban olvasható, utána viszont számos, de Bèze költeményeit közzé tevő kiadásba bekerül. A sírvers szövege: „Romae ruentis terror ille maximus, / Quem mortuum lugent boni, horrescunt mali, / Ipsa a quo potuit virtutem discere virtus, / Cur adeo exiguo ignotoque in cespite clausus / Calvinus lateat, rogas? / Calvinum adsidue comitata modestia vivum, / Hoc tumulo manibus condidit ipsa suis. / O te beatum cespitem tanto hospite! / O cui invidere cuncta possint marmora!” (DE BÈZE 1575, IV₂b.)

⁷⁴ HUSZTI 1758, 36r. (Kiemelés tőlem. T. Zs.)

⁷⁵ *Uo.*

⁷⁶ Theodor DE BÈZE, *Poemata, Psalmi Davidici XXX, Sylvae, Elegiae, Epigrammata, cum alia varii argumenti, tum epitaphia, et quae peculiari nomine Iconas inscripsit*, [Genevae], apud H. Stephanum, 1576. (A továbbiakban: DE BÈZE 1576.)

edícióban,⁷⁷ de a *Romae ruentis*... kezdetű epitáfium nincs. Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy Huszti a *Poematát* is kézbe vette, ennek *Epitaphia* gyűjteményéből⁷⁸ értesült a Kálvin halála alkalmából készült versekről.

A latin élettörténet kompozíciója értelmében a sírvers lírai diskurzusát egy részletes és átfogó prózában írt portré egészíti ki, amely Kálvin teljes ábrázolását hivatott elvégezni, testfelépítésétől szellemi fakultásainak az elősorolásáig.⁷⁹ Huszti, híven fordítási elveihez, ezt is összefoglalta inkább, mintsem szóról szóra fordította.

„Élt Calvinus ötven négy esztendőket, tiz Holnapot, és Tizenhét napot, melly időnek felét az Istennek Beszéde' hirdetésében töltötte. Teste állására nézve volt közép-szerű. Színire nézve barna. A' Szeme egész életeig könyvező, melly is elméjének éles voltát bizonyította: teste alkalmaztatására nézve emberséges, és mindeneknek tetsző: ételében 's italában olyan mértékletes, hogy ilyen ritka ma: alvására nézve, majd semmit sem alutt: elméje éleségére nézve ki mondhatatlan, ugy hogy a' kit egyszer meg látott, sok Esztendő után is mindjárt meg esmerte: a' mi egyszer elő adta magát, ha más dolog impediálta is, de azt el nem felejtette: Tanács adásában olyan, hogy soha senki az ellen nem mondhatott, sőt helyben hagyta: A' Czifrás beszédek nem igen szerette, kevés beszédű volt: Erkölsére nézve józan és szent: az ítélet tételben igazságot követő: a' hiszelkedésnek helyt nem adó: vallása mellett olly buzgo, hogy a' hamisságnak éppen helyt nem adott: Igen szép és distinctus iro, hogy mind ez' ideig, sem szebben, sem jobban, egy Theologus-is nállánál nem írt: és olly sokat-is írt, hogy sem mi nekünk, sem a' régi Atyáknak tudokra egy ember annyit nem írt, mint ő.”⁸⁰

A szellemi termékenység említését, a Kálvin impozáns életművére tett utalást a könyvei egyenkénti elősorolása zárja le, ezáltal is a reformátor szellemi egzisztenciáját és mandátumát igazolva. Huszti minden visszafogottsága, sőt egyszerűsítő predisponáltsága ellenére nemcsak hiteles és teljes Kálvin-portrét készített, hanem a Kálvin által megtestesített konfesszori és reformatori magatartásmintát is félreérthetetlenül körvonalazta. Nem teljesen világos, hogy ki volt Huszti célközönsége, ám azt megelőlegezhetjük, hogy ez a közönség nem feltétlenül volt járatos Kálvin élettörténetének francia–latin szöveghagyományában, így a fordítónak ennek a befogadó típusnak az interpretációs-asszimilációs lehetőségeihez kellett alkalmazkodnia. Az sem utolsó szempont, hogy ez a 18. századi magyar (olvasó)közönség a konfesszionalitását, felekezeti elfogultságait, sőt a felekezeti polémiára való hajlamát másképp élte meg és alkalmazta, mint de Bèze 16. századi olvasói. Huszti, meglátásom szerint, fordítói motivációit tekintve nem a polemizálás, sokkal inkább a *consolatio*, vigasztalás és példamutatás eszközének használja a fordítást, amellyel elsősorban egy érvényes és követendő magatartásmintát ajánl, mondván: „Nem ok nél-

⁷⁷ Az élettörténeti elbeszélés után helyezte el az epitáfiumgyűjteményt de Bèze a következő cím alatt: „Ex multis Epitaphiis D. Io. Caluinum passim scriptis, haec demum nunc visum est seligere, quae hic apponem.” Vö. DE BÈZE 1564b, A₂a–A₃b.

⁷⁸ DE BÈZE 1576, 114–129.

⁷⁹ DE BÈZE 1575, IV₂b–IV₃b.

⁸⁰ HUSZTI 1758, 36v–37r.

kül hasonlítva bizony Daniel az Istennek Szenteit Csillagokhoz, kik is a boldogságnak uttyát az ő fenyeségekkel masoknak meg mutatták.”⁸¹ Ezért tekint el a *Legenda Aurea* gyalázásától, és helyette inkább a követendő szavak és tettek világos, rövid és valószínű megjelenítésére összpontosít.

Kálvin élettörténetének *partikuláris* eseményei és sajátosságai nem lehetnek fontosabbak, mint az általánosítható magatartásmód és az életútból levonható és követendő példa. Kálvin életének magyar fordítása nem szólhat másról, mint maga a kora újkori kálvinizmus, vagyis az *Igaz Egyház* iránti következetes hűségről, amely megköveteli, hogy a csapásokat (*afflictionis*) türelemmel és béketűréssel (*patientia et constantia*) viseljük el. Ezt elsősorban Kálvin maga hirdette és vetette papírra, főként leveleiben, melyeket Szőnyi Nagy István is számtalanszor idéz a legelső magyar kálvinista mártírológiában, a *Mártýrok Coronájában*.⁸² Meglátásom szerint Huszti fordítását a reformáció, a perzekúció és a mártíromság szellemi és sajátos történeti kontextusaiban kell értékelnünk, hiszen Kálvin életének a mártírológiai írásmód segítségével megjelenített elbeszélése, a 18. századi vértelen ellenreformáció tapasztalata által sajátos relevanciát és aktualitást nyer(het)t. Huszti fordítása, ítéletem szerint, ebbe a sajátos történeti kontextusba tagozódik be.

IV. Miként olvasható Huszti fordítása?

Egy lehetséges kontextus megjelölése

A sajátosan Kálvin köré felépülő kulturális emlékezet kétségtelenül magának a reformációnak is emlékezési helyet (*locus memoriae*) teremtett, hiszen az életrajzok francia és latin textusaiból építkező Kálvin-kultusz a mártírológiai írásmód révén egy olyan protestáns, sőt kálvinista biográfiát hozott létre, amely a reformáció új hőstípusát, a hitvalló konfesszort, a tanúságtevő mártírt glorifikálta. Ezt az összefüggést, amint láttuk, az *Icones* a maga impozáns kép- és prózai-lírai szöveganyagával, mind latin, mind francia edíciókban tovább erősítette, hiszen általa Kálvin belépett a reformáció mártírjai és konfesszorai, azaz hősei sorába.⁸³ 1758-ra ez a protestáns, sőt speciálisan kálvinista mártírológiai diskurzus mind Erdélyben, mind Magyarországon a gyászévtized perzekúciós tapasztalatainak köszönhetően általánosan ismertnek mondható. A gyászévtized alatt és azt követően mind

⁸¹ *Uo.*, 2v.

⁸² A Kálvin-levelezés Szőnyi Nagy István mártírológiai diskurzusára gyakorolt hatásához lásd Zsombor Tóth, *Calvinian Anthropology and the Early Modern Hungarian Devotion: The Case of István Nagy Szőnyi, the First Hungarian Martyrologist = Anthropological Reformations – Anthropology in the Era of Reformation*, ed. Anne Eusterschulte, Hannah Wälzholz, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015, 415–428.

⁸³ Az *Icones*nak ez a fajta, a mártírológiai hagyomány felől történő olvasatát igazolja az a sajátos kolligátum is, amelyet 1585-ben hoztak létre úgy, hogy Jean Crespin 1560-as latin nyelvű mártírológiai munkájához (*Actiones et monumenta martyrum*, Genevae, 1560) hozzákötötték az *Icones* 1580-as latin kiadását. A kolligátumot a KvEKt Kt-ban őrzik, jelzete: 286702, 286703.

a lutheránus,⁸⁴ mind a kálvinista⁸⁵ felekezet egyaránt kidolgozta azokat a mártírológiai tanokat, amelyek az ősegyház és a kora újkori reformált felekezet vallásos perzekúcióját megjelenítő és tárgyaló teológiai tradíciót az 1671 utáni, elsősorban magyarországi, illetve később az erdélyi valóságra (is) applikálták és akkomodálták. A lutheránus és kálvinista mártírológiák egyaránt kialakították és magukénak nyilvánították azt a mártír prototípust, akit nem kizárólag a mártírhalál, hanem a tanúságtétlő szenvedés, a börtön és az exilium, vagy akár csak a hitvalló tanúságtétel tesz mártírrá.⁸⁶ Szőnyi Nagy István mártírológiai munkájának a második kiadása (Sopron, 1752) kétségtelenül hozzájárult e mártírológiai érdeklődés reaktualizálásához a vértelen ellenreformáció perzekúciós tapasztalatai kapcsán.

A 18. század folyamán továbbélő vallásos perzekúció és az általa életben tartott mártírológiai diskurzusok érthető módon növelték az ilyen tárgyú írárok iránti érdeklődést, különösen, ha ezek vulgáris nyelveken, esetünkben magyarul is hozzáférhetőek voltak. Ily módon válhatott érdekessé a Huszti László jóvoltából magyar fordításban elérhető Kálvin-biográfia, melynek hőse nemcsak a reformáció meghatározó alakjának számított, hanem életvitelén és személyes példáján a 18. századi olvasók a vallásos perzekúcióval szembeni ellenállást és a hitvalló magatartást is eltanulhatták.

Huszti kéziratosa magyar fordítása figyelemre méltó módon irodalomtörténeti, sőt kánoni koordinátákat nyer további hasonló tárgyú kéziratok társaságában. Például Oláh Róbert szövegközléssel egybekötött tanulmányából értesülhetünk a Coligny admirális vértanúságát és a Szent Bertalan-éj emlékét felidéző *Párisi lakodalom* című, hasonló témájú és funkciójú, 1766-ban készült magyar kéziratról.⁸⁷ De egyértelműen ide sorolhatóak a csehországi perzekúciót megörökítő Comenius-mű⁸⁸ 17–18. századi kéziratosa fordításai is.⁸⁹ Ehhez hasonló ismert vagy ma is lappangó kéziratok vagy másolataik igen nagy számban keletkeztek.

⁸⁴ A pozsonyi perben elítélt, de a gályarabság elől megmenekült Lányi György (1646–1701) több élettörténeti publikált szöveg után egy latin orációban (*Oratio de Martyrio*) összegezte mártírium-felfogását. Vö. Georgius LANI, *Hermathena sive Orationes panegyricae*, Lipsiae, Russworm, 1682 (RMK III, 3197), 222–246. (A továbbiakban: LÁNYI 1682.) Lányi mártírológiájának tárgyalásához lásd TÓTH Zsombor, *Persecutio decennalis: az evangélikus perspektíva lehetősége – Lányi György példája = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 423–437.

⁸⁵ Szőnyi Nagy István (1641–1709) az első kálvinista mártírológia szerzője: SZŐNYI NAGY István, *Mártírok Coronája [...]*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyele, 1675 (RMK I, 1180). (A továbbiakban: SZŐNYI NAGY 1675.) Szőnyi Nagy mártírológiájának vizsgálatához lásd TÓTH, *Calvinian Anthropology. i. m.*

⁸⁶ A lutheránus Lányi György terminológiájában az ún. *martyrium incruentum*, vagyis vérontás nélkül való mártíromság fogalma adja vissza ezt a felfogást: „Incrumentum, quod eorum est Confessorum Christi, qui sanguinem quidem non fundunt, sed pro Christo & veritate Evangelii multa indigna, calumnias, ignominiam, carceres, exilia & infinita alia pericula forti subeunt & sustinent animo, parati ipsam quoque subire mortem, si ita Deus velit, & necessitas ferat.” (LÁNYI 1682, 240.) A kálvinista Szőnyi Nagy István mártírológiájában hasonló módon a halál nélküli tanúságtétel is elegendő a mártíromsághoz: „Mártírok, kik az igazságért fogságot, szidalmat, s-több nyomorúságot szenvednek ugyan, de szintén meg nem ölelnek [...]” (SZŐNYI NAGY 1675, 5.)

⁸⁷ OLÁH Róbert, *A Párisi lakodalom (1572): Egy 18. századi elbeszélés a Szent Bertalan-éjről*, Studia Litteraria, 2012/3–4 (*Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid et al.), 232–258.

⁸⁸ Joh. Amos COMENIUS, *Historia Persecutionum Ecclesiae Bohemicae*, [Amsterdam], [s. n.], 1648.

⁸⁹ Hoffmann Gizella tekintette át a meglévő fordításokat alapos tanulmányban: HOFFMANN Gizella, *Rövid Historiája Az Cseh Országi Ecclesiák üldöztetésének... Észrevételek Comenius Historia persecutionum Ecclesiae Bohemicae című művének ismert és ismeretlen magyar fordításaihoz (1710 k. – 1795)*, *Műhelytanulmány – vázlat = Fordítás, tolmácsolás, értelmezés*, szerk. MIKUSI Balázs, RÓZSAFALVI Zsuzsanna, SIRATÓ Ildikó, Bp., OSZK–Gondolat, 2017, 50–64.

A perzekúcióról való sajátos 18. századi vélekedés, amely a legkorábbi, az ősegyházzal kezdődő, majd a reformáció ideje alatt végbemenő perzekúciós eseményeket egyetlen összefüggő folyamatként értékelte, félreérthetetlenül nyer kifejezést Cserei Mihály 1740 után keletkezett, Josephus Flavius történeti munkájához illesztett margináliájában:

„Az apostolok, mely sok kínokon szörnyű halálokon mentenek által, a csírájában lévő Ecclesia a Pogány császároktól három száz esztendőök forgása által mit nem szenvedett az akkori Ecclesiasticus Historicusok világ csudájára meg írták. De legközeleb ez előtt ket saeculummal a Reformatio alkalmatosságával, az után az el mult saeculumban az Isten igaz Reformata Ecclesiait [...] Hispániában, Galliában, Hyberniában, az Imperiumban, s nevezetesen morvában, szilesiában, Austriában s amaz boldogtalan Cseh országban, s hoga magunkotis el ne felejtsük magyar országban mint kínozták, foggatták ölteket megírták csigázták, galyjzták az Antichristus szolgálai, rakva vadnak Europeanak minden tartományai azokk mártiromságukról írot könyvekkel, meg is nem fogiathatták el az Isten népének giülekezetit, csak hejában dühösködött Pokolbeli cerberi, hejaban agiarkodot Romai Antichriste hejaban fujátok a követ ti világi merges viperák fajzati, mert Portae inferi non praevalébunt Ecclesiam mi ugian mint a méhszárszékre vitetett juhok minden napon az igasságért öletetünk, de mind annyi hivek közötis giözedelmeseknél felljeb valok vagiunk tudván azt bizonyoson, sem elet sem halál, sem hatalmassagok sem njomorusagok, sem Angial, sem Ördög, sem Pokol, es semminemü teremtet állat el nem szakaszthat minket az Isten szerelmetől mely vagion a mi fejünk az Ur Jesus Xristusban. Amen.”⁹⁰

Jellemző módon a fentiekben hivatkozott szövegek a kéziratos nyilvánosságban maradtak, hiszen megjelentetésük nem volt lehetséges, vagy akár megengedett. Nem szabad a kéziratos irodalmi nyilvánosság jelentőségét alábecsülnünk, hiszen a kora újkor magyar próza legnépszerűbb és gyakran legfontosabb szövegei, ha például az emlékirat-irodalom kora 18. századi textusaira gondolunk, megírásuk után 150 évig kéziratosan reduplikálódtak és terjedtek, nyomtatásban csak a 19. században lettek elérhetőek. A kéziratos nyilvánosságnak a nyomtatott nyilvánossághoz mért (vélt) korlátozottsága ellenére, ezek a szövegek ismertté váltak, és jelentős recepciót tudtak magukénak. Irodalomtörténet-írásunk csak most kezdi felfedezni és helyesen értékelni a kéziratos és a kéziratos irodalmi nyilvánosság valós potenciálját.⁹¹ Ennek fényében fogalmazható meg a tézis, miszerint a gyászévtized után a vallásos perzekúció tapasztalata a kora újkori, különösen reformált felekezetű írás-használati kultúrákban egyedülállóan domináns témává lépett elő, és hatása a 18. század legvégéig kitartott. A Kálvin-életrajz magyar fordítása, irodalomtörténeti szempontból, együtt a börtön- és exiliumirodalom szintén kéziratos korpuszával, a 18. századi perze-

⁹⁰ [Josephus FLAVIUS], *Opera Josephi viri inter iudaeos doctissimi ac disertissimi: quae ad nostram aetatem pervenerunt omnia nimirum: De antiquitatibus Iudaicis libri XX*, Francoforti, [s. n.], 1580, 929.

⁹¹ A jelenség részletes tárgyalásához lásd TÓTH Zsombor, *Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű írás-használatban: medialitás és kulturális másság, Módszertani megfontolások*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2015/5, 625–650.

kúciós irodalom szerves részének tekinthető.⁹² Ez az irodalmi korpusz viszont szétfeszíti a „vértelen ellenreformáció” fogalmának eszme- és irodalomtörténeti kontextusait, és olyan új relevanciákat jelöl meg, amelyek az ún. „hosszú reformáció” fogalmának⁹³ applikálását sürgetik a késő 17. és 18. század irodalomtörténetének (újra)írásában.

V. Konklúziók

Paradox módon a magyar fordítás elsősorban arra figyelmeztet, hogy az 1575-ös, tehát a Kálvin-levelezés élére helyezett harmadik Kálvin-életrajz milyen erőteljes befolyást gyakorolhatott a hazai 16–17. századi protestáns írástudókra.⁹⁴ (Szőnyi Nagy István mártirologiai munkájához intenzíven használta a Kálvin-levelezés 1575-ös kiadását, nem kizárt, hogy saját perzekúciós tapasztalatának élettörténetben való megjelenítése pontosan de Bèze narrációját tekintette követendő példának.) Tény az, hogy az 1575-ös edíciójú levelezés újabb (1576, 1597) kiadásaiban, illetve az *Opera omnia* 1617-es és az *Institutio* 1654-es kiadásában is olvasható Kálvin-életrajz sokkal nagyobb recepciót tudhatott magáénak, mint ahogy azt eddig tudni véltük, amennyiben egyáltalán e recepcióval számolt az irodalomtörténet-írásunk. Úgy vélem, hogy a Kálvin-életrajz recepciója a gyászévztized után töretlen, sőt akár megsokszorozott hatású lehetett a 18. század folyamán is, főként, hogy a kibontakozó vallásos perzekúciót tematizáló kéziratos irodalom akkoriban nyert teret és olvasókat. Ennek az olvasóközönségnek az igényeit a magyar nyelvű Kálvin-biográfia messzemenően kiszolgálta.

Ez a fordítás is megerősíti a tézist, miszerint a 17–18. századi kéziratos irodalmi nyilvánosság irodalomtörténeti jelentőségét még mindig nem látjuk kellőképpen tisztán. A lappangó anyagok feltárása mellett további kutatásokat és módszertani invenciókat igényel majd a korpusz és használati sajátosságainak, illetve recepciótörténetének a komplex irodalomtörténeti értékelése. Huszti fordításának szövegéből és feltételezett használatából, illetve recepciójából valamilyen mértékben kiolvasható az is, hogy milyen lehetett Kálvin és, implicit módon, a reformáció 18. századi emlékezete. Egy nagyon rétegzett és bizonyára regionális és felekezeti elfogultságoktól sem mentes szűzsé-repertoárt látok kirajzolódni, amelynek történeti perspektívája az ősegyház perzekúciójáig nyúlik vissza, beleértve a kora újkori reformáció többé-kevésbé kortárs vagy aktuális eseményeit is. Kálvin személye és jelleme is sokszorosán kontextualizált, hiszen bibliai előképekkel, az

⁹² A börtön és száműzetés tapasztalataiból is táplálkozó vallásos perzekúciót megőrkítő irodalom szakirodalmi értékeléséhez lásd TÓTH Zsombor, *Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány? A kora újkori börtöntapasztalatok irodalomtörténeti jelentőségéről (vázlat) = Börtön, exilium és szenvedés: Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*, szerk. FAJT Anita, SZILÁGYI Emőke Rita, TÓTH Zsombor, Bp., reciti, 2017, 11–51.

⁹³ A hosszú reformáció (*Long Reformation*) fogalmához lásd *England's Long Reformation 1500–1800*, ed. Nicholas TYACKE, London, UCL Press, 1998; *Scotland's Long Reformation: New Perspectives on Scottish Religion, c. 1500–c. 1660*, ed. John MCCALLUM, Leiden, Brill, 2016; *Lived Religion and the Long Reformation in Northern Europe c. 1300–1700*, ed. Sari KATAJALA-PELTOMAA, Raisa Maria TOIVO, Leiden, Brill, 2016.

⁹⁴ Skaricza Máté Szegedi Kis Istvánról írt latin nyelvű életrajza (*Stephani Szegedini Vita*) is ezt a hatást illusztrálja. Vö. SZEGEDI KIS István, *Theologiae sincerae, Loci Communes de Deo et Homine*, Basileae, Waldkirch, 1585 (RMK III, 740), α₆a–γ₂a.

ősegyház kanonizált alakjaival, végül más kora újkori konfesszorok és mártírok idealizált alakjaival kontaminálódik. A Huszti tollán magyarul is megszólaló de Bèze-féle Kálvin-élettörténet olyan applikált és akkomodált történeti tudás lenyomatát őrzi, amely *a vallásos perzekúció* tapasztalatának egyszerre irodalmi és történeti bizonyítékát adja. Ugyanakkor Huszti kétségtelenné teszi azt is, hogy a magyar szöveg valósága felől 1758-ban még tart a reformáció, így a mi feladatunk nem kevesebb, mint megérteni és felismerni, hogy ez nem más, mint a *hosszú reformáció*.

*Dávid Ferenc az emlékezet és felejtés határán**

Az unitárius reformációt a felekezeti egyháztörténet-írás a reformáció mellékági vagy a nem reformátori egyházak sorában tárgyalja.¹ Az egyház alapítójának tekintett Dávid Ferenc életére és munkásságára az utóbbi fél évszázadban figyeltek fel az irodalomtörténészek, és hála nekik, a „reformáció mellékága” a kutatás fókuszába került. Fölösleges lenne most azon keseregni, hogyan semmisült meg az unitáriusok apostolának hagyatéka, vagy hogyan próbálta kitörölni alakját a kollektív emlékezetből a felekezeti polémia. A 17–18. század során az egyházalapító alakja jelentősen átalakult, kultusza, ha nem is volt folyamatos, de a közösség egy részében elevenen fennmaradt. A 18. században kezdődő és a 19. században kiteljesedő tudatos emlékezetápolás az unitárius öntudatot erősítő törekvések mentén szerveződött. Tanulmányomban egy kiadvány és két epítáfium újraértelmezésére teszek javaslatot, illetve a Dávid Ferenc alakjához kapcsolódó egyetlen tárgyi emlék, a kerek kő eredetmítoszára reflektálok.

***A Defensio Francisci Davidis* mint unitárius passió**

Az unitárius reformátor emlékét őrző korai kiadványok közül a legfontosabb 1582-ben látott napvilágot, a címe: *Defensio Francisci Davidis*. Balázs Mihály az 1983-ban megjelent faksimile előszavában részletesen ismertette a kiadás körülményeit, a fejezetek szerzőit és tartalmát, ezért ezzel a kérdéssel nem foglalkozom.² Dávid Ferenc elítéltetésének és perének leírását ez a kordokumentum őrizte meg legteljesebben.³ A *Defensio* túlmutat a történelmi hitelesség kérdéskörén, és felkínál egy másfajta olvasatot is, ez pedig nem más, mint Dávid Ferenc és Jézus Krisztus passiójának párhuzama. Úgy gondolom, hogy az események elbeszélése mellett a szerző erre építette fel narratíváját, célja pedig az

* A szerző a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet docense. A tanulmány az OTKA 112927 számú pályázata támogatásával készült.

¹ Lásd *A reformáció*, szerk. DIENES Dénes, Sárospatak, Hernád, 2008, 124–132. Üdítő kivétel Juhász István nemrégiben megjelent kötete. A tudós professzor a *Radikális reformáció* című fejezetben objektíven tárgyalja az antitrinitárius mozgalom kialakulásának történetét. Lásd JUHÁSZ István, *Jézus Krisztus egyháza: Az egyháztörténet vázlat*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2015, 230–237.

² *Defensio Francisci Davidis and De Dualitate Tractatus Francisci Davidis (Cracoviae) 1582*, introd. Mihály BALÁZS, Bp., Akadémiai, 1983, VII–XXXVIII. (A továbbiakban: *Defensio*.)

³ Lásd a *Confutatio vera et solida Iudicii Ecclesiarum Polonicarum* című fejezetet, *uo.*, 220–408.

volt, hogy igazolja: Dávid Ferencet ártatlanul vetették börtönbe, a mártír püspök Jézus Krisztushoz hasonlóan járta végig az elárultatás, a kihallgatás és elítélés stációt.

A *Defensio*ban Dávid Ferenc tragédiája elárultatásával kezdődik: „Attól a naptól fogva kezdtek titkos tanácskozásokat összehívni és rejtélyes összejöveteleket rendezni, és a mi vesztünkre különféle rágalmakat koholni”.⁴ Ez az első utalás arra, hogy ellenségei elhátározták a püspök elvesztését. Szentírási párhuzama Júdás árulása, aligha véletlen, hogy a szerző mind Socinus, mind Blandrata jellemének bemutatásánál Júdás alakjára játszik rá. A házában vendégeskedő Socinus árulását felismerve az agg pásztor így szól: „ezeket már régen sejtettem, de kérlek, távozzál innen, hajtsd végre, amit elkezdted”.⁵ Szentírási párhuzama a Jn 13,27: „Amit tenni szándékszol, tedd meg hamar”.

Dávid első perére Tordán, Szent György ünnepe után került sor. A fejedelem azonban „észrevette a nemesek elkeseredett hangulatát, és félt, hogy zavargás, meg lázadás lesz, és az egész ügyet a következő hónap első napjára halasztotta”.⁶ A szentírási párhuzam Mk 14,1–2: „Ne az ünnepen, hogy zavargás ne legyen a nép körében.” Míg a nemesek Dávid szabadon bocsátásáért jártak közben, Socinus, a két István (Eppel és Basilius) és Hunyadi Demeter a Pilátus szerepét játszó Blandratánál a fogva tartásért agítottak.⁷ A szentírási párhuzam Jn 19,12: „Ha ezt szabadon bocsátod, nem vagy a császár barátja”.

Az események bővelkednek parallel helyekben: Kolozsvár–Torda–Gyulafehérvár egy-egy stáció Dávid passiójának történetében. A júniusi tárgyalás nyitányában a szerző szinte szó szerint az utolsó vacsora történetét idézte fel: „Elérkezett már az a nap, amelyen feláldozandó volt.”⁸ (Vö. Lk 22,7: „Elérkezett a kovásztalan kenyerek napja, amelyen fel kellett áldozni a húsvéti bárányt”.) Dávidnak kolozsvári híveitől való búcsúzkodása is Jézus tanítványaitól vett végbúcsújára emlékeztet: „Isten veletek, engem többé nem fogtok látni”.⁹ (Vö. Jn 16,10: „Az igazság az, hogy én az Atyához megyek, és többé nem láttok engem”.) A gyulafehérvári kihallgatás is Krisztus passióját követi. Dávidot a prépostság épületébe vitték, Jézust is először a főpap házában hallgatták ki. Dávid vallatása a fejedelmi palotában folytatódott, akárcsak a Jézusé Pilátus és Heródes színe előtt. Az első kihallgatáskor Dávid senkit sem talált hirtelen az atyafiak közül, hogy mellette legyenek. Jézust is elhagyták a tanítványai, egyedül állt vádlói előtt. A per során Dávidot hitfelei (atyafiai) vádolták újítással a fejedelem előtt. Jézust is hitfelei vádolták Pilátus előtt. Felettebb beszédes és a passió kronológiájában is beilleszthető, ahogyan Blandrata esküvel tagadta meg Dávid Ferencet.¹⁰ Péter is esküvel tagadta meg azt, hogy ismeri Jézust. A passiókronológiától ugyan eltér az, ahogyan Dávid mérséklelességre intette heveskedő vejét: „Ne veszítsd el magadat is, őt is!”¹¹ de a passiótörténetben megvan a párhuzama:

⁴ *Defensio*, 240. A következőkben is idézett magyar fordítást Péter Lajos készítette 1955 októberében. Kézirat a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Nagykönyvtárában. Jelzet: Péter Lajos fordításai, V. füzet, 412.

⁵ *Defensio*, 246. Magyarul: V. füzet, 421.

⁶ *Defensio*, 248. Magyarul: V. füzet, 426–427.

⁷ *Defensio*, 248–249. Magyarul: V. füzet, 426–428.

⁸ *Defensio*, 251. Magyarul: V. füzet, 430.

⁹ *Defensio*, 256. Magyarul: V. füzet, 438.

¹⁰ *Defensio*, 260, 268–269.

¹¹ *Defensio*, 260. Magyarul: V. füzet, 444.

Jézus megint a Máلكus fülét levágó tanítványát (Mt 26,52: „Aki kardot ragad, az kard által vész el.”).

A rejtett célzások mellett a szerző néhol nyíltan utal a szentírási párhuzamra. Ilyen például az ítélet kihirdetése előtt lejátszódó epizód, amikor Blandrata doktor odament Dávid Ferenchez, „és őt megölelvén, fülébe súgta: Ne félj, én a fejedelem elébe járulok kegyelemért, mire Dávid Ferenc így felelt: menj, menj, folytasd, amit elkezdted; sokan, maga a fejedelem is az ölelést Júdás-csóknak magyarázták.”¹²

Az ítélet kihirdetése után a testőrök elvezették az elítéltet, és sokáig játszadoztak püspöki süvegével – Jézus köntösére sorsot vetettek.

Az 1579-ben bekövetkezett tragikus események után a radikális párt mindent megtett annak érdekében, hogy a krisztusi vonásokkal felruházott Dávid Ferenc mártírként maradjon meg közössége emlékezetében. Pirnát Antal találóan summázza: „az unitárius egyháztörténet-írók szemében Dávid Krisztushoz hasonlóan ártatlan vértanú volt, ezzel szemben a más hitűek szerint maga a megtestesült ördög.”¹³

E mártírium jelentőségét hangsúlyozta a kortárs Karádi Pál is abban a nagyszerű retorikával kimunkált levelében, amelyet a Dávid elítélésében szerepet vállaló kolozsvári papoknak küldött 1579. november 9-én. Maró gúny, végsőkéig feszített indulat süt a levél minden sorából. Karádi az árulók nevét kifogatva szembesítette őket szégyellnivaló tettükkel. Az Iskariotes Júdás testvéreinek és Káin atyafiainak nevezettek nem érthettek fel a mártírium dicsfényével megkoronázott Dávid Ferencsel, Krisztus igaz vértanújával.¹⁴

A kortárs Bogáti Fazakas Miklós is megemlékezett Dávid mártíriumáról, az Eber-féle *Calendarium historicum* november 7-i lapjára a következőket jegyezte be: „az ember Jézus imádásának új dogmája miatt dévai börtönében meghalt Dávid Ferenc, a senkihez sem hasonlítható teológus.”¹⁵

Toroczkai Máté is mártírként tekintett Dávid Ferencre, és keményen ostromozta azokat, akik perében részt vettek.¹⁶

Dávid Ferenc epitáfiumai

Az ellentábor Dávid Ferenc diszkreditálásában volt érdekelt, és mindent meg is tett ennek érdekében. Szántó (Arator) István jezsuita szerzetes 1581-ben Acquaviva generálisnak küldött levelében az ariánusok tanait ismertette, és elismeréssel nyilatkozott Dávid Ferenc kiválóságáról, akinek a teljes az Ó- és Újszövetség a kisujjában volt. Az elismerés hangja mellett azonban nem mulasztotta el a püspök gyalázatos halálát elbeszélni:

¹² *Defensio*, 271. Magyarul, VI. füzet, 465.

¹³ Antal PIRNÁT, *Die ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren*, Bp., Akadémiai, 1961, 161.

¹⁴ KÉNOSI TÖZSÉR János–ÚZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I, ford. MÁRKOS Albert, bev. BALÁZS Mihály, kiad., jegyz. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005, 303–308.

¹⁵ POKOLY József, *Bogáthi Fazekas Miklós naptári följegyzései*, Keresztény Magvető, 1902/5, 262–266.

¹⁶ Mihály BALÁZS, *Ferenc Dávid: Ungarländische Antitrinitarier*, IV, Baden-Baden & Bouxwiller, Valentin Koerner, 2008, 91.

a nyüvek elevenen ették meg hazugságot szóló nyelvét, arca halála órájában szétrohadt.¹⁷ Egy másik ismert jezsuita, Antonio Possevino is megörökítette Dávid halálát *Atheismi Lutheri... et aliorum... haereticorum...* című, 1586-ban Vilniusban megjelent munkájában. Erdélyi tapasztalatait is felidézve értekezett az ariánus/antitrinitárius herézisről, és megemlékezett Dávid Ferenc haláláról.¹⁸ A jezsuiták által előszeretettel elbeszélte dicstelen halál – az ördögökkel és démonokkal való viaskodás, a test eleven elrothadása – szervesen illeszkedik a heretikusok szégyenletes kimúlásának toposzába. Possevino mindezt megtoldotta a dévai várban raboskodó hagymázás, démonoktól és ördögöktől kínzott Dávid Ferenc utolsó szavaival: „Ecce, qui me comitem itineris expectant”.¹⁹ Possevino állítását ismételte meg Florimond de Raemond 1614-ben kiadott, eretnekségről írott könyvében.²⁰ A francia kiadást rövidesen követte a latin, a német és a holland. Művét az angol szerzők²¹ is előszeretettel idézték, és a sociniánus eretnekséget tárgyaló latin és anyanyelvű munkák is Dávid Ferenc rettenetes halálának elbeszélésével riogatták a jámbor olvasót. Pázmány Péter is *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyága* című művében a Dávidról írottakat Possevinóból merítette,²² miként tette azt Bod Péter is *Smirnai Szent Polikarpusában*: „Testében igen elromlott volna, és a hosszas betegségben s bolond hagymázban elfogyatkozott volna: rendkívül-való ordítással kísértetek között, ördög társainak megszólításokkal való halálát írják némelyek. De a hagymázban való esését, s abban a bolondságban elromlott állapottal való kimúlását igazabbnak tartom.”²³

A jezsuiták rágalmait ellensúlyozandó az unitárius hagyomány megalkotta Dávid Ferenc epitáfiumát:

Fulmina, crux, gladius paparum, mortis imago
 Nulla viam veri vis prohibere potest.
 Scripsi quae sensi, fido quoque pectore dixi:
 Dogmata falsiloquum post mea fata ruent.²⁴

¹⁷ *Epistolae et Acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus Principum Báthory, I, (1571–1683)*, ed. Andreas VERESS, Kolozsvár–Bp., Athenaeum, 1911, 185–187.

¹⁸ Antonio POSSEVINO, *Atheismi Lutheri, Melanchthonis, Calvinii, Bezae, Ubiquetariorum, Anabaptistarum, Picardorum, Puritanorum, Ariariorum et aliorum nostri temporis haereticorum [...] cum thesibus Francisci Davidis, adversis sanctissimam Trinitate[m] [...]*, Vilnae, Ioannes Velicensis, 1586, 97b.

¹⁹ *Uo.*

²⁰ Florimundus RAEMUNDUS, *Historia de ortu, progressu, et ruina haeresos huius saeculi*, Coloniae, Grevenbruch, 1614 (VD17 23:236286F), 577.

²¹ A Dávid Ferencről szóló fejezetet lásd Nicholas CHEWNEY, *AIPEΣIAPXAI Or a Cage of Unclean Birds, Containing the Authors, Promoters, Propagators, and chief Disseminators of this damnable Socinian Heresie, Together with a brief description of their lives, and true relation of their deaths*, London, J. M. for H. Twyford, & T. Dring, 1656, 184–189.

²² PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyága és rövid intés a török birodalomról és vallásról*, s. a. r. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001, 62.

²³ BOD Péter, *Smirnai Szent Polikarpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztényi szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek historiájok*, [Nagyenyed], [Kiss], [1766], 37.

²⁴ Lásd KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 294–295.

Tóth István fordításában:

Mennyköve, kardja, keresztje a pápáknak s a halál sem

A Dávid emléket megörökítő Jakab Elek szerint maga a püspök mondogatta ezeket a sorokat dévai börtönében.²⁵ A Dávid emléket népszerűsítő kiadványok szerint a nevezetes sorokat a püspök halála előtt róttá börtöne falára.²⁶ Az epitáfium szerzőségének kérdését Balázs Mihály tisztázta monográfiájában. A vitatott szerzőjű művek közé sorolta, és 18. századi szerzőt sejtett mögötte.²⁷

Kelemen Lajos, a legendás tudású történész hívta fel a figyelmet arra, hogy a verset már 1589-ben mint Dávid Ferenc epitáfiumát ismerték. Az ismeretlen szerző alkotását az ádamosi templom szentélyszéke hátlapján örökítette meg Ladislaus Pápai: „Epitaphium Francisci Davidis: Fulmina, crux, gladius paparum, mortis imago.” A Dávid Ferenc padjának nevezett szentélyszékét és a festett reneszánsz famennyezetet 1909-ben vásárolta meg az ádamosi ekléziától a budapesti Nemzeti Múzeum. Pápai nemcsak az ádamosi szentélyszékbe, hanem a marosszentkirályi református templom egyik falfestményébe is bekarcolta nevét: „Hic fuit Ladislaus Papay 1589.” Kelemen Lajos szerint a szöveg Dávid Ferenc környezetében, a 16. században keletkezhetett.²⁸

A halálra készülő Dávid Ferenc Possevino szerint démonokat és ördögöket látott, ezek fogják a túlvilágra, azaz a pokolba kísérni őt. Az unitárius hagiográfia szerint a halál képehez a pápák mennyköve, kardja, kereszt és szenvedés társul. A *crux* a szenvedésre utal, tudvalevő ugyanakkor, hogy a kereszt képe elűzi a démonokat és ördögöket, és végső soron a halál feletti győzelmet jelképezi.

A Dávid emléket gyalázó szövegek ismertek lehettek a kortársak körében, ezek ellenében fogalmazódhatott meg az epitáfium. A jelenleg rendelkezésre álló források alapján nem lehet eldönteni, hogy az epitáfium teljes, kimunkált szövege mikor keletkezett, legkorábbi kéziratot másolatai az 1740-es évekből valók. Valószínű, hogy ekkortól kezdtek azt Dávid Ferencnek tulajdonítani. Az unitárius köztudatba 1868 után került be, az egyház fennállásának 300. évfordulóján mondott ünnepi prédikációjában idézte Ferencz József, a későbbi püspök.²⁹

Ismert az a hosszabb „Servivi patriae bis denos impiger annos...” kezdetű epitáfium is, amelyet ugyancsak Dávid Ferenc szerzeményeként tart számon az unitárius emlékezet. A tizennyolc disztichonban megírt teológiai értekezésről Balázs Mihály megállapí-

Tartja az útján fenn azt, ami egyszer igaz.
Azt írtam, mi a szívben volt, s bizakodva kimondtam,
Hogy a hazug vallás holtom után leomol.

Pálffi Márton fordításában:
Pápák rettentő tüze, kardvasa, máglyarakása,
Semmi erő föl nem tartja tovább az igazat.
Szóltam s lelkem adám bele. Bízván-bízva hiszem, hogy
Holtom után a hamis hit Babilonja ledül.

²⁵ Lásd JAKAB Elek, *Dávid Ferenc emléke*, Bp., Magy. Kir. Egyetemi Nyomda, 1879, 242–243.

²⁶ Lásd GYALLAY PAP Domokos, *Dávid Ferenc életrajza 1510–1579*, Kolozsvár, Dávid Ferenc Egylet, 1912. Újabb: GAAL György, *Születtek Kolozsvárt*, Kolozsvár, Polis, 2016, 46.

²⁷ BALÁZS, *i. m.*, 294–296.

²⁸ KELEMEN Lajos, *A Dávid Ferencnek tulajdonított emlékkersek*, Unitárius Közlöny, 1920/15–16, 167–168.

²⁹ FERENCZ József, *A hit és lelkiismeret szabadsága*, Kolozsvár, Református Főtanoda, 1868, 13.

totta, hogy az sehogy sem egyeztethető össze az egyházalapító élete utolsó szakaszában vallott tanokkal.³⁰ Egy korábbi tanulmányomban részletesen elemeztem a megjelenés, szerzőség és hagyományozódás kérdéskörét, ezért most csak a legfontosabbakat ismétlem meg.³¹ A sírvers Heinrich Maius jóvoltából vált közismertté, a Lipcsében kiadott *Acta Eruditorum* 1695. évi júliusi száma közölte az első hét disztichont.³² Maius szerint a sírvers id. Christopher Sandnak állít emléket. Az epitáfium teljes szövegét egy datálatlan, Kolozsvárott nyomtatott fólió őrizte meg az utókornak, címe: *Confessio Fidei Exulum Christi*. Az eretnkséggel vádolt lengyel üldözöttek ezt a hitvallást nyújtották be a 17. században a brandenburgi választófejedelemnek, szerzője talán az ifjabb Benedyct Wissowaty lehetett.³³ A nyomtatvány – a kolozsvári Kmita-nyomda terméke – nem szerepel az RMK jegyzékében. A latin nyelvű hitvallást virágos nyomdadász zárja, az üresen maradt negyedoldali helyre a nyomdász beillesztette az ismeretlen kéziratból származó síriratot.³⁴

Az 1660-as években Erdélybe menekült lengyel sociniánusok legfontosabb bázisa Kolozsvárott volt, de néhány évtizedig a bethleni és ádámosi közösségük is fennmaradt. Ez utóbbit 1696-ban olvasztották be a helyi magyar eklézsiába.³⁵ Az 1698 júniusában tartott bölöni zsinat intézkedett a lengyel unitáriusoknak a magyarokétól eltérő szertartásai – keresztelés és úrvacsora – tárgyában. A végzés értelmében, Kolozsvár kivételével, megszüntették a lengyel eklézsiák különállóságát, beolvasztották őket a magyar közösségbe, az engedetleneket pedig kiközösítették.³⁶ Az asszimiláció azt is jelentette, hogy szertartásaikat is a magyar eklézsia rendje szerint kellett végezniük. A *Confessio* és az epitáfium együttes kinyomtatását a lengyel unitáriusok csendes tiltakozásaként is értelmezhetjük: a korábban elszenvedett üldözöttekre utalva üzentek az őket beolvasztani akaró magyar eklézsiának. Az 1698-ban kimondott zsinati határozat szövegének ismeretében beszéde-
sebb a *Confessio* teljes címe is: *Krisztus száműzötteinek hitvallása, kik szeretik, hogy az ő*

³⁰ BALÁZS, *i. m.*, 294–295.

³¹ KOVÁCS Sándor, *Unitárius mártírológia és kultuszépítés Dávid Ferenc megdicőülésének történeteiben*, Keresztény Magvető, 2017/2–3, 359–385.

³² *Acta Eruditorum*, Lipsiae, Joh. Grossii Haeredes et Joh. Thom. Fritschius, 1695 (VD17 32:695078C), 339–340.

³³ Elemér LAKÓ, *În legătură cu o lucrare necunoscută a lui Benedict Wissowatius*, Studii de Bibliologie, Serie Nouă, 12, [é. n.], 209–215.

³⁴ EPITAPHIUM / Ex manuscripto Anonymi cujusdam, / Qui propter hanc Religionem officio suo degradatus inter privatos parietes reliquum / Vitae egit, idque in Marmore exculpendum desideravit. [Sírirat egy bizonyos névtelen kéziratából, akit e vallásért hivatalából kitétek, s élte hátralevő részét magánháza falai közt töltötte, és azt kívánta, hogy márványsírkövére az alábbi sírverset véssék. Ford. MÁRKOS Albert]

³⁵ Lásd Protocollum I, 182. (Kézirat a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában)

³⁶ Lásd Protocollum I, 196: „Deliberatum super Causa Fratrum Polonorum in exilio in Transilvania commorantium quarum quidem dissensionis in quibusdam ritibus accusati sunt. Bizonyosan tapasztaltatván hogy némelyek az Lengyen [sic!] Atyafiak közzül szent vallásunk usussa ellen különböző rítusokat akarnak tartani, sőt találtattak is némely helyeken es Ecclesiákban az melyből Ecclesiáinkban botránkozásra valo ansa szolgálatot ugy mit circa Baptismus et Sacrum Coenum et aliis quosdam de ritus; Azért végeztetett az Sz. Consistoriumban, hogy a modo in posterum semmiképpen különös conventusok ne legyen, hanem járjanak azon Magyar Ecclesiában az hun laknak Unitaria Ecclesiankban és tartsanak azon szép edgyességet az Ekklesiakkal, melyet ha nem tsekednek és dissensiót, scissiot tanúsítanak ea ipso Ecclesiától absissusok legyennek; keresztséget kövessék, és az Űri vacsorával éllyenek Ecclesiaink usussa szerint.”

szentséges nevérol őket pusztán keresztényeknek hívják. Amikor eretnkséggel vádolták, ők e hitvallást ajánlották a fenséges és hatalmas Brandenburgi Választónak.

A történet azért is izgalmas, mert 1710 után a magyarok magukénak tekintették a lengyelek hitvallását. A választófejedelemnek címzett ajánlást megváltoztatva ez lett az erdélyi unitáriusok *Confessiója*, amelyet a 18–19. században többször is kiadtak, magyar nyelvre is lefordítottak és terjesztettek. Utolsó magyar kiadása 1845-ben jelent meg Kolozsváron.

A „*Servivi patriae...*” kezdetű epitáfium 1700 után csak kéziratos másolatokban fordul elő, majdnem minden esetben a *Confessiót* kísérő szöveggként. A kolozsvári unitárius kollégium egykori könyvtárában (jelenleg Akadémiai Könyvtár) négy latin nyelvű másolatot és két magyar fordítást,³⁷ a székelykeresztúri gimnázium egykori könyvtárában (jelenleg Teleki Téka, Marosvásárhely) két latin másolatot találtam.³⁸

A kolozsvári MsU 1227. jelzetű kolligátum jelentős szövegeket őrzött meg, egyebek mellett az említett epitáfiumot, és annak első magyar fordítását is. A másoló, Benczédi Márton, 1819-ben Bözödkőrispatakon volt pap, a fordító Kolozsvári Arcziszewszki Sámuel. A lengyel származású, Kolozsváron megtelepedett Arcziszewszki család leszármazottja elmagyarosodott, 1806-tól Siménfalván szolgált, ugyanebben az évben szentelték pappá a vargyasi zsinaton. Az ütemhangsúlyos, felező tizenkettesekben készített fordítás egyedi, néhol egészen remekbe sikeredett:

Serényen szolgáltam addig az hazának
Míglen húsz nyarat az idők halmazának.
S ez húsz esztendőnek a míg végít érem,
Hívségemet gyakran próbálta vezérem;
Most hazám meg-utált, s nem nézhet engemet,
Ha kérded, miért? Ím! Meg-mondom vétkemet:
Egy Istent tiszteltem, nem hittem, hogy három,
S hogy idvességemet csak ez egytől várom.
Ez egynek szentelvén töredékeny éltem;
Mogsokasítani a Teremtőt féltem.–
És midőn Szent Hitem tilalmazta, hogy Őt
A részre soha nem osztható Teremtőt
Három részre osszam, rettegván ezennel
Öszve-zavarni a végest végtelennel,
Midőn tagadták azt minden régi Szentek,
A később idők, amit Istenre kentek.
Midőn irtóztam a Fiút, ki született
Egyenlővé tenni ama nem született
Atyával, a ki nem szenved, hogy párja
Legyen, s hogy párt adjunk, azt tőlünk nem várja;
Mivel, mint Nagy Isten Királyi Székben ül,

³⁷ MsU 111, 283–284; MsU 525/B; MsU 1106; MsU 1227; MsU 2346.

³⁸ Mss 477; Mss 622.

Elégséges mindent meg-tenni Egyedül,
Midőn vakon hinni Engem a Világ itt
És rabságra vetni Elmémet kénszeritt,
A mit józan Elmém elég tisztán érez,
Bár az Hagymánynál sokkal többet ér ez.
Midőn kerülem azt a fertelmes Kádót,
Melybe Sabellius régentén okádott,
Dögletes Vallást, mellyet ő kénszeritt,
Midőn meg-vetem ez istentelen hitet.
Midőn a végtelen Isten nem kívánnya,
Akit bé-nem-fog a világ alkotványa
Hinni; hogy nékie Szűz-Méh legyen zárja,
Mely szóra a Szégyen-pirosság el-járja,
Orcámat, a midőn nem hihetem, hogy Ő,
Az Isten valaha lett legyen Csecsemő,
Midőn ezek felett tagadom azt-is még,
Hogy Őtet kínozza szomjúság és éhség.
Midőn azt tartom, hogy az Isten Emlőket
Nem szopott, s kik hiszik meg-cáfolom Őket.
Midőn lehetetlen dolognak gondolom,
Hogy szenvedéstől az Isteni Hatalom
Retteghessen, s Elmém oly Istent nem talál,
Kit Sirben vessen az Irgalmatlan Halál. –
Midőn Szent Hitemet meg-szegni nem merém,
Midőn nem engedi bennem a Szemérem
Hogy ez hamissággal terhellyem Lelkemet,
S vétkessé tegyen a csalárd Szó Engemet.
Midőn tagadtam a sok Költeményt, és az
Én nyelvem szóllotta azt, csak a mi igaz.
Igaz Hitben lenni mivel meg-nem-szűnöm,
Ezért szenvedek Én, csak ez minden bűnöm!
Meg-vettetésemet ezzel érdemlettem,
Mentségemre ezért nincs senki mellettem.
Nagy álmélkodásaal léssen akkor teli
A késő Maradék, a midőn tiszteli
Az Istent igazán az Emberi Nemzet,
Hogy a józan Vallás meg-vettetést nemzett.
Midőn a nagy Vakság többé nem hitet, és
A sok Babona, a sok csalárd Hitetés
El-veszvéen, az igaz Vallás erőt vészen
Az hamis Hit pedig elpusztul egészen. –
Midőn az Igasság Thrónusába fel-hág
Viszont s hármás Istent nem tisztel a Világ.
Szent egy-ügyűséggel amidőn áldozza
Szívét az Istennek az Ember, és hozzá-
Fog az Istenségre találmányból hágott

Amaz egy állatú hármás Valóságot
El-hagyni, ekkor lesz boldogsággal teli
A világ, midőn az Egy Istent tiszteli. –

Azt az áldott időt Istenem! Hozd vissza,
Megalégedésig midőn minden issza
Édes tejét amaz ártatlan báránynak,
És az igazságnak, többé tört nem hánynak,
Melyben a csalárdság immár légyen elég.
Bírják a földet az igazság s kegyesség.
Most a józan észnek sugárlása elvész,
Szent hitnek hinni a tévelygést minden kész.³⁹

Az epitáfiumot 1869 után kezdték csak Dávid Ferencnek tulajdonítani. Jakab Elek volt az első, aki minden kétséget kizáróan Dávidot tette meg szerzőnek, és oklevéltárában ez alatt a cím alatt tette közzé: *Dávid Ferencnek fogságában írt elégiája és jövendölése*.⁴⁰ 1910-ben, Dávid Ferenc születése 400. évfordulóján Pálffy Márton (1873–1936), a kolozsvári unitárius kollégium tanára készítette el az epitáfium újabb magyar fordítását. A költő, nyelvész és műfordító Pálffy híven követte a latint, azonban úgy elragadta a költői hév, hogy az eredeti szöveget egy mondattal megtoldotta: „Szárnyad van lelkem, meg ne tagadd magad”. A Pálffy Márton költötte unitárius axiómát mint Dávid Ferenc-i tanítást a mai napig idézik az unitárius szónokok prédikációkban és ünnepi beszédekben.

A kerek kő

Dávid Ferenc mitikus alakja köré egyre több legenda szövődött. Egyik-másiknak történelmi alapja is van, ilyen például a kolozsvári unitárius templomban őrzött kerek kő, amelyről azt tartja az évszázados hagyomány, hogy erről hangzott el az az emlékezetes prédikáció, „melyre az egész Kolozsvár népe meghódolt”,⁴¹ és az unitárius hitre tért.

A történet első írásos említése 1734-ből való. A Habsburg uralom alá került város az erdélyi főhadvezér felszólítására, a tanács megbízásából elkészítettett egy latin nyelvű ismertetést. Ebben az unitárius vallás keletkezéséről a következőket írták:

„[Az unitárius vallás] [t]erjesztésében sokat buzgólkodott egy pár férfi; legtöbbit Dávid Ferenc, ki egyébként bizonyos hittételekben eltért az unitáriusoktól.⁴² Ő,

³⁹ MsU 1227, 217–220. A vers előtt ez olvasható: „Koporsó-kövi írás, mely le-irattatott egy névtelen embernek kéz-írásiából, aki az Unitária vallásért hivatalából le-vettettvén magános állapotban töltötte-el életének hátralevő részét, és azt kívánta, hogy ezen versek márványra metztettvén, feje feliben tétessenek holta után.” A szöveg végén ez olvasható: „NB. Ezen epitaphiumot a fennebbi deák versekből magyarra fordította T. Kolosvári Arcizenczky [sic!] Sámuel Uram a Siménfalvi unitárius pap.”

⁴⁰ *Egyháztörténelmi emlékek Dávid Ferencz életrajzához, Második rész*, [összeáll. JAKAB Elek], Bp., M. Kir. Egyetemi Nyomda, 1879, 20–21. (Az első kötetben [*Dávid Ferencz emléke: Elitéltetése és halála háromszázados évfordulójára*] az epitáfium prózai fordítását adja a 242–243. lapokon.)

⁴¹ [N.N.], *Dávid Ferenc-emlék*, Keresztény Magvető, 1884/4, 259.

⁴² Itt emlékeztetem arra az Olvasót, hogy 1734-ben, a szöveg írásba foglalásakor a hivatalos unitárius álláspontra teljesen elhatárolódott a Dávid Ferenc képviselte nonadorantizmustól.

amint mondják, fölállott egy kerek kőre, mely most a Torda-utca túlsó szögletén áll, arról hosszasan prédikált, úgyhogy az őt hallgató népnek, sőt a város akkori első papjának, Helti vagy Heltai Gáspárnak helyeslő tapsolása közben a fönt említett, még egészen el nem készült nagytemplomba vitték, s a szószerket neki felajánlották. Így aztán az egész várost a maga és hittestvérei vallására térítette, melyet a gyulafehérvári vitatkozás után unitáriusnak neveztek el.⁴³

A szájhagyomány és a legendás időkbe vesző történelmi események Aranyosrákosi Székely Sándor könyvének köszönhetően váltak ismertté. Dávid Ferenc alakját Szilágyi Sándor is felidézte a *Kerek-kő. Történeti beszély* című írásában. Tekintettel arra, hogy a *Kolozsvári Naptárban* közzétett szöveg jószerivel ismeretlen, hosszabban idézem:

„...Egy az Isten a végtelen természet felett, egy Isten alkotá a földet, az egyetemet; kormányozza, tartja fenn végtelen hatalmával... az Úr hatalmát hirdetem, – térjete az igaz hitre!»

E végszavakat a Torda utcza szögletén *kerekkörről* egy férfi szónokolta. Ez ember szakállszálait a szél lengeti, szabályos arcvonalmain a kitűrés és férfiaság nyomait olvashatni, kopasz feje födetlen. [...] Ki ne ismerné e nevezetes vallás térítőt? Ki fennemlített egyetlen szónoklatával egész Kolozsvárt megtéríté, kinek édes hangzatu s csábszavaitól elragadtatva, meggyőződve fellelkesült nép, rögtön a szónok hitére áttérve, vállain vezeté-be papját a hajdon zsarnok Zsigmond által épített piaci nagy székesegyházba, hol ez ideig lutheránus lelkészek hirdeté az Úr végtelen hatalmát.⁴⁴

Az ifjú szónokot, Dávid Ferencet féltékenység mardossa, szemével a tömegben feleséget keresi, de nem találja, mert Baráth Katát óvári házukban Báthori Kristóf szerelmével ostromolja. A hazatérő Dávid együtt találja a fiatalokat, nejét házasságtöréssel gyanúsítja, majd szóváltásba keveredik Kristóffal, akit orrba ver. A következő jelenet is az óvári házában zajlik, a gyermekágyas Baráth Kata Báthori Kristóftól levelet kap, a pecsétet férje töri fel. A levélben ez áll: „Kedvesem! Mint hallom, fiad van? Sok szerencsét gyermekünkhöz; – nem feledem el! Csak ügyelj, goromba férjed titkunkat meg ne tudja. Kedvesed Báthori Kristóf.”⁴⁵ A feleség zokogva tagad, „ily pokoli ármányt csak ördög gondolhat ki”.⁴⁶ Dávid rettenetes dühbe gurul és bosszút forral. Kirántja felesége karjaiból a mosolygó, mit sem sejtő gyermeket és kezéből földre ejti, s a gyermek rögtön szörnyet hal. „»Helyesen... jól történt! Bár akaratomon kívül; hitvány poronty, ne éld felyül örök gyalázatom; legyen átkozott a nap, melyen gyalázatomra megpillantád a napsugárt!« – s örült nevetéssel nézte a halt tetemet.”⁴⁷ A történeti beszély folytatásában Dávid Ferencet hitújításért elítélték és a „dévai fogház egyik nedves, sötét földalatti szobájába vetették”.⁴⁸ Halála előtt titokban meglátogatta Báthori Kristóf, akitől megtudta, hogy a szerencsétlenül járt

⁴³ PÉTER Pál et al., *Kolozsvár leírása 1734-ből*, ford., bev., jegyz. MÁRKOS Albert, Kolozsvár, Minerva, 1944, 39.

⁴⁴ *Kolozsvári Naptár 1846-ra*, 52–58. Az idézet az 52–53. lapokon.

⁴⁵ *Uo.*, 56.

⁴⁶ *Uo.*

⁴⁷ *Uo.*, 57.

⁴⁸ *Uo.*

gyermek az övé, és felesége soha nem volt hűtlen. Dávid Baráth Katát szólongatja és bocsánatáért esedezik. A meglehetősen zavaros történet azzal ér véget, hogy az agg Baráth Kata megbocsát, s „Dávid Ferenc egy nő ápoló karjai közt elhunyt”.⁴⁹

A Szilágyi Sándor költötte történet Dávid Ference nem vált népszerűvé az unitárius közösségekben, a kerek kőről prédikáló, egy egész várost és országot hitére térítő próféta alakja annál inkább. Fentebb utaltam arra, hogy már 1734-ben sem tudták évre és napra pontosan felidézni az eseményt. Az „amint mondják” a hagyományra utal, anélkül azonban, hogy bármi konkrétumot mondana. A kerek kő „most”, azaz 1734-ben, a Torda utca szegletén állt, ugyanakkor a szöveg mintha azt sejtetné, hogy a kő esetleg máshol lehetett korábban. Amit biztosan állíthatunk az az, hogy a kollektív emlékezet megőrizte a hagyományt, miszerint Dávid Ferenc egy kőre felállva prédikált Kolozsvár népének. Aranyosrákosi Székely Sándor püspök szerint mindez 1566-ban, az első gyulafehérvári hitvitát követően történt: „Visszajöven a' gyületről Dávid Ferenc⁵⁰ már a' népnek is kezdé hirdetni az unitária vallást és hiteles szóhagyomány szerint, Kolo'svárt torda-utsza szegletén egy kerek köven prédikációt tartá a' nép előtt, melly a kedvelt szónokat vállain vivé be a piaczi nagy szent-egyház' teremibe”.⁵¹ Aranyosrákosi megállapításait 1879-ben Jakab Elek a Dávid Ferencről írott monográfiájában kiigazította. Szerinte Kolozsvár megtérésére a második gyulafehérvári hitvita (1568. március 8–18.) után került sor, ekkor fogadta a város lakossága a győztesen hazatérő papját a Torda-kapunál.⁵² A kerek kő 1879-ben már nem a Torda utca szegletén állt. Gyergyai Ferenc,⁵³ a kolozsvári unitárius eklézsia gondnoka megőrzés céljából az 1850-es években Széchenyi téri háza elé szállíttatta.⁵⁴ A Széchenyi térről a követ 1868-ban a Belmagyar utcai unitárius templom keleti oldala mellé vitték. 1872-ben földemet építettek fölé, hogy az időjárás viszontagságaitól megóvják, 1884-ben pedig felirattal jelölték meg:

Dávid Ferencz
a hagyomány szerint ezen a kövön tartotta
a Torda utca szegletén 1566-ban
midőn a gyulafehérvári
egyh. gyűlésről hazaérkezett
azt a beszédet, amelyre
az egész Kolozsvár áttért
az unitárius vallásra. 1884.

⁴⁹ *Uo.*, 58.

⁵⁰ Aranyosrákosi az első gyulafehérvári hitvita időpontját, hibásan, 1566. február 24-re datálja. A gyűlésre nem februárban, hanem áprilisban került sor.

⁵¹ ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY Sándor, *Az unitária' vallás történetei Erdélyben*, Kolozsvár, Lyceum Nyomda, 1839, 62.

⁵² JAKAB, *i. m.*, 128.

⁵³ Gyergyai Ferenc egyenes ágú leszármazottja annak a Gyergyai Pálnak, aki részt vett a *Kolozsvár leírása 1734-ből* elkészítésében.

⁵⁴ REZI Elek, *A „Kerekő”*, Keresztény Magvető, 1979/2–3, 167–170.

A kő 1922-ben került jelenlegi helyére, a belvárosi templom baloldali bejáratához. Feliratát 1910-ben újaranyozták, valószínű, hogy ekkor véshették át az eredeti 1566-os dátumot 1568-ra.

A legújabb magyar szakirodalomban a kerek kőről elmondott beszédet minden alap nélkül a vallásszabadságot kimondó 1568. évi januári tordai országgyűléssel hozzák kapcsolatba.⁵⁵ Angol és amerikai unitárius körökben is ez vált népszerűvé.

A kerek kő legendájának bibliai áthallásai vannak: vö. Zsolt 118,22–23; Mt 21,42. „Az a kő, amelyet az építők megvetettek, az lett a sarokkő. Az Úrtól lett ez, csodálatos a mi szemünkben.” Dávid Ferenc halála után sokan érezhették, hogy a mindenki által megvetett unitárius egyházra nem érdemes jövőt építeni. A gondviselés mégis úgy intézte, hogy az a kő, amin Dávid Ferenc állt, sarokkő lett a szó legszorosabb biblikus értelmében. A Torda utca sarkán (szegletén) álló kerek kő Dávid Ferencnek köszönhetően szegletkövé lényegült át a kolozsváriak tudatában. Innen már csak egy lépés a tömeg diadalmenete, ahogyan Dávid Ferencet vállukon viszik a főtéri templomba.

Szent-Iványi Sándor 1937-ben tanulmányt szentelt a Dávid Ferenc-jelenségnek, ennek záró sorait idézem:

„Jelenjék meg hát elöttünk a kerek kő, az ezt körülvevő sokaság és főként Dávid Ferenc a kövön. S nézzük őket azzal a szeretettel és lelkesedéssel, ami mindannyiunknak méltán kijár. Unitarizmusunk csak akkor válik ismét mindent átható, felemelő és megszentelő erővé bennünk, ha lelkünkben – a meggondoló ész alapot rakó munkája után és mellett – az a hit, az a hév és az a láng lobban fel, mely a kerek kőről vállain vitte Dávid Ferencet az unitarizmus felkelő napja felé”.⁵⁶

Összegzés

Az unitáriusok emlékezetében a 17. század első évtizedéig még elevenen élt Dávid Ferenc alakja, a következő évszázadokban azonban a nonadorantista püspök örökségét a feledés homálya borította. A 18. század második felében elkészült egyháztörténetben Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István fölidézték az egyházalapító emlékét. Az unitárius egyház fennállásának 300. évfordulóján, 1868-ban került Dávid Ferenc újból a figyelem középpontjába. Lényegében ekkor kezdődött el tudatos rehabilitációja és kultusza, amely a különféle reprezentációs és panteonizációs kísérletek után emlékének kanonizálásához vezetett.

⁵⁵ JAKAB Albert Zsolt, *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012, 137.

⁵⁶ SZENT-IVÁNYI Sándor, *Dávid Ferenc és a tömeg*, Keresztény Magvető, 1937/2, 81.

*A reformáció emlékezete
és hagyománya*

A tudatlanság homálya és az evangélium világossága

*A reformáció emlékezete mint antithetikus beszédmód a kora újkorban**

1. A metaforapár tágabb nyelvhasználati kontextusa és a vizsgálat módszertani kerete

A 2015-ben Szegeden megrendezett Rebakucson (*A felvilágosodás erdélyi és magyarországi előzményeiről*) elhangzott két, azóta a konferenciakötetben megjelent fontos előadás, amelyek a *felvilágosodás* fogalmának történetével is foglalkoztak. Boros Gábor a filozófiatörténet-írás szóhasználati és módszertani kérdéseit középpontba állítva szolt a „sötétségből a világosságba tartó” haladáselvű narratíva alapsémája által meghatározott, egyébként ősrégi és rettentően kiterjedt használatú metaforáról. Szellemes kritikával mutatta be az ellentétpár felbukkanásait és bináris oppozícióba kövülését a gondolkodástörténetben, ám nem szolt a fogalompár biblikus–religiózus hagyományba ágyazottságáról, a szóhasználat 16–18. századi felekezeti kontextusairól.¹ Lengyel Réka pedig Verestói György halotti prédikációiban értelmezte a „felvilágosodást mint módszert”, és Roland Mortier alapvető tanulmányára támaszkodva hangsúlyozta a „világosság” Descartes-tól és követőitől kezdve a 18. századra kialakult szekuláris, racionális jelentését, amikor a *Lux Dei* helyett a *lumen naturalén* alapuló kritikai szellem, az előítéletek elvetése, az önálló gondolkodásra törekvés került a középpontba.² Lengyel röviden utalt arra, hogy mindezt megelőzi a fogalom bibliai nyelvbe ágyazott, a 15–17. századi zsidó–keresztény tradícióban élő előtörténete.³ Viszont arról Lengyel sem szolt, hogy e hagyomány miképpen kapcsolódik a 16. századi reformáció idején markánsná váló protestáns nyelv-

* A szerző a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének adjunktusa és a Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport vezetője. A tanulmány létrejöttét az NKFI/OTKA K112335 pályázat segítette. – Vö. korábbi írással („*Post tenebras lux*”: *A világosság–sötétség antithetonja és a kálvini reformáció magyarországi nyelvhasználata*, *Alföld*, 2018/3, 41–50), melynek szövegét nagyrészt beépítettem a jelenlegi, újabb szempontokat és szövegpéldákat felvonultató, jóval bővebb tanulmányba.

¹ BOROS GÁBOR, „*Felvilágosodás*”, „*előzmény*”: *Elmélkedés a megkövült (filozófia)történeti metaforák felpuhításáról = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, Szeged, SzTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016, 13–21.

² ROLAND MORTIER, „*Világosság*” és „*felvilágosodás*” (1969), ford. KORMÁNYOS József = R. M., *Az európai felvilágosodás fényei és árnyai*, szerk. BENE Ede, Bp., Gondolat, 1983, 67–144.

³ LENGYEL Réka, „*A világosság a tudomány*”: *A felvilágosodás mint módszer Verestói György halotti beszédeiben = A felvilágosodás előzményei, i. m.*, 315–327, itt 315–317. – Mortier megfogalmazása szerint „a világosság kép-

használathoz, majd a későbbi, különösen 17. század eleji protestáns–katolikus polémiákban is látványosan továbbélő trópusrendhez. Bár Mortier hivatkozott írása sem vizsgálta a kérdést részletesen, néhány (igaz, csak kései, 17. század végi) példával azért kitért erre a nyelvi hagyományra is.⁴ Az 1969-ben írott tanulmány óta megjelent számtalan, a felvilágosodás fogalomtörténetével foglalkozó munka között sem akad azonban túl sok olyan, amely alaposabban megmutatná, hogy a sötétség–világosság, a vakság–látás és hasonló, antithetikus metaforapárok elterjedtsége (és az ezek által meghatározott ellentételező, sokszor polemikus beszédrend) messze túléri a keresztény tradíció: az egyiptomi fáraóig, a közel-keleti dualista vallásoktól az animizmuson át a buddhizmusig.

A középkori és a kora újkori nyelvi és vizuális reprezentációk – a jelen tanulmányban vizsgált retorikai hagyomány tekintetében – úgy váltak szinkretistává, hogy részint az antik hagyományokhoz nyúltak vissza (például a magukat Sol Invictusként megjelenítő római császárok képéig), részint pedig felhasználták a több tucat szentírási locusban variálódó antithetikus metaforapárt. E szöveghelyekre már a nyugati és keleti egyházatyák és a későbbi teológusok is folyamatosan hivatkoztak, értelmezték azokat. Eszerint Isten a földi világosság egyetlen forrása: főképpen a Genézis teológiájában a *fiat lux*tól kezdve az Ótestamentum számos könyvében a fény mint a sötétségben megjelenő szabadítás új világa értelmeződik. Az Újszövetségben pedig főképpen a János-prolóógus vonatkozó szöveghelyeinek Atya-képében és krisztológiájában találjuk meg: *Lux in tenebris lucet* – *A fény a sötétségben fénylik* (Jn 1,5), illetve számos további újtestamentumi szöveghelyet kommentálva variálódott tovább ez a nyelvhasználat. A bibliamagyarázó hagyományban a *fény mint az isteni ige megtestesülése a halandó, illetve bűnös emberi létezés sötétségében* beszédrendje határozta meg az egyik legmegfelelőbbnek látszó (narratív és vizuális) értelmezési keretet.⁵ A késő antik textusok közül Pseudo-Longinosz *Fenségről* írott munkájától Szent Ágoston *Soliloquiáján*, *Vallomásain* és *Episztoláin* át a *De Doctrina Christianáig* számos értekezésben lehet nyomozni ezt a nyelvi hagyományt. Igen lényeges, hogy e szövegeknek jelentékennyé vált a 16. századi protestáns teológiai, illetve filozófiai és retorikai recepciója.⁶

zete nagyon korán vallási jelentésárnyalatot kapott, amelyet aztán hosszú ideig megőriz, s mely még az ez századában sem tűnik el.” MORTIER, *i. m.*, 69.

⁴ Mortier csak Pierre Bayle szövegeit említi a 17. század végéről, illetve Antoine Furetière 1684-es, később mások által átdolgozott szótárát, amely szerinte az „első bizonyítéka” a vallásos használatú jelentésnek: „a hit és az evangélium világossága zétoszlatta az emberi nem elvakultságának sötétségét”. MORTIER, *i. m.*, 69–71. – A korábbi feldolgozások közül lásd a Mortier által is hivatkozott összefoglalást: Herbert DIECKMANN, *Religiöse und metaphysische Elemente im Denken der Aufklärung = Wort und Text: Festschrift für Fritz Schalk*, hg. Harri MEIER, Hans SCKOMMODAU, Frankfurt am Main, Klostermann, 1963, 333–354.

⁵ „Und es ward Licht”: *Zur Kulturgeschichte des Lichts*, hg. Maja SVILAR, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1983; Rolf REICHARDT, *Light Against Darkness: The Visual Representations of a Central Enlightenment Concept, Representations*, 1998/Winter, 95–148; Catherine VINCENT, *Fiat Lux: Lumière et luminaires dans la vie religieuse du XIIIe au XVIe siècle*, Paris, Éditions du Cerf, 2004; Sari KIVISTÖ, *The Concept of Obscurity in the Humanist Polemics of the Early Sixteenth Century*, Acta Conventus Neo-Latini Bonnensis, 2006, 429–438.

⁶ Lásd erről például Dietmar TILL, *The Sublime and the Bible: Longinus, Protestant Dogmatics, and the “Sublime Style” = Translations of the Sublime: The Early Modern Reception and Dissemination of Longinus’ Peri Hupsous in Rhetoric, the Visual Arts, Architecture and the Theatre*, ed. Caroline van ECK, Stijn BUSSELS, Maarten DELBEKE, Jürgen PIETERS, Leiden–Boston, Brill, 2012, itt 57.

A kora újkori témák közül alaposan vizsgált a 17. századi francia abszolutista udvar, különösen XIV. Lajos, a „Napkirály” udvari (főképpen jezsuita) ikonográfusok által formált, szövegekben, valamint metszeteken, érméken, festményeken megjelenített imágójának története. Ezt a 17. századi, főképpen franciaországi nyelvi és ikonográfiai tradíciót a szakirodalom időnként a reformációval szembeni nyelvhasználat összefüggésében mutatja meg. Eszerint a királyi nap megvilágítja a sötétben (*ténèbres*) megbúvó eretnek reformátorokat, hogy – különösen a nantes-i ediktum visszavonása után – visszatéríthesse őket a katolikus nyájba.⁷ E hagyomány egyik képi változatát közölte Tüskés Anna Kálvin ábrázolásairól készített katalógusában. Egy 1682-es jezsuita szerzőjű kálvinizmustörténeti összefoglaló (Louis Maimbourg: *Histoire du Calvinisme*) címlapelőzékén látható egy metszet, amelyen a *sötétben*, az *Institutio* kötete alá bebújó Kálvinhoz lép be egy allegorikus nőalak fákllyával, mellvértjén a Nap képe ragyog. A háttérben egy piederstálon egy napformájú monstrancia áll, egy gúla alakú emlékművön pedig az adott könyv címe olvasható.⁸ A francia katolikus nyelvhasználatból kialakult szekuláris felvilágosodás-fogalomnak a hugenották is fontos lendületet adtak, hiszen a 17. századi, 18. század eleji francia, valamint genfi protestánsok a krisztusi megváltás doktrínáját szintén *világosságközpontú* fogalomrendben prédikálták, imádkozták és énekeltek, illetve e felfogás nyomán alakították ki templomi architektúrájukat: ezek szerint az Úr / a hit / az igazság fénye bevilágítja a katolikus sötétséget.⁹

A hugenotta szempont figyelembevételével együtt is úgy tűnik tehát, mintha a szakirodalom két párhuzamos történetet beszélne el. Egyfelől azt, hogy (főképp a franciaországi) felvilágosodás nyelvi rendszere csupán a 17. századi *udvari–katolikus* tropológiát szekularizálta volna. Más kutatások viszont csak azt érintették, hogy miképpen volt jelen a *protestantizmus* biblikus nyelvi tradíciójában a *tudatlanság homálya* és a *hit/értelem világosságának* szembeállítása. Jelen dolgozatban mind a protestáns, mind a katolikus hagyomány hasonló nyelvhasználatáról szólok. Tudom persze, hogy e hatalmas tengerből még egyetlen cseppet is nehéz megvizsgálni. Vagy – hogy konzisztensebb legyen a metafora – a *vakító napvilág* csupán egy *vékonyka fénynyalábját* lehet tanulmányozni. Leszükítem tehát: nem akarok a szóhasználat mint nyelvi alakulástörténet egészével foglalkozni. Csupán arra koncentrálok, hogy a *tenebrae* és a *lux* (egyébként mindig is nagyon gyakori) antithetonja a kora újkorban miképpen válik a katolikusok és az újhiteiek küzdelmének színre vivő, jelen idejű szó- és gondolatalkazatból a *reformációra történő utólagos* (időnként reflektív, máskor talán nem is olyan tudatos) *emlékezés* nyelvének is meghatározó retorikai elemévé. Tanulmányom

⁷ REICHARDT, *i. m.*, 99.

⁸ TÜSKÉS Anna, *Kálvin János képi ábrázolásai a Kárpát-medencén kívül a 16. század második negyedétől napjainkig*; Katalógus = *Pius efficit ardor – A művészet értékelése Kálvin művében és a református kultúrában*, szerk. BÉKÉSI Sándor, Bp., Kálvin, 2009, 212–213. (A katalógust bevezető tanulmány erre a tételre a 190. lapon utal.)

⁹ Lásd erről Hugh TREVOR-ROPER, *The Crisis of the Seventeenth Century: Religion, the Reformation and Social Change*, New York, Harper and Rowe, 1967, 193; Linda KIRK, *Eighteenth-Century Geneva and a Changing Calvinism*, *Studies in Church History*, 18, 1982, 367–368; Pamela A. MASON, *The Communion of Citizens: Calvinist Themes in Rousseau's Theory of the State*, *Polity*, 1993/1, 29, 31, 34; REICHARDT, *i. m.*, 103; *The Identity of Geneva: The Christian Commonwealth, 1564–1864*, ed. John B. RONEY, Martin I. KLAUBER, Westport (CT), Greenwood, 1998; magyarul összefoglalja HATOS Pál, *A reformációkép történeti jelentésváltozásai és a jelenkori reformációkép sajátosságai*, *Protestáns Szemle*, 1999/4, 241, 254.

ezzel azt vállalja, hogy folytatja a Boros Gábor, illetve Lengyel Réka már idézett előadásaiban és írásaiban felvetett kérdés elemzését. Azon túl, hogy a Rebakucs-konferenciák szoros összetartozását, kontinuitását jelzem e kapcsolódási pontokkal, szeretnék egyrészt vállalkozni a Lengyel-tanulmányban közölt felhívásban foglaltakra, s valamelyest törleszteni a „magyar nyelv- és irodalomtörténet-írás adós[ságát]” a *világosság, világosodás, megvilágosodás* „szóbokor [...] nyelv- és jelentéstörténeti vizsgálatának elvégzésével”. Másrészt árnyalni szeretném azon állítását, mely szerint a „15–16. századi gondolkodók [...] eszmerendszerében a »világosság« fogalmának még nincsen központi jelentősége”. Harmadrészt igyekszem kiegészíteni Boros szempontjait a világosság–sötétség fogalom pár biblikus-religiózus hagyományba ágyazottságának aspektusával.¹⁰

Úgy vélem ugyanis, hogy a felekezeti feszültségek által meghatározott „hosszú reformáció” idejéből¹¹ számos adat utal a jelen tanulmányt érdeklő antithetikus metaforahasználatra. Olyan műfajokban és szövegtípusokban kereshetők ezek, mint az ajánlólevelek és előszavak, prédikációk és imádságok, liturgikus énekek, disputációk, hitvallások, bibliakommentárok, mártírtörténetek és más hitvédő egyháztörténeti értekezések, továbbá lexikonok, szótárak, különféle egyleveles nyomtatványok, missilisek. Vagy éppen címlap-metszetek, érmeek, városi pecsétek stb. Ezeket elemezve figyelembe veendő, hogy például az alább elemzendő *post tenebras lux* jelmondat, illetve ennek akár másabb, akár bővebb, akár nem is ezt variáló változatainak használata *hogyan teremti meg* magát az emlékezés nyelvezetét; a katolikus–protestáns harc (mint teológiai, hatalmi és retorikai küzdelem) emlékezetének és ellenemlékezetének retorikai kereteit; valamint a szemben álló felek saját (illetve paradox módon *közös*) múltjának politizációját, aktualizálását.

Egy nyelvi szokásrend vizsgálata irányába mutat tehát e kutatás, vagyis érintkezik a (politikai) beszédmódok vizsgálatával, főképpen pococki mintára,¹² bevonva az elsősorban Koselleckhez köthető fogalomtörténet-írás megközelítésmódjait is.¹³ Annyiban legalábbis hasonló ezekhez, amennyiben kontextualista, amennyiben sokféle szövegforrást és műfajt vesz figyelembe, illetve amennyiben szinkrón módon akar azonosítani és egységes kritériumok alapján leírni egy diakrón metszetben is (a reformációra történő későbbi, 17–18–19. századi emlékezések felől) körülhatárolható, sajátos nyelvezetet, beszédmódot, illetve diszkurzív rendet.¹⁴

¹⁰ BOROS, *i. m.*; LENGYEL, *i. m.*, 316–317.

¹¹ Lásd ehhez TÓTH Zsombor, *Birodalom, perzekúció és mártírság: A 'hosszú reformáció' nagyelbeszélése a magyarországi és erdélyi reformáció értelmezésében*, programadó előadás a *Váltások és (disz)kontinuitások, hagyományok és újítások a reformáció 500 éves történetében* című tudományos konferencián (Kolozsvár, 2017. október 27–28.).

¹² JOHN POCKOCK, *The Concept of a Language and the métier d'historien: Some Considerations on Practice = The Languages of Political Theory in Early Modern Europe*, ed. Anthony PAGDEN, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, 19–38.

¹³ A módszertani kérdésekhez lásd például TRENCSÉNYI Balázs, *A politika nyelvei: Eszmetörténeti tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2007.

¹⁴ E fogalmak egymáshoz való viszonyáról a magyar szakirodalomban például TAKÁTS József, *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején* = T. J., *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijárat, 2007, 171–172.

Úgy vélem, azért nevezhető meg nem csupán egyetlen metaforapárként, illetve toposzként, hanem valamiképpen rendszerbe foglalható „nyelv”-ként az általam körülírt próbált beszédrend, mert egyfelől értelmezhető abban a keretben is, amelyet a *világosodás / pallérozódás / csiszolódás nyelve* – elsősorban csupán a 18. századtól kezdve érvényesnek tartott – terminusával látott el az efféle szótárakat és beszédmódokat rekonstruáló eszmé- és fogalomtörténeti kutatás.¹⁵ (Így az is lehetséges, hogy a tágabb „politikai nyelv” újabb *alnyelve*ként lehet azonosítani a jelen írásban vizsgált beszédmódot.)¹⁶ Másfelől azért vélhető „nyelv”-nek, mert állandó fogalomkészlettel, körülhatárolható toposz- és trópus-használattal rendelkezik, így reprodukálhatónak, hagyományozhatónak és alakíthatónak látszik. Harmadrészt pedig amiatt, mert ismétlődő hívószavai – akár csökevényes voltában is – felismerhetőnek tűnnek olyan szövegekben is, amelyekben nemcsak kifejtetlenek maradnak a metaforák, hanem töredékesen, csak kisebb textusdarabokban válnak láthatóvá.

2. A reformáció korabeli nyelvi hagyomány

A középkori kereszténység, illetve a 14–15. századi reneszánsz humanizmus teológiai, filozófiai, retorikai, irodalmi és képi tradícióját a 16. századi protestantizmus szempontjából közvetlen előzményként lehetséges tételezni. Abból az általános aspektusból mindenképpen, hogy a *középkor* terminusának bevezetése, a *sötétség* (*tenebrae, obscuritas*) fogalmihoz kapcsolása, illetve az (antik kultúra) hosszú éjszakai szunnyadásának, majd felébresztésének tétele, mások mellett, Petrarcanak és követőinek köszönhető, s e szemlélet továbbélt a 16. századi protestáns–humanista nyelvhasználatban is. Abban a tekintetben is kontinuum a középkori szöveghagyomány, hogy a legtöbb egyházkritikus megnyilvánulás a reformáció előtt – az 5–15. század közötti ezer év kultúrtörténetében – leggyakrabban a *fény–sötét szembenállást* alkalmazta, amikor valamilyen vallási reform volt terítéken. Azt a megállapítást tekintve is fontos kiindulópont a középkori teológia a későbbi protestáns nyelvhasználat szempontjából, hogy számos, ekkoriban íródott egezetikai értelmezés úgy fogalmazott, hogy a *Szentírás spirituális megértése eloszlatja az elme sötétségét*. Ám ismert volt olyan irodalmi hagyomány is, például Itáliában, amely szerint a Szentírás maga is, Isten akaratából, *homályos erdő* (*selva oscura*), ahogy azt Dante *Poklán*nak első tercinájában olvashatjuk: e középkori toposz egyik jelentős megnyilvánulásaként. A homályosságot nem a Biblia inherens sötétségeként kell érteni, hanem úgy, mint amely az erdő sűrűjében vándorló zarándok elméjében honol, aki a rejtett dolgokat, Isten szavát a szívében lévő fátylon keresztül tudja csak olvasni, egészen a Szentlélek megvilágosító kegyelméig.¹⁷ Az egész *Commedia*, s különösen a *Paradicsom* egyik fontos antithetonja pedig éppen „az

¹⁵ Lásd például TAKÁTS József, *A csinosodás politikai nyelve = „Politica philosophiai okoskodás”: Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013, 149–160.

¹⁶ POCOCK, *i. m.*, 20–22.

¹⁷ Lásd a fentiekhez WALLACE K. FERGUSON, *The Renaissance in Historical Thought: Five Centuries of Interpretation*, Boston, Houghton Mifflin Co., 1948; EDWARD GRANT, *God and Reason in the Middle Ages*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001; JANET L. NELSON, *The Dark Ages*, *History Workshop Journal*, 2007/Spring, 191–201; LAWRENCE WARNER, *The Dark Wood and the Dark Word in Dante's Commedia*, *Comparative Literature Studies*, 1995/4, 449–478.

emberi képességek korlátoltsága, homálya és az isteni igazság fénye közötti szembenállás (pl. *Purg.* XV, 66, *Par.* XXXIII, 31–33).¹⁸

A lutheri reformáció trópushasználata számos tekintetben a korábbi évszázadok nyelvi tradíciójában gyökerezik. Egyrészt továbbélni látszik a középkori szunnyadás reneszánsz nyelvi hagyománya, például a német költő, Hans Sachs (1494–1576) 1523-ban kiadott, majd nagyon elterjedté vált allegorikus versében, a *Wittenbergi csalogányban*. Eszerint Isten népe nyájként kószál éjjel a sötét erdőben, ám a fülemüle éji éneke meghozza a kivilágosodás reményét. A vers nem hagy kétséget afelől, hogy ki a madár: *Doktor Martin Luther, Wittenberg ágostonos szerzetese, aki fölébreszt minket az éjszakában. És micsoda az éjszaka?* – kérdezi a szöveg: *A római egyház!* – jön a válasz. De nyugodjunk meg: Luther érkezése eloszlatja a bűn sötétjét.¹⁹

Másrészt a Szentírás homályosságának fent említett szemlélete átalakulva él tovább a 16. századi német protestáns retorikai gondolkodásban: vagyis e homályt *immár el kell oszlatni*. Nemcsak Philipp Melanchthon, hanem például Bartholomaeus Westhemer szerint is. Ő az 1528-ban, aztán három évtizeddel később Magyarországon is kiadott, a Szentírás szóképeiről és alakzatairól szóló kézikönyvében *az obscurus bibliai trópusok értelmezésére tanít*. Ugyanis: ez vezethet az isteni kinyilatkoztatás felfedezéséhez.²⁰

Harmadrészt jelentős szövegszervező ereje van e beszédmódnak a felekezeti és nyelvi is identifikáló lutheránus alapszövegekben, kitüntetett módon például az 1530-as *Ágostai hitvallásban*. A XXVI. artikulusban így hangzik ez: „*Elhomályosult mindenekelőtt a kegyelemről és a hit által való megigazulásról szóló tanítás, mely az evangélium veleje.*”²¹ A folyamat okaként a részletesen bírált egyházi tradíciót teszi meg a hitvallás szövege: „az emberi hagyományok *elhomályosították* Isten parancsolatait, mert azokat a hagyományokat sokkal többre becsülték, semmint Isten parancsolatait.”²²

A vizsgált beszédmód magyarországi hatásait felmérve az *Ágostai hitvallás* korai ismertsége és hitvallási hatása is részben hozzájárulhatott ahhoz, hogy a sötétségbe bevilágító krisztusi fény tropológiai rendszere szervesen beépült a hazai lutheránus nyelvhasználat-

¹⁸ DRASKÓCZY Eszter, *Metamorfózis, ovidiusi allúziók és az antitetikus strukturák szerepe a Divina Commediában* (PhD-értekezés kézirat), Szeged, Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2014, 36–37. – Az antitheton (contentio) mint szó-, illetve gondolatalakzat retorikai hagyományáról a *Rhetorica ad Herennium*tól Quintilianus *Institutio oratoriáján* és Sevillai Isidorus *Etymologiae*-jén keresztül a középkori poétikáig röviden lásd *uo.*, 37–38.

¹⁹ CRAIG KOSLOFSKY, *Darkness and the Devil, 1450–1650 = Lux in Tenebris: The Visual and the Symbolic in Western Esotericism*, ed. Peter J. FORSHAW, Leiden–Boston, Brill, 2017, 19–20. Lásd még Uó, *Evening's Empire: A History of the Night in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

²⁰ Magyarul lásd IMRE Mihály, *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig = Retorikák a reformáció korából*, vál., s. a. r., szerk. I. M., Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, 408–418.

²¹ „Primo: *obscurata* est doctrina de gratia et iustitia fidei, quae est praecipua pars Evangelii [...]” (Kiemelések itt és a következőkben mindig tőlem: F. G. T.)

²² „Secundo: hae traditiones *obscuraverunt praecepta Dei*, quia traditiones longe praeferebantur praeceptis Dei.” Lásd még a confessio XXVII. artikulusát. *Az Ágostai hitvallás latin és német szövegváltozatai*, illetve a fenti idézetek: *Bekemtnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche*, hg. Irene DINGEL, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2014, 153. A szövegváltozatokról magyar nyelven: CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve*, Bp., Balassi, 2013, 246–248.

ba.²³ Johann Honterus *Rudimenta cosmographica* című verse például a metafora városra alkalmazott változatát használja. Csepregi Zoltán idézi Honterus Brassóról írt szavait, melyek a többek közt a következő mondattal bővült második, 1542-ben megjelent brassói kiadásban olvashatóak. Magyar fordításban: „a felkelő Nap elsőként ragyogja be Európa azon városai közül, melyek Krisztus tanítását követik”.²⁴ A bőséges szöveghagyomány feltárását nem kitűzve célul Csepregi itt némi iróniával csupán annyit jegyzett meg, hogy „talán a felkelő nap képének költői alkalmazása sem Honterus leleménye”.²⁵

Honterus versszövege közvetetten azokra a szentírási locusokra is utal, amelyek egyike vált a 16. századi Genf ismert jelmondatának inspirálójává. Igaz viszont, hogy a Jób könyvének vonatkozó textusából (*Post tenebras spero lucem*) lerövidült-átalakult *Post tenebras lux* jelmondatot²⁶ – politikai kontextusban, a Savoyától való függetlenségre reflektálva – már évekkel Kálvin érkezése előtt, 1530 körül kezdték használni. Rákerült ekkor a mondat a város ezüstpecsétjére, majd az 1542-ben kibocsátott, a sugárzó napot és a Krisztustrigrammát megjelenítő aranyérmére is.²⁷

E genfi trópushasználathoz hasonlít az a mondat, melyet Melius Juhász Péter *Arany Tamás hamis és eretnek tévelgési* című, 1562-ben megjelent vitairata – az év februárjában datált – előljáró beszédében fogalmazott meg Debrecenről a könyv kiadója, Huszár Gál. Így szól Huszár: „méltán és igazán mondhatják a ti várostokat Istentől bizonyly megáldott városnak és a mennyei tudományban mind az egész Magyarország és Erdélységnek s több sok helyeknek is világo séjtő lámpásá”-nak. Az antitrinitáriusokkal vitatkozva Huszár Gál a sötétség–világosság ellentétpárt a látás–vakság antithetikus metaforával is megtoldotta,

²³ PAYR Sándor, *Az Ágostai Hitvallás története Magyarországon*, Sopron, Székely és társa, 1930, 127. – A hitvallás hatástörténetének sok példája közül lásd a *Confessio Pentapolitana* 1634. évi kassai kiadásának (RMNy 1585) magyar nyelvű ajánlását: „az dicséretes Első Ferdinand Király és Imperator ideje derülne fel, az ki, hogy az igaz isteni tisztelet sürü sötétségben ne merülne, mely Isten tiszteletit az igazsághnak ellenséghi, akkoron-is üldöznek vala, az egy eggyügyü Isten igéjének világo séghát, az Keresztyéni Hitnek ágazati szerén megh visgálni végeszte vala”. Az ajánlás szövegét közzéteszi, az idézet innen való: CSEPREGI, *i. m.*, 433.

²⁴ „[...] praecipitque sitam sub monte Coronam, / quam primam Europae Christi documenta sequentem / Sol oriens radiis lustrat prioribus urbem”.

²⁵ CSEPREGI, *i. m.*, 274.

²⁶ Két további jelmondat is forgalomban volt: 1535–1536 közt volt gyakori a *Deus (noster) pugnat pro nobis* mondat, 1536-ból pedig a *Mihi sese flectet omne genu* mottóra van adat. Christophe CHAZALON, *Le luxe selon la loi au XVIe siècle: Post tenebras lux(e) = Post tenebras lux*, dir. Donatella BERNARDI, Genève, Labor et Fides, 2009, 14.

²⁷ „Noctem verterunt in diem, et rursum post tenebras spero lucem.” Jób 17,12 (Vulgata) – Lásd Rodolphe PETER, *Genève dans la prédication de Calvin = Calvinus ecclesiae Genevensis custos*, hg. Wilhelm H. NEUSER, Frankfurt, Peter Lang, 1984, 31; Bernard COTTRET, *Calvin: A Biography*, Edinburgh, T&T Clark, 2000, 116; David W. HALL, *The Genevan Reformation and the American Founding*, Lanham (MD), Lexington Books, 2005, 86, 146; CHAZALON, *i. m.*, 14–15; HATOS Pál, *Genf mint példa*, Helikon, 2010/1–2, 171; lásd még Uő, *Reformáció és történeti hagyomány: A genfi reformációkép változásai a XVI–XX. században a historiográfiai elemzés tükrében*, Bp., Osiris, 2001. – A 17–18. században a genfi St. Pierre katedrális szószékén is olvasható volt, hogy *Après les ténèbres la lumière*, és ezt hirdette a város jelmondata is. Jean-Alphonse Turretin 1728-as, jubileumi prédikációja (*Sermon sur le jubilé de la Reformation établie il y a deux-cens Ans, dans les Eglises de la très illustre & très puissante République de Berne. 7. Janvier 1728*, Genève, 1728) is azt fejtegette, hogy már a reformáció előtt megígérte Isten, hogy a hívő keveseket kihozza az „igazságra és világo ségra”, illetve azzal biztatta a híveket, hogy a teremtéskor is megmondta, hogy legyen világo ség, és lett világo ség. Lásd Pamela A. MASON, *The Communion of Citizens: Calvinist Themes in Rousseau's Theory of the State*, Polity, 1993/1, 25–49, itt 29.

utalva a további két frontvonalon zajló harcra, a katolikusokkal szembeni küzdelemre és az oszmán seregek fenyegetésére: „Mert nem csak az bolond pápistákkal vagyon minekünk bajunk, hanem a pogányoknak hatalmas urasága is közinkbe szállott. Félek rajta, ha *vigyázással* az Istennek nem esedezünk, hogy a mi utánunk való időben olyan nagy *vakság és rettenetes tévelygés* ne szálljon a mi nemzetünkre is”.²⁸

Makkai László szerint nem véletlen a trópushasználat genfi és debreceni hasonlósága, ő ugyanis úgy véli, hogy Huszár Gál itt Kálvin szavait követte. A magyar nyomdász által használt trópushoz leginkább hasonlónak a genfi reformátor Pál apostol Efézusbelieknek írott leveléhez fűzött 48 francia nyelvű prédikációjának 23. beszéde látszik.²⁹ Az Ef 4,6–8. versekhez ugyanis azt a megjegyzést kapcsolja Kálvin, hogy „Genf városának világító lámpásként kell ragyognia, fényt adva mindazoknak, akik még távol vannak az evangéliumtól”.³⁰

A jelzős szerkezetet János evangéliumából (5,35) vehette át Kálvin, a jelzőpárból csak az egyiket használva: égő és világító szövétnek/fáklya, a Vulgata szerint: *lucerna ardens et lucens*; a Kálvin által használt Olivétan-féle francia Biblia 1535-ös kiadásában: *une chandelle ardente et luisante*. Az evangélium e szöveghelyén ugyan a metafora Keresztelő János Krisztus eljövetelét előkészítő munkájára vonatkozik, ám Kálvin a János-evangéliumhoz írott, először 1548-ban megjelent latin nyelvű kommentárjának e locusra vonatkozó magyarázatában („Erat lucerna ardens” cím alatt), szintén aktualizált, és említést tett a

²⁸ HUSZÁR Gál előszava MELIUSZ JUHÁSZ Péter *Az Arany Tamás hamis és eretnek tévelygésinek [...] meghamisítási [...]* című 1562-ben, Debrecenben megjelent könyvéhez. Lásd modern kiadásban: MAKKAI László, *Méliusz és Arany Tamás – Első vita a Szentháromságtagadással = Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973, 424–425.

²⁹ „Nyilvánvalóan biblikus jelképen alapul Huszár Gál híres mondata is, amely Debrecen »egész Magyarországnak és Erdélyiségnek ... világosító lámpásá«-nak nevezte. Makkai László arra hívta föl a figyelmet, hogy a nyomdaalapító reformátor Kálvin egyik Genfről szóló mondatát alkalmazta a debreceni »Keresztýén Respublikára«. Ahogy Kálvin mondta: »Une lampe ardente pour éclairer ceux qui sont encore éloignés de l'Évangile«, azaz világító lámpás azok megvilágosítására, akik még távol élnek az Evangéliumtól.” GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Debrecen és a magyar Biblia – Biblia-kiállítás Debrecenben (Kiállítás-megnyitó beszéd)*, EKE (Egyházi Könyvtárak Egyesülése) Hírlevél, 2008/2, 2. – Gáborjáni Szabó Botond szíves közlése szerint Makkai László ezt az összevetést szóban, minden bizonnyal szintén egy kiállítás megnyitójának alkalmával fogalmazta meg, valamikor az 1970-es, 80-as években. – Korábban NAGY Géza (*Kálvinista jellemképek*, Kolozsvár, Minerva, 1930, 25) idézte Huszár Gál mondatát, illetve Debrecen párhuzamaként említette Genfet, de csak a két város társadalmi és erkölcsi hasonlóságára utalt, Kálvin Efézus-prédikációját nem hivatkozta.

³⁰ Lásd 23. *Sermon sur l'Épître aux Ephésiens = Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia*, ed. Guilielmus BAUM, Eduardus CUNITZ, Eduardus REUSS, Brunsviga, C. A. Schwetschke et Filium, 1863–1900, vol. 51, 537 (a továbbiakban: CO, kötetszám, oldalszám). „Aussi en general il est certain que la ville de Genève devoit estre comme une lampe ardente pour esclaire ceux qui sont encores eslongnez de l'Évangile.” Idézi, kizárólag Genf vonatkozásában, alaposabb értelmezés nélkül: PETER, *i. m.*, 29–30; Philip BENEDICT, *Calvin et la transformation de Genève = Calvin et le calvinisme: Cinq siècles d'influences sur l'Eglise et la Société*, éd. Martin Ernst HIRZEL, Martin SALLMANN, Genève, Labor et Fides, 2008, 15; MAGYAR Balázs Dávid, „Genf városának világító lámpásként kellene ragyognia”: *A keresztýén házasság és gyermeknevelés társadalomformáló szerepe Kálvin Efézus kommentárjaiban és ígéhirdetéseiben = Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 2011, 20–36. – Bár elsősorban a fenti mondatot szokták idézni Kálvintól, a *lampe ardente* kifejezés a tárgyalat összefüggésben még egyszer szerepel, szintén a 23. prédikációban: CO, 51, 536. A 35. Efézus-prédikációban pedig az Ef 5,8–11-hez fűzött két megjegyzésben olvasható hasonlóan: *uo.*, 685 és 687.

„mai idők pápistáiról”, akiknek bármennyi világosságot is ajándékozott Isten, elhomályosították látásukat.³¹ A János-kommentárban azonban (szemben az Efézus-prédikációval) a *világosító lámpás* kifejezés úgy szerepel, hogy *nincs Genffel kapcsolatba hozva*.

Szintén nem olvasható a jelzős szerkezet ebben a formában (illetve: Genfre vonatkoztatva) Kálvinnak az Efézusi levélhez írott másik munkájában, a *latin nyelvű kommentárjában*, mely nyomtatásban – a Galata-, Filippi- és Kolossé-levél kommentárjaival egy kötetben – ugyancsak 1548-ban jelent meg. A szöveg azonban több helyen beszél a sötétséget bevilágító, megújulást (*regeneratio*) adó isteni fényről.³² Az 1560-as évek elejéig azonban e kötetek magyarországi, debreceni ismertsége nehezen rekonstruálható, legalábbis ezekből az évekből jelenleg csak néhány, külföldön kiadott Kálvin-munkáról van hazai adatunk – ám az egyik ezek közül éppen azé a Szegedi Gergelyé volt, aki (Melius és Huszár Gál mellett) 1561 decemberében részt vett az Arany Tamás elleni hitvitán – e disputa alapján készült a következő évi, fent említett kiadvány, melyet Huszár előszóval látott el.³³

A *világosító lámpás* kifejezés tehát Genf városának metaforájaként használva – a hasonlóságok mellett – kizárólag a fent már hivatkozott, francia nyelvű Efézus-prédikációban található meg. E prédikációkat Kálvin 1558–1559 között mondta el (valószínűleg az 1548-ban megjelent Efézus-kommentárját is forrásként használva), a korabeli genfi gyakorlat szerint Denis Raguenier leírta gyorsírással, s majd csak 1562-ben adta ki a városi nyomda.³⁴ Éppen abban az évben, amelynek már az elején, február 14-én datálta Debrecenben Huszár Gál az általa írt előszót Melius Szentháromság-tagadók elleni vitairatához. Úgy látom tehát, hogy a genfi francia nyelvű kiadás szövege közvetlenül semmiképpen nem hathatott Huszár ekkori megfogalmazására (ahogy a francia Kálvin-kiadásokat a következő évtizedekben sem használták Magyarországon).

Ráadásul Huszár Gálnak egy 1562-nél bizonyosan évekkorábbi (hiszen az 1560-ban megjelent énekeskönyvbe már bevalogatott³⁵), *Könyörögjünk az Istennek Szentlelkének* kezdetű gyülekezeti énekében a fentiekhez hasonló, antithetikus struktúrában, ám itt nem a város vagy Magyarország és Erdély metaforájaként szerepel a trópuspár: „Vége el [Isten] mi *szívünknek minden homályját*”; valamint néhány sorral lejjebb: „Vedd el a

³¹ CO, 47, 123.

³² Lásd például az Ef 5,8-hoz fűzött kommentárt: „Deus enim vos ex tenebris lucem fecit. Tenebras vocat totam hominis naturam ante regenerationem: quia ubi non lucet Dei claritas, nihil est praeter horrendam caecitatem. Lumen rursus appellat, qui spiritu Dei sunt illuminati. Passive scilicet, pro lucidis. Nam continuo post, eodem sensu, ponit filios lucis: dum concludit, ambulandum ergo esse tanquam in luce, quia ex tenebris erepti sint Dei misericordia. Nota, in Domino nos dici lumen, quia extra Christum Satan omnia occupat, quem scimus principem esse tenebrarum.” CO, 51, 217. Lásd még az Ef 3-hoz, illetve az Ef 5, 11, 13, 17-hez írottakat: CO, 51, 182, 218–219.

³³ Ósz Sándor Előd, *Wittenbergben vásárolt Kálvin-kötetéről – Kísérlet a peregrináció-kutatás továbbfejlesztésére*, Gerundium, 2017/1, 117–118; Uő, *Szegedi Gergely könyvtárának néhány darabjáról = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, OLÁH Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 178–181, 186.

³⁴ In-Sub AHN, *Calvin's Theology of Reconciliation in his Sermons = Calvinus clarissimus theologus*, ed. Herman J. SELDERHUIS, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2012, 13, 25. – Az efézusi levélhez írott francia prédikációk 1577-ben angolul is megjelentek.

³⁵ Először megjelent: *A Keresztényi Gyülekezetben [...]*, szerk. HUSZÁR Gál, Óvár–Kassa–Debrecen, 1560–1561 (RMNy 160/1), 1. kötet, M₄b.

mi szívünknek hitetlenségét, / Világosítsd meg elménknek nagy setétségét”.³⁶ Bár az éneken kirajzolódó megtérési út két metaforikus (sötét és világos) végpontját nem lehet egyértelműen tanbéli, protestáns–katolikus felekezeti különbségekkel azonosítani, a többes szám első személyben megszólaló gyülekezeti énekszöveg efféle is sugall. Viszont az ószövetségi Királyok két könyvének Melius Juhász Péter által készített, 1565-ben (már Huszár Gál távozását követően) kiadott fordításában számos olyan rövid, szintén Meliustól származó, s a könyv margójára nyomtatott glosszát, kommentárt találunk, amelyek az antithetikus trópuspárt egyértelműen a vallási feszültség összefüggésében beszélik el. Melius például az 1 Kir 3,2-t így kommentálta: „az igazság világosság[át,] [...] az Jézus hitit, érdemét, szerzését szinte lenyomta, elhomályosította vala [...] [a] pápa majmai[nak] sötét, álnok, átkozott [tanítása]”. Valamint így: „Mikor az Istennek igéje az Úr házába, az Anyaszentegyházba nincsen, nem hirdtetetik, mint ez világ világa, addig a nép bálványozó setét bünbe lakó ördög rabja”. Az 1 Kir 12,30-hoz fűzött megjegyzését, tovább sorolva a „pápasták” bűneit, hasonlóan fejezte be: „Az Antikrisztus pápa szinte így az Christus szerzését, igéjét mind visszafordította. A világosság helyébe sötétséget [hozott].”³⁷

Ugyanebben az időben és helyen, 1563-ban, Debrecenben jelent meg Károlyi Gáspár *Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjeknek okairul...* című prédikációja, melyben a zsidó–magyar parallelizmus elbeszélési keretében, a közösség megtéréséről/megújulásról szólva mindkét nép vonatkozásában alkalmazza a sötétségből az isteni fénynek köszönhető kijövetel tropológiai rendszerét. „Csudálkozhatnak az ember ez nagy állhatatlanságon, mely az zsidókban volt. De ha meggondoljuk az embernek mi-voltát, nem csuda ez, mert az ember az Isten nélkül és az ő igéje nélkül csak merő setétség, az Isten csak, az ki az embert megvilágosítja az ő igéje által.” Károlyi lejjebb úgy folytatja az összehasonlítást, hogy miképpen az ókori Izrael népét, azonképpen Isten a reformáció előtti „magyar nemzetet [is] várta, [hogy penitenciát tartson], s noha sokan megtértenek az Evangéliomnak igazsága mellé, kiket az Isten csudálatosképpen tart ennyi sok háborúságban, mindazáltal ez országnak nagyobb része mégis az setétségben vagyon, vagy penig ha az Evangéliomot hallgatják is, de csak képmutatók. [...] ez ország nagy setétségben és nagy bálvánimádásban volt, az Istennek Evangélioma nem prédikáltott.”³⁸

Félegyházi Tamás két évtizeddel későbbi, 1586-ban, szintén Debrecenben megjelent Újszövetség-fordításának Gönci György püspök által írt előszavában egy nagyobb távlatú visszatekintést olvashatunk az európai és magyarországi reformációról, valamint listát azokról a „tudós személyekről”, akiket Isten kirendelt.

³⁶ A versre vonatkozó adatokat lásd RPHA, 774. Lásd még a *Járuljunk mi az Istennek szent Fiához* kezdetű, 1586 körül keletkezett ének 4. strófáját: „Mi elménknek homályát távoztassad el, / Ajándékozz engedelmes szívvel, lélekkel”. A versre vonatkozó adatokat lásd RPHA 632. – *Az elme és szív* kérdéséhez lásd még alább, a 3. fejezetben írottakat.

³⁷ Szövegközlés: NAGY KÁLOZI Balázs, *Méliusz glosszáiból = Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből, i. m.*, 381–382.

³⁸ KÁROLYI Gáspár, *Két könyv = Károlyi Gáspár a gönci prédikátor*, vál., s. a. r., utószó, jegyz. SZABÓ András, Bp., Magvető, 1984, 37, 72–73.

„De mikor az Kegielmes Istennek tecczet hogy az *setetsegből az vilagossagot* Luter Marton által először 1517. eztendőben Német országban ki nilatkozatna, vgian azon io tetcczese szerint az ü eleue rendeltetet decretomabol az *Euangeliomnak vilagossagot* az mi nemzetünkreis ki arasztotta ennek előtte vgi mint hatuan eztendőuel. [...] bizonios tudos szemelieket rendelt [...] kik által Isten annak vtanna niluabbadon es beuebben ez mi országunknak minden szögeletiben haznoson Praedicaltatta es killieb killieb arasztotta az ü *szent Euangeliomanak vilagossagot* mind ez oraiglan. [...] De te VR Isten [...] az te öröksegedet [...] *ne iutasd az elebbi setetsegre*, ne fozd meg az *te szent igednek vilagossagatul*, es ne enged az te öröksegedet idegeneknek birasara iutni.”³⁹

A reformáció kezdeti történetére emlékező nyelvezetet strukturáló antithetikus szóhasználat felekezeti átjárhatóságát példázza Káldi Györgynek a harmadik adventi vasárnapon olvasandó evangéliumi textushoz (Mt 11,2) írott, a protestánsokkal polemizáló prédikációja. A szöveg egy pontján előbb szó szerint idézi Gönci előszavának néhány mondatát, majd sorra veszi e mondatokat, s ellenfelét nevetségessé próbálva tenni megmutatja, hogy azokban „nem kevés jeleit találhattyuk a’ Pártos atyafiak balgatagságának”. A fentebb hivatkozott Gönci-szövegből egyebek mellett az általam idézett első mondatot állítja pellengérré, s így kommentálja:

„ha mind Luter Márton *világosításáig* a’ mi nemzetünk sok tévelygő és istentelen tudományokban vólt: következők, hogy minnyájan istentelenek vóltak, és ha az üdvözítő tudományban nem vóltak, együl-egyig el-kárhoztak. Bizony, ha azok a [reformáció előtti] Szent Jámborok mind el-kárhoztak: a’ Pártos atyafiak nem menyországban, hanem pokolnál-is alább keressenek helyt magoknak. Továbbá, ha Luter Marton *világosította-meg* a’ Világot: miért pártolt-el tőle a’ Calvinistákkal Gönczi bátyám? Azt véli-e Gönczi, hogy nem tudgyuk minémü ítéletek vagyon a’ Luteristáknak a’ Calvinisták-felől? Annak-fölötte, ha chak száz esztendeje hogy Német-ország *meg-világosított*, és az-után Magyar-ország: hol volt az-előtt a’ *világosság*? melly Országban vólt az igaz üdvözítő Hit?”⁴⁰

Nemcsak a Félegyházi-féle Szentírás-fordítás előszavát, hanem a négy évvel később, 1590-ben kiadott Vizsolyi Biblia praefatióját is meghatározza ez a trópushasználat, amikor Károlyi a Szentírás fordításának jelentősége mellett érvel, s a rejtett módon megszólított vitapartnerrel szemben a katolikusok által is akceptálható „auctoritas”-ra hivatkozik az argumentáció során: Bűnösök, „a’ mint Gergel Papa mondotta vólt: azoc [akik] [...] [a] meg váltott népet [...] az *setetésben vezérlő lampástól*, az ő lelkeknek kenierétől, vizétől, az

³⁹ GÖNCI György előszava = *Az Mi Uronc Iesus Christusnac Uy testamentoma*, ford. FÉLEGYHÁZI Tamás, Debrecen, Hoffhalter, 1586 (RMNy 584), *₂b–**₁a. – Modern kiadásban lásd ZVARA Edina, „Az keresztyén olvasónak”: *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, Bp., Balassi, 2003, 148–153. – Vö. DIENES Dénes, *Farkas András: „Az zsidó és magyar nemzetéről” című műve teológiája és kortársi párhuzamai*, Limes, 2001/3, 73–82.

⁴⁰ KÁLDI György, *Az vasarnapokra-valo predikatzoknak elő része [...]*, Pozsony, Rikesz [et typ. Societatis Jesu], 1631 (RMNy 1509), 50.

ellenség ellen való fegyvertől meg foztuan, az *setétségben hadgyák*”.⁴¹ Mind ez a mondat, mind pedig Károlyi számos lapszéli bibliakommentárjában felbukkanó, hasonló trópus a fentebb idézett *Két könyv* óta kontinuus szóhasználatot mutat. A Vizsolyi Biblia szövegéből most csupán a 2Pt 1, 19-et citálom, valamint Károlyi vonatkozó megjegyzésére hívom fel a figyelmet. Ugyanis ez a textus volt az egyik leggyakrabban idézett és parafrázelt példája a fény–sötétség fogalom párt vezértrópusként alkalmazni látszó nyelvhasználatnak: „Es vagon igen erős bizonyságunk (ennélkülis) az Prophétáknak beszédec, mellyet hogy köüetec mint setétségben az lámpást, iol miuelitec, mig *az nap meg világosodic, s az haynal czillag* fel támad az ti siueitekben.” Károlyi ezt a megjegyzést fűzte a margón a locushoz: „Ditseru en az hiueket inti öket, hogy mig ez világon budosnac es az *soc setétséggel* környül vettetnec, az Isten igeietöl engedgyec magokat biratni, vgy mint *lampastol*, mind addig mig *az nap fel iö*, az az mig meg nem lattyc az Istent színről színre. Mert az *napnak felkelesen* es az *hainal czillagnac fel tamadasan* egyget ert.”⁴²

Ha nem is lehet Huszár Gál (illetve Melius Juhász Péter, Károlyi Gáspár és Gönci György) 1560-as évek eleji, illetve 1580-as évekbeli, fentebb bemutatott szövegeinek forrásaként feltételezni Kálvin efézusi levélhez írott francia prédikációit, mindenképpen érdemes a fény és sötétség ellentétpárján alapuló 1560-as évekbeli magyarországi, a fenti példákban nagyrészt debreceni kötődésű szerzők szóhasználatának gyökereit továbbra is Genf protestáns retorikai hagyományában keresni. Úgy tűnik ugyanis, hogy a *világosság és sötétség*, illetve a *látás és vakság* metaforapárjait Kálvin a fent idézett kommentárokon túl – de az eddigi tapasztalatom szerint *szintén nem Genflámpás*-szerepe értelmezésének összefüggésében – számos egyéb szövegében is meghatározó beszédelemként használta. Kiemelt módon az *Institutió*ban (amelynek ugyan 1543-as kiadása egyik példányának kolozsvári jelenléte éppen az 1550-es évekből bizonyítható⁴³), ám a trópushasználat hatását tekintve egyelőre nem tudjuk pontosan, hogy Huszár Gál és a többi hivatkozott debreceni prédikátor mely edíció alapján dolgozott.

A fentebb hivatkozott Bartholomaeus Westhemer szemléletétől eltérően Kálvin azt mondja a Szentírásról az *Institutio* (1559) III. könyvében (2, 19 és 2, 33–34), hogy nem maga az Ige homályos: az ugyanis sokkal inkább fényesen világító lámpás, sőt, olyan, mint a nap, amely mindenkinek ragyog.⁴⁴ Kálvin szerint viszont a bűn vaksága képtelenné tette az embert a kinyilatkoztatás meglátására, még az Isten világosságának ellenére is. Mivel tehát vakok vagyunk, az Ige csak akkor tud behatolni elménkbe, megnyitni a szemünket, fokozatosan eloszlatni a homályt, illetve új éleslátást adni, ha a Szentlélek megvilágosító

⁴¹ KÁROLYI Gáspár előszava = *Szent Biblia, az az Istenec O es Wy testamentvmanac prophetac es apostoloc által meg iratott szent könyvei*, Vizsoly, Mantskovit, 1590 (RMNy 652), (reprint kiadás: Bp., Magyar Helikon, 1981),):(,a.

⁴² *Az Szent Bibliának második része = Szent Biblia* [Vizsolyi Biblia], i. m., 214b.

⁴³ *Ősz, Wittenbergben*, i. m., 121–122.

⁴⁴ „Az Istenec igéje jóllehet olyan, mint az *fényes nap*, melly mindeneknec világosit, az kiknec prédikáltatic, de minden gyümölcz nélkül az vakoc között.” *Inst.* III. 2, 34, a fordítást lásd KÁLVIN János, *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás [...] melyet magyar nyelvre fordított MOLNÁR Albert*, Hanau, Aubry, 1624 (RMNy 1308), 613.

munkájával utat nyit az Ige fényének.⁴⁵ Az *Institutio* hivatkozott, III. könyve pontos terminológiai megkülönböztetéssel arról is ír, hogy az effajta vakság (*caecus*) egyszerre vonatkozik az emberi szemre (*oculus*), illetve az Isten igazságát felismerni képtelen emberi elmére (*mens*). Augustinus nyomán – és cáfolva a középkori skolasztikus teológusok kizárólagosan az ismereten és az azzal való egyetértésen alapuló hitfelfogását – azt fogalmazza meg Kálvin, hogy az Isten lelke csak úgy képes az elme megvilágosítására (*illuminatio*), ha egyszerre megerősíti a szívet (*cor / animus*) is.⁴⁶ (Az *Institutio* fény–sötétség antithetikus metaforahasználatának ez utóbbi aspektusáról – az elme és a szív viszonyáról – alább, a 3. fejezetben, Szenci Molnár fordítása kapcsán szólok egy kicsit részletesebben.) A reformáció önértelmezése szempontjából azok a szövegrészek különösen fontosnak látszanak az *Institutió*ból, amelyek a katolicizmussal szembeni fellépés folyamatára a jelen tanulmányban elemzett antithetikus metaforahasználat markáns körvonalazásával reflektáltak, megalapozva ezzel a későbbi évtizedek, évszázadok számára a reformációra irányuló (protestáns) emlékezés beszédmódját. Ez a nyelvi keret – a már hivatkozott passzusokon túl – talán a IV. könyv 2. részének 2–6. fejezetében tűnik a leglátványosabbnak; a metaforahasználat forrásaként Kálvin e szöveghelyeken közvetlenül is hivatkozta Augustinust és Cyprianust. Ebből a részből idézek, Szenci Molnár Albert fordításában: „Mivelhogy azért ilyenképpen vagyok az dolog az Pápistaság alatt [mármint az, hogy „az igaz Religiónac fundamentoma meghamissitatic”], könnyű megérteni, miczoda anya sz. Egyház maradhatott meg ott. Az tanítási tiszt helyett ő náloc, elfordult és hazugságokból öszvekohlott gubernálás találtatic, az melly által az igazságnac tiszta világossága [pura lux] elöltatic”.⁴⁷

A bármilyen műfajú szöveget meghatározó nyelvhasználat példajaként érdemes még figyelembe venni a Sadolet levelére 1539-ben küldött kálvini válasz szövegét, bár az 1560-as években ezt is kevésbé ismerhették Magyarországon: „A Te igédet, melynek *világosító lámpás gyanánt kellett volna tündökölnie* minden népek előtt, *eloltották*, vagy legalább *homályba burkolták* előttünk.”⁴⁸

E trópushasználat metaszinten is érvényesül Kálvin bibliai hermeneutikájában, jelentős mértékben szintén az *Institutió*ban. Kálvin ugyanis többször ír arról, hogy számára

⁴⁵ „Es bizonyára ennek az egygyü magyarátnac, az melly az Sz. Írásban vagyok előttünc, böven elégnecc kellene lenni ez dolognac méltó hitel szerzésére, hogyha az *mi vakságunc* és kemenynyaku vóltunc nem ellenzené és nem akadekozna. De mivelhogy az mi elménc haylandó az hívságra, soha nem ragaszkodhatic az Istennecc igazságához, és mivelhogy tompa czac *vaklandóssan láttya annac világosságát*. Annakokáért az igével, *az szent Léleknecc megvilágosítása* nélkül, semmi véghez nem vitétic.” *Inst.* III. 2, 33, a fordítást lásd KÁLVIN, *Az keresztényi religióra és igaz hitre való tanítás* (SZENCI MOLNÁR ford.), *i. m.*, 611.

⁴⁶ CO 2, 426. – Vö. BÉKÉSI Andor, *Kálvin a Szentlélekről*, Bp., Református Zsinati Iroda, 1985, 21–26; IMRE Mihály, *Cicero és/vagy Krisztus?: A reformáció 16. századi retorikáinak egyik dilemmája* = I. M., *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, 2012, 15–44; Lee Palmer WANDEL, *John Calvin and Michel de Montaigne on the Eye = Early Modern Eyes*, ed. Walter S. MELION, Lee Palmer WANDEL, Leiden–Boston, Brill, 2010, 149.

⁴⁷ KÁLVIN, *Az keresztényi religióra és igaz hitre való tanítás* (SZENCI MOLNÁR ford.), *i. m.*, 1081. Vö. CO 2, 768. – A fent hivatkozottakon túl az antithetikus metaforahasználatához lásd még Kálvin *Institutió*jának számos részét, különösen I. 5, 13–15; I. 6, 2; IV. 8, 6–7 stb.

⁴⁸ Sadolet bíboros levele a genfi tanácshoz és néphez Kálvin válaszával, 1539, ford. LADÁNYI Pál, Pápa, Főiskolai Nyomda, 1907, 58, 61. A latin szöveg: „Verbum tuum, quod instar lampadis praelucere universo populo tuo debuerat, ademptum, vel certe suppressum nobis erat.” CO 5, 411.

az eszményi írásmagyarázat „világos” és „könnyen érthető”. Legpontosabban Gánóczy Sándor kutatásaiból tudjuk, hogy az antik retorikai hagyomány ismerete és felhasználása mellett Simon Grynaeustól veszi át Kálvin a „perspicuitas”, a „facilitas”, a „claritas” és a „simplicitas” fogalmainak és gyakorlatának alkalmazását. Gánóczy egyrészt azt elemzi, hogy különböző írásaiban miképpen reflektál Kálvin a *világos* és érthető igemagyarázat fontosságára, s hogyan mutatja meg azt a célt, hogy a „textus értelmét eleven erővel [kell] közöl”-ni. Másrészt – s az *Institutio* fent bemutatott Szentírás-értelmezése irányából ez fontos elsősorban – arról is szól Kálvin, hogy „megvilágosító” (és nem „elhomályosító”) exegézis kell irányuljon a Bibliára. Ismert a szakirodalomból, hogy a genfi reformátor magát a Szentírás szövegét is optikai metaforákkal jellemezte (mind a latin, mind a francia nyelvű szövegeiben, részben persze ez esetben is Augustinus nyomán), úgymint „világosság”, „fény”, „lámpás”, „tükör”. Nem ritka ez a tágabb hermeneutikai hagyományban sem: e kálvini bibliamagyarázati módot a lutheri–melanchthoni, illetve a bullingeri–buceri gyakorlat továbbfejlesztéseként, rendszerszerűvé tételeként értelmezik. Az említetteknel, illetve még Erasmusnál és Zwinglinél is gyakran előfordul az írás *fényének és tisztaságának* tárgyalása. A kálvini fény–sötét metaforika reflektivitását azonban nemcsak szóhasználati szinten értelmezhetjük. Hanem úgy is, hogy a „fénycsóva” rávetítése a skolasztikus igemagyarázatra, valamint a pápaság sötétségére (*tenebrae*) azt mutatja, hogy Kálvin (és más reformátorok) szerint a középkornak és saját jelenének katolikus teológiája éppen a *filológiai és hermeneutikai feladatát* nem töltötte be. Ugyanis – tudott dolog – rontott nyelvű szentírási szövegek voltak forgalomban, amelyek korrumpálták az isteni kijelentést; valamint háttérbe szorult a hit általi megigazulás Páltól eredeztethető tana. Kálvin szerint még Órigenész is elhomályosította („obscurat”) a Szentírás tiszta fényét a túlzott allegorizálással, sőt még Tertullianusnak, Cyprianusnak és Hilariusnak sem volt erénye a perspicuitas – szemben viszont Aranyszájú Szent Jánossal.⁴⁹

A fentebbiekben vizsgált beszédrendnek az európai reformátusság körében tapasztalható elterjedéséhez erősen hozzájárulhatott, hogy nemcsak Kálvin nagyhatású, de inkább csak a teológusok körében ismertté vált munkái mellett a zürichi gyökerű *II. Helvét Hitvallás* is továbbhagyományozta ezt a nyelvet. A confessiót Heinrich Bullinger fogalmazta meg 1562-ben, először 1566 márciusában jelent meg nyomtatásban Zürichben, majd vált közös hitvallássá a svájci kantonokban, Pfalzban és másutt a Német–római Birodalomban. Szűk egy évvel az első kiadás után, 1567 februárjában a debreceni zsinaton is elfogadták. *Az Isten egyetemes egyházáról és az egyház egyedüli fejéről* szóló XVII. caput 15. pontjában a korabeli hitüldözést leíró, a sötétséget–világosságot, látást–láthatatlanságot ellentételező trópusárokat megszólaltató vigasztalás áll.

„Sőt, néha az is előfordul, hogy Isten, igaz ítélettel, igéjének igazságát, az egyetemes hitet és a törvényes istentiszteletet engedi annyira *elhomályosulni* és megrendülni,⁵⁰

⁴⁹ BÉKÉSI, *i. m.*, 25; GÁNÓCZY Sándor–Stefan SCHELD, *Kálvin hermeneutikája: Szellemtörténeti feltételek és alapvonalak*, Bp., Kálvin, 1997, 63–67; lásd még Thomas F. TORRANCE, *The Hermeneutics of John Calvin*, Edinburgh, Scottish Academic Press, 1988; *Calvin and Hermeneutics*, ed. Richard C. GAMBLE, New York, Garland, 1992.

⁵⁰ „[...] ut Deus justo iudicio veritatem verbi sui, fidemque Catholicam, et cultum Dei legitimum sic *obscurari* et convelli sinat [...]”

hogy úgy tűnik,⁵¹ az egyház csaknem megszűnt, és nincs is már egyház, ahogyan az Illés idejében és máskor történt. Mindamellet még ilyen *sötét időkben*⁵² is vannak Istennek ebben a világban igaz imádói, nem is kevesen [...] Ezért az egyház *láthatatlannak* is nevezhető,⁵³ nem mintha az egyházba összegyűjtöttek volnának *láthatatlanok*, hanem mert *szemeink elöl el van rejtve*,⁵⁴ és egyedül csak Isten ismeri, fölötte áll az emberi ítéletnek.”⁵⁵

3. Emlékezeti és ellenemlékezeti alkalmak nyelvhasználata a reformáció 100 éves jubileuma körül

A reformáció eseményeinek, személyeinek, írásértelmezésének élő emlékezetét megjelenítő szövegeket erősebben átszövő, alakító nyelvű az első jubileum körül alakult az *obscuritas–luciditas* bináris oppozíciója által uralt trópusbokr. E nyelvi sűrűsödési pont birodalmi kontextusát (Wittenbergtől Heidelbergben át Strassburgig) a jelen kötet több tanulmányában értelmezett 1617-es évfordulónak a Német-római Birodalomban megrendezett alkalmi, valamint az ezt követően kiadott és terjesztett imádságok, prédikációk, orációk, Flugschriften, emlékérmék adták.⁵⁶ A mindent átszövő szóhasználatot jól jelképezi Hartmann Braun 1617-ben megjelent könyvének címe: *S[a]ec[ul]um clarae lucis evangelicae, oder das gnädige Jubeljahr des gereinigten Evangelii*. A jubileumi évben kibocsátott protestáns érméken – ezek eredetileg a katolikus szentévek alkalmából kibocsátott veretek mintájára készültek – gyakran olyan feliratok voltak olvashatóak, amelyeket a genfi reformáció is előszeretettel használt, mint például a *Post tenebras lux* jelmondata. Ismert, hogy sok érmén és Flugschriften mások mellett magát Luthert is gyakran ábrázolták, amint fáklyát tart a kezében. Egy 1617-ben Lipcsében kiadott Flugschrift metszetén például Johannes Tetzl búcsúcédulákkal megrakodva, jezsuita ruházatú patkányok társaságában menekül a sötétség felé, amint meglátja Luthert, kezében egy fáklyával. Szintén gyakori ábrázolás Lutherről, ahogyan (a Máté 5,15 textusa nyomán) egy mécsesről leemeli a vékát, jelképezve, hogy száz évvel azelőtt elhozta az evangélium fényét, megszabadítva a kereszténységet a pápaság homályától vagy éppen szörnyűséges sötétségétől (*schrecklichen finsternuß des Bapstthums*). Más vereteken és képeken pedig Luther fölött az isteni fény ragyog a JHWH tetragrammaton körül.⁵⁷

⁵¹ „[...] ut prope *videatur* exstincta [...]”

⁵² „[...] et in hisce *tenebris* [...]”

⁵³ „[...] Ecclesia *invisibilis* appellari potest [...]”

⁵⁴ „[...] sed quod *oculis nostris absconsa* [...]”

⁵⁵ Az új magyar fordítás: *A Második Helvét Hitvallás*, ford. BUZOGÁNY Dezső, Bp., Kálvin, 2017, 101. – Latinul: *Confessio Helvetica posterior* [...], ed. Eduardus BÖHL, Vindobona, Braumüller, 1866, 57.

⁵⁶ A reformáció 100. évfordulójának (és más évfordulóinak) vizsgálata egy olyan, nagyobb nemzetközi kutatásba illeszkedik, amely a politikai és vallási hatalmak együttes tevékenységi terepeként szemléli az ünnepeket, országos (és külföldi hitsorsosokért tartott) böjti alkalmakat, illetve könyörgéseket, hálaadásokat, és ezek szisztematikus feltárására köteleződött el. Lásd jelen kötetben P. Vásárhelyi Judit és Imre Mihály tanulmányát. – Arról, hogy miért október 31-ét ünnepeljük, lásd legújabban IRTZÉS Gábor, *Reformáció és ünnep: Hogyan lett október 31-e a reformáció kezdetének évfordulója?*, Credo, 2017/3–4, 47–63.

⁵⁷ Lásd erről például Ruth KASTNER, *Geistlicher Rauffhandel: Form und Funktion der illustrierten Flugblätter zum Reformationsjubiläum 1617 in ihrem historischen und publizistischen Kontext*, Frankfurt am Main–Bern, Peter Lang, 1982, 115–150, 167–202, 256, 315, 355–358; Charles ZIKA, *The Reformation Jubilee of 1617 =*

Abraham Scultetus 1617 körüli tevékenységének, szövegeinek és így ezeken keresztül a németországi évfordulós ünnepségeknek magyarországi recepcióját, Szenci Molnár Albert ebben játszott szerepét többen vizsgálják jelen tanulmánykötetünkben.⁵⁸ Az engem érdeklő nyelvhasználati hagyományból most csupán azt emelem ki, hogy Molnár a *Secularis concio* Szenci Molnár által írt, Bethlen Gábornak címzett, latin nyelvű *Epistola dedicatoriájában* a pápai sötétséggel és zsarnoksággal szemben az igazság fénye áll.

„Non enim minus & nostris grata esse debet instaurata Euangelii doctrina, cum prae aliis fere gentibus ipsi fuerint adobruiti *Pontificiis tenebris & tyrannide pressi*, astuque Antichristiano seducti. [...] Magnae igitur debentur Deo gratiae, pro accensa *veritatis luce*: & tuenda est illa laus majorum nostrorum in recipiendo Euangelio, cuius fama ad exteras quoque nationes emanavit [...]”.⁵⁹

A magyar kiadásban az ajánlólevelet (és az ajánló verseket) követő, Szenci fordította Scultetus-előszó Loysa-Julianának, IV. Frigyes pfalzi választófejedelem özvegyének szól, mivel

„Felséged [...] soc szántalan [sic!] ezer hiv Keresztyén emberekkel egyetemben, hálákat adott az mindenható Istennek, hogy ő minket *az Papistaságnac rettenetes setétségéből*, hatalmassan kiragadott, és *az Euangéliomnac fényes vilagosságára hozott*. [...] az ördögnek országa rontasséc napról napra: az ő szent Fiának pedig az Jesus Christusnac országa mindenütt viragozzéc, és *fényléc, az igazságnac tündöklésével, Amen.*”⁶⁰

Authorised Past: Essays in Official History, ed. D. E. KENNEDY, Parkville, History Department, University of Melbourne, 1995, 75–112; Joseph STRICHER, *L'Année jubilaire et la tradition catholique*, Foi et Vie, 2000, 73–86; Herman J. SELDERHUIS, *Wem gehört die Reformation? Das Reformationsjubiläum 1617 im Streit zwischen Lutheranern und Reformierten = Calvinismus in den Auseinandersetzungen des frühen konfessionellen Zeitalters*, hg. Herman J. SELDERHUIS, Martin LEINER, Volker LEPPIN, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2013, 66–78; Thomas Albert HOWARD, *Remembering the Reformation: An Inquiry into the Meanings of Protestantism*, Oxford, Oxford University Press, 2016, 19–24.

⁵⁸ A tárgyalt beszédmód összefüggésében lásd például az alább hivatkozott gyűjteményt, melyet a kötetünkben P. Vásárhelyi Judit elemez, a vonatkozó antithetikus metaforahasználatot is idézve: *Iubilaeus Academicus de doctrina Evangelii centum ab hinc annis, a tenebris Rom. Papatus in lucem revocari: Ecclesiaque a sordibus eiusdem repurgari coepta, celebratus in Academia Archi-Palatina Heidelbergensi. die 1. 3. & 4. Novembris 1617*, Heidelberg, Lancelot, 1618 (VD17 12:124111C).

⁵⁹ Elemzi, a heidelbergi ünnepségsorozatot bemutatva: VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., Akadémiai, 1985, 45skk. – A pápai sötétségről írottak forrásaként Kees Teszelszky a 16. századi németalföldi történész, Emanuel van Meteren *Belgische ofte Nederlantsche Historie / van onse tijden...* (Delft, 1599) című munkáját jelölte meg: Kees TESZELSZKY, *Az igaz Vallás portréja, avagy Szenci Molnár Albert 1606-os kiadása, eddig ismeretlen röpirata európai szellemi háttérrel*, Magyar Könyvszemle, 2012/1, 14–15. – A Bethlennek szóló előszót Borzsák István lefordította, ezt idézi VÁSÁRHELYI, *i. m.*, 47: „bennünket más népeknél is jobban elborított a pápaság homálya és a zsarnokság terhe, az Antikristus ravasz csábítása”. – Lásd még IMRE Mihály, „*Úton járásnak megírása*”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., Balassi, 2009, 212.

⁶⁰ SZENCI MOLNÁR Albert, *Secularis concio euangelica; az az Jubileus esztendei praedikatz[i]o [...] SCULTETUS Abraham által...*, Oppenheim, Galler, 1618 (RMNy 1166), 1–2, 7. Lásd a facsimile kiadást a BHA XIV. köteteként: SZENCI MOLNÁR Albert, *Jubileus esztendei prédikáció – Appendix de idolo lauretano*, Oppenheim, 1618, Bp., Balassi–OSzK, 2017. (Kísérőtanulmány: IMRE Mihály, a reformáció centenáriumáról lásd különö-

Scultetus – és így Szenci fordítása is – a prédikációt szintén a „Papistaságnac dihösségéből” való „kiragad”-ás metaforájával kezdi, és a szövegben végig nagyobbbrsztt ezt a témát boncolgatja; a kiindulási alapul szolgáló textust (2Kir 23,1–4) csak röviden elemzi. (Ez arról szól, hogy Jósias megtalálta a törvény elveszett könyveit, melyek alapján végre megtisztítja a templomot és az országot.) A „tisztítás”, „fényesítés”, „világosítás” szótárát alkalmazza a Szentírás szövegének bőséges, következetes applikációjával.

„Nem kevesebb vig öröm támadott, ez előtt száz esztendővel, itt az mi édes hazánkban, ez Nemet Országban, holott az o és uy Testamentum könyvei, mellyec soc időktül fogva, az pad alá vóltac vetterve, ismét elő vétettenéc, és az *Euangeliomnac tiszta tudományá fényes nappali világra hozattatnéc*. Mert miképpen hogy azoc, az Eszaki tar[t]ományon túl lako népec, az kiknél egész teletszaka, mayd merö azon *setét éyjel vagon*, akkor osztán szivec szerint örvendeznec, midön öket, az tavasz elközelgetvén, *az nap fény ismét megkezdi érénteni*, és nékiec világosságot kezd nyuytani: azonképpen nagy buzgoságos szivböl örvendeztenec eleinten, az mi szerelmes Német eleinc, mikor az *soc esztendeig való setétségnec utánna, az igasságnac fényes napja*, az Jesus Christus, öket, az *Euangeliomnac világos fényével megvilágositaná és felfényesittené*.”⁶¹

A prédikációt követő imádságban is ugyanezt a szótárát alkalmazva ad hálát a jubileus esztendei prédikáció szerzője. Szenci Molnár fordításában:

„Fökeppen pedig ezért adunc hálákat teneked, hogy minekutánna az Apostali *tiszta tudomány* az Papánac rettenetes bálványozása és szertelen kegyetlensége által, *meghomolyosított volna*, és az Euangeliomnac könyve többire mayd elveszött vólna. Te ennekelette száz esztendővel, az tölled erre rendelt eszközöc által, az eleitül fogva való igaz *régi tudománt ismet az fényes vilagosságra hoztad*, és soc országokat, népeket, falukban, városokban, Fejedelemségeket és Királyi birodalmokat azzal *megvilágositottál [...]*”⁶²

sen: 9–11.) Lásd még korábban PAYR Sándor, *A reformáció évszázados ünnepei hazánkban*, Protestáns Szemle, 1911/8–9, 489–501; RÉVÉSZ Kálmán, *A reformáció első évszázados jubileuma hazánkban, 1617 = Emlékalbum a reformáció 400 éves évfordulójára, 1517–1917*, Bp., Országos Református Sajtóiroda, 1917, 67–69; FABINY Tibor, *A reformáció évszázados ünnepei hazánkban*, Evangélikus Naptár, 1967, 25–37; újabban TRAJTLER Dóra Ágnes, *A centenárium: A reformáció százéves évfordulója a régi magyarországi nyomtatványok tükrében*, Credo, 2014/4, 20–28, illetve UŐ, *A helyes hatalomgyakorlás és az unalkodó iránti büség politika-teológiai kérdései: Bethlen Gábor Magyar Királyságban tett első hadjárata idején, a korabeli magyarországi, illetve magyar szerzőségi nyomtatványok tükrében, 1617–1621* (PhD-értekezés kézírata), Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, Hit-tudományi Kar, 2016, 27–36; ITT ZS, *i. m.*, 52–54. – A centenáriumról csak a régebbi magyar szakirodalmat összefoglalva ír, főképpen a 400 éves évfordulóra koncentráll P. SZÁSZALVI Márta, „...A boldog reformáció emlékezetére...”: *A reformáció százados évfordulói Magyarországon = Rekatolizáció a Uhorská spoločnosť v 17. – 18. storočí – Rekatolizáció és a magyar társadalom a XVII–XVIII. században*, ed. Peter KÓNYA, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2016, 433–435; lásd még más összefüggésben, de a 100 éves évfordulóra vonatkozóan lényegében ugyanazt az összefoglalót UŐ, *A református vallási turizmus dimenziói és a reformáció évszázados jubileumai*, A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 2017, 112–113.

⁶¹ SZENCI MOLNÁR, *Secularis concio euangelica*, *i. m.*, 8, 11.

⁶² *Uo.*, 45. – Lásd még a Scultetus-prédikációt németországi (latin) kiadásban közzétevő kötet címét: *Iubilaeus Academicus de doctrina Evangelii centum ab hinc annis, a tenebris Rom. Papatus in lucem revocari*, Heidelberg, Lancelot, 1618 (VD17 12:124111C).

A Szenci Molnár kiadványa appendixeként olvasható *De idolo Lauretano* végén áll egy latin himnusz (a *Juste judex, Jesu Christe* kezdetű középkori ének „reformáció szellemében kibővített változata”⁶³), amelyet, alcíme szerint „[i]llucescente Euangelio in Ungaria cantari solitus”⁶⁴, azaz az evangélium felvirradása óta szokás énekelni Magyarországon.

Az 1624-ben kiadott *Institutio*-fordítás Bethlen Gábornak szóló dedikációjában arról beszél Szenci Molnár a magyar királyság első századaira vonatkozó áttekintésében, hogy „[a]z mi Nemzetségünkétis az egyéb Scythiából származott népek után hozta bé [Isten] Pannoniába, és legkésőbbben juttatta az ő Fiának esméretire, és elsöben az *sok babonaságnak mint egy sűrű köde és temérdek fellyege* által. Mert akkor immár *meg homályosítatott vólt az anya Sz. Egly]háznac előbbeni tiszta tudományá.*” Az ajánlólevél folytatása is erre az antitetikus metaforára épül: először a zwinglii és lutheri reformáció kezdeteiről beszélve említi a szerző, hogy Isten „az *Evangelionnac tiszta tudományát* kinyilatkoztatná és prédikáltaná”, majd a magyarországi reformációról szólva írja, hogy „Alsóindvától fogva egész Fogarasig Erdélybe is béhatna és *kitündöklenék ez mennyei igazságnac tudományá.*”⁶⁵ Szenci Molnár előszavának nyelvhasználata követi Kálvin I. Ferenc francia királyhoz szóló ajánlólevelének retorikáját, különösen azt a részt, ahol az egyháztörténetet apokaliptikus küzdelem összefüggésében beszéli el. Így hangzik ez Szenci Molnár (német nyelvű kiadásból való) fordításában:

„Illyenképpen játtzodtatott és czufolt meg ez Világnac Fejedelme egynihány száz esztendőknben többire minden embereket, midön *sűrű setéségben burultac vólna* mindenec [quibus profundis tenebris submersa fuerunt omnia / als allenthalben dicke finsternis eingerissen], ő maga pedig az Satan mint egy restelkedve heverő Sardanapálás békeségben üldögélt és trefálódott. [...] De mihelyt az *mennyei világosság onnan fellyül ide alá tündökölvén, az Sátánnac setéségét* vala mennyire elverte [At vero ubi lux e supernis affulgens tenebras eius aliquantum discussit / Aber so bald das Licht von oben scheinend seine finsternus ein wenig vertrieben], mihelt az Eröss az ő országát megindította, és megrontotta, ottan felserkent az ő álmából, és fegverhöz fogott. [...] és illyen módon az visszakeresztelések által és egyéb latroc által az tudamanyban visszssa vonyasokat és villongásokat indított *az igazságnac meghomályosítására* és végre eltörlésére.”⁶⁶

⁶³ VÁSÁRHELYI, *i. m.*, 57.

⁶⁴ SZENCI MOLNÁR, *Secularis concio euangelica, i. m.*, 102–103.

⁶⁵ SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Az felséges es hatalmas Gabriel fejedelemnec [...] = KÁLVIN, Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás* (SZENCI MOLNÁR ford.), *i. m.*, a₂b. – Részben szintén idézi, más összefüggésben IMRE, „Úton járásnak megírása”, *i. m.*, 221.

⁶⁶ KÁLVIN, *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás* (SZENCI MOLNÁR ford.), *i. m.*, d₁b. – Vö. CO 2, 26. – Mivel P. Vásárhelyi Judittól tudjuk, hogy Szenci Molnár a német fordításból dolgozott (de kérdéses, hogy melyik kiadásból), lásd azt is: Johannes CALVIN, *Institutio Christianae religionis, das ist Underweisung Christlicher Religion [...]*, Heidelberg, Johannes Meyer, 1572 (VD16 C.292), (::)b. – Vásárhelyi a fenti idézet egy részét németül és magyarul is közli, de más célból összehasonlítva: P. VÁSÁRHELYI JUDIT, *Szenci Molnár Albert Institutio fordításának forrásáról = Tanulmányok Kálvinról, i. m.*, 202.

Szenci Molnár az *Institutio*-fordítás törzsszövegében is hű marad ehhez a nyelvi hagyományhoz, ragaszkodva Kálvin szavaihoz (pontosabban annak német átdolgozásához mint a fordítás forrásához). Számos szöveghely kigyűjthető, ám most csak arra utalok, amikor az igaz vallásról beszél, például az I. 6. 2.-ben: „hogyan minékünc az *igaz Religio* feltámadgyon és *fel világosodgyéc*”.⁶⁷ E gondolatnak ugyanis a Szenci-féle, jól ismert versváltozatát is megtaláljuk a magyar *Institutio*-ban, amely versszöveg a *Religio* – címlapon ábrázolt – allegorikus nőalakja ekphrasziszaként („Ertelme az Religio képének”) is érthető: „Miért vagy illy fényességgel? / Szívet tisztítok új fényel.”⁶⁸

Természetesen nemcsak Szenci fordítása, hanem a forrásául szolgáló Pieter Baltens verziója, illetve Théodore de Bèze eredeti szövege is az igaz vallás sugárzására utal. A latin szöveg szerint azonban ez a fény nem a szív sötétségét, hanem az *elme*, az *értelem*, a *szellem* homályát akarja eloszlatni: „Cur radians? Mentis discussio tenebras” (Bèze); „Cur radians? Lustrum pectora luce nova” (Baltens).⁶⁹ Megjegyzem még, hogy Rimay János *Az keresztényen Religio ábrázatja* című versében ez áll: „Ragyagó szálkák is körül burítanak, / Akik sötétséget elméből irtonak.” Prágai András pedig így fordítja: „Az Isten Fianak, / Örök boldogságnak / Uth mutato faklyaja.” Lejebb pedig: „Ket sugár szárnyamon”.⁷⁰ Ahogy fentebb, a 2. fejezetben jeleztem, az *Institutio* kálvini megfogalmazása (és Szenci Molnár fordítása, illetve német forrása) számos szöveghelyen egyszerre jeleníti meg a két változatot. Ilyenkor mind az *elme* (*mens*; illetve *Gemüt*), mind pedig a *szív* (*cor* vagy, mint az alábbi példában is, *animus*; illetve *Herz*) – a Szentlélek, illetve az Isten ígéje általi – megvilágosítása, megtisztítása szerepel, a fentiekhez hasonló összefüggésben. A III. 2, 33. részben például így: „Annakokaért mindkétkeppen az Istennek kiváltképpen való ajándéka az Hit, elsőben, hogy az *embernec elmeje megvilágositatic* az Isten igazságának megértésére: Annakutánna hogy az *Szüivis abban megtartatic* és megerössitetic.”⁷¹

⁶⁷ KÁLVIN, *Az keresztényi religióna és igaz hitre való tanítás* (SZENCI MOLNÁR ford.), *i. m.*, 39. – Lásd még ebben az összefüggésben például a III. 9, 4. részt: „az Istennek világoságátul, és az igaz Religiótúl megfosztatot Pogányoc”. *Uo.*, 747.

⁶⁸ *Uo.*, e₄b. – A címlappal és a szöveggel többen foglalkoztak, az utóbbi időben elsősorban P. Vásárhelyi Judit, Kovács Sándor Iván, Viskolcz Noémi, Szabó András, Imre Mihály és Kees Teszelszky.

⁶⁹ A vers összehasonlító szövegközlését lásd TESZELSZKY, *i. m.*, 11. – A holland kutató a szövegek közötti különbségek jelentőségét is hangsúlyozza, de az általam vizsgált szempontokról (és az idézett sorokról) nem beszél tanulmányában: „A kérdések minden apró részét megmagyarázza a Religio, és olyan választ ad, ami rámutat az ábrázolás mélyebb vallási vagy politikai jelentésére. Így nemcsak arról kapunk képet, hogy hogyan lehet megérteni ezt az allegóriát a kora újkori művész szempontjából, hanem a korabeli szemléletről is fogalmat alkothatunk. Ezért fontos figyelni az apró különbségekre a különböző nyelvű szövegek és kiadások között.” *Uo.*, 10.

⁷⁰ RIMAY János *Írásai*, s. a. r. Ács Pál, Bp., Balassi, 1992, 159–162, 307; PRÁGAI András, *Religio ad samaritanos christianos = Régi magyar költők tára, XVII. század*, 8, Bethlen Gábor korának költészete, s. a. r. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1976, 103–104.

⁷¹ KÁLVIN, *Az keresztényi religióna és igaz hitre való tanítás* (SZENCI MOLNÁR ford.), *i. m.*, 611. – Vö. az eredeti latin, illetve német szöveggel: „Ergo singulare Dei donum utroque modo est fides, et quod mens hominis ad degustandum Dei veritatem purgatur, et quod animus in ea stabilitur.” CO 2, 426. Németül: „Derhalben ist der glaube in beyde wege ein besondere gabe Gottes/ erstlich, daß des menschen gemüt erleuchtet wirdt die warheit Gottes zuverstehen: darnach auch daß das herz in derselbigen auffenthalten und befestiget wirdt.” CALVIN, *Institutio Christianae religionis, das ist Uderweisung Christlicher Religion*, *i. m.*, 372.

Lejebb, a III. 2, 34 és 36. fejezetben hasonló fogalmazást találunk, a szív és az értelem közötti különbség pontosításával:

„Mert az ő tőle [Istentől] megvilágosított lélec, mint egy uy és *élessen lató szemet nyer*, az mellyel az mennyei titkokat megláttya, az *mellynec fénye által annak előtte ő magában megvakitatott volt*. Es bizonyára, midön az embernek értelme, az *szent Léleknec fénye által megvilágosított*, ugy kezdi osztán előszeris megizelni és kósztolni az Istennek országára néző dolgokat: holott annakelőtte azoknac elkezdésére merő kába és bolond vala. [...] Mi pedig [...] természetünk szerint mindnyájan *vakoc vagyunc*: annakokaért az ige nem járhattya által az mi mi elmeinket, hanemha az belsőképpen tanító mester, az *szent Lélec*, az *ő megvilágosítása által* ahoz utat nyitand. [...] Ennekutánna, ez vagyon még hátra, hogy ugyan az szivbe plántaltassec, az mit az értelem megfogott. Mert az Isten ígéje hittel még bé nem vétetött, hogy ha fen az agyvelőben leveg [sic!]; hanem midön alatt az szivbe bégyökerezött [...] Hogy ha igaz azért, hogy az mi élménknec igaz értelme, az *Isten lelkénec világoztása legyen*, tehát az ő hatalma sokkal inkább megtetzic az szivnec illy megerősítésében; az mennyivel tu[d]niillic, *nagyob az Szűnec hitlensége, az elménec vakságánál*, és mennyivel nehezeb az szivet megbátorítani, hogynem az értelemmel valamit megesmertetni.”⁷²

A 16–18. században keletkezett gyülekezeti énekekben azonban kevésbé precíz terminológiai rendszert találunk, mint az eddig hivatkozott teológiai munkákban, vagyis szinonimaként is érthették a két fogalmat. Láttuk ezt a *Könyörögjünk az Istennek Szentlelkének* és a *Járuljunk mi az Istennek szent Fiához* kezdetű versekben, a 2. fejezetben. Szintén ezt mutatja az *Adjunk hálaikat az Atya Istennek* kezdetű, 1632 előtt keletkezett református ének 3. strófájának parallelisztikus szerkesztése, s ez esetben mindkét szó előtt hasonló értelmű jelzőt találunk. Bár a sorrend éppen ellentétes irányú gradatiót mutat, mint Kálvin előbb idézett szövegének végén. Ott előbb állt a *mens*, utána a *cor*; itt fordítva van: „Világosítja homályos szívünket, / Setét elménket.”⁷³

A fentiek alapján tehát úgy tűnik, hogy a világoztás–sötétség antithetonjának többféle változatban megjelenő alkalmazási rendszerén belül kimutatható egy olyan protestáns (példáinkban elsősorban református) teológiai, irodalmi, retorikai nyelvhasználat, amely megfelelőnek látszik arra, hogy önálló beszédmódként, esetleg alnyelvként értelmezzük. Kérdés, hogy ez a sajátos, ám egy nagyobb – szinkrón és diakrón – nyelvi kontextusban értelmezhető beszédrend hasonló „identifikációs eszköz” lehetett-e, mint a korai magyarországi lutheránus reformáció nyelvhasználat-történetét más aspektusból vizsgáló Csepregi Zoltán szerint azon diskurzus nyelvi jelenségei (mint például a *gratiam et pacem in Christo / gnad und fried in Christo*, illetve egyéb frázisok, kifejezések), amelyeket *kizárólag az „egyik csoport* [azaz a reformált hithez kötődők első nemzedéke] *sajátja*”-ként tudott detektálni, az ógyházban maradóknak nyelvében viszont nem.⁷⁴

⁷² KÁLVIN, *Az keresztényi religióra és igaz hitre való tanítás* (SZENCI MOLNÁR ford.), i. m., 612–614.

⁷³ Kritikai kiadásban lásd *Régi magyar költők tára, XVII. század*, 17, *Evangelikus és református gyülekezeti énekek, 1601–1700*, szerk. H. HUBERT Gabriella, Bp., Balassi, 2016, 336–337, a jegyzetek 980–982, az idézet 336.

⁷⁴ CSEPREGI, i. m., 52.

A jelen tanulmányban vizsgált beszédmód esetében azért nem szólhatunk kizárólag „protestáns jelleg”-ről, mert hogyan az eddig említett néhány példából is láthatóvá vált, a kora újkorban nemcsak az evangélikusok és a reformátusok, hanem a katolikusok is a világosság–sötétség ellentétes trópuspárjának hasonló alkalmazásával alakították ki azt a nyelvi keretet, amely lehetővé tette számukra, hogy a reformáció történéseit beszéljék el, de ellenkező módon. Akképpen, hogy a *hit és a tudatlanság homályát* a protestánsokra vonatkoztassák, s magukat értelmezzék úgy, mint akikre rávetülhet az *isten fény*, s így kizárólag rájuk lehet jellemző a hit és a bölcsesség világossága. Nemcsak az 1. fejezetben bemutatott 17. századi francia katolikus retorikára kell itt gondolnunk, hanem már a reformáció korai időszakában is tetten érhető, hogy a katolikusok a protestánsokhoz hasonlóan kontinuus módon örökítették tovább a késő antik és középkori nyelvhasználatot. Például 1520-ban az *Exsurge Domini* kezdetű pápai bulla ugyanolyan antithetonnal támadta Luthert, mint amivel ugyanebben az időben a wittenbergi doktor Rómát. A bulla szerint Luther és mások néhányan *megvakultak elméjükben* a hazugság atya miatt. Ha viszont Luther személyesen Rómába menne, ott megmutatnák neki, *a nap fényénél is világosabban*, hogy az általa feltételezett erkölcsei bajok és dogmatikai hibák nem léteznek.⁷⁵

Ez a – felekezeti elkülönülés ellenére – hasonló beszédmód és trópusszerkezet éppen a most vizsgált, 17. század eleji, a reformáció kezdetére és folyamatára utaló katolikus ellendiskurzusokban, különösen a fent összefoglalt, 1617. évi németországi, versengő emlékezeti alkalmak nyelvhasználatában válik jellemzővé.⁷⁶ Például a molsheimi jezsuita, Petrus Roestius 1618-ban latinul, majd németül is megjelent munkájának már a címe (*Pseudoiubilaeum*)⁷⁷ és textusul választott locusa („Posuerunt tenebras Lucem, & Lucem tenebras”, Ézs 5,20) is kijelöli e beszédmódot. Majd különösen a XXXV. caput (*Quomodo Lutherani sint in luce; vel lux mundi* címmel) fordítja át az ellenemlékezet nyelvébe a lutheránusok szóhasználatát, és – többes szám első személybe áttéve a Példabeszédek könyve 13,9-et – mondatja ki velük ezt a mondatot: „Lumen veritatis non luxit nobis; heu! Lucera nostra extincta est”.

A számos 17. század eleji magyarországi példa közül végezetül csupán Pázmány Péter *Bizonyos okok...* című munkájából idézek, mert ez szintén látványosan megmutatja az antithetikus trópushasználat felekezeti érdekek szerinti megfordíthatóságát:

„Töb okaim voltak, mellyek a’ Lutherista és Calvinista Vallástúl búlsuztattak: de most azoknak számlálásával nem akarlak terhelni. Hanem azon Istent, mely engem *az iszonyú setétségből* és veszedelemnek úttýából az ő csudálatos és *gyönyörűséges világosságára* hozott, alázatos buzgósággal kérem, hogy elvegye *a’ hályogot szeméidről* és hozzon az örök Boldogságnak igyenes uttyára. Amen. [...] Azért tévelyedtünk

⁷⁵ Lásd erről KOSLOFSKY, *i. m.*, 20.

⁷⁶ Lásd bővebben Imre Mihály tanulmányát jelen kötetben.

⁷⁷ *Pseudoiubilaeum, anno septimo decimo supra millesimum sexcentisimum, calendis novembris, insolenti festivitate a Lutheranis tum ob dari coeptas maiorum nostrorum religioni in Germania tenebras, tum ob memoriam Martini Lutheri, apostatae selectissimi, celebratum [...]*, Molsheim, Hartmann, 1618 (VD17 12:112092V). Németül: *Pseudoiubilaeum. Das ist: Falscher Jubel/ So Anno 1617. Den 1. Tag Nouembr. mit vngewöhnlicher Solennitet/ Von den Lutheranern Angestellt/ vnd gehalten worden*, Molsheim, Hartmann, 1620 (VD17 12:112349G). – Lásd erről KASTNER, *i. m.*, 236–239, 244–245, 373.

el az igazság útáról és az igazság világossága nem fénlet nekünk és az értelem Napja fel nem támadott nekünk. Isten a' ki bir az emberek szívével, világositcsa elméd sötétségét, lágyítcsa keménységét, hogy a' hoz a' Valláshoz ragaszkodgyál éltedben, a' melyet halálad óraján akarnád, hogy tartottad volna, és a' melynek igaz okát adhatod, mikor a' Christus Itélő széki-előtt fogsz állani. Amen.”⁷⁸

4. Kitekintés: protestáns és katolikus nyelvhasználat a 17. század második felétől a 18. század közepéig

Az eddigiekben vizsgált nyelvhasználat a 17. század második felére integráns része lett a (továbbra is hitvédő szerepet vállaló, emlékezetpolitikát alakítani vágyó) protestáns egyháztörténet-írás reformációt értelmező reflexióinak. Pósházi János Pázmány *Kalauzával vitázó Igazság istápjja* című, 1669-ben kiadott munkájában a *Reformatio* fogalmát az eddig is vizsgált antithetikus trópusszerkezet keretében definiálja: „Kerdes. Mitsoda a' Reformatio? F[elelet]. Semmi egyéb hanem azigaz [sic!] keresztyéni tudománynak-svallásnak a' sok égyzer-is mászor-is ahöz ragasztatott és adattatott babonás és haszontalan emberi találmányoktól, mint meg-annyi polyváktól való meg-tisztétása, elébbeni színében és fényességében való állatása.”⁷⁹

A *bűn sötétsége*, valamint az *evangélium fénye* felekezeti szempontból szembeállított kifejezéseit adatolni lehet a Debreceni Ember Pálhoz, illetve Friedrich Adolf Lampéhez köthető, a 18. század első évtizedében befejezett, de csak 1728-ban megjelent egyháztörténeti összefoglalóból is.⁸⁰ Először a reformációt megelőző történeti elbeszélésben kap fontos szerepet ez a szóhasználat, hiszen

„[b]ár Szkíta és Pannónia őslakóira [...] a világ többi népeihez hasonlóan ránehezedett az *alvilági tudatlanságnak és bűnnek sötétsége*,⁸¹ mindezek ellenére mégsem hihetetlen dolog, hogy az evangélium hirdetése által az *igazság felkelő napjának sugarai*⁸² elég korán elhatottak ezekre a vidékekre is. [...] Mert ha Makedónia és Illíria egyedül Pálnak a szolgálata következtében töltekezett meg az *evangélium fényével* (Róm 15,9), vajon ki tarthat ki azon meggyőződése mellett, hogy a legközelebb fekvő szomszédos Pannónia teljesen érintetlen maradt ekkora *ragyogó fénytől*.”

Szent István idejéről szintén úgy beszél a szöveg, mint amikor „az igazság fénye” „új-ja született”,⁸³ de majd csak a valdensek hatására tört fel „a majdnem elnyomott igazság

⁷⁸ [PÁZMÁNY Péter], *Bizonyos okok, melyek erejétül viseltetven egy fő ember az új vallások töreiből kiféslet, es az romai ecclesianak kebelebe szállot*, Pozsony, typ. Societatis Jesu, 1631 (RMNy 1511). Modern kiadását s. a. r. Kiss János = PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, V, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1900, 340, 342.

⁷⁹ PÓSAHÁZI János, *Igazság istápjja* [...], Sárospatak, Rosnyai, 1669 (RMNy 3591), 159. – Idézi és értelmezi Oláh Róbert a jelen kötetben olvasható tanulmányában.

⁸⁰ DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS Péter, s. a. r. DIENES Dénes et al., Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009. A keletkezés adatairól lásd összefoglalóan, a korábbi szakirodalom hivatkozásával: 663–665.

⁸¹ „[...] tenebrae [...] infernales ignorantiae & peccati [...]”

⁸² „[...] mature tamen Orientis per Euangelii praeconium justitiae Solis radios [...]”

⁸³ „De renascente tertia vice in Hungaria veritatis luce ad usque Waldensium initia.”

a rejtekhelyéről [...] a világosságra”,⁸⁴ a magyarországi egyházban is elhozva az „új fény előkészületé[re]”.⁸⁵ Majd elbeszéli, hogy az egykori bártfai lelkipásztor és esperes, Severin Sculteti 1525-ig „vezeti vissza az evangéliumi egyházak kezdetét, az evangéliumi fényben való részesedést”⁸⁶ (bár Debreceni Ember Pál szerint „a reformáció kezdetét három évvel előbbre lehet helyezni Magyarországon”).⁸⁷

Bod Péter számos munkájában szintén nyoma van e beszédmódnak. Az 1738-as *Narratio brevis* fordításától kezdve a *Literata Panno-Dacica* kéziratán keresztül, valamint az e szövegtörzsből kinőtt munkákban: a *Magyar Athenas*ban vagy az erdélyi püspökök életrajzában (*Smirnai Szent Polikárpus*).⁸⁸ Az utóbbiban például olyan egyháztörténeti narratíva rajzolódik ki, amelyben a *tudatlanság homályát* és a *tévelygő hit időszakát* a reformáció idején nemcsak az „Isten beszédének világa”, hanem – a szerző *felcserélhető módon* használja – a „Tudománynak Világa” is *meggyullasztotta*. A kegyes olvasónak szóló ajánlólevélben Bod megemlékezik a reformáció német és svájci kezdeteiről, majd a magyarországi elterjedéséről, amely szerinte a *középkori katolikus egyház sötétségére* jött válaszul. Ám az erdélyi református püspökökről szóló első részben olyan folyamatként értelmezi a reformációt, amelynek már a 14. században is voltak előjelei.⁸⁹

„Idövel osztán mikor az Isten Beszédének Világa el-kezdett vólna alunni, fel-állott az Inquisitionis Tribunal a' Vadászó Itélő-szék [...] *Meg-gyűlada a' Tudománynak Világa*, a' mellynél az *Emberek látni kezdék*, mind a' hijábválóságot 's mind a' válóságot, hasznost és ártalmast. A' mellyből az következik, hogy sok Országok el-hagyták a' Római Ekklésiát 's annak rendtartásait, le-mondottak azokról, a' mellyek Embereknek vóltanak találmányaik [...] Mint-hogy az *Isten' Beszédének világnál* annak tétlja szerint Emberi találmányoktól megtisztítat[tak a] Réformáta Ekklésiák-is”.⁹⁰

Bod Péter ezekben az elsősorban egyháztörténeti meghatározottságú áttekintéseiben, életrajzaiban számos magyarországi litteratus reformátorról beszél. Szerinte közöttük kronológiailag „legelső volt ez a Dévai Mátyás, aki a *reformációnak hajnalán az Isten beszédének lámpását* egész Magyarországon elhordozta, és a *tudatlanságh homályában* ülő embereknek a *világosságot megmutatta*”.⁹¹

⁸⁴ „[...] veritas pene oppressa, clarius e latebris emersit.”

⁸⁵ „De novae lucis [...] preludivit.”

⁸⁶ „[...] ad Lucem Evangelii [...]”

⁸⁷ [DEBRECENI EMBER PÁL]–Friedrich Adolf LAMPE, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, Poolsum, 1728, 1, 19, 31–32, 64. – Mai magyar fordításban: DEBRECENI EMBER, *i. m.*, 12, 24, 33, 54–55.

⁸⁸ A Bod-szövegek viszonyáról lásd BRETZ Annamária, *Bod Péter historia litteraria programja (PhD-értekezés kézirat)*, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2016.

⁸⁹ Ennél korábban azonban nem, ebben Bod következetes. Ugyanis a *Szent Hilárius* 403. számú, csillagászati vonatkozású kérdésére („Mikor volt a Napban fogyatkozás?”) azt a feleletet találjuk, hogy az 1122. és 1140. esztendőknben, „mikor az *Isten beszédének világa* elrejtetett az emberektől, elfogyott az ekléziában; és a tudatlanságnak s a *költört dolgoknak homályában baglyoskodtanak*”. BOD Péter, *Szent Hilárius*, s. a. r. HARGITTAY Emil, Bp., Szépirodalmi, 1987, 141–142.

⁹⁰ BOD Péter, *Smirnai Szent Polikárpus, Avagy, Sok keserves háborúságok között magok hiuataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi réformátus püspököknek historiájok [...]*, [Nagyenyed], [Kiss], [1766], § 2r, 6–8.

⁹¹ BOD Péter, *Magyar Athenas*, s. a. r. TORDA István, Bp., Magvető, 1982, 303–304. – A mondat szerkezetileg és trópushasználatát tekintve erősen hasonlít Huszár Gál 2. fejezetben idézett, 1562-ben írt mondatára.

Nemcsak Bod Péter hivatkozott munkái értelmezéséhez, hanem a korabeli, tágabb szóhasználat jelentésadásához is figyelembe veendő Bod *Szent Irás' értelmére vezérlő Magyar Leksikonjának*⁹² vonatkozó szócikkei. Az ezekben tárgyalt antithetikus metaforákhoz nem rendel a szöveg egyértelmű felekezeti jellegű szembenállást. E munka legfőbb mintája Nicolaus Gürtler *Vocum typico prophetiarum brevis explicatio* című könyve volt,⁹³ az alább idézendő Bod-szócikkek is részben ebből származnak.

„Homály

Setéség. Abrázolja I. A' nyomorúságot, szenvedést, üldöztetést. Esa. LIX. 9. *Vártuk a' fényességet, és nagy Homályosságban jártunk*, az az, nyomorúságban. Jóel. II. 2. II. A' nagy temérdek tudatlanságot. Esa. XXIX. 18. *Az Homályosságból és setéségből a' vakoknak szemek látnak*, az az, a' Népek meg-világosíttatnak az Evangyéliom által.⁹⁴ Esa. LX. 2. III. Vétetik az örökké való büntetésért-is. 2Pét. 11. 17. Júd. v. 13.”

„Lámpás [a Fáklya és a Szövétnek tétel is erre a szócikkre utal]

I. Isten beszéde. II. *A szentlélek, aki a mi értelmünket megvilágosítja*, és akaratunkat Isten szerelmére *felgyújtja*. III. Az olyan embert, aki Isten ismeretire jutott, és e világ bűnnel teljes sötétségében szent étellel és ártatlansággal világoskodik, kivált az istenfélő tanítókat.”

„Nap

I. [...] Abrázolója az Eklésiában a' Kristusnak; a' ki fel-támadásával szerzi az Hivekben az *Isteni esméretnek világosságát*, és az abból folyó örömet, el-üzi pedig a' *bűnnek setéségét*. Esa LX. 20. *Többé a' te Napod el nem enyészik*, az az, a' Kristus el nem rejtezik a' te szemeid előtt. Malak. IV. 2. Jel. VIII. 12. *Meg veretek a' Napnak harmad része*, az az, *meg homályosított az igazság' Napjáról való Tudomány*. Jel. X. 1. XII. 1. [...]”⁹⁵

A katolikus válaszok a 18. században sem maradtak el, ám ebből a protestáns eretnekség sötétségét a római hit világosságával szembeállító diskurzusból nemcsak a látványosan megjelenítő egyháztörténeti összefoglalásokat lehet külföldi és magyar példaként hozni,⁹⁶ hanem számos más regiszterből és műfajból is érdemes figyelembe venni szövegeket. Ezek az eddig vizsgált antithetont szintén hitvitázó, polemikus retorikával beszélnek el.

⁹² BOD Péter, *Szent Irás' értelmére vezérlő Magyar Leksikon*, Kolozsvár, S. Pataki József, 1746.

⁹³ Nicolaus GÜRTLER, *Vocum typico prophetiarum brevis explicatio*, Utrecht, Paddenburg, 1715². Az azonosításhoz vö. *Erdélyi református zsinatok végzései, 1606–1762*, s. a. r., bev. tan. BUZOGÁNY Dezső, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Református Teológiai Akadémia, 1999, 26.

⁹⁴ Gürtler lexikonában a II. pont ezzel a bővítménnyel szerepel: „Ignorantiae ac superstitionis”. Gürtler példái bővebbek, de Bod lokusai nem innen származnak.

⁹⁵ Gürtler lexikonában a *Sol* az egyik leghosszabb szócikk.

⁹⁶ A németországi szövegek közül lásd ehhez például Johann Kraus – jelen kötetben Bitskey István által elemzett – polemikus dialógusát a jubileumi év (1717) megünneplésének jogosságáról. Megjelenik mind a lutheránus, mind a katolikus vitapartner álláspontja, s mindkettejük szóhasználatát meghatározza a sötétségbe bevilágító evangéliumi fény antithetonja. Johann KRAUS, *Das Gegen einander gehaltene Luthrische, und Katholische Jubel-Jahr*, Prága, Wickhart, 1716, 3–4.

Telek József ferences szerzetes például *Négy világító úrnapi lámpások: Az az az oltári nagy szentség felől támasztott vetekedéseknek setétes homályát világosító négy predikációk...* címmel adott ki szentbeszédeket (Kalocsa, Wagner, 1764).⁹⁷ Ezúttal azonban egy regionális jelentőségű szöveget, gróf Csáky Imre bíboros 1730. június 28-án kibocsátott okiratát idézem, amelyben a főpap arról rendelkezik, hogy a debreceni plébániát átadja a piarista rendnek. A városban már a megelőző tizenkét évben is tevékenykedő piarista atyákat dicsérve azt írja, hogy

„[a]zt a kálvini eretnység ragályával megfertőzött és az igaz hittől teljességgel idegen népet példaszűrő szerzetesi életükkel s cselekvésük alkalmas módjával megnyerik, és ugyanezt a mennybe vezető útra tanítják, *sokakat az eretnőség sűrű homályából az üdvösséges hit valódi fényére vezetnek* Isten kegyelméből [compluresque ex Spissis Haereseos tenebris ad veram Salvificae Fidei Lucem cum Divina Gratia perducant].”⁹⁸

E záró fejezetben közölt példák egyelőre csupán annak irányát tudták megmutatni, hogy miképpen lehetséges megtalálni a 16. századi reformáció idején markánsná vált protestáns nyelvhasználat, majd a 17. századi protestáns–katolikus polémiákban is látványosan továbbélő trópusrend egyrészt kontinuous, másrészt feltételezhető törésekkel módosult hagyományozódását abban a 18. századi nyelvi kontextusban, amelyben a *sötétségben felfénylő felvilágosodás folyamatának* fogalom- és nyelvhasználati gyakorlatát lehet feltárni. Alaposabban elemzendő ehhez a 17–18. századi szövegtradícióban a tudomány és a hit, illetve a tudatlanság és a babonaság/hiteltenség/eretnység fogalmak különbsége vagy éppen felcserélhetősége. Egyelőre ugyanis számomra nehezen eldönthető, hogy a fentiekben elemzett antithetikus metaforapárhoz kötődő korábbi, felekezeti jellegű elbeszélési rendben működtetett jelentéstulajdonítási gyakorlathoz képest a 18. század utolsó harmadától kezdve mennyiben módosult a felvilágosodás eszmerendszerét színre vivő, hasonlóknak látszó szótár szemantikai értelmezése.

Van-e például különbség a 18–19. században íródott gyülekezeti énekek – formailag az eddigiekhez hasonló – metaforáinak korabeli értelmezésében. Egyrészt a korábbi, fentebiekben elemzett időszakokhoz képest lehetett-e ezeket másképp (a szekuláris tudomány felől) értelmezni a 18. század utolsó évtizedeitől kezdve. Másrészt érthették-e másképp e metaforákat egy-egy gyülekezeti közösség hívei (csak vallási-felekezeti összefüggésben), mint mások, például maga a szerző (a tudományos-filozófiai vonatkozásokkal). Olyan énekekre gondolok, mint például az először az 1806-os, ún. Benedek Mihály-féle énekeskönyvben megjelent *Ó, áldott Szentlélek, ki az ég dicsőségével* kezdetű, Nagy István (1770–1831) által írott vers 4. strófája: „Oszlasd el homályos elménknék tudatlanságát, / Enyhítsd meg elepedt szívünknek szomorúságát”. Vagy Szentgyörgyi József (1765–1832) *Megújult*

⁹⁷ Száraz Orsolyának köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet erre a munkára.

⁹⁸ *Katolikusok Debrecenben, 1715–2015*, szerk. TAKÁCS József, Debrecen, Debrecen–Nyíregyházi Római Katolikus Egházmegei Levéltár és Könyvtár, 2015, 224. (NÉMETH Béla Elek fordítása.)

testtel és erővel / Fölbredvén az álomból kezdetű versének 2. strófája: „Mint a feljövő nap világa / Elúzi az éj homályát: / Kegyelmednek világossága / Az igazságnak fáklyáját / Sötét elmében jobban gyújtsa, / Hogy a jónak ismerete / Határit benne messzebb nyújtsa, / S az igazság szeretete.”

Mindennek alaposabb vizsgálata azonban már egy másik tanulmány feladata lehet.⁹⁹

⁹⁹ Ittész Gábor a 95 tétel kiszögezését historiográfiai összefüggésben elbeszélve erre az átjárhatóságra utalt, amikor azt állapította meg, hogy a feltételezett wittenbergi, október 31-i esemény „azért volt hasznos” a „katolikus polémia újjátvadjával szemben védekező 16–17. századi egyháztörténet-írás számára [...], mert a megtérésre felszólító hívásával segített az egész megújulási mozgalmat az isteni gondviselésre visszavezetni, amely ezáltal hívta vissza az egyházat az evangélium tiszta fényéhez. Ez a szemlélet a 18. századra visszaszorult, de a *felvilágosodás kora* is szimbolikus jelentőséggel ruházta fel az eseményt mint a *középkori babonáság sötétsége* után az értelem korszakának beköszöntét. A gondviselészerű beavatkozás helyét fokozatosan átvette a késő középkori egyház hibáinak listája mint a reformáció kiváltó oka, *a bit világossága helyett immár az értelem és a lelkiismereti szabadság fénye ragyogott fel*, de a fordulópont szerepére továbbra is alkalmas maradt a tételkiszögezés története.” ITTÉSZ, *i. m.*, 59–60.

Heltai János

A mennyei tudomány tiszta világos folyamja

*Adalékok a felekezeti tudatok kialakulásához az 1616–1619-es évek vitairatai és prédikációi alapján**

A harmincéves háborút közvetlenül megelőző években, valamint Bethlen Gábor első magyarországi háborújának kezdetén és folyamán (1616–1622) hirtelen megugrott Magyarország a protestánsok katolikusellenes vitairatainak a száma.¹ A vallásszabadság jogi elismerése (1606–1608) még nem volt távoli esemény, és az elkövetkező európai összecsapás jelei már határozottan látszottak. Pázmány vitairatai, különösen a *Kalauz* (1613) megjelenése új helyzetet teremtett a hitviták terén is. Ebben a konfrontatív szituációban önkéntelenül is szükségesnek érezhették a protestáns szerzők az önértelmezést, saját egyházuk és tanításuk elhelyezését az adott történelmi pillanat egyházi és vallási viszonylatrendszerében. Ennek egyik eszköze a múltra való reflektálás és az ezen keresztül önmeghatározás. Előrebocsátható, hogy a múlt szemlélete az egyetemes egyház üdvtörténetének és a mennyei tudomány tisztaságának keretében jelenik meg és ragadható meg ezekben a vitairatokban és prédikációkban, s ebben a szemléletben a magyarországi korai reformáció eseményeire való reflektálás csak igen mellékes szálát jelenti az önértelmezésnek.

Az alábbiakban a magyarországi reformátusok önértelmezésének, s ezen keresztül felekezeti öntudatuk alakulástörténetének egy időmetszetben való leírására teszek vázlatos kísérletet. Ehhez azonban szükséges egy rövid kitérőt tennem, amelyben bemutatom, hogy miként alakultak kezdetben a magyarországi reformáció és ellenreformáció felekezeti tudatai.

Kiinduló hipotézisem, hogy a reformáció mozgalma Magyarországon két időpontban került olyan helyzetbe, amikor a régi egyházhoz való viszonyát feltétlenül tisztázni kellett. A korai reformáció időszakában a trienti zsinat előtti egyházhoz képest kellett önmagát megfogalmaznia. Az első nagyszombati írói kör, Péchi Lukács, Telegdi Miklós, Monoszlói András és mások működése, valamint Pázmány fellépése után a trienti zsinat utáni katolicizmushoz képest kellett elvégeznie az önértelmezést.

A korai időszak önképének részleteit most nem vizsgálom, csupán Szkhárosi Horváth András, Sztárai Mihály és Ozorai Imre művei alapján vázolok néhány tendenciát. Az

* A szerző az Országos Széchényi Könyvtár tudományos kutatója és a Miskolci Egyetem egyetemi tanára.

¹ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában*, Bp., OSZK–Universitas, 2008, 139–144.

előbbi kettőre csupán általában véve támaszkodom, Ozorai munkáját (*Krisztusról és az ő egyházáról, ismét az Antikrisztusról és az ő egyházáról*), mivel gondolatmenetem fő sodrához tartozik, külön is kiemelem.²

Ozorai az etimológia középkorban szokásos módszerével ragadja meg az egyházfogalom változásának irányát: „Akit mi magyarul egyháznak mondunk, deákul és görögül eklézsia-nak mondatik, mert az eklézsia görög szó [...] ki igaz magyarázattal nem egyházat jegyez, hanem gyülekezetet.” Erre a magyarázatra építi aztán sok oldalról körüljárt definícióját: „A Krisztusnak egyháza a híveknek szent gyülekezeti, kit a Krisztus megszentelt az ő szent halálával és vérével megváltott, azaz aki hiszi, hogy a Krisztus ő érette megholt, és őtet mind büntől, mind haláltól, mind az örök kárhozattól megmentette.” Továbbá: „A Krisztusnak egyháza, ki az Krisztusnak beszédét hallgatja és fogadja, és minden dolgát ahhoz szabja.”³

Az etimológiai magyarázat tölti meg tartalommal a fogalmat. Az egyház nem épület és nem intézményrendszer, hanem gyülekezet, azaz közösség, spirituális valóság.⁴ Ozorai műve első részében számba veszi az egyház krisztusi jellemzőit, amiből Révész Imre elemzése szerint a luther-melanchthoni egyházfelfogás bontakozik ki.⁵ A második részben szembe állítja ezzel, ami az egyházban nem krisztusi, főként a szentségárusítást, a pénzért mondott miséket, amelyeknek tulajdonképpen célja a papságnak munka nélkül való eltartása. Ilyen körülmények között a luther-melanchthoni gondolatok a régi rendszer megsemmisítő kritikájaként jelennek meg, amiről Ozorai könyvében úgy beszél, mint Gyulán és környékén még uralkodó állapotokról. A papság és a laikusok még nagyban ragaszkodtak a régi vallási szokásokhoz. A régivel való szakítás sem a mindennapi vallási gyakorlatban, sem az egyházi intézményrendszerben nem történt még meg.

Az 1530-as-1540-es években még semmilyen felekezeti tudat nem jelenik meg, legalábbis a magyarországi reformáció gondolkodásában. A reformátorok saját helyzetüket a régi egyház keretein belül látott Krisztus egyháza – az Antikrisztus egyháza oppozícióban jelenítik meg. Krisztus egyházát a hangsúlyossá vált alaptanítások, a hit által való megigazulás, az egyetemes papság, a sola Scriptura elv hirdetésével határozzák meg. Az Antikrisztusét a visszaélésnek tartott szokások és jelenségek, a ceremóniák, a böjt, a szentek és képek tisztelete, a szerzetesi életforma, a pápai hatalom, a búcsú, a miseáldozat heves bírálatával. Az oppozícióban még nincsenek mi–ti csoporttudati elemek, nincs – legalábbis magyar nyelven – összefoglaló teológiai rendszer, tanítások, de megjegyezzük, ilyesmi a másik oldalon sincs. A forrongás a természetes módon fennálló, bár erősen felbomlóban lévő

² OZORAI Imre *Vitairata*, Krakkóban nyomtatta Vietor Jeromos, 1535. Csonka példány alapján készült hasonló kiadás VARJAS Béla kísérő tanulmányával, Bp., Akadémiai, 1961. A csonka példány kiegészítését, a helyes nyomtatási idő megállapítását és a két ismert kiadás összevetését lásd HOLL Béla, *Ozorai Imre vitairatának kiadásairól*, Magyar Könyvszemle, 1976/1–2, 156–170.

³ OZORAI, *i. m.*, C₃b, C₆a, D₆b.

⁴ Hogy itt nagyon tudatos különbségtételről van szó, bizonyítja, hogy Ozorai értelmezésével megegyezik a Heltai-féle Újtestamentum végén olvasható *Néminemű igéknek magyarázatjában* található értelmezése az *Ecclesia* szónak: „Ezt az igét szentegyháznak magyarázták. Mi szent gyülekezetnek. *Oka vagyon miért.*” Vö. *A Jézus Krisztusnak új testamentuma*, Kolozsvár, [Heltai], 1561 (RMNy 172), Vu₆b. (Kiemelés tőlem H. J.) Köszönöm A. Molnár Ferencnek, hogy erre az adatra felhívta a figyelmem.

⁵ Révész Imre, *Krisztus és Antikrisztus: Ozorai Imre és műve*, Theologiai Szemle, 1928/3–4, 167–199.

egyházi kereteken belül az igazság és a hamisság küzdelmének látszik reformátori oldalról, illetve egy, az eddigieknél nehezebben kezelhető eretnekmozgalomnak a másik oldalról.

Plasztikusan írja le ennek a képlékeny állapotnak egy változatát Csepregi Zoltán Johann Honter brassói reformációjának értékelése során.⁶ Honter reformációja még a katolikus egyház belső megújításának kísérleteként értelmezhető. Az általa írt *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae* (1543)⁷ a reformáció szót még ennek középkori értelmében használja, az eredeti normákhoz való visszatérést jelölő jogi terminus technikusként. Vallási értelemben, illetve humanista körökben – az irodalmi reneszánsz párhuzamaként – a múlt példáinak követésével elért újjászületést, megújulást jelöl. III. Pál pápa egyházpolitikája a lutheránusok megnyerhetőségéből indult ki az 1530-as és 1540-es évek fordulóján. Ekkoriban Wittenberg a brassóiak számára egy Róma által is elismert reformmozgalom központjának tűnhetett fel. Honter tanító, ígéhirdetésre és gyakorlati reformokra koncentráló magatartása azonban nem is kizárólag Wittenberghez, hanem délnémet hatásokhoz, leginkább a filológiai-pedagógiai indíttatású ún. evangéliumi mozgalomhoz kapcsolja a *Reformatio Coronensis*-t. A római egyház békülékeny politikája azonban csak néhány évig tartott. Az 1548. évi augsburgi birodalmi gyűlés és az ugyancsak 1548. évi pozsonyi magyar országgyűlés végzései a reformatio szóval már egyszerűen a katolikus kultusz visszaállítását célozzák. Ez a fejlemény azonban már nem hatott az erdélyi százszek egyházi rendtartására. „[A]nakronizmus volna Johannes Honterus nyomtatványát valamilyik korábbi vagy későbbi tábor könyvtárába tuszkolni. A *Reformatio ecclesiae Coronensis* az egyetemes kereszténység mellett kötelezi el magát, s szerzője nem kíván letérni a mások által járt útról, hanem lépten-nyomon ezek példáját tartja szem előtt.”⁸

A katolikus egyház pregnáns önmeghatározása – amely kiemelt figyelmet fordít a protestánsokhoz való viszony kifejtésére is – magyar nyelven az első nagyszombati írói kör munkásságában került megfogalmazásra. Ezt az egyházképet, amely aztán a reformátusokat is precízebb önmeghatározásra készítette, Monoszlóy Andrásnak a *Szentek segítségül hívásáról* szóló könyvének előszava (1589) és Pázmánynek a Monoszlóy könyvére felelő Gyarmathi Miklósnak adott, 1607-es viszontválasza alapján vázolom.⁹

Természetes, hogy Monoszlóy számára az anyaszentegyház azonos a római anyaszentegyházzal. Ez a hegyen épült ház, amely mindig látható volt. Mindig megvolt a hierarchiája, az igaz egyház mindig birtokában volt az igaz tudománynak. A ceremóniák és a szentek tisztelete levezethető az Ószövetségből és a korai egyház történetéből. Ábrahámtól Nagy

⁶ CSEPREGI Zoltán, *A reformáció szó értelme Honterus 1543-as művének címében = Honterus- emlékkönyv*, Bp., OSzK–Osiris, 2001, 19–27. Csepregi tanulmányának ismertetéséhez felhasználtam ZIEGLER Ágnes, *Reformáció Brassóban*. Kézirat. Megjelenik a Magyar Nemzeti Múzeum 2017. évi *IGE-IDŐK* című kiállításának katalógusában.

⁷ RMNy 52.

⁸ CSEPREGI, *i. m.*, 26.

⁹ MONOSZLÓY András, *De invocatione et veneratione sanctorum. Az szenteknek hozzánk való segítségérül hasznos könyv az keresztényeknek igaz hitben való épületekért*, Nagyszombat, [typ. capituli], 1589 (RMNy 633); GYARMATHI Miklós, *Keresztényi felelet Monozloi András [...] könyve ellen, az melyet írt [...] az szentek hozzánk való segítsegekrül*, Debrecen, Rheda Pál, 1598 (RMNy 830); PÁZMÁNY Péter, *Keresztényi felelet a megdücsöült szentek tiszteletirül [...]*, Graz, G. Widmanstetter, 1607 (RMNy 961). A kritikai kiadást sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta AJKAY Alinka, Bp., Universitas, 2016.

Konstantinig egyenes út vezet. Monoszlóy ezzel kettős történeti megalapozást ad a római egyház számára. Egyrészt szorosan hozzákapcsolja azt az Ószövetség Isten törvényében szilárdan megálló személyiségeihez, másrészt a korai kereszténység időszakához.

Ezekből az elemekből különösen fontos Monoszlóy számára a hierarchia folytonossága. Az egyháznak mindig voltak papjai, akik vezették a népet, mindig ezek magyarázták a Bibliát. Az új hitet csak némely, az egyházon kívül álló, magát önkényesen pappá előtoló, eretnek prédikátor hirdeti, akiktől erősen védeni kell a nyáját. Szemléletében az anyaszentegyház ép, sértetlen, egységét nem kezdték ki a betolakodók.

Monoszlóynak, mint említettük, 1598-ban Gyarmathi Miklós, királyhalmeci prédikátor felelt. Lássuk azonban előbb Pázmány viszontválaszának lényegét. A munka közvetlenül nem az egyházzal, hanem a vita menetéből következően a szentekkel kapcsolatos kérdésekkel foglalkozik. Érvelési módjából azonban kibontható a katolikus álláspontnak a protestánsok megítélésében bekövetkezett finom módosulása. Pázmány a szentek segítségével hívásával kapcsolatban felmerülő kérdésekről először mindig kifejti a nyilvánvaló igazságokat, amelyeket mindenki elfogad. Amit hozzátesz ehhez a római egyház tanításának többleteként, az nem áll ellentétben az alaptanítással. A korábbi katolikus gyakorlat jelentős részét azonban eretnekségnek vagy Gyarmathi hazugságának bélyegzi. Mindennek tekintélyt kölcsönöz, hogy amit mond, az egyezik a Szentírással, és további tekintélykölcsönző eszköz, hogy a protestánsok is így hiszik.

Pázmány hitvitázói módszere és szemlélete új pozícióba helyezte a katolikus egyházat, de a protestánsokat is. Monoszlóy számára, legalábbis retorikai pozíciójából következően, az egyház egysége sértetlenül fennáll, s a nyáját, a keresztyéneket néhány, az egyházon kívül álló tévtanítótól kell védeni, mert „semminemű hitelenségnek fejet nem kell hajtani, és a hamis tanítóktul el kellene futni, kiknek hamis tudományoknak mérge nem különben foly és terjed, mint egy fene betegség”.¹⁰ Pázmány – Monoszlóyval szemben – a végsőig elmegy, hogy a protestánsokéval egyezőnek láttassa a katolikus tanítást, és csak kiegészítésképpen adja elő azt, amit a protestánsok már tagadnak, pedig szerinte azok közül semmi sem áll ellentétben a protestánsok által is elfogadott alapigazságokkal. A protestánsok hazudnak, meghamisítják a katolikus tanítást, mikor ezeket tagadják. Hamisság, rágalmozás, ráfogás, saját koholmány minden, ahogyan a katolikus tanítást értelmezik. A maguk esze után változtatnak, újítanak a hiten, új civódásokat kezdenek, új dogmákat csinálnak. Felekezetszínálók.

Ezzel az érvelési móddal Pázmány valójában elismeri a protestáns tanok részbeni helyességét. A protestánsokat nem eretnekként, hanem felekezetszínálókként emlegeti. Számára a protestantizmus létező principium, amelynek tanításaihoz árnyalt viszonyt kell kialakítani. Nem a tévtanítók egyházon való kívülállását hangsúlyozza, hanem a katolikus tanítás igazságát védelmezi a hazug ráfogásokkal szemben. Nemcsak védelmezni akarja a nyáját, hanem – bár ezt nem mondja ki expressis verbis – visszanyerni, akiket már megingattak az új hitet csinálók.

¹⁰ MONOSZLÓY, *i. m.*, d₂b.

Gyarmathi Miklós művében Monoszlói felfogásának pandanja érhető tetten. Az ajánlás a vitézkedő anyaszentegyház képzetéből indul ki. Mint a vitézek serege, úgy Krisztus serege is folytonosan tusakodik az ördögök fejedelmével és annak tagjaival. Néha Krisztus serege is nagy kárt vall. Néha az egyházon belülről támaszt ellenséget az ördög, mint a pápát és most különösen a jezsuitákat. Továbbá támaszt olyan püspököket, prépostokat, „kik helyekből kivetik az igaz tanítókat, és kik káromló írásokat [...] az erőtelen gyarló kereszténynek botránkozásokra az igaz keresztényi tudomány ellen írtanak”.¹¹ Ilyen Monoszlói, „ki miképpen hogy az megholt Thelegdi Miklós helyében és tisztiben szállott, azonképpen annak minden cselekedetét követi a mennyei tudománynak káromlásában”.¹²

Gyarmathi álláspontja még csak csekély mértékben mozdult el a korai reformáció gondolkodásmódjától. Felfogásában az ördög országa áll szemben Krisztus lelki országával, illetve a római eklézsia Krisztus kicsiny seregével. Monoszlói kívül látja az egyházon a tévtanítókat. Gyarmathi viszont belül látja rajta az ördög eszközeként munkálkodó jezsuitákat és prépostokat. Az egyszerű híveket mindketten a maguk egyháza nyájának tekintik. Nincsenek még külön nyájak, sem egyik, sem másik oldalon nincs határozott mi-ti oppozíció. A küzdelem egyik oldalról a hegyen épült ház, azaz az egyetlen anyaszentegyház és a kívül állók, másik oldalról Krisztus egyházán belül az igaz tanítók és a jezsuiták, valamint az igazságnak ellentmondók között folyik.

A vallásszabadság engedélyezése és Pázmány fellépése után 1616 körül lángoltak fel nagy erővel Magyarországon a katolikusok és a reformátusok közötti hitviták. Ezeknek egyik igen érdekes, de eddig kevés figyelmet kapó darabja Kecskeméti Sánta János 1619-ben írt és Ungvárott elmondott, Bártfán 1622-ben kinyomtatott prédikációs kötete.¹³ Ebben sokkal szuggesztívebb formában jelenik meg az igaz lelkipásztorok és az új szerzetek, a jezsuiták és pápázók harca. Az ajánlás ugyanazzal a képpel kezdődik, mint a *Querela Hungariae*, Bethlen mozgalmának kiáltványá: „Mennél közelebb látja az ördög e világunk végét, annál inkább dühösködik.”¹⁴ Ezer mestersége közül a legártalmasabb, hogy az igaz lelkipásztorok ellen támad, őket hallgatóik előtt utálatos gyűlölségbe hozza. Ezért támasztott olyan új szerzeteket, mint a jezsuiták és pápázók, akik mivel látják, hogy a fejedelmek és urak az ő pártjukon állnak, az igaz lelkipásztorokat nem papoknak, hanem csak prédikátorcskáknak nevezik, csak magokra szabván a papság nevét.

Az igaz lelkipásztorok és az új szerzetek harca Gyarmathihoz képest itt sokkal tágabb dimenzióba kerül, a Diabolus és Isten örökké tartó küzdelmének a része. Az igaz kereszténység áll szemben a dühösködő sátán eszközeivel. Küzdelmük ideje a szüntelenség és a világvégének közelsége, de ez nincs egybekötve millenarista számításokkal, hanem a földi létezés perennitását jelenti: „Mind utolsó idő az, valamely a Krisztus szenvedésének feltámadásának, mennybemenetelének utána ez világ végezetéig történik.”¹⁵

¹¹ GYARMATHI, *i. m.*, b₂a.

¹² *Uo.*, b₂b.

¹³ KECSKEMÉTI C. János, *Az pápisták között és mi közöttünk vetélkedésre vetetett három fő artikulusokról, a Keresztiségről, az Úrvacsorájáról és az Antikrisztusról*, Bártfa, [Klöss jun.], 1622 (RMNy 1256).

¹⁴ *Uo.*,)o(,a

¹⁵ *Uo.*, 144.

Próbáljuk meg a szóban forgó kulcsfogalmakat (igaz lelkipásztorok – új szerzetek; jezsuiták és pápázók) Kecskeméti élethelyzetéből értelmezni.

Ungvár és Homonna olyan környék, ahol a reformáció hosszú időn át zavartalanul folyhatott. Dienes Dénes kiterjedt levéltári kutatások alapján igen plasztikus képet rajzolt a Tiszáninneni Református Egyházkerület 16. század végi településföldrajzi és felekezeti viszonyairól. Az ő, szempontunkból érdekes megállapításait foglaljuk össze az alábbiakban, néhány mondatban.¹⁶ A négy tiszáninneni vármegye (Zemplén, Borsod, Abaúj, Ung) 1076 településéből 720 volt református a 16. század végén. A többi negyedfelszáz, alapvetően ortodox vallású rutén falvacskában a legtöbb helyen szervezett vallásgyakorlat sem folyt. Az egri püspöki rezidenciát leszámítva egyetlen mezővárosban sem működött római katolikus plébánia. A reformáció során az egyes helységek vallási homogenitása általában nem tört meg. A települések területileg váltak a Tiszáninneni Református Egyházkerület részeivé, még akkor is, ha katolikus egyházi központ működött bennük (Eger), vagy egyházi birtokok voltak (Olaszliszka). „Nem túlságosan kockázatos azt a következtetést levonni, hogy a számba vett vármegyékben a reformáció lavinaszerűen elsodorta a középkori egyházi szervezetet. A gyülekezetek helyükön maradtak és protestánsokká lettek.”¹⁷

Hozzátehetjük ehhez, hogy az egyházi közigazgatás területi beosztásán nem sokat újított a reformáció. Továbbá a gyülekezetek továbbra is a középkori templomokat, plébániai és iskolai épületeket használták, és valószínűleg a hozzájuk tartozó jövedelmek egy részét is. A liturgia sem változott radikálisan. Ezt írja erről Fekete Csaba: „Az országnak különösen a keleti részében a tömbreformátus népség hosszú ideig [...] őrizte az óprotestáns liturgiát, mégpedig a hazai középkor esztergomi örökségét, de nem latinul, hanem magyarul [...] [a protestánsoknál szinte] változatlanul megmaradt a régi szertartási rend bő kivonata, érvényesítve a protestáns elveket, elvetve a biblikus szempontok szerinti elhajlásokat [...] Nem kivétel ebben még Melius Juhász Péter és kora, amikor még voltak protestáns prédikátorként működő volt ferencesek, sőt ugyanezt a vonalat követte a következő nemzedékekben olyan neves férfiak sora, mint Újfalvi Imre, Keserüi Dajka János, Alvinczi Péter, Geleji Katona István és Samarjai Máté János.”¹⁸

¹⁶ DIENES DÉNES, *A Tiszáninneni Református Egyházkerület településföldrajzi viszonyai a reformáció idején: Kísérlet a felekezeti viszonyok árnyalására*, Sárospatak, 2017, 6–7 (a Magyar Nemzeti Múzeum *IGE-IDŐK* elnevezésű kiállítása katalógusa számára leadott kézirat). Hasonló jellegű kontinuitást figyelt meg a templomok használatában PÁTKAI ÁDÁM SÁNDOR, *Reformáció és templomépitészet a Dunántúlon: Észak-Dunántúli református templomok*, Bp., 2017 (a Magyar Nemzeti Múzeum *IGE-IDŐK* elnevezésű kiállítása katalógusa számára leadott kézirat). A brassói templom és a templomi felszerelések kontinuuus használatáról így ír Ziegler Ágnes egy 1544-es leltár alapján: „A kincstári tárgyak, javak közül azon tárgyakat selejtezték ki, melyeket az új rítusban nem használtak, mint a monstranciákat vagy ereklyetartókat. Ezeket ezüst nyersanyagként a tanács vette át. Az áldozókelyheket, paténákat, egyes keresztekét azonban megtartották és ikonográfától függetlenül tovább használták. [...] A templomtérben is csupán a legszükségesebb változtatásokat végezték el, ami a melléklátárok eltávolítását és legfőljebb a lettner főhajót elzáró részének a lerombolását jelentette.” ZIEGLER ÁGNES, *Reformáció Brassóban*, Bp., 2017, 5–6 (a Magyar Nemzeti Múzeum *IGE-IDŐK* elnevezésű kiállítása katalógusa számára leadott kézirat).

¹⁷ DIENES, *i. m.*, 7.

¹⁸ FEKETE CSABA, *Magyar ének és reformáció*, Debrecen, 2017, 5 (a Magyar Nemzeti Múzeum *IGE-IDŐK* elnevezésű kiállítása katalógusa számára leadott kézirat).

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a középkori egyház, értve ezen most a papság helyben működő részét és az általuk gondozott híveket, mintegy természetes átmenettel változott át a tiszta igét prédikáló egyházzá. A régi egyház intézményei gyakorlatilag spontán módon alakultak át protestáns önkormányzati szervekké. A változások a kortárs szemlélő számára ezen a vidéken az egyetlen létező egyházon belül mentek végbe. A prédikátori réteg és a hívek is kontinuitásként élhették meg a reformáció folyamatát. Gondolkodásukban nem szakadt ketté, vagy még tovább az egyház, hanem egyszerűen csak napfényre jött az egyházon belül az igaz tanítás, amely korábban csak rejtve, homályosan, elegendő volt meg benne. Ehhez az egyházképhez képest a jezsuita rend joggal tűnhetett új szereplőnek, de újdonságnak tűnhetett a korábnál öntudatosabban és magabiztosabban fellépő, trienti zsinat utáni katolicizmus is.

Ennek egyik jele többek között Monoszlóy könyve, bár az ő működési területe inkább a királyi Magyarország nyugati része volt. Aztán következett Pázmány fellépése és vitairatai, főként a *Kalauz* (1613). Kecskeméti szempontjából különösen jelentős esemény, hogy 1610-ben a környék leghatalmasabb földesura, Homonnai György katolizált, és 1610-ben már jezsuita misszió is működött Homonnán. Kecskeméti számára új jelenség tehát a jezsuiták működése szűkebb pátriájában, Ungváron és környékén. A másik oldalról szintén a régi viszonyok gyökeres megváltozása irányába hatott az 1606-os bécsi béke nyomán 1608-ban törvénybe iktatott vallásszabadság. Tulajdonképpen mindaddig államjogi értelemben nem léteztek a protestáns egyházak. Nem véletlen, hogy az evangélikusok is csak 1610-ben hozták létre a római egyháztól független szervezeteiket. A reformátusoknál ilyen látványos gesztusra nem volt szükség, mert már korábban, spontán módon kialakult a szervezetük. Államjogi szempontból azonban ezek is csak az 1608-as törvényekkel váltak egyértelműen legálissá és függetlenné a régi egyház intézményeitől.

Térjünk ezek után vissza Kecskeméti elemzett művéhez. Határozott felekezeti tudat a fent leírt változások ellenére sem rajzolódik ki még ebben az írásban sem, de minden eddiginél határozottabb az oppozíció megfogalmazása az Isten tiszta igéjét hirdető lelkipásztorok és a szegény községet tévitanításokra hajtó jezsuiták között. A fentiek tükrében nem véletlen, hogy a vizsgált néhány év (1616–1619) protestáns vitairataiban egyébként is fő törekvés a katolikusok és protestánsok közötti teológiai különbségek részletekbe menő kifejtése. Kecskeméti 1620-ban jelentette meg Kassán e célból a maga Perkins-fordítását, amelynek már címe is magáért beszél: *Catholicus reformatus, azaz egynéhány [...] hitnek ágazatának magyarázatja, mely megmutatja, az igaz keresztyén anyaszentegyháznak, mennyibe egyeznie kölljön az Római Anyaszentegyházzal, mennyiben tőle különbözni és mennyiben soha véle nem egyezni.*¹⁹ De ugyanezt a célt szolgálta Kecskemétiől az 1619-ben Bártfán kinyomtatott *Fides Jesu et Jesuitarum, azaz a mi urunk Jézus Krisztus tudományának az jezsuiták tudományával való összevetése.*²⁰ De ide lehet számlálni már Szegedi Dániel *Itinerarium Catholicum*át 1616-ból,²¹ és más műveket, köztük Milotai Nyilas István *Mennyei tudomány*

¹⁹ RMNy 1214A.

²⁰ RMNy 1171.

²¹ SZEGEDI Dániel, *Itinerarium catholicum, azaz nevezetes vetélkedés afelől: ha az evangélikusok tudománya e új, vagy a mostani római valláson lévő pápistáké*, Debrecen, [Rheda Pál], 1616 (RMNy 1104). A korábban Alvinczi

szerint való irtóványát,²² amely a vizsgált időszak kiadványai közül a legrészletesebben tárgyalja a régi egyház és a protestantizmus viszonyát.

A munkát Milotai, amint *A kegyes olvasónak* címzett előszóban elmondja, a generális zsinatokon tartott lelkési vizsgák anyagából állította össze. Tegyük a lelkési vizsgák anyagát ezután is írásba, „[h]ad készüljön a magyar nyelven egy szép *Locus communis*, melyben a Rómaiaktól való megkülönböztetésünknek rombjai fejesszessenek ki és tétessenek le”.²³

Nagyon fontossá vált tehát a megkülönböztetés. Milotai azért ajánlja Debreceni Tamásnak művét, mert Debreceni kegyes fohászokodásokkal óhajtotta, „hogy a hitnek bátor csak két vagy három ágazatjában tapasztalhatná meg okát a mi megkülönböztetésünknek a pápázóktól”.²⁴ Debreceni Tamás több külföldön tanuló református diák pártfogója, Thurzó György nádor tokaji jószágigazgatója, majd I. Rákóczi György pataki prefektusa, a református egyház kiemelkedő támogatója számára sem egészen világos, hogy mi a vallási különbségek oka és mibenléte.²⁵ Arra lehet ebből következtetni, hogy az egyházszakadás ténye kereken száz évvel a reformáció hagyományos elfogadott kezdő időpontja után sem tudatosult még széles körben. A legszilárdabbnak vélhető hívek számára sem érthető teljesen az elkülönbözés.

Egy 1638. évi a fraknó-kismartoni uradalomban végzett felmérésből is ugyanez tűnik ki, hogy az egyszerű hívek igen keveset tudtak az egyes felekezetek közötti különbségekről, a gyülekezet általános gyakorlatát követték, s késznek mutatkoztak katolizálni, ha az a parancs, és ha a többiek is ezt teszik.²⁶

Nem véletlenül foglalkoznak az előbb említett vitairatok igen hosszasan a ceremóniák kérdésével, a képek és szentek tiszteletével, azaz a kultusz látható elemeivel. A régi gyakorlat, ha nem is a maga teljességében, de nem idegenedett még el egészen a hívek nagy részétől

Péternek tulajdonított mű szerzőségéről lásd HELTAI János, *Rövid esettanulmány az irodalomtörténet-írás működési mechanizmusáról* (Az Itinerarium Catholicum valódi szerzője) = *Kabdebó Lóránt köszöntése 65. születésnapja alkalmából*, szerk. BESSENYEI József, FERENCZI László, KOVÁCS Viktor, PÁLFI Ágnes, Miskolc, ME BTK Összehasonlító Irodalomtörténeti és Művészettörténeti Tanszék, 2001, 236–241.

²² MILOTAI NYILAS István, *Mennyei tudomány szerint való irtóvány*, Debrecen, Rheda Pál, 1617 (RMNy 1132).

²³ *Uo.*, A₂b.

²⁴ Milotai a Debreceni Tamásnak címzett *Előjáró beszédben*, *uo.*, bb,b.

²⁵ Debrecenről lásd HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980, 273. Újabbán lásd még például: HENZSEL Ágota, *Debreceni Tamás, I. Rákóczi György prefektusának szatmári kötődései*. Elhangzott a 16. Szabolcs-szatmár-beregi Nemzetközi Levéltári Napokon Szatmárnémetiben, 2009. október 8-án. http://www.szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/Henzsel_Agota_110805.pdf (utolsó letöltés: 2017. május 17.)

²⁶ Eszterházy Miklós elrendelte ugyanis az uradalom egyes német ajkú evangélikus falvaiban a kötelező húsvéti áldozást. A felmérés során készült jegyzőkönyvből arról nyilatkoztak a jobbágyok és zsellérek, miért nem tettek eleget a rendeletnek, illetve, hogy a jövőben szándékoznak-e katolizálni. Némelyikük ennek kapcsán számot ad meglehetősen hiányos teológiai ismereteiről. Az általános válasz: mivel ebben a vallásban (evangélikus) született, azért nem tett eleget a rendeletnek, de ha a többiek áttérnek, ő nem lesz sem első, sem utolsó. Csak néhány idősebb személy, akinek „már csak 2-3 napja lehet hátra az életből”, ragaszkodott az evangélikus hithöz. A legérdekesebb a velencei származású Michael Sparrabitz vallomása. Ő tudatlanságból tévedt meg, mivel nem ismeri a német nyelvet, mások félrevezették. Azt gondolta, hogy a prédikátor is áldozópap. Ígéri, hogy úrnapiján megtér. Világos az egész jegyzőkönyvből, hogy az egyszerű hívek 1638-ban sem sokat tudtak a vallások közötti különbségekről, a gyülekezet általános gyakorlatát követték. A jegyzőkönyvet kiadta MONOK István – PÉTER Katalin, *Felmérés a hithűségéről 1638-ban*, *Lymbus*, 2, 1990, 111–142. Sparrabitz vallomása 116. Köszönöm Monok Istvánnak, hogy felhívta a figyelmem erre az iratra.

a 16–17. század fordulóján. Nem véletlen az sem, hogy az alapvető hitvallási iratokat, például a II. Helvét Hitvallást, amelyet már 1567-ben elfogadtak a tiszántúli reformátusok, csak 1616-ban fordították le magyar nyelvre.²⁷ Szenci Csene Péter előszavából kitűnik, hogy a fordítást Pázmány *Kalauzára* szánták válaszképpen. Ekkor vált tehát fontossá, hogy szélesebb körben is nyilvánvalóvá váljanak, anyanyelven is olvashatóak legyenek az egyes felekezeteket elhatároló különbségek.²⁸ Úgy tűnik, hogy a mélyebb tanbeli elhatárolódást a papság korábban csak a maga körén belül végezte el, ami a jezsuita rend fellépése és a katolicizmus megerősödése után, halaszthatatlanul szükségessé vált a hívek lehető legszélesebb körében is.

Milotai Debreceni Tamáshoz címzett ajánlása és Kecskeméti prédikációinak harmadik része sem véletlenül foglalkozik az egyház fogalmának meghatározásával. Most Milotai szövegének legfontosabb elemeit mutatom be röviden.

Milotai a mennyei tudomány tiszta forrásból fakadó folyama magyarázatának történetében láttatja az egyház helyzetét. Az apostoli egyház Krisztus halála után 108 évvel kezdett megváltozni. Mióta pedig a pápa sáfárkodhatik az apostoli tudomány méltósága ellen, az idő erőszakot tett a mennyei tudományon, amely csak kevés számú ember szájában maradt meg, s úgy megváltozott tiszta ízében, hogy reménytelenné vált a római egyház üdössége. S itt egy hosszú ellenpontoszó felsorolás következik, hogy mikor milyen tevélygés elegyítette meg a mennyei tudomány tiszta folyamát.

De a mennyei tudomány tiszta forrását még sem lehetett egészen bedugni. Száz évvel ezelőtt Luther és más tudós emberek kifakasztották Németországban. Helyreállították az eklézsia színét és formáját, és a pápaságot mintegy fekélyt lemetsztették róla. Hiába hoztak törvényeket Magyarországon is a mennyei tudomány ellen 1523-ban, 1525-ban, 1550-ben, azok semmit sem ártottak, majd megszületett az 1608. évi törvénycikk arról, hogy „liberum sit exercitium religionis Lutheranae [...] Szabados legyen az lutheránusok vallásának gyakorlása”.²⁹ Mert a mi nemzetünkben is akadtak olyan emberek, kik a tevélygések bokrait irtogatták, s itt következik egy kitekintés a hazai korai reformáció zsinataira, amelyeken véghezvitték a reformokat, és a korai reformátorok neveinek felsorolása. Az ő értelmüket viszik tovább a mostani tudós lelkipásztorok, kik közül én a legméltatlanabb vagyok.

Milotai szemléletében is mindig ugyanaz az egy egyház létezett, amelynek ismertetőjegye a mennyei tudomány tisztasága. Ezen az egyházon belül történt a romlás és a megtisztulás. A római egyház azonban már kizáródott ebből az eklézsziából, mivel annyira megromlott benne a tudomány, hogy mint egy fekélyt le kellett metszeni az egyház testéről. Milotai a római egyház elveszett helyzetét katolikus teológusoktól vett citátumokkal bizonyítja.

²⁷ *Confessio Helvetica, azaz az keresztényi igaz hitről való vallástétel, melyet elsőben Helvéciában írtanak és bévettének, annak utána 1567. esztendőben Magyarországon is javallottanak*, ford. SZENCI CSENE Péter, Oppenheim, Galler, 1616 (RMNy 1115).

²⁸ *Az Ágostai hitvallás első magyar nyelvű részfordítása csak 1633-ban jelent meg: LETHENYEI István, Az kálvinisták Magyar Harmóniájának, azaz az Augustana és Helvetica confessiok articulusainak [...] összehasonlításának meghamisítása*, Csepreg, Farkas, 1633 (RMNy 1560). Ez az irat a reformátusok és az evangélikusok közötti elhatárolódást szolgálta.

²⁹ MILOTAI NYILAS, *i. m.*, bb₁b.

Így a különbségek, sőt a különállás nagyon erős hangsúlyozása ellenére is megőriz valamit az összetartozás tudatából.

Mindezek áttekintése után megállapítható, hogy a felekezeti tudatok kialakulása csak hosszú folyamatként írható le. A korai időszakban a magyarországi reformáció mozgalma nem fogalmazott meg a régi egyházhoz képest határozott elkülönülésként értelmezhető öndefiníciót. A küzdelem az egyházon belül folyt Krisztus és az Antikrisztus hívei között. A teológiai tanítások terén a képzett papság számára hamar világossá váltak a meghatározó különbségek, a gyakorlati vallási életben azonban, a liturgiában, a templomhasználatban, az egyházigazgatásban csak lassan és különösebb konfliktusok nélkül mentek végbe a változások. Mindez egybevág Péter Katalin magisztrális esszéjének konklúzióival.³⁰ Megállapításai szerint a község, az egyszerű ember igen széles körben ismerte meg a 16. században a reformációs tanításokat. Egyesek megmaradtak a régi tudásnál, mások az új tanítások mellett döntöttek. A változás azonban talán kevésbé volt megrázó, mint Európa más országaiban, aminek alapvetően két okát nevezi meg a tanulmány. Magyarországon korábban is többféle egyházi tanítást követett a lakosság. A római hiten kívül mindig jelen volt az ortodox keleti egyház is. A vallásbeli különbözőség tehát nem volt merőben szokatlan jelenség. Másrészt Magyarországon a vallásügyben „[a] földesúr nem élt elméletben korlátlan jogaival, mert a társadalmi tapasztalat az volt, hogy a jobbágy bizonyos ügyeibe beavatkozni nem tanácsos. Ezek közé az ügyek közé került a reformációval a vallásgyakorlat”.³¹ Ehhez járult még hozzá, hogy magának a római egyháznak a hatalma, intézkedési képessége az ország területének nagy részén gyakorlatilag megszűnt, vagy legalábbis igen meggyöngült. Ilyen körülmények között a változások a legtöbb helyen különösebb megrázkódtatások nélkül mehettek végbe, s az egyházi életben a hívó, sőt a papság kontinuuusnak élhette meg a maga vallási helyzetét. A reformokhoz nem volt szükség önálló felekezeti tudat kialakulására, kialakítására.

Az európai reformáció teljes folyamata azonban új önmeghatározásra, belső revízióra készítette a római egyházat, amelyet a trienti zsinat végzett el. Ennek sajátos magyarországi tükröződését próbáltuk felmutatni Monoszlóy és Pázmány egy-egy írásában. Monoszlóy számára, legalábbis retorikai pozíciójából következően, az egyház egysége sértetlenül fennáll, és az egyházon kívül álló tévtanítóktól kell azt védeni. Pázmány már tudomásul veszi, hogy új identitások keletkeztek, és egy új, szilárdan védhető és hódításra is alkalmas katolikus álláspontot alakít ki. Szinte azt mondhatnánk, hogy míg Monoszlóy a régi egységet védi, Pázmány már a visszahódítást tartja szem előtt.

A trienti zsinat után megerősödő katolicizmussal való küzdelmet a 16–17. század fordulóján Gyarmathi Miklós, Monoszlóyhoz hasonlóan, még mindig egyértelműen a régi egyház keretei között szemléli. Mint mondtuk, a vallásszabadság kivívása és Pázmány fellépése teremtett teljesen új helyzetet. Magyarországon a reformáció, érteve ezen most főként a tanítások tartalmi kérdéseit, bizonyos értelemben mindaddig a klérus belső ügyeként volt kezelhető. Az új helyzetben szükségessé vált a változások széles körben való

³⁰ PÉTER Katalin, *A reformáció: kényszer vagy választás?*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004, 110–120.

³¹ *Uo.*, 120.

tudatosítása, a különbségek hangsúlyozása, a szilárd, minden részletre kiterjedő anyanyelvű önmeghatározás és a különállás teológiai értelemben való erőteljes anyanyelvű megfogalmazása. Ez tükröződik az 1616–1619-es évek vizsgált református vitáiraiban.

Olyan határozott felekezeti öntudatokat azonban, amelyek alapján a 19–20. századi tudományosság visszanézve szemlélte a korszakot, még ebben az időszakban sem lehet felismerni, hiszen Kecskeméti Sánta az Isten Ungvárra rendelt őrállójának,³² Milotai pedig a Tiszán innen (mai fogalmak szerint a Tiszán túl) lévő egyházi szolgák superattendensének,³³ azaz nem valamely hitvallási irány hívének tekinti magát. A különállást hangsúlyozó felekezeti tudatoknak a társadalom szélesebb rétegeiben való erőteljesebb kialakítása a bécsi béke után, a kezdődő harmincéves háború hangulatában kezdődött meg, és sejtésem szerint ez a fajta öntudat a linzi béke után fejlődött ki és a protestáns üldözés évtizede során szilárdult meg. De ennek a folyamatnak a nyomon kísérése további kutatásokat igényel.

³² „Mind azon által, minthogy az Úristen, méltatlan voltomra, ide ez Ungvár városában az igaz vallású keresztényeknek őrállására rendelt, holott azokkal a monstrumokkal, úgymint a jezsuitákkal veszekedésem és igyem vagyok”. KECSKEMÉTI, *i. m.*,)o(,b.

³³ MILOTAI NYILAS, *i. m.*, a címlapon.

*A Sáros vármegyei reformáció protestáns emlékezetének rétegei**

A felső-magyarországi reformáció kétségkívül az egyik jelentős, a Kárpát-medencén túlmutató fejezete a hazai egyháztörténetnek, kitüntetett helyet nyert már a kezdetektől fogva a protestantizmus történetét tárgyaló munkákban. Az érdeklődő olvasó számára úgy tűnhet, lényegileg feltárt, ismert történetről van szó, amelyet számottevően sem a feledés homálya, sem a források töredékessége nem árnyékol be.

Az utóbbi években azonban éppen a késő középkor és a kora újkor történetéhez kapcsolódóan számos olyan munka látott napvilágot, amelyeknek a szerzői a korabeli forrásokat újra elővéve, szinte szisztematikus alapkutatótást végezve, már lezártak hitt kérdéseket vetettek fel ismét, és alapjaiban módosították a korábban már-már történeti közhelyként újra és újra kritika nélkül átvett állításokat. Csak néhány példa a teljesség igénye nélkül: C. Tóth Norbert és Neumann Tibor a Jagelló-kor országgyűléseiről, II. Ulászló szerepéről, a Dózsa-felkelésről, a nádori cikkelyekről, Varga Szabolcs a dél-dunántúli reformációról, Csepregi Zoltán a felföldi reformáció egyes kérdéseiről, Balázs Mihály az erdélyi vallás-szabadságról módosította megalapozottan az eddig ismertnek és szilárdnak hitt képet.¹

Magam közel két évtizede foglalkozom a felső-magyarországi városok, közelebbről Bártfa szabad királyi város reformációkori történetével. Nem vagyok irodalomtörténész, ebből következik, hogy ha a térség reformációjának emlékezetét vizsgálom, akkor elsősorban a történeti emlékezet érdekel, azaz hogy miként hagyományozódtak, módosultak, variálódtak a történeti tények. Vizsgálódásaim során számos, korábban esetenként általam is tényként kezelt állításról derült ki, hogy téves vagy pontatlan, korabeli forrásokkal nem igazolható,

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Intézetének egyetemi adjunktusa. A tanulmány az MTA BTK Lendület Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport keretein belül készült el.

¹ BALÁZS Mihály, *Toleráns ország – félreértett törvények: A 16. századi erdélyi vallási törvények értelmezéséhez = Bölcsészettudományok*, szerk. PÁL József, VAJDA Zoltán, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, 2014, 91–108; CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*, Bp., Balassi, 2013; VARGA Szabolcs, *A reformáció folyamata a pécsi egyházmegyében a 16. században = „Örökségünk a tér és az idő”: Tanítványi tisztelgés Filep Antalnak*, szerk. KÜRTÖSSY Péter, MÁTÉ Gábor, VARGA Szabolcs, Pécs, PTE, 2014, 223–242; NEUMANN Tibor, *Királyi hatalom és országgyűlés a Jagelló-kor elején = Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon*, szerk. DOBSZAY Tamás et al., Bp., Argumentum, 2014, 46–54; C. TÓTH Norbert, *Az 1514. márciusi országgyűlés = Keresztesekből lázadók*, szerk. C. T. N., NEUMANN Tibor, Bp., MTA BTK TTI, 2015, 31–79.

nem adatolható. Ilyen a *Confessio Pentapolitana* (Ötvárosi hitvallás) szerzőségének kérdése² (nem Leonhard Stöckel a szerzője, hanem valószínűleg Michael Radaschin); a világi és egyházi felsőbbtség általi elfogadásának a kérdése (nem fogadták el és nem hagyták jóvá, legalábbis nem oly módon, ahogy arra, már a 17. század elejétől előszeretettel utalnak az evangélikus szerzők); nem zsinaton terjesztették be 1549-ben; Leonhard Stöckel nem látott el lelkészi feladatokat; nem ő hirdette először a lutheri reformáció tanait Bártfán; nem miatta fogadták el a lutheri reformációt a városatyák, ez már jóval Stöckel Wittenbergből való hazatérte előtt megtörtént. Mégis az utókor szemében Leonhard Stöckel személye fémjelzi a korszakot, így a többi, hasonlóan fontos szereplőre méltatlanul kevés figyelem jutott. A bártfai korai reformáció két különös alakjával, Wolfgang Schustellel és Esaias Langgal Csepregi Zoltán foglalkozott, aki megnyugtatóan tisztázta az életrajzi adataik körüli félreértéseket.³ Ugyanakkor, amennyiben Csepregi Zoltán kitűnő adattárának, az *ELEM*-nek a segítségével össze szeretném állítani például Kisszében, vagy akár a messze jelentősebb Eperjes protestáns lelkészeinek, iskolamestereinek a névsorát, rögvest látszik, hogy a tudásunk még mindig hiányos a térség reformációjáról.⁴

A reformáció emlékezetének forrásaira egy összefüggésrendszer részeként érdemes tekinteni. Ha egy virtuális koordináta-rendszerből indulunk ki, akkor ezek elemei egy adott időszakra vetítve horizontálisan, míg az időben előre haladva vertikálisan is rétegződnek. Időben elhelyezve három nagyobb csoportra tudom bontani a kapcsolódó írott hagyományt.

A sor elején nyilvánvalóan a kortársaknak, az események alakítóinak, átélőinek, illetve a történetekhez időben legközelebb állóknak írott és a csak töredékesen rekonstruálható, előszóban átadott, majd leírt hagyatékát találjuk.

Másodsorban következnek a 16. század utolsó harmadában, valamint a századfordulón született, a belső felekezeti küzdelmekre és az egyre határozottabb ellenreformációra is reflektáló írások. Az ebben az időszakban rögzített történeti emlékezet hatása napjainkig meghatározó. Az európai vallásháborúk, a felekezeti kontroverziák időszaka volt ez, amikor egyszerre legalább kétfrontos ideológiai küzdelemben kellett helytállnia a felső-magyarországi szabad királyi városok evangélikus közösségeit vezető szellemi elitnek. Ezért volt szükséges nyomtatásban is kiadni a hitvallásszövegeket, de ide vezethető vissza a múlt megörökítésének és meghatározásának igénye is. A bártfai evangélikus egyházi levéltárban található *Protocollum Pastoralét*, a bártfai papok rövid életrajzait tartalmazó jegyzéket is a 17. század elején kezdték el vezetni.⁵

² *Tri lutherské vyznania viery z Uhorska – Három lutheri hitvallás Magyarországon – Drei lutherische Glaubensbekenntnisse aus Ungarn*, szerk. CSEPREGI Zoltán, Peter KÓNYA, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013; Max Josef SUDA, *Wer verfasste die Confessio Pentapolitana = Miscellanea*, ed. Peter KÓNYA, René MATLOVIČ, Prešov, Biskupský úrad Východného dištriktu Evanjelickej cirkvi a.v. na Slovensku, 2001, 18–23; CSEPREGI Zoltán, *A Confessio Pentapolitana újabb datálási kísérletei*, Lelkipásztor, 2004/8–9, 300–303.

³ CSEPREGI, *A reformáció nyelve*, i. m., 143–156, 184–186.

⁴ CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon, Proszopográfiai rész: A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*, I/1–3, Bp., MEDiT, 2014–2016. <http://medk.lutheran.hu/> (utolsó letöltés: 2017. szeptember 22.)

⁵ *Protocollum pastorale*, Evanjelická cirkev augsburského vyznania, zborový archív, Bardejov (A bártfai evangélikus gyülekezet levéltára, jelzet nélkül).

Harmadsorban a 18. század elejétől keletkezett szövegek vizsgálhatóak. A katolikus megújulás és ellenreformáció következtében jelentős mértékben tért vesztett protestantizmus számára fontos volt, hogy a reformáció századának fénye, hazai vívmányainak emléke ne enyvésszen el. Az evangélikus értelmiségi elit által papírra vetett írások forrásfeltárását sem nélkülözve, történeti igénnyel igyekeztek formálni a térség reformációjának emlékezetét. Olyan szerzőkre gondolhatunk itt, mint Martinus Klanicza,⁶ Johannes Rezik,⁷ Johann Samuel Klein⁸ vagy Joannes Ribini.⁹

A továbbiakban – műfaji bontásban – az időben legkorábbi réteget mutatom be, jellemző példák segítségével. A leginkább első kézből való forrásoknak a misszilisek tekinthetőek. A 16. század folyamán kiszélesedő írásbeliség beszédes tanúi ezek, a mindennapok néha szürke megörökítői, amelyekből a szlovákiai, de a hazai levéltárakban is rengeteget őriznek. Többségük nem a nagyobb nyilvánosságnak, nem is az utókornak íródott. Vizsgálatuk révén a sematikussá merevedett múlt újból élettel telítődhet. Bártfai levéltári kutatásaim korántsem tekinthetőek teljes körűnek, azonban néhány évtizednyi anyag darabszintű átböngészése révén például a térségben szolgáló lelkészek életrajzi adatait újabb elemekkel tudtam bővíteni.

Mathias Slesita Viridemontanus (Mathias Reymen) 1531-ben kisszebeni prédikátorként választott a bártfai magisztrátus lelkészi állást felkínáló levelére.¹⁰ Az eperjesi prédikátor,

⁶ Martinus KLANICZA, *Christiana seculi XVI. per Hungariam in religione tolerantia, seu Exercitatio historica de benignissima voluntate regum, ex Augusta domo Austriaca erga evangelicos, ante confirmatum legibus regni Hungariae religionis eorum, publicum exercitium*, Pest, Royer, 1783; Uő, *Fata aug. conf. ecclesiarum a tempore reformationis ad synodum Pestensem in comitatibus Hungariae Gömöriensi, Liptoviensi, Arvensi, Trenchiniensi, Nitriensi, Posoniensi, Barschiensi, Thuroczsiensi, Zoliensi, Nagy- et Kis-Hontbensi = Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria historica – A Magyarországi Ágost. Vall. Evangélikusok történelmi emlékei*, III, kiad. FABÓ András, Pest, Osterlamm, 1865, 1–354.

⁷ Szlovák nyelvű kivonatos kiadása: Ján REZIK, Sámuel MATTHAEIDES, *Gymnaziológia Dejiny gymnázii na slovensku*, Bratislava, SPN, 1971. A *Gymnaziológia* kéziratának keletkezéstörténetéről lásd bővebben KORDOVÁN László, *A Rezik-Matthaeides-féle Gimnaziológia kéziratai*, Bp., OPKM, 1988. Kordován megállapítása szerint az OSzK-ban őrzött példány a legteljesebb változatok közé tartozik. Johannes REZIK, *Gymnaziologia*, II. Sec. I. Cap. IV. par. (OSzK S 3141.)

⁸ Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, I–II, Leipzig u. Ofen, Diepold–Lindauer, 1789 (VD18 90200454); Uő, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, III, Pest, Hornyánszky, 1873; *Sto kňazských biografii Johanna Samuela Kleina*, zost. Peter KÓNIA, Zoltán CSEPREGI, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2015; Johann Samuel KLEIN, *Collectanea Historiae Ecclesiasticae Bartphensis Augustanae Confessionis addictor*, 1786 (OSzK, Quart. Lat. 1105).

⁹ Joannes RIBINI, *Memorabilia Augustanae Confessionis in regno Hungariae a Ferdinando I. usque ad III.*, Pozsony, Lippert, 1787.

¹⁰ Mathias Slesita Viridemontanus a bártfai tanácsnak, Kisszeben, 1531. szeptember 24. Az Eperjesi Állami Levéltár bártfai részlege, Bártfai városi tanács (Státny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, Magistrát mesta Bardejov, továbbiakban: ŠAB), missiles, Nr. 6770. A sziléziai Grünbergből származó Viridemontanus több magyarországi városban volt lelkész, így Szepesváralján és Leibicen. Ábel Jenő a bártfai plébániatemplom könyvtárának történetéről írt munkájában hívja fel a figyelmet a Szent Egyed-templom számadási könyvében található 1532-es adatra, amely egy bizonyos Mathias prédikátor díjazásáról szól. Vele kapcsolatban Ábel egy 1538-ban, Frauenstadtban kelt levelet is idéz, amely a bártfaiak Mathias Reymen nevű szláv hitszónokának a haláláról tudósít, aki minden bizonnyal azonos Mathias Slesita Viridemontanussal. ÁBEL Jenő, *A bártfai Sz.-Egyed temploma könyvtárának története*, Bp., MTA, 1885, 89–90. A frauenstadti tanács a bártfai tanácsnak, Frauenstadt, 1538. június 4. (ŠAB, missiles, Nr. 8804)

Andreas Cremenicianus (Schondelig) 1533-ban elküldött misszilisében szintén a bártfai invitációra reagált.¹¹ De a leveles anyagból derül ki az is, amit még sem a magyar, sem a szlovák nyelvű szakirodalomban nem olvastam, hogy a későbbi neves boroszlói evangélikus pap és tanár, Johannes Scholtz (Praetorius) Bártfán is volt lelkész 1547–1551 között.¹²

Lőcsén található Michael Radaschinnak több más levele mellett az az írása, amely nemcsak a *Confessio Pentapolitana* szerzőségének kérdésében lehet döntő, hanem a bártfai esperes személyiségéről is sokat elárul. Ekképpen szabadkozva utasítja el ugyanis a lőcseiek kérését, hogy a szepességi városban prédikáljon: „sem műveltségemmel, sem ékesszólással nem tudok dicsekedni, pedig az embereknek tetszeni kell a tanítás és a szónoklat kedvességével, én viszont egy egyszerű, rossz prédikátor vagyok, aki nagy dolgokról csak lenézett és hitvány beszéddel tudok előadni.”¹³

A bajor származású jelentős humanista költőnek, tanárnak, majd bártfai városi tanácsnagnak, városbírónak, Valentin Ecknek szól Palugyai Imre kancelláriai titkár levele, amelyet Bécsből küldött sürgősen 1554 januárjában. A bizalmas értesüléseket közlő misszilis mindeképpen azt támasztja alá, hogy a címzett a lutheri tanokat vallók közösségének egyik vezető tagja. A levél alapján tehát nyilvánvaló, ami eddig is sejthető volt, hogy a húszas évek elejéig inkább a belső reformokat szorgalmazó Eck, a városi polgárokkal együtt, a Rómával tudatosan szakítók táborát erősítette. A levél arra is példa, hogy a művelt polgárság – bár Eck ekkor már nemességet kapott az uralkodótól – saját ügyének tekintette a vallásügyet, nem közönyösen figyelte, mintegy a pályán kívülről, a klerikusok játékát.¹⁴

Egy másik példa erre a hozzáállásra a lőcsei tanács Kisszebenbe küldött levele 1547-ből, amelyben a városok különböző rangú egyházi férfúit hívják egybe tanácskozásra.¹⁵ A megbeszélés megvalósult, az erre utaló levél az *Egyháztörténelmi emlékek*ben megjelent.¹⁶

A leveleknél kevésbé izgalmasak, de éppoly lényegesek a városi önkormányzat működése során keletkezett iratok, pénzügyi kimutatások, különféle jegyzékek, ezek egy-egy lelkész vagy tanító életútjára, tanulmányaira, pályájára vonatkozó adatok fontos lelőhelyei.

Ehhez a legkorábbi réteghez sorolhatóak az akár kéziratban, akár nyomtatásban meg-

¹¹ Eperjes, 1533. június 8. (ŠAB, missiles, Nr. 7374) Legalább öt különböző Andreas Cremenicianus jelenik meg a korszak forrásaiban. Csepregi Zoltán az ez idő tájt Eperjesen lelkészkedő Cremenicianust a bécsi és krakkói egyetemi tanulmányokat is folytató Andreas Schondeliggel azonosította. CSEPREGI, *A reformáció nyelve, i. m.*, 185.

¹² Johann Scholtz a bártfai tanácsnak, Boroszló, 1552. július 31. (ŠAB, missiles, jelzet nélkül)

¹³ Štátny archiv v Levoči (Lőcse város levéltára), V. 15/3. A teljes levél fordítását lásd az alábbi kötetben: GUITMAN Barnabás, *Hit, hatalom, humanizmus: Bártfa reformációja és művelődése Leonhard Stöckel korában*, Bp., Szent István Társulat, 2017, 197–198. (Amennyiben azt külön nem jelzem, itt és a továbbiakban az idézeteket a saját fordításomban közlöm.)

¹⁴ Palugyai Imre Valentin Ecknek, Bécs, 1554. január 18. (ŠAB, missiles, jelzet nélkül) Valentin Eckről (Ecchius, 1494–1556) lásd a *Valentin Eck és Bártfa* című fejezetet az alábbi kötetben: GUITMAN, *i. m.*, 48–56.

¹⁵ „So hot vns in solcher not vor guet angesehen das die Erbaren Stette auff dem nechst künfftigen Mittwoch sampt irem prelaten oder herrn Pffarrenn vnd andren frommen christlichen Predigern oder Kirchendienern auff dem abent zu Eperyes erscheinen, damit sie miteinander eintrechtighen vnd entlichen von der religion off dem nechsten donnerstag dornoch daselbst handeln vnd rechtschaffen beschlossen möchten.” Lőcse város tanácsa Kisszeben városának, Lőcse, 1547. június 1. (ŠAB, missiles, jelzet nélkül)

¹⁶ Eperjes, 1547. június 9. (ŠAB, missiles, jelzet nélkül); *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*, IV, szerk. KARÁCSONYI János, KOLLÁNYI Ferenc, Bp., Szent István Társulat, 1909, 543.

jelent különböző, a hitélethez, a hittanításhoz kapcsolódó, a vallásos érzület elmélyítése céljából íródott munkák is. Ezek nyilván nem eseménytörténeti, életrajzi, hanem eszmetörténeti értékük miatt tarthatnak számot érdeklődésünkre, mivel tartalmazzák a mindennapi élet egyes területein megcélzott eszményt. E téren Leonhard Stöckel volt a legtermékenyebb, utódára a rektori székben és egyben vejére, Thomas Faberre hivatkozva harmincnegyzet különböző művet tulajdonítanak neki. Minden bizonnyal ez lehet az egyik magyarázata annak a kiemelt helynek, amit elfoglal az evangélikus történeti írásokban.¹⁷ Ugyanakkor az ismert Stöckel-művek hatása ténylegesen nem mutat túl a 16. századon, arra legalábbis nem találtam adatot, hogy különösebben foglalkoztatták volna a 17–18. századi utókort ezek a munkák. A Stöckel-művekkel ellentétben a Radaschinnak tulajdonított imakönyv sokáig használatban maradt a helyi evangélikus közösségben. Bár Radaschin, ahogy láttuk, magát nem tartotta jó tollú szerzőnek, egyházi énekek, imák gyűjteménye, valamint egy traktátus is származik tőle.¹⁸

A hitelveket rögzítő, a hívek életét szabályozó rövidebb szövegekből négy köthető valamilyen formában Sáros vármegyéhez a korszakból, azonban mind a négy kapcsán vannak még megoldatlan kérdések. Az egyik az 1546-os eperjesi zsinat cikkelyei, amelyek hitelességét Zoványi Jenő kérdőjelezte meg,¹⁹ a másik a már említett *Ötvárosi hitvallás*, amelynek a szövege 16. századi forrásból nem ismert, és amelynek szerzősége erősen vitatott.²⁰ A harmadik a szlovák szakirodalomban sárosi cikkelyeknek vagy törvényeknek (*Šarišské zákony*) nevezett szöveg, latin címe szerint *Articuli congesti ad instaurationem ecclesiarum in Comitatu Sarosiensi*, amelyet a szlovák szakirodalom tévesen Stöckelnek tulajdonít 1540-es kelettel. Az ezzel kapcsolatos zavaromat és kételyeimet Csepregi Zoltán oszlatta el, aki felhívta a figyelmemet Botta István írására, amelyből kiderül, hogy itt az 1560 nyarán Kiszzebenben tartott zsinaton keletkezett szövegről van szó.²¹ A negyedik pedig a bártfai iskola szabályzata, amelynek eredetije szintén ismeretlen, Johann Samuel Klein 18.

¹⁷ Paulus WALLASZKY, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus*, Buda, Typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1808², 150.

¹⁸ KLEIN, *Nachrichten*, i. m., I, 341; Andrej HAJDUK, *Život a dielo Michala Radašina = Miscellanea*, ed. Peter KÓNYA, René MATLOVIČ, Prešov, Biskupský úrad Východného dištriktu Evanjelickej cirkevi a. v. na Slovensku, 1998, 43–49, itt 47–48.

¹⁹ ZOVÁNYI Jenő, *Adatok a magyar protestantizmus multjából XII. Az 1546. évi eperjesi zsinat állítólagos végzései*, *Protestáns Szemle*, 1917/9–10, 614–617.

²⁰ Lásd erről a 2. lábjegyzetben hivatkozott szakirodalmat.

²¹ A cikkelyek *Articuli congesti ad instaurationem ecclesiarum in Comitatu Sarosiensi* címmel szerepelnek a bártfai evangélikus gyülekezet levéltárának (Evanjelická cirkev augsburského vyznania, zborovy archív, Bardejov) 18. századi kéziratos kötetében (*Kirchen prothocollum, oder copia der jenigen Schrifften, so jetzo bey der Ewangelisch-Lutherischen Kirchen in K. F. Stadte Bartfeld befindlich zusammengetrag im Jahr MDCCXXIII*, jelzet nélkül. Ezúton köszönöm Peter Benkának, hogy a kézirat fényképmásolatát rendelkezésemre bocsátotta). Ugyanennek a szövegnek egy pozsonyi kéziratból való kiadása a *Magyar protestáns egyháztörténeti adattárban* jelent meg: *Articuli Synodi ecclesiarum Quinque Civitatum, videlicet Bartphensis, Eperiensis, Cassoviensis, Cibiniensis et Leutschoviensis, circa annum 1550 conscriptis = Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, VII, szerk. THURY Etele, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1908, 13–19; a cikkelyek keletkezéséről lásd BOTTA István, *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*, Bp., Akadémiai, 1991, 159. A szlovák álláspontra lásd például Andrej HAJDUK, *Šarišské zákony (články) z roku 1540 = Miscellanea Anno 1999*, zost. Peter KÓNYA, René MATLOVIČ, Prešov, Biskupský úrad Východného dištriktu Evanjelickej cirkevi a. v. na Slovensku, 2000, 259–263.

századi biográfiai munkájában található a legkorábbi változata. Mészáros István meggyőző elemzése alapján kijelenthető, hogy egy hosszabb időszak alatt folyamatosan bővített szabályzatról lehet szó, amely csak részben tekinthető Leonhard Stöckel munkájának.²²

Az emlékezet első rétegénél a különféle történetírói műfajok kevésbé jellemzőek, de azért helyenként már megjelenik a saját történetük megírásának igénye. A felső-magyarországi reformáció ikonikus alakjának, Stöckelnek kettő, pontosabban három közel korabeli életrajzról tudunk.

Elég jól ismert az 1563-ban, Wittenbergben nyomtatásban megjelent Christianus Schesaeus-féle beszéd.²³ Amikor Schesaeus *Oratiójával* elkezdtem foglalkozni, eleinte nem láttam különösebb okát, hogy az abban leírtak hitelességét kétségbe vonjam. Az Erdélybe visszatért szerző – úgy vélem – korántsem érezhette szükségét, hogy oly mértékben elfogult legyen, mint a már említett közvetlen rektorutód, Thomas Faber. A Stöckel mindennapjait meghatározó mozzanatok leírása, az iskolamester jellemzése személyes élményanyagból táplálkozott. Tüzetesebben vizsgálva a beszédet – az allegóriaként is felfogható elemeket kivéve – azonban még mindig számos olyan állításra bukkanhatunk, amelyek nem egyeztethetők össze a valósággal. Valós és esetenként valótlan vagy téves adatok szövedéke jellemzi. A bártfai iskola nemzetközisége ugyan az innen továbbtanuló diákok sziléziai vagy szászországi tanulmányaihoz kapcsolódó forrásokból igazolható, azonban a Schesaeus által egyetlen konkrét példaként megemlített Jeromos nevű litván hercegfinak nemhogy a bártfai tartózkodására, de a létezésére vonatkozóan sem találtam adatot. Az orációba foglaltaknál talán sokatmondóbbak azok a később Stöckel munkásságának tulajdonított elemek, amelyekről nem emlékezett meg Schesaeus, viszont később a történeti hagyomány részévé váltak. A hitvitákról szól, de például sem a zsinatokat, sem az *Ötvárosi hitvallást* nem említi.

A másik két életrajz már a század utolsó harmadához köthető, az egyik a *Matricula Mollerianában* található, Stephan Xylander által írt rendkívül vázlatos szöveg, amely többek között az *Egyháztörténelmi emlékek* második kötetében olvasható, tehát szintén ismert.²⁴ A harmadik biográfia lenne talán a legérdekesebb, ám Thomas Faber műve, amelyet Paulus Wallaszky és Joannes Ribini is említett, elveszett vagy valahol nagyon mélyen lappang.²⁵

²² *Leges Scholae Bartfensis* = KLEIN, *Nachrichten, i. m.*, I, 332–341; MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a »studia humanitatis«*, Bp., Akadémiai, 1981, 153–158.

²³ Christianus SCHESAEUS, *Oratio Describens Historiam Vitae Praecipvam Clarissimi Viri Leonharti Stöckelij, Rectoris Scholae Bartphensis, fidelissimi, qui obiit Die VII. Iunii*, Wittenberg, Iacobus Lucius, 1563 (RMK III, 523); Uő, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus CSONKA, Bp., Akadémiai, 1979, 84–93. A teljes beszéd magyar fordítását lásd GUITMAN, *i. m.*, 209–219.

²⁴ *De vita et morte Leonharti Stöckelij* = *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*, II, szerk. BUNYITAY Vince, RAPAICS Rajmond, KARÁCSONYI János, Bp., Szent István Társulat, 1904, 425; SZABÓ András Péter, *Stephan Xylander és a szepességi testvérületi jegyzőkönyvek = Od reformácie po založenie cirkvi – A reformációtól egyházalapításig*, zost. Peter KÓNYA, Annamária KÓNYOVÁ, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2015, 165–175. Az életrajz újabb kiadása: Karl SCHWARZ, *Praeceptor Hungariae: Über den Melanchthonschüler Leonhard Stöckel (1510–1560) = Prvé augsburské vyznanie viery na Slovensku a Bardejov*, ed. Peter KÓNYA, Prešov, Biskupský úrad Východného distriktu Evanjelickej cirkvi a.v. na Slovensku, 2000, 47–67, itt 66.

²⁵ WALLASZKY, *i. m.*, 150; RIBINI, *i. m.*, 153.

Viszont az ebben megfogalmazott, Stöckelt feltehetően magasztaló nézőpont a későbbi evangélikus szerzőkre is jelentős hatást gyakorolhatott. Bár Wallaszky Faberre hivatkozva hozzá Stöckel írásos műveinek már fentebb említett számát, a bártfai iskolamester életrajzához más egyéb adatot nem emelt át onnan, hanem szinte egy az egyben közli a *Matricula Molleriana*-ban található szöveget, amelyet tőle kis módosítással aztán Ribini is átvett.²⁶

A történeti munkák sorát gazdagítják a városi polgárok által írt krónikaszerű naplók is, mint a löcsei Daniel Türk-féle napló.²⁷ Az ebben lejegyzettekből a későbbi evangélikus irodalom is előszeretettel idézett. A városi krónikához hasonlóan tényszerűek a magánszemélyek által használt, Eber által kiadott *Calendarium historicum*okba írt naptárbejegyzések, feljegyzések. Itt Valentin Eck, illetve Fabian Böhm, valamint Briccius Kokavinus neve érdemel említést.²⁸

Végül utolsó történeti műfajként megemlíthető a legenda, illetve mártírtörténet, példaként pedig a libetbányai vértanúk története, amelyet a hagyomány Stöckelnek tulajdonít, de a szerzőség kérdése, éppúgy, mint a legenda hitelessége, meglehetősen bizonytalan.²⁹

A rendelkezésemre álló források tüzetes vizsgálata után úgy vélem, hogy kijelenthető: a felső-magyarországi szabad királyi városok 1546-tól szervezetenként formálódó, önállóul evangélikus esperességének a korai történetét tárgyaló kora újkori és újkorai evangélikus szerzők számottevő része különösebb kritika nélkül azt a történeti kánont közvetíti, amelyet a 16. század utolsó negyedében a Stöckel-utódok és -rokonok megfogalmaztak. Thomas Faber, Severin Sculteti, Martin Wagner, valamint ifjabb Leonhard Stöckel szerepe vár ebben a tekintetben komolyabb tisztázásra. Ők a bártfai reformáció történetének újra elbeszélésével elsősorban a korabeli olvasóközönség előtt kívánták azt bizonyítani, hogy a kezdetektől fogva töretlenül és hűségesen az eredeti lutheri tanítás mellett álltak, egyúttal elhatárolódtak minden ettől eltérő, a helvét irányba hajló hittételtől, és visszautasították azokat a vádakot, miszerint akár ők, akár az elődeik ilyen tanokat vallottak volna. Minden valószínűség szerint ez a társaság szorgalmazta nyomatékosan az *Ötvárosi hitvallás* szövegének többszöri bemutatását a világi és egyházi felsőbbbbségnek oly módon, hogy azt egyúttal királyi, valamint püspöki és érseki hivatalos elfogadásának is tekintették.³⁰ Botta Istvánnal egyetértve az is valószínűsíthető, hogy ugyanők nevezték ki Leonhard Stöckelt a hitvallás szerzőjének, összeállítójának.³¹

²⁶ WALLASZKY, *i. m.*, 150; RIBINI, *i. m.*, 153–155.

²⁷ DANIEL TÜRK, *Diarium Danielis Turcus [Türk] senatoris, notarii jurati ac judicis primarii in libera regioque civitate Leutschoviensi ab anno 1549 ad annum 1559.* (OSzK, Quart. Lat. 556.)

²⁸ *Diarium Briccii Kokavini et aliorum = Naplók és útleírások a 16–18. századból*, kiad. SZELESTEI N. László, Bp., Universitas, 1998, 19–57; *Notata Valentini Echii, Fabiani Böhm et Isaaci Urbani Duboviensis, Rector in Görög = D. Dni Pauli Eberi Calendario Historico, Wittebergae, 1551.* (Evangélikus Országos Levéltár, Ia 3.8 64.) Eck naptárbejegyzéseinek kiadása és magyar fordítása: GUITMAN, *i. m.*, 55–56; 198–199.

²⁹ GUITMAN Barnabás, *A libetbányai vértanúk történetének szöveggyűjteménye = Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 41–49.

³⁰ Severin Sculteti például ekként nyilatkozott az 1593 októberében tartott eperjesi zsinat során, valamint emellett érvelt az egyháztörténeti munkájában is. *Eperjesi zsinat. 1593. október 5. 6. = Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, II, szerk. THURY Etele, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1903, 22–44, itt 23; Severinus SCULTETI, *Hypomnema sive admonitio ad retinendam veterem seu avitam vere christianam doctrinam in Aug. Conf. comprehensam*, Bártfa, Gutgesell, 1599 (RMNy 854), 21a.

³¹ BOTTA István, *A valódi Dévai-kép*, Keresztyén Igazság, 42, 1999, 16–19, itt 16.

Joannes Ribini evangélikus egyháztörténetének első kötetében szól egy olyan 1586-ban Bártfán kiadott nyomtatványról, amely elvileg teljes egészében a bártfai reformáció korai történetét tárgyalta.³² A *Iubileum Bartphense* címen említett munka, amelynek szerzői Ribini szerint Thomas Faber, Severin Sculteti, Martin Wagner voltak, más, korábbi forrásban nem bukkan fel, s létezését a *Memorabiliától* független forrás egyelőre nem támasztja alá, ezért könnyen elképzelhető, hogy itt Ribini pontatlan volt, és egy vagy több, általa csak közvetve ismert, szintén Bártfán kiadott könyv adatait keverte össze.³³

Az evangélikus szerzők által lejegyzett történeti hagyomány ismerete az adott közösség számára fontos identitásképző hatással járt. Az ünnepi alkalmakkor elhangzott beszédek, előadások nemcsak a hit tételeit, hanem a vélt történeti igazságot is közvetítették a szélesebb nyilvánosság számára. Jelen kötet tanulmányaiban a reformáció első és második jubileumának ünnepeiről több helyen esik szó, itt most röviden az 1817-es évet elevenitem fel.

A reformáció harmadik százéves jubileuma alkalmából a Habsburg Monarchia országaiban tartott ünnepekről a Jakob Glatz által 1818-ban összeállított kiadványból értesülhetünk, aki a magyarországi események kapcsán részletes körképet rajzol a felsőmagyarországi rendezvényekről is.³⁴ Beszámolóját Matthias Sennowitz (1763–1823), az eperjesi evangélikus leányiskola vezetőjének leírásából merítette.³⁵ A felekezeti és etnikai viszonyok változása miatt korántsem meglepő, hogy míg a legnagyobb pompával és odaadással az evangélikus központnak számító Eperjesen ünnepeltek – erről szól a híradás a legrészletesebben –, addig a bártfai megemlékezésre csak egy mondat jut a leírásban.³⁶

Sennowitz felhívja ugyanakkor a figyelmet a Bártfán őrzött értékes, rendkívül gazdag forrásanyagra (példaként Luther autográf levelét említi), amelyből szívesen meg is osztana néhányat, de úgy véli, hogy ez inkább a bártfaiak feladata lenne. A prédikációkból vett idézetek, valamint a beszédek tartalmi összefoglalóinak a hangvétele valóban toleránsabbnak, békülékenyebbnek tűnik a korábbi évszázadok megnyilatkozásainál, ami szépen rímel a jelen kötet tanulmányaiban említett németországi 1817-es jubileumi ünnepekről leírtakra. A teológiai témák mellett természetesen a reformáció kezdeteiről, történetéről is hangzottak el beszédek. A kőszegi származású eperjesi német lelkész, Johann Michael Schwarz (1774–1858) volt a főszereplője ezeknek az alkalmaknak.³⁷

Sennowitz beszámolójának elején rövid történelmi összefoglaló áll, amelyből kiolvasható, hogy a térség korai reformációjáról szóló kép szinte alig módosult ahhoz képest,

³² RIBINI, *i. m.*, 78; RMNy 575.

³³ Talán azonos lehet a szintén 1586-ban, ugyanezen szerzők által jegyzett *Examennel*, ebben viszont nem szerepel a Ribini által említett ajánlás Horváth Gergelyhez, amely viszont megtalálható az 1590-ben Bártfán kiadott *Apologia examinis*-ben. Martin WAGNER, Thomas FABER, Severinus SCULTETI, *Examen Thesium et Regularum Zvinglianarum de Coena Domini, vulgatarum per Casparem Pilcium*, Bártfa, Guttgesell, 1586 (RMNy 576); Martin WAGNER, *Apologia examinis ecclesiae et schole Bartphensis et iam etiam schole Epperiensis, opposita Assertioni regularum Caluiniarum Casparis Pilcij, pastoris eccl. Marciuillanae*, Bártfa, Guttgesell, 1590 (RMNy 637).

³⁴ Jakob GLATZ, *Nachrichten über die Feyer des 3. Jubelfestes der Reformation in den sämtlichen kaiserl. königl. Oesterreichischen Staaten im Jahre 1817*, Wien, Gerold, 1818.

³⁵ *Uo.*, 210; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., Hornyánszky, 1908, XII, 912–913.

³⁶ GLATZ, *i. m.*, 200.

³⁷ Életéről lásd Karl SCHWARZ, *Johann Michael Schwarz = Österreichisches biographisches Lexikon*, XI, Wien, Verl. d. Österr. Akad. d. Wiss., 1999, 439–440.

ahogy azt Severin Sculteti a 16. század végén lejegyezte. Sennowitz közlése szerint az öt felső-magyarországi szabad királyi város fogadta el először Magyarországon a reformáció kezdetekor az *Ágostai hitvallást*, az evangélikus tanokat. A lőcsei Martinus Cziriakyt³⁸ nevezi meg az első hazai wittenbergi diáknak 1522-ből, aki egyúttal az első evangélikus prédikátor is volt a szülővárosában, Bartholomaeus Bognerrel³⁹ együtt. Harmadikként Leonhard Stöckel neve tűnik fel, aki az akkor híres és virágzó bártfai iskolát igazgatta, valamint a fentebb említett Cziriakyval együtt írta a hitvallást, amelyet Kassán nyomtattak ki, és 1549-ben I. Ferdinándnak, majd 1560-ban Verancsics Antalnak mutattak be.⁴⁰

A Sáros vármegyei reformáció 16. századi történetéhez kapcsolódó források részbeni feltáratlansága, lappangása, illetve elveszése okán a területtel foglalkozó kutatók a jó néhány évtizeddel, akár évszázaddal későbbi nemzedékek leírásaira kénytelenek hagyatkozni. Közhelepszerű, hogy a múltról tovább élő kép többnyire nem statikus, minden kor az aktuális problémáira is reflektálva, különböző célok által motiváltan fogalmazza meg, konstruálja újra történelme saját narratíváját. A felső-magyarországi városzövetség reformációjáról kialakított történeti kánon gyökerei a 16. század utolsó két évtizedéig nyúlnak vissza, amelynek számos, évszázadokon át hagyományozott és gyakran máig ismételt eleme a történeti hitelesség igényét mellőző konstrukció eredménye, így akár napjainkig keveredik a valós a valóttal a történeti munkákban. A fenti példák, úgy vélem, jól illusztrálják, hogy az újkor folyamán az egymásra és egymásból építkező szerzők műveiben ez a több elemében kreált narratíva szinte kibogozhatatlanul intertextualizálódott. Ugyanakkor a vizsgált eseményekkel egy időben keletkezett források újrafelfedezése, a még lappangó dokumentumok felkutatása, valamint következetesebb forráskritika a megmerevedett történeti kánon mögötti színesebb, kontrasztosabb múlt nyomait tárhatja fel az utókor számára.

³⁸ Martinus Cziriakyról azon kívül, hogy wittenbergi diák volt az 1520-as években, semmi sem tudható bizonyosan. A személyével kapcsolatos kételyeket már Klein (*Nachrichten, i. m.*, I, 31–35) szóvá tette, de kevés hatással. A *Régi magyarországi nyomtatványokban* az App. 21 jegyzetírója is tényként ír Cziriaky semmilyen korabeli forrás által alá nem támasztott szerepéről a *Confessio Pentapolitana* összeállításában.

³⁹ KLEIN, *Nachrichten, i. m.*, II, 54–67.

⁴⁰ GLATZ, *i. m.*, 199.

Tóth Gergely István

Historia querelarum

*Sérelemkből összeálló egyháztörténet Okolicsányi Pál Historia diplomatica című munkájában**

A szakirodalomban régóta megfogalmazott állítás, hogy a magyarországi protestáns egyháztörténet-írás a 17. század végén virágzott fel. A jelenség egyrészt külföldi hatásra vezethető vissza. Ismertek Johannes Laetus holland egyháztörténész pannaiai magyarországi egyházi történelem hiánya miatt, illetve az ugyancsak egyháztörténettel foglalkozó Daniel Ernst Jablonski érdeklődése, illetve kapcsolatfelvételi kísérletei magyar tudósokkal.¹ Jelentősebb tényező volt viszont a börtönre és gályarabságra ítélt lelkészek egész Európában visszhangzó botránya, illetve a fogságban elhunytak és a túlélők körül kialakult protestáns mártírkultusz, amely egyben a honi protestáns egyházak története iránt is felkeltette a külföldi tudósok érdeklődését.² Ami a belső indítékokat illeti, azok is nyilvánvalóak: a létükben fenyegetett egyházak képviselői fontosnak tartották, hogy saját múltjukat a saját értelmezésükben papírra vessék, s egyben leltárt készítsenek a veszteségeikről – legyen az akár törvényben biztosított szabadság, akár gyülekezet, templom vagy iskola.

Historia diplomatica: a mű és szerzője

Az 1670 utáni évtizedekben írt honi egyháztörténeti művek sorába jól illeszkedik az 1710-ben névtelenül megjelent *Historia diplomatica*.³ Szerzője a két nagy magyarországi protestáns egyház külső történetét, vagyis a világi hatóságokhoz való viszonyukat, a velük kapcsolatban hozott törvényeket, országgyűlési tárgyalásokat ismerteti, illetve ezek doku-

* A szerző az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa.

¹ Vö. RITÓÓK Zsigmondné, *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai*, Magyar Könyvszemle, 1973/2–4, 175–185 (I. közlemény), 364–376 (II. közlemény), itt 180–182, 185; TÓTH Gergely, *A mellözéstől a bitvitákon át a nagy egyháztörténetekig: A magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban = Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2017, 409–422, különösen 417.

² Graeme MURDOCK, *Responses to Habsburg Persecution of Protestants in Seventeenth-Century Hungary*, Austrian History Yearbook, 40, 2009, 37–52, itt 37–49; IMRE Mihály, *Consolatio és reprezentáció – mártírok vizsgáztatása Zürichben = Uő, Utak Herborn és Nápoly között: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 51–77.

³ [OKOLICSÁNYI Pál], *Historia diplomatica de statu religionis Evangelicae in Hungaria in tres periodos distincta*, [s. l., s. n.], 1710. A művel korábban már foglalkoztunk más aspektusból. Lásd TÓTH Gergely, *Felekezeti és történelmi emlékezet: A Rákóczi-szabadságharc a 18. századi honi történetírásban*, Történelmi Szemle, 2010/1, 13–36, itt 21–23.

mentumait közli. A honi történészek ez elmúlt háromszáz évben alaposan kiaknázták, illetve méltatták a műhöz csatolt adattárat, de kevés figyelmet fordítottak a 150 főlíó oldalnyi elbeszélő részre, noha az egy önálló egyháztörténeti munkának tekinthető.⁴ Ugyanígy nem kutatták a mű keletkezési körülményeit, illetve szerzőjének személyét sem. Ami a genezist illeti, a nyomdász, illetve a szerző előszavából kiderül, hogy a mű – legalábbis annak első szerkesztése – 1704 nyarán készült a közelgő selmecbányai béketárgyalásokra, ahol a császári delegáció, illetve II. Rákóczi Ferenc követei voltak jelen.⁵ A szerző később tovább dolgozott a művön,⁶ amely aztán 1710-ben külföldön, helymegjelölés nélkül nyomtatásban is megjelent – feltehetőleg Rákóczi egyik diplomatája, Körtvélyesi János jóvoltából.⁷ A szerző személyét máig némi bizonytalanság lengi körül, ám nézetünk szerint egészen bizonyos, hogy Okolicsányi Pál munkájának tekinthető. Neve csak a 18. század közepén merült fel szerzőként egy külföldi munkában (akkor is csak a családneve),⁸ de ez a megkésettség, illetve óvatoskodás nem különösebben meglepő a mű anonim megjelenése és főleg kényes tartalma miatt (Magyarországon egyenesen be volt tiltva). Előtte is, utána is felbukkantak más jelöltek, de Okolicsányi mellett kétségtelen argumentumok szólnak. (Nem zárjuk ki ugyanakkor, hogy a művön mások is dolgoztak.)

⁴ Vö. ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*, I–II, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004, II, 73; BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985, 136.

⁵ A szerző az előszóban utal az 1704 tavaszán kialakult válsághelyzetre, amikor a bécsi udvart a bajor és a kuruc seregek két oldalról fenyegették, valamint arra, hogy a Habsburgok szövetségesei ekkor ajánlották Lipót császárnak, hogy tárgyalásokba kellene bocsátkoznia Rákóczival, s ehhez saját magukat ajánlották mediátornak. ([OKOLICSÁNYI], *i. m.*, sztlan., *Prooemium*, [1]–[2].) Az előszó végén pedig megjegyzi, hogy „imminent de pace in Hungaria reducenda tractatus” (*uo.*, [5].), amivel logikusan csak az 1704. október 21-én kezdődött selmecbányai béketárgyalásokra utalhatott, mivel az előszó elején élőként említi Lipótot, s az uralkodó haláláig (1705. május 5.), illetve 1704 tavasza után más béketárgyalás nem volt. Lásd még *uo.*, sztlan., *Typographus Lectori*, [1]. A selmecbányai tárgyalásokra, s a rájuk vonatkozó iratokra lásd *Ráday Pál iratai*, I, 1703–1706, s. a. r. BENDA Kálmán, ESZE Tamás, MAKSAY Ferenc, PAP László, Bp., Akadémiai, 1955, 179–194. Az előszó tehát biztosan 1704 áprilisa–októbere között kelt, s vélhetően a mű egy részét is elkészítette ekkor a szerző.

⁶ A történeti rész végén Okolicsányi megemlíti a Lipót felett tartott temetési beszédet, ami bizonyítja, hogy 1705-ben, vagy utána is dolgozott a művén. Lásd [OKOLICSÁNYI], *i. m.*, 150. Ezen kívül viszont nem találtunk olyan adatot, amely 1704 utáni eseményre utalna.

⁷ Daniel Eberhard Baring német történész-paleográfus 1737-ben megjelent oklevéltani munkájában azt állítja, hogy a *Historiát* „legnagyobbbrézt” egy bizonyos gróf Birendorff állította össze. Daniel Eberhard BARING, *Clavis Diplomatica, tradens specimina veterum scripturarum [...] subiiciuntur scriptores rei diplomaticae [...]*, Hannover, Förster, 1737, [II], 48. Birendorff nevű személy nem ismert a korszakból; azaz ismert, csakhogy álnévként. Az erdélyi származású Körtvélyesi János használta a Berendorff, Birndorff, Birendorff álnevet leveleiben (mintegy saját nevét „németesítve”), amikor az 1708. évi sárospataki országgyűlés, illetve az ott jelenlévő lutheránus és kálvinista rendek megbízásából a nyugati protestáns országokban tartózkodott 1709–1712 között, segítségkérés végett. Az álnév azonosítását, valamint Körtvélyesi életrajzát lásd *Ráday Pál iratai*, II, 1707–1708, s. a. r. BENDA Kálmán, MAKSAY Ferenc, Bp., Akadémiai, 1961, 53–54. Követségének időpontja magyarazatul szolgálhatna arra, hogy miért 1710-ben jelent meg a *Historia*. Vagyis gyanúnk szerint valószínű, hogy a mű kéziratát Körtvélyesi vitte ki Németországba, hogy azt propagandaanyagként felhasználhassa és kinyomtathassa.

⁸ 1754-ben újra kiadott művében (vö. az előző jegyzettel) Baring ezzel egészíti ki a *Historiáról* írtakat: „Hungarus vero quidam doctus Dn. Okolicsani auctorem existimari asseruit. In Hungaria hic liber proscriptus est.” Daniel Eberhard BARING, *Clavis Diplomatica, specimina veterum scripturarum tradens [...] iterata hac editione sic ab auctore recognita, emendata ac locupletata, ut novum opus videri possit*, Hannover, Förster, 1754, 82–83.

Az evangélikus családból származó, jogász képzettségű Okolicsányi Pál egész pályafutása a szerzőség irányába mutat.⁹ Már az 1681. évi országgyűlésen is részt vett, de az 1687–88-ban lezajlott diétán jutott jelentős szerephez. Fennmaradt az országgyűlésről írt naplója, amelyből kiderül, hogy a protestáns rendek nevében tizenkét követségben vett részt, valamint hét alkalommal bízták rá a protestánsok panaszait és kérvényeit taglaló emlékiratok szerkesztésére.¹⁰ Az országgyűlés után az evangélikusok ágenseként továbbra is megfordult Bécsben egyes városok, sőt vármegyék evangélikus polgárai, illetve rendjei megbízásából. Ennek tanúsága többek között az uralkodó előtt 1699. november 9-én tartott beszéde, amelyben az evangélikus egyházat ért sérelmekről beszélt.¹¹ Ezután Rákóczi jogtanácsosaként 1700-ban belekeveredett a fiatal főúr és Bercsényi Miklós Habsburg-ellenes szervezkedésébe. A mozgalom lelepleződése után 1701-ben Lengyelországba menekült, de aztán kegyelmet kért és kapott a császártól.¹²

1704-ben Okolicsányi már az udvar híve volt, és császári békebiztosként jelen volt az ez év márciusában lezajlott gyöngyösi tárgyalásokon. Ám ekkor sem feledkezett meg arról, hogy saját egyháza jogait és érdekeit képviselje. Amint arról emlékirataiban Rákóczi is ír, a második gyöngyösi értekezleten Okolicsányi közös fellépésre biztatta a protestáns követeket abból a célból, hogy ismertessék el a felkelt rendek vezetőjével a protestánsok jogait és igényeit.¹³ Ugyancsak császári megbízottként volt jelen az októberben megrendezett selmecbányai traktátuson.¹⁴ Ám a béketárgyalások kudarcba fulladtak, így Okolicsányi hiába bízott a békés rendezésben. Sőt, személyes tragédia is érte: fiát, Okolicsányi Krisztofot, Turóc vármegye követét a felkelt rendek halálra ítélték és kivégezték az 1707. évi ónodi országgyűlésen, amiért az követségével, Rakovszky Menyhérttel együtt tiltakozott a kirótt adóterhek és a rézpénz miatt, továbbá a császár békeajánlatának elfogadását szorgalmazta.¹⁵ Az országgyűlés az apát, Pált is „tisztos fogságra” ítélte, mint lehetséges felbujtót,

⁹ Alapvető életrajzi adatait lásd HECKENAST Gusztáv, *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár*, s. a. r., kieg., bev. MÉSZÁROS Kálmán, Bp., História – MTA TTI, 2005, 314.

¹⁰ Az eredeti napló – amelyet az Osztrák Állami Levéltárban őriztek – nagy valószínűséggel elpusztult 1927-ben. Szerencsére Baranyai Béla még korábban legépelte. A másolatot lásd MOL P 1568. 4. cs. Baranyai Béla hagyatéka, 22. tétel. (Itt köszönöm meg Fazekas István segítségét, aki a kézirat sorsáról és a másolat létezéséről tájékoztatott.) Baranyai más vonatkozásban felhasználja a naplót, és sűrűn hivatkozik rá alábbi cikkében: BARANYAI Béla, *Hogyan történt az 1687/88. évi 1–4. törvénycikk szerinti törvényszöveg becikkelyezése (Első közlemény)*, A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, 1933, 65–104.

¹¹ OKOLICSÁNYI PÁL, *Oratio ad Suam Majestatem Sacratissimam die 9. Novembris anno 1699. circa octavam horam vesperitina in negotio religionis habita a G. Domino Paulo Okolicsányi*, OSZK, Kézirattár, Quart. Lat. 3977, ff. 72v–77v.

¹² Téves az a tudósítás, miszerint Rákóczival együtt őt is elfogták volna. Kegyelmi kérvénye csak feltételezés, de másként aligha magyarázható, hogy bár 1701-ben idézést adtak ki ellene, mégis rövidesen hazatérhetett, s eljárás sem indult ellene. Vö. LUKINICH Imre, *II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára*, Bp., MTA, 1935, 135–136, et passim. Rákóczi és Bercsényi szervezkedésének bemutatását még lásd KÖPÉCZI Béla–R. VÁRKONYI Ágnes, *II. Rákóczi Ferenc*, Bp., Osiris, 2004, 130–147.

¹³ *Mémoires du prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin – II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig*, ford. Vas István, bev., jegyz. KÖPÉCZI Béla, a szöveget gond. Kovács Ilona, Bp., Akadémiai, 1978, 342.

¹⁴ Lásd *Ráday Pál iratai*, I, i. m., 179.

¹⁵ Turóc vármegye tisztikara – nyilvánvalóan az alispáni tisztséget betöltő Okolicsányi Krisztof kezdeményezésére – előbb írásban fogalmazta meg panaszait, s küldte el az alsó-magyarországi vármegyéknek 1707 januárjában,

ahonnan csak egy év múlva, 1708 júniusában szabadult.¹⁶ Békeközvetítésre ezután már nem vállalkozott, politikailag azonban aktív maradt, mivel 1709–1715 között részt vett az I. József, majd III. Károly által összehívott pozsonyi országgyűléseken, ugyancsak Turóc követeként, s ismét az evangélikusok jogaiért szállt síkra – kevés sikerrel.¹⁷ Halálának pontos dátuma ismeretlen; 1721-ben már néhaiként említik.¹⁸

Okolicsányi fentebb említett naplója, illetve 1699. évi beszéde feltűnő szövetszerző és tartalmi azonosságokat mutat a *Historia diplomatica* vonatkozó részeivel, ami kétségtelen bizonyítékul szolgál szerzőségére.¹⁹ De a mű hangvétele, irányultsága is egyértelműen alátámasztja eme feltevést. Szerzőnk ugyanis a mű előszavában Rákóczi mozgalmáért elsősorban a katolikus klérus túlkapasait okolja, míg a bécsi udvar esetleges érintettségéről hallgat.²⁰ Hangsúlyozza továbbá, hogy a szabadságharc vezetői katolikus főurak, míg a felkelésben részt vevő protestáns tömegeket könnyen le lehetett volna csendesíteni még a rebellió kirobbanása előtt, ha legalább a lelkiismereti szabadságukat meghagyták vol-

majd amikor ez az irat az országgyűlésen tárgyalásra került, a két turóci követ továbbra is ragaszkodott az abban megfogalmazott sérelmekhez, ami aztán a vesztüket okozta. Az eseményre legújabbán lásd R. VÁRKONYI Ágnes, *Az ónodi országgyűlés: Régi és új kérdésekkel*, Hadtörténeti Közlemények, 2007/4, 1119–1156, különösen 1144–1145.

¹⁶ HECKENAST, *i. m.*, 314.

¹⁷ Vö. *A magyar honi protestáns egyház története*, szerk. ZSILINSZKY Mihály, Bp., Athenaeum, 1907, 338, 434–435. Érdekes adalék, hogy Okolicsányi birtokadományban részesült az uralkodótól. (*Uo.*, 395.) Ugyanakkor 1712-ben előbb beválasztották, majd kizárták abból a küldöttségből, amely a koronát Pozsonyba hozta, azzal az indokkal, hogy protestáns nem tartózkodhat a korona közelében. Lásd SZIJÁRTÓ M. István, *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése*, Bp., Országgyűlés Hivatala, 2016, 97. Okolicsányi 1712. évi országgyűlési szereplésével kapcsolatosan érdekes adalékokat nyújt Hermann Engelbert morvaországi ciszterci szerzetesnek a gyűlésről készített részletes feljegyzése. Lásd *Az 1712. évi pozsonyi diéta egy ciszterci szerzetes szemével*, szerk. FORGÓ András, Pannonhalma–Veszprém, Pannonhalmi Főapátsági Levéltár – Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, 2013, 214, 215, 234, 257. Okolicsányi egyébként az 1709–1715. közötti országgyűléseken kompromisszumos megoldásra törekedett, vagyis kereste a kiegyezést az udvarral és a klérussal a protestánsok jogai terén. Lásd FORGÓ András, *Az egyházi rend a szatmári megegyezés utáni országos politikában = uo.*, 7–63, különösen 32–37; Uő, *Egyház – rendiség – politikai kultúra: Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein*, Bp., Szent István Társulat, 2017, 78–84.

¹⁸ HECKENAST, *i. m.*, 314.

¹⁹ Így például Okolicsányi az 1699-es beszédében, majd a *Historiában* is úgy próbálja (félre)magyarázni az 1681. évi országgyűlés vallászabadságról szóló sorsdöntő törvénycikkét, illetve a benne szereplő *salvo tamen jure dominorum terrestrium* szavakat („de a földesurak jogának sérelme nélkül”, 1681: XXV.), hogy az a jobbágyok földesúri terheinek épségben hagyására vonatkozik – holott világos volt, hogy itt a birtokos nemesség kegyúri jogára utal a törvény, s e megjegyzés révén jogilag is megszűnik a jobbágyok szabad vallásgyakorlata. A két szöveg rész: „Est vero non alius sensus huius clausulae, quam quod non obstante religionis exercitio rusticis etiam catholicorum dominorum concessio, servitus, qua plebs tenetur dominis suis, salva manere queat; quod veluti iustum nemo impedit.” OKOLICSÁNYI, *Oratio, i. m.*, ff. 74v–75r; „Verus sensus clausulae istius alius certe non est, nec esse potest, quam ut salvum ius Dominorum terrestrium seculare et quasi corporale quoad exigendas servitutes, operas rusticas, et reliquas praestationes maneat, cum enim libertas ratione religionis subditis aliam religionem profitentibus, quam eam cui ipsorum Domini terrestres addicti sunt, concessa et confirmata fuisset [...]”. Uő, *Historia, i. m.*, 101. A törvénycikk megalkotása körüli vitákra lásd ZSILINSZKY Mihály, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve*, I–IV, Bp., Magyarországi Protestánsok Egyesülete, 1880–1897, III, 442–516; a törvénycikkre lásd BENCZÉDI László, *Az 1681. évi soproni országgyűlés és vallásügyi végzése*, *Confessio*, 1981/4, 32–42, különösen 39–40. Egy további egyértelmű megfelelésre Okolicsányi két műve között lásd a 27. jegyzetet.

²⁰ [OKOLICSÁNYI], *Historia, i. m.*, szltan., *Prooemium*, [2]–[3].

na.²¹ Ez az érvelés hajszálpontosan illik Okolicsányi személyéhez. A *Historia diplomatica* megírásával ugyanaz volt a célja, mint ami gyakorlatilag egész pályafutása során – miként az országgyűléseken, úgy a béketárgyaláson is tematizálni akarta a protestáns sérelmeket, s azt akarta elérni, hogy ezek orvoslása az udvar és a felkelt rendek közötti megegyezés része legyen.

Három fő narratíva a *Historia diplomatica*ban

Okolicsányi művének egyik meghatározó vonása az a nagyon következetes és a korokban igen népszerű narratíva, miszerint a honi protestáns egyházak története kezdettől fogva nem más, mint üldöztetés, jogaik csorbítása és megsértése, természetesen a klérus és a jezsuita rend által. Ez a megközelítés az 1670 utáni időszakot tekintve helytálló volt, de a korábbi idősakra, a honi reformáció első 150 évére már kevésbé. Okolicsányi azonban már a hitújítás első képviselői kapcsán kijelenti: a reformátorok nem hoztak erőszakot, lázadást, hanem éppen velük szemben alkalmaztak erőszakos eszközöket.²² Eme állítás-hoz ragyogó alapot szolgáltatott a II. Lajos alatti, lutheránusok ellen hozott törvények, amelyeket Okolicsányi teljes terjedelmükben idézett.²³ Szerzőnk szerint kész csoda, hogy két évszázad után is a reformáció híve maradt az ország nagyobb része, noha az üldözések egy percig sem maradtak abba ellenük.²⁴ A *persecutio* emlegetése az egész szövegben folyamatosan jelen van. Okolicsányi egyébként az üldöztetés tematizálásával és az egész honi egyháztörténetre való kiterjesztésével bizonyos értelemben saját magával is ellentmondásba keveredik, mivel egyébként három nagy egységre, keletkezésre és növekedésre, napfordulóra, vagyis voltaképpen aranykorra, illetve alászállásra, elbukásra osztja a honi protestáns egyháztörténetet, az organikus államelmélet mintájára.

Az üldöztetés narratívájával szorosan összefüggő motívum a reformáció híveinek mártíromsága, mártírokként való bemutatása a műben. Okolicsányi már a 17. század eleji események kapcsán megjegyzi, hogy a protestánsok üldözése a pogány zsarnokok keresztény

²¹ „Nunc in Hungaria, ceu res ipsa loquitur, soli Catholici tumultuantium capita sunt, tanta cum praerogativa et cautela, ut, tametsi numero et viribus Evangelici longe praesent, vix tamen ulli eorum primaria adhucdum collata videantur esse officia bellica [...] Sed quaeso, annon intererat Regis, imminente metu rebellionis, maiorem regnicolarum partem, quae in Evangelicae et Helveticae Confessioni addictis consistit, in officio Subiectionis retinere? Facile hoc fieri potuisset, dummodo conscientiae libertas sola illis relicta fuisset.” *Uo.*, [4]. Vö. TÓTH, *Felekezeti és történelmi emlékezet*, i. m., 21.

²² „Quinimo sub initium statim gravissimas persecutiones, ferrum, ignem, et varia mortis et cruciatuum genera, quibus in eos grassabantur, experti sunt primi huius doctrinae instauratores...” [OKOLICSÁNYI], *Historia*, i. m., 5.

²³ *Uo.*, 3–4. A törvényekre, amelyek alig néhány hónapig voltak érvényben, de amelyekre aztán a katolikus és a protestáns fél is előszeretettel hivatkozott, lásd CSEPREGI Zoltán, „Lutherani omnes comburantur”: *Legenda, források, rekonstrukció = Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 30–40.

²⁴ „[...] ut sine admiratione cogitari non possit, per duo iam saecula [...] maiorem longe partem incolarum Hungariae et Transylvaniae, in dissensu et secessu ab ecclesia Romano-Catholica constantissime perdurasse, persecutionibus dirissimis, et vix in ulla alia mundi universi parte auditis, nunquam cessantibus [...]” [OKOLICSÁNYI], *Historia*, i. m., 5.

vértanúk elleni kegyetlenkedéséhez hasonlítható.²⁵ A gyászévtized idején elítélt lelkészek ugyancsak mártírokként jelennek meg művében.²⁶ Érdekesebb ennél, hogy Okolicsányi azokat a protestáns közembereket is vértanúkként, de legalábbis mártír attribútumokkal felruházva mutatja be, akik az 1680-as, illetve 1690-es évek ellenreformációs intézkedéseinek az áldozatai voltak. A legjobb példa erre az a trencsényi katolikus polgárosszony, aki evangélikus férjhez menvén feleségül, önszántából áttért annak hitére, s attól sem a börtön, sem a kivégzéssel fenyegetőző városi tanács, sem pedig a száműzetés nem tántorította el.²⁷ Az asszony állhatatosságának, a városi tanács előtti bátor szavainak érzékletes elbeszélése egyértelműen szentéletrajzokra, illetve protestáns mártírtörténetekre emlékeztet.²⁸

A harmadik nagy narratíva a *Historiában* a klérus felelősségének folyamatos hangoztatása, amely kiegészül az obligát jezsuitaellenes argumentumokkal. A klérus Okolicsányi szerint folyamatosan félrevezeti, becsapja a mindenkori uralkodót, s eltitkolja előtte az igazságot; emellett a katolikus papok meg vannak győződve arról, hogy akkor méltóak hivatásukhoz, ha éjjel-nappal a protestánsok kiirtásán buzgólkodnak.²⁹ Okolicsányi elsősorban közjogi érveket sorakoztat fel ellenük: a protestánsok számára törvényileg biztosított szabadságokra hivatkozik, s ezek megszegését, illetve újabb törvénycikkelyekkel való korlátozását kéri számon a katolikus oldalon. Nagyon érdekes jelenség, hogy Okolicsányi a pápával szemben a király apostoli jogkörére apellál. Mint írja, e cím birtokában a Habsburg uralkodó – és a magyar klérus! – nem köteles engedelmeskedni a katolikus egyházfőnek, ha az a protestáns egyházak elleni fellépésre buzdítana.³⁰ A magyar király apostoli mivoltát azonban az ellenoldal is régóta érvként alkalmazta – ráadásul jóval eredményesebben. Bársony György 1670-ben megjelent híres-hírhedt művében éppen azt állította, hogy a királynak ez a régi, Szent Istvántól eredő titulusa szabad kezét biztosít neki egyházi

²⁵ „Deploranda est insania! quae in Orbe Christiano nimium invaluit, ut quicquid crudelitatis in primitiva Ecclesia Ethnici Tyranni, contra Martyros Christianos perpetrarunt, nunc Christiani invicem contra Christianos, eodem rigore, eademque truculentia exercere justum, imo pium esse credant.” *Uo.*, 20.

²⁶ Lásd például *uo.*, 53.

²⁷ Nagyon jellemző az a részlet, ahol Okolicsányi azt beszéli el, hogyan válaszolt az asszony a tanács fenyegetéseire: „Tandem, ni ejuraverit haeresin (uti illis vocare placuit), per carnificem [...] caesam relegatum iri indicant, sic enim iam Magistratui visum et Senatus consulto decretum esse. Agerent, respondit, quod videretur, se iam dixisse et reiterare, se nunquam mutaturam religionem, quam veriolem esse agnovisset, imo institit, ut potius accelerarent destinatum, quam tot molestis ac ingratissimis angustibus excruciantur.” *Uo.*, 114. A történet egyébként szerepel Okolicsányi 1699-es beszédében is. Lásd OKOLICSÁNYI, *Oratio, i. m.*, f. 75r.

²⁸ A tanács általi elítéltetés és a tanács előtti tanúságtétel alapvetően a krisztusi szenvedéstörténetre megy vissza, ennél fogva a szentéletrajzokban és a protestáns mártírológiákban is állandó elem. A jelenségre általában lásd FABINY Tibor, *Mártírium mint szó és tett William Tyndale életében és halálában = Mártírium és emlékezet, i. m.*, 15–29, különösen 16–17; TÓTH Zsombor, *Persecutio decennalis: az evangélikus perspektíva lehetősége – Lányi György példája = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 423–437, itt 424.

²⁹ „Venerabilis Clerus Romano-Catholicus, in Hungaria [...] se eum in errorem induci nonnunquam patiatur, ut credat, se non posse non contra dissentientes in Religione perpetuo quasi bello colluctari, et Ecclesiasticorum nomine indignos esse, qui pro horum extirpatione diu noctuque non allaborent.” [OKOLICSÁNYI], *Historia, i. m.*, 20.

³⁰ *Uo.*, 62–63.

ügyekben, így a protestánsok ellen is.³¹ Okolicsányi tehát itt az ellenfél fegyverét próbálta használni – de majd csak Mária Terézia, illetve II. József lesz az, aki vélelmezett apostoli jogkörét a katolikus egyház korlátozására alkalmazza.

A mű honi és nyugat-európai kontextusai

Ha most tágabb összefüggésben vizsgáljuk a *Historia diplomaticát*, könnyen felfedezhetőek azok a kapcsolódási pontok, amelyek révén Okolicsányi műve a kor protestáns egyháztörténet-írásába illeszthető. Már maga a szerző motivációja is egy ilyen illeszkedési pont. A *Historia* apologetikus jellegű, mivel a protestáns egyházak létjogosultságát, történelmi jogait hangoztatja – ahogyan általában az 1670 utáni válságidőszakban az összes, részben vagy egészben egyháztörténettel foglalkozó, protestáns szerző által írt munka. A már említett Bársony-féle *Veritas* ugyanis éppen az említett létjogosultságot vonta kétségbe. A protestáns értelmiségi elitnek tehát elemi érdeke volt, hogy a katolikus állásponttal szemben egy saját történelmi narratívát alkosson.³² Ezt tették a Bársonyt, illetve más katolikus munkákat cáfoló szerzők, majd ezt tette a Szentiványi Márton jezsuitával vitatkozó Kocsi Csergő János is, a gályarab Bálint testvére. Ő ugyanis *Malleus XV dilemmatum* című művében a Szent Istvánon és a *Patrona Hungariae* alapuló (s ezzel saját régiségét, elsőségét hangoztató) katolikus műltszemlélet ellenében kifejtette, hogy a magyarságot valójában a bizánci egyház térítette meg, s Szent István „tisztább hite” is ennek köszönhető – amely azonos a protestánsok hitével.³³ (Okolicsányi valószínűleg használta a *Malleust*, mert az utóbbi állítás nála is megtalálható, bár más hangszerelésben.)³⁴ Kocsi Csergő János elméletét Debreceni Ember Pál fejlesztette tovább, és *Historia ecclesiae reformatae* című munkájában az András apostol által megterített szkitáktól a tiszta hitű Szent Istvánon, a valdenseken és a huszitákon keresztül megalkotta az „igazak egyházának” honi történelmét – egyfajta alternatív egyháztörténetként.³⁵ Ebben a múltépítésben vesz részt a *Historia diplomatica*

³¹ Vö. TÓTH Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*, Bp., MTA BTK TTI, 2016, 39.

³² Az ekkoriban felívelő protestáns egyháztörténeti irodalom áttekintésére lásd TARNAI Andor, *Egyháztörténet és historia litteraria = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 459–461; újabban lásd TÓTH G., *A mellőzéstől a hitvitákon át, i. m.*, 417–419.

³³ Vö. TÓTH G., *Szent István, i. m.*, 86–94.

³⁴ Okolicsányi azt írja, hogy Szent István nem tűrte meg az evangélikusokat (!) az országban, amit első törvénykönyve első fejezete is bizonyít (ez az *Intelmek*, amelynek első fejezete a „katolikus hit megőrzéséről” szól), noha azok (az „evangélikusok”) éppen abban hisznek, amit ugyanebben a fejezetben a király a Szentírás és az egyházatyák alapján előírt: „Sane haud quaquam eiusdem sortis esse aestimari possunt Evangelici, quos sanctus rex Stephanus non ferendos et tolerandos in Regno in Lib. I. Cap. I. iussit, cum id omne apprime credant, quidquid in hoc Capite Rex ex Sacris Literis, Sanctorumque Patrum scriptis credendum esse tradit.” [OKOLICSÁNYI], *Historia, i. m.*, 106. Kocsi Csergő János pedig éppen erre az *Intelmek*-szövegveghylyre (tehát az első fejezetre) alapozta azt az állítását, hogy a protestánsok ugyanazt a tiszta hitet vallják, amit egykor Szent István is. Lásd TÓTH G., *Szent István, i. m.*, 89–90.

³⁵ A mű posztumusz kiadása: [DEBRECENI EMBER PÁL] – Friedrich Adolph LAMPE, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania [...]*, Utrecht, Pools, 1728. Nemrég megjelent fordítása: DEBRECENI EMBER PÁL, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS Péter, s. a. r. DIENES Dénes [et al.], Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009. A szöveg keletkezésére és sorsára lásd RITOÓK, *i. m.* Debreceni Ember Pál életére és prédikációira lásd CSORBA Dávid, *„A’ sovány lelket meg-szépíteni”*: *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008, 192–261. A szerző történelemképeire lásd TÓTH G., *Szent István, i. m.*, 94–101.

szerzője is, aki a protestáns egyházak 16–17. századi külső történetén keresztül kívánja bizonyítani azok történelmi igazságát, s egyben a létezéshez való jogukat.

Okolicsányi művének főbb jellemvonásai közül a permanens üldöztetés motívuma a zürichi reformáció nagy hatású alakjától, Heinrich Bullingertől ered, aki a Szent Bertalan-éj után egy évvel kiadott művében üldöztetések láncolatának láttatta az igaz egyház történetét.³⁶ A gyászévtized e láncolat újabb elemeként recipiálódott mind külföldön, mind pedig itthon.³⁷ A nyugati protestáns közvélemény egyébként is nagyon egységesen lépett fel ilyen válsághelyzetekben, mivel a hitsorsosok üldöztetése bizonyítékul szolgált a római katolikus egyház gonoszságára, „tévelygéseire”. Így az üldöztetések emlékezete a protestáns identitás fontos része lett.³⁸

Az Okolicsányinál, illetve a honi irodalomban megjelenő mártírtematika részben szintén külföldi gyökerű. A gályarabságot elszenvedett lelkészeket az őket befogadó Zürich jeles professzora, Johann Heinrich Heidegger ünnepélyes beszéddel köszöntötte, aki mind ekkor, mind későbbi munkáiban a protestáns mártírfogalom ideális megtestesítőiként ábrázolta őket.³⁹ Ugyancsak Heidegger volt az, aki *Historia papatus* című, 1684-ben megjelent polemikus egyháztörténetében nagy teret szentelt a „gyászévtizednek”, s röviden összefoglalta a magyarországi protestantizmus korábbi, külső történetét is – vagyis tevékenyen részt vett a magyar egyháztörténet „egyetemessé tételében”.⁴⁰ Heidegger eme munkájának vonatkozó részét emelte át Okolicsányi saját művébe a gyászévtized bemutatásához.⁴¹

A honi előzményeket, illetve párhuzamokat keresve azt tapasztalhatjuk, hogy mind az üldöztetés, mind a mártíromság uralkodó narratíva lett a honi protestáns történeti irodalomban. A gályarabok mártírszerepe, ha nem is olyan kidolgozott formában, mint Heideggernél, de meghatározó motívum Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis*ében, Otrokocsi Főris Ferenc *Furor bestiae* című művében, s a gályarab-irodalom jó néhány egyéb alkotásában.⁴² Ugyanakkor az egyháztörténeti irodalomban is felerősödött a mártírok kultusza, s nemcsak a gyászévtizedre vonatkozóan. Id. Burius János, a neves evangélikus lelkész *Micae historico-*

³⁶ Lásd Heinrich BULLINGER, *De persecutionibus ecclesiae christianae [...]*, Zürich, Froschauer, 1573 (VD16 B 9749).

³⁷ Minderre lásd IMRE, *i. m.*, 62–63.

³⁸ MURDOCK, *i. m.*, 37; IMRE, *i. m.*, 72–73; TÓTH Zs., *i. m.*, 425.

³⁹ IMRE, *i. m.*, 59–66.

⁴⁰ Johann Heinrich HEIDEGGER, *Historia papatus, novissimo Historiae Lutheranismi et Calvinismi fabro κατὰ βίαιον reposita*. Amszterdam, Wetsten, 1684, 476–523.

⁴¹ Vö. [OKOLICSÁNYI], *Historia, i. m.*, 69–86. Okolicsányi nem említi meg forrását – csak annyit ír, hogy az régóta megvan nyomtatásban (*uo.*, 69.) –, de a vonatkozó rész, néhány jelentéktelen változtatástól eltekintve, pontosan megfelel a svájci szerző munkájának.

⁴² A honi protestáns mártírkép alakulására, illetve a gyászévtizeddel megjelenő mártírológiákra lásd Győri L. János vonatkozó tanulmányait: GYŐRI L. János, *Református identitás és magyar irodalom: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Kálvin, 2015, 165–224. A nyugat-európai kontextusra lásd KESERŰ Gizella, *Comenius történeti munkájának magyar fordításai és a kora újkori protestáns mártírológia = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2007, 313–332. A magyar példákra lásd NAGY Réka, *Protestáns mártírológia és élettörténeti narráció – Szőnyi Nagy István 17. századi református lelkész példája = uo.*, 333–354; KOHLMANN Szusanna, *Szenvedés és mártírsors a gályarab dokumentumokban = uo.*, 355–365; TÓTH Zs., *i. m.* A témával foglalkozik még: Studia Litteraria, 2012/3–4 (*Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor); *Mártírium és emlékezet, i. m.*

chronologicae című gyűjtésében megemlékezett a libetbányai vértanúkról,⁴³ ahogyan a püspök Krmann Dániel is a *Hungaria evangelicában*.⁴⁴ Georg Haner 1692. évi erdélyi egyháztörténetében szintén szerepelnek a korai reformáció erdélyi vértanúi.⁴⁵ Debreceni Ember Pál a honi protestáns egyházak elődjait a pannóniai őskeresztényekben, illetve mártírokból fedezi fel; emellett a reformáció magyarországi története során ő is sorozatos üldözésekről, jogtalanságokról számol be, illetve vértanúságot szenvedő hitsorsosokról. Így emlékezik meg Radán Balázs beregszászi lelkészről, Kálmáncsehi Sánta Mártonról, az orvosdoktor-diplomata Jeszenszky Jánosról és a csehországi Habsburg-restauráció egyéb áldozatairól.⁴⁶ Szintén általános jelenség volt a kor egyháztörténeti irodalmában a bécsi udvar hallgatóságos felmentése, valamint a klérus kizárólagos hibáztatása az üldözésekért. A világi felsőség kritikájának hiánya érthető, hiszen éppen a „rebellió” és a bujdosókkal való szövetkezés ürügyén idézte be a pozsonyi törvényszék a lelkészeket, így az említett szerzők nyilván nem akartak semmilyen tápot adni e vádaknak. A jelenségre ismét Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis*e, illetve Debreceni Ember Pál *Historiája* hozható fel példaként – mindketten gondosan kerülnek, hogy a Habsburg királyok felelősségét firtassák. Mint láttuk, Okolicsányi is hasonlóan gondolkodott: a lázadás ódiumát a katolikus vezetőkre, Rákóczi és Bercsényire akarta áthárítani, miközben óvakodott a Habsburg uralkodók visszamenőleges bírálataitól is.

Okolicsányi és társai öröksége

A honi protestáns egyháztörténet-írás az 1670 utáni vészterhes időszakban született meg. Ha végigtekintünk a szerzőkön, olyan embereket találunk, akiket közvetlenül vagy közvetve érintett a gyászévtized valamilyen retorziója, illetve az azt követő hosszú ellenreformációs időszak. Vagyis egy súlyosan traumatizált nemzedék teremtette meg a honi protestáns egyháztörténet főbb narratíváit – hozzájuk kötődik az üldöztetésnek, a mártíromságnak, illetve a katolikus klérus bűnösségének az állandó tematizálása. Természetesen más tényezőket is számításba kell venni a honi protestáns egyháztörténet-írás gondolati sémáinak kialakulásánál: egyrészt a fent már említett nemzetközi, egyetemes protestáns történetnézet kontextusát, illetve azt is, hogy a gyászévtized időszaka önmagában is megteremtette a saját gazdag recepcióját, kultuszát a honi evangélikus és református egyházon belül.⁴⁷ Voltaképpen a gyászévtized emlékezete és a vele egy időben megszülető

⁴³ A Burius nyomán szélesebb körben elterjedt történetre, s annak bizonytalanságaira lásd GUITMAN Barnabás, *A libetbányai vértanúk történetének szöveggyűjteménye = Mártírium és emlékezet, i. m.*, 41–49.

⁴⁴ Vö. ZSILINSZKY Mihály, *Kermann Dániel evangélikus püspök élete és művei, 1663–1740*, Bp., Müller, 1899, 91.

⁴⁵ Georg HANER, *Historia ecclesiarum Transylvanicarum, inde a primis populorum originibus ad haec usque tempora*, Frankfurt am Main–Lipce, Fölginer, 1694 (VD17 14:078818A), 191, 199–200 skk. Művére újabban lásd TÓTH G., *Szent István, i. m.*, 85–86.

⁴⁶ [DEBRECENI EMBER] – LAMPE, *i. m.*, 1–29 (az őskeresztény mártírok), 58, 67 (a II. Lajos alatti törvények), 103–104 (Radán Balázs), 279 (Kálmáncsehi Sánta Márton), 359 (csehországi mártírok és Jeszenszky).

⁴⁷ MURDOCK, *i. m.*, 50–52; Uő, *A magyar református egyháztörténet-írás = Egyház és kegyesség a kora újkorban: Kutatótörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, CSORBA Dávid, BARÁTH Béla Levente, Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány, 2009, 59–81, különösen 64–65; a kultusz 19. századi továbbélésére és annak hátterére fontos tanulmány: FAZAKAS Gergely Tamás, *A magyar protestáns gályarabok emlékezete a*

honi protestáns egyháztörténet-írás polemikus hagyománya folyamatos kölcsönhatásban volt egymással, erősítette egymást, és egyaránt formálta a protestáns identitást.

A 19–20. században olyan szellemi áramlatok sodrásába került a reformáció megítélése, amelyek a polemikus narratívát erősítették. A romantika és a korai pozitívizmus az európai szabadságesszme megnyilvánulásának tekintette Luther és társai színre lépését, míg a cseh és a magyar történetírásban és közgondolkodásban a vallásháborúk, illetve a felekezeti szabadságért folytatott harcok a nemzeti függetlenségi küzdelmek előképeként tűntek fel.⁴⁸ Ez az interpretáció a meghatározó Zsilinszky Mihály, a jeles evangélikus egyháztörténész munkáiban, de megfigyelhető nála az üldöztetést elszenvető, vértanúkat adó egyház narratívája is, amely jól összefért a „haladó” reformáció és a „maradi” katolikus egyház küzdelmének leegyszerűsítő képével.⁴⁹ De ennél szorosabb párhuzamok is láthatók. Így például a korai bizánci térítés és a Szent Istvánt ért ortodox hatás emlegetése ugyanúgy megvan Zsilinszkyknél, mint a középkori eretnekmozgalmaknak a reformáció elődeiként való bemutatása (igaz, ez utóbbi egyetemes protestáns narratíva).⁵⁰ Külön említendő talán legfőbb munkája, az országgyűlési vallásügyi tárgyalások vaskos kötetekben való feldolgozása, amelynek a *Historia diplomatica* az egyik fontos forrása és talán ihletője is.⁵¹ A híres Szekfű–Mályusz vita egyik vetülete ugyancsak a protestáns múltértelmezés és az ezzel összefüggő nemzeti és függetlenségi eszme, valamint ennek Szekfű-féle „katolikus” kritikája volt.⁵² Később a marxista történetírás ugyancsak „haladó irányzatnak” tartotta a reformációt, mint a magyar nép szabadságküzdelmeinek ideológiai hátterét, így fogékony volt a protestáns egyháztörténet polemikus narratívájára.⁵³ Szemléltető példának elég, ha elolvassuk Makkai László előszavát a *Magyar gályarab prédikátorok emlékezete* című, 1976-ban megjelent kötetben.⁵⁴

Okolicsányi Pál és egyháztörténetet író protestáns kortársai nehéz örökséget hagytak az utókorra. Az örökös harcban, üldöztetésben, jogfosztottságban élő, mártírokat adó egyház

19. század második felében = *In memoriam Görömbei András*, szerk. BARANYAI Norbert, IMRE László, TAKÁCS Miklós, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 121–134.

⁴⁸ Minderre bővebben lásd KÓSA László, *Protestáns történelemértelmezés Csehországban és Magyarországon = Magyarok Kelet és Nyugat közt: A nemzetudat változó jelképei*, szerk. HOFER Tamás, Bp., Balassi – Néprajzi Múzeum, 1996, 135–142, különösen 136; HATOS Pál, *A magyar protestantizmus eszmei fordulata a 20. század elején = Uő, Választott népek és a vereség kultúrája: Esszék a modern eszmetörténet vallásos kontextusainak köréből*, Bp., Ráció, 2013, 98–136, különösen 98–99.

⁴⁹ Vö. *A magyarhoni protestáns egyház, i. m.*, Előszó (szltan.), et passim.

⁵⁰ *Uo.*, 3–13, 31–32.

⁵¹ ZSILINSZKY, *A magyar országgyűlések, i. m.*

⁵² A tárgyalat jelenség elsősorban a „Magyar Történet” Szekfű által írt részében (benne a magyarországi reformáció és ellenreformáció, valamint Bocskai, Bethlen, Rákóczi stb. radikálisan újszerű tárgyalásában), illetve az e körül kibontakozó vitában érhető tetten. Lásd ERŐS Vilmos, *A Szekfű–Mályusz vita*, Debrecen, Csokonai, 2000, 34–59. Erősen felekezeti színezetű volt emellett a Szekfű által írt nevezetes munka, a *Bethlen Gábor* körül fellángoló polémia is. Lásd ERŐS Vilmos, *A második „Száműzött Rákóczi” vita (Szekfű Gyula „Bethlen Gábor” című művének korabeli fogadtatása)*, Századok, 2016/1, 3–46. Lásd még DÉNES Iván Zoltán, *A történelmi Magyarország eszménye: Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus*, Pozsony, Kalligram, 2015, 271–293.

⁵³ Vö. erről LENDVAI L. Ferenc, *Protestantizmus, forradalom, magyarság (Történetfilozófiai tanulmány)*, Bp., Akadémiai, 1986, 64–65; a jelenségre lásd még HATOS, *i. m.*, 98.

⁵⁴ MAKKAJ László, *Bevezetés = Galeria omnium Sanctorum – A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, szerk. FABINYI Tibor, LADÁNYI Sándor, MAKKAJ László, Bp., Magyar Helikon, 1976, 5–28.

képe saját idejünkben még kézenfekvő megoldás volt arra, hogy megmagyarázzák a példátlan erőszakkal és törvénytelenésekkel terhes gyászévtizedet. Ez az értelmezés azonban később meggyökeresedett, és sokáig domináns elem volt a honi protestáns történetírásban, részben azért, mert megfelelt új ideológiáknak és nézeteknek – illetve azért is, mert időközben a honi protestáns identitás szerves részévé vált. Fontos feladat lesz a magyarországi protestáns egyháztörténet historiográfiájának megírásakor e polemikus hagyomány feldolgozása, amely a 17. század végétől egészen a 20. század közepéig terjed – sőt, bizonyos „reflexek”, beidegződések vonatkozásában egészen napjainkig érezteti a hatását.

H. Hubert Gabriella

*A reformáció gyülekezeti énekeinek emlékezete a 16–18. századi énekeskönyvi kánonban**

A z énekek és az éneklés a felekezeti identitás kialakulásának és megőrzésének, az ún. emlékezetközösség kialakulásának fontos résztvevője. A reformáció gyülekezeti énekei a mindennapi gyakorlat során több évszázadig, sokszor máig megőrződtek. Jelen tanulmány az énekekkel és énekléssel kapcsolatban néhány olyan általános jellegzetességet emel ki, amely ezt a folyamatot támogatta, mint például az anyanyelv, az éneklés konzervativizmusa, a dallam, az énekeskönyv, a teológiai háttér.

1. Anyanyelv

Bár voltak az anyanyelvű éneklésnek előzményei, a reformáció anyanyelvi és dogmatikai programja az énekszerzés és éneklés hihetetlen virágzását hozta. Az ének és a reformáció összekapcsolása már a második és harmadik generáció érvelésében előkerült. Gönci György 1590-ben arra a kérdésre, hogy miért szükséges énekelni, ezt válaszolja: „Mert ezféle isteni dicsíreteknek közönséges éneklési által kezdetett az mi országunkban először is az tanítással együtt az Evangéliomnak igaz tudománya az Istennek igaz ismeretivel egyetemben beszállani, az bálványozás romlani, és az keresztyénség nevedekni és épülni, mint az régi öreg emberek tanúbizonyságot tehetnek ezfelől, kik akkorbeli üdőben éltenek.”¹ Az emlékezet szempontjából különösen fontos az utolsó mondat: szóbelileg hagyományozódott át a következő generációra, hogy az éneket meg kell becsülni, mert a reformáció elterjedésében kiemelkedő szerepet játszott. Erre az összefüggésre utalhat Újfalvi Imre előszava is. Először a missáléból és a breviáriumból fordították le az énekeket a reformáció kezdetén: „sőt ezek által jütt egyáltal be az Istennek ígije közinkben”.² Később, az 1674-es *Cantus Catholici*, igaz, más előjellel, de ugyanezt hangoztatja: a híveket „a római sz(ent) hittől az éneklésbeli zöngésnek édesgetése vonta vala el, mintegy mézes madzaggal rájok kötvén a sokféle tévelygést.”³

* A szerző az Evangélikus Országos Gyűjtemény igazgatója.

¹ Az 1590-es kiadásból hiányzik az előszó (lásd az RMNy 640 annotációját). Itt az 1616-os kiadásból idézünk: *Keresztyeni enek*, Debrecen, Rheda Pál, 1616 (RMNy 1107), *₃b–*₄a. A szövegek mai helyesírással átírt változatban szerepelnek.

² *Keresztye[ni] enek[ek] [...]*, Debrecen, Rheda Pál, 1602 (RMNy 886/1), ()₃b.

³ *Cantus Catholici*, Kassa, typ. Academicis SJ per F. Lubovienski, et G. Pilgram, 1674 (RMK I, 1159), előszó.

További kutatásra vár, hogy az énekszövegek bevonhatóak-e „a reformáció mint nyelvi esemény” vizsgálatába.⁴

2. Konzervativizmus

Az éneklés konzervatív módon működött: a megtanult és megszokott énekek vagy énekeskönyvek leváltása szinte mindig konfliktusokhoz vezetett, ahogy Újfalvi mondja például a zsoltárparafrázisokkal kapcsolatban:

„De ha ez immáron így esett, hogy az psalmusokban ki egyet, ki mást, ki imígy, ki amúgy fordított, és ezekből cum similibus, mint egy corpus canticorum ecclesiasticorum kezdetett csináltatni, [...] mostan ez egész psalteriomot megváltoztatni, avagy csak ezeknek határát vetni, nehéz [...] ide csak oly énekeket szödtünk mi össze, az melyeket az templomban mondhatni. S ha az szokást nem néztük volna, az mint ide fel is mondám, némelyeket ezek közül is ki hagyunk, s helyébe másokat tettünk volna, az mint egynéhányban cselekedtünk is”.⁵

A gyülekezeti ének fő használati területe az istentisztelet, de népénekként istentiszteleten kívül is énekeltek ezeket az énekeket, vagy imádságként imádkozták őket. A gyülekezeti ének hátterében mindig ott található a liturgia és a gyülekezet, a kollektív emlékezet hordozója.

3. Memorizálás

A vallásos versek megjegyzésében a dallam nagy segítséget jelentett. A dallam átsegítette a nem tökéletes metrumú vagy versmondattanú versek rögzülését is.

Először már ismert dallamokra szereztek az énekeket, például világi énekére vagy a középkorból átörökölt gregoriánra, ahogy Luther is tette, aki a gregorián dallamból úgy formált gyülekezeti éneket, hogy megtartotta a gregorián dallamvonalát. Később egy-egy népszerű dallamra több verset is énekeltek. A napi gyakorlás és tanulás gyermekkorban kezdődött, az iskolásgyermek kórusa pedig, ahol volt iskola, támogatta a gyülekezet éneklését.

4. A médium

A médium, amely biztosította a folytonosságot, az emlékezetben való őrződést: a nyomtatott énekeskönyv vagy a kéziratos másolat. A nyomtatott szöveg, különösen a kezdetekben, a szerkesztők-kiadók számára jelentett segítséget abban, hogy bizonyos énekkészletet továbbörökítsen. Ugyanakkor több olyan példát is látunk, hogy egy-egy ének kiejtése a nyomtatott énekeskönyvből végleg meghatározta egy-egy ének sorsát. Így például több ének 1635-ig töretlenül megvolt az evangélikus és református gyűjteményekben, mivel azonban az 1648-as váradi énekeskönyv szerkesztője kihagyta őket, később már csak evangélikus vonalon öröklődtek tovább.

⁴ CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve*, Bp., Balassi, 2013, 21 skk.

⁵ *Keresztye[ni] enek[ek]*, i. m., ()₄a; () ()₁a.

Feltehetjük a kérdést: ha minden tényező adott egy-egy gyülekezeti énekeskönyv kiadásához, akkor vajon hány évente jelentkezett a nyomtatott énekeskönyv iránti igény? A debreceniek átlagban hatévente adtak ki énekeskönyvet. Az evangélikusok kísérletezőbbek voltak, még kevésbé érvényesült az egyházi ellenőrzés, így gyakorlatilag mindegyik kiadás új kiadásként értelmezhető, illetve Huszár Gál 1574-es graduál-énekeskönyvét széles körben, a Muravidéktől Sárosig használták, így az evangélikusok hosszabb időközökben, átlagosan tizenkét évente adtak ki változatos szerkesztésű énekeskönyveket. Az unitáriusok viszontagságos történetükből következően sokkal ritkábban jelentettek meg énekeskönyvet. Valamennyi felekezet énekeskönyv-kiadására igaz lehet, hogy az ismert dátumoknál sűrűbben is kiadhatták őket, mivel egyes kiadások példányai azóta elvesztek, ahogy az utóbbi években elő-előbukkanó, eddig ismeretlen kiadások mutatják.

5. Teológiai háttér

Az énekekkel szemben támasztott követelmények főleg teológiai szempontúak. Az ének legyen imádság: könyörgés és hálaadás. A Bibliából, illetve a Biblia szellemében szerezzék őket, ahogy Huszár Gál 1560-ban írta: „aminemő isteni dicséreteket és psalmusokat ez időben való jámbor atyafiak a Szentírásból szerzötennek, azok közül ím egynéhányat kiválogattam”.⁶ Az énekek tisztaságán az Isten igéjének megfelelő tartalmat értették. Az énekek minőségének egyik mércéjét az jelentette, hogyan tudta a szerző verssé szervezni a bibliai üzenetet: közhelyesen vagy pedig a teológiai mélyebb értelmet kifejtve.

Az énekes reformáció emlékezetében talán a legnagyobb szerepet az első igazi gyülekezeti énekeskönyv, Huszár Gál 1560/61-es gyűjteménye játszotta. Huszár Gál kéziratokból válogatta ki azt a száznyolc éneket, amelyet ebben a gyülekezeti énekeskönyvében közölt. Lelkipásztori szempontból szerkesztette meg énekeskönyvét. Botta István részletesen elemezte, hogyan határozták meg az énekeskönyv szerkesztési elveit a teológiai, liturgiai és istentiszteleti rendtartási szempontok.⁷ Az istentiszteleti használatra való alkalmasság és Huszár Gál gondos válogatása biztosította azt, hogy ez az énekanyag évszázados örökséggé váljék. 1602-ig, ahogy Borsa Gedeon kimutatta, átlagosan az énekanyag 92,4%-ban élt tovább.⁸ A százket gyülekezeti ének és a hat temetési ének – hasonlóan a német ún. Kernliedekhez – egyrészt kapcsolódott a római katolikus örökséghez, másrészt hosszú századokra megőrizte a reformáció énekkincsének emlékezetét. Ez az emlékezet még a 18. században is eleven volt. Példaként álljon itt az evangélikus énekeskönyvek egyik új és népszerű típusa, az *Új zengedező mennyei kar* című gyűjtemény, amelynek legteljesebb változatában a 636 ének közül 63 ének már az 1560/61-es Huszár Gál-féle énekeskönyvben is megvolt. A 18. századból fennmaradt kéziratoss evangélikus énekrendek szerint például az ajánlott énekek harmada 16. századi eredetű maradt továbbra is.

⁶ HUSZÁR GÁL, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicheretec*, [h. n.], Huszár Gál, 1560 (RMNy 160/1), A₃a.

⁷ BOTTA ISTVÁN, *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*, Bp., Akadémiai, 1991, 380 skk.

⁸ Kísérő tanulmány Huszár Gál 1560/1561-es énekeskönyvéhez, Bp., MTA ITI, 1983, 18.

Huszár Gál lelkipásztori válogatási szempontja azonban nem azt jelentette, hogy csupán toposzokból álló versek kerültek be a gyűjteményébe, illetve hogy a költőileg sikerültebb énekek nem kaptak volna helyet az 1560-as énekeskönyvben. Meglepőnek tűnhet például, hogy az 51. bűnbánati zsoltárnak négy (!) parafrázisa található meg az 1560-asban, közte kettő mai esztétikai fogalmainkkal is kiemelkedő parafrázis.⁹ Mintha ebben az esetben nem válogatott volna Huszár Gál, de a későbbi énekeskönyv-szerkesztők sem: mind a négy parafrázis megtalálható a 17. századi protestáns énekeskönyvekben, az unitáriusokban is. Az egyik lehetséges magyarázat az lehet, hogy a hét bűnbánati zsoltár a kereszténység egyik alapszöveg-együttese, magyar fordításai szerepeltek már a kódexeinkben is. Közülük a legnépszerűbb az 51. zsoltár volt. Huszár Gál énekeskönyvébe azonban nemcsak ezért kerülhetett be mind a négy fordítás, hanem azért is, mert a bűnbánat a protestáns teológiának is az egyik központi fogalma.¹⁰

Az alap énekkincs folytonos jelenlétét tehát Huszár Gál énekeskönyve alapozta meg. Ugyanakkor ez az énekanyag mindig párbeszédbe került olyan újabb szerzeményekkel is, amelyekkel a szerkesztők-kiadók gyarapították az énekkincset. Ennek a párbeszédnek a különböző formái legjobban a Szenci Molnár-féle zsoltárfordításokhoz való viszonyban figyelhetőek meg.¹¹

A 19. században megszakadni látszott a folyamat, de a 20. század liturgiai mozgalmi értelmezték, illetve visszaemlétk a 16. századi szövegeknek egy részét a kánonba. Sok esetben azonban ugyanaz történt a szövegekkel, mint az 1908-as revideált Károlyi Bibliával. Olyan új múlt teremtődött, amely – legalábbis a szövegek időnkénti átalakítása miatt – csak töredékét hozta vissza az eredeti múltnak.

6. Irodalmi-irodalomtörténeti szempont

Több kísérlet történt arra, hogy megválaszoljuk azt a kérdést: mi volt az oka a magyar gyülekezeti énekszerzés hihetetlen virágzásának a 16–17. században? A népnyelvűség, az anyanyelvű magyar irodalom fejlődése, a hívők részvétele az éneklésben, a gyülekezeti közösség? Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az élő hit átalakíthatja költői nyelvvé az anyanyelvű szöveget, még akkor is, ha nem irodalmi indíttatású. A szöveg cselekedtető képessége természetesen Istentől indul ki és Istenre irányul: ezt legjobban a jól ismert, ma is énekelt invocáció vagy adjutorium kezdete példázza: „Úristen, nyisd meg a mi ajkinkat, és a mi szánk hirdeti a te dicséretedet.”¹²

⁹ *Háborúsága Dávid királynak egykoron nagy vala* (RPHA 470); *Légy irgalmas, Úristen, minékünk* (RPHA 834); *Mindenható Úristen, szívünk retteg szüntelen* (RPHA 979); *Úristen, irgalmazz nekem a te irgalmasságod szerint* (RPHA 1436).

¹⁰ Így például az 1530-as *Ágostai hitvallás* XII. cikkelye szerint a bűnbánatnak két része van: az egyik a töredelem, vagyis az a rettegés, amely a bűn megismerése után keletkezik a lelkiismeretben, a másik pedig a hit, amely az evangéliumból és a feloldozásból fakad, hiszen Krisztus megváltotta az emberiséget, a hívők elnyerik a bűnök bocsánatát, megszabadulnak a rettegéstől, megvigasztalódnak. A bűnbánat gyümölcsei a jócselekedetek. Vö. *Ágostai hitvallás*, ford. BÓDI Emese, ford. és szerk. REUSS András, Bp., Luther, 2008.

¹¹ *A zsoltár a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRŐCZI Éva, SZABÓ András, Bp., KRE – L'Harmattan, 2011.

¹² *A keresztyeni gyülekezetben való isteni dicséretes és imadságos*, Komjáti, Huszár Gál, 1574 (RMNy 353/1), B₁a.

A gyülekezeti énekeket lehet retorikailag-poétikailag elemezni, a képzelet működését is megfigyelhetjük, erre legfőképpen a bibliai frázisok adhatnak példát. Sylvester Jánossal szólva a „beszédnek nemesen való szerzése” is megtalálható egyes gyülekezeti énekekben. Hasznosság és gyönyörködtetés sem idegen ettől a műfajtól. Geleji Katona írta: „igen szép és hasznos dolognak alítanám lenni, ha anyai nyelveken való dicséretet énekelnének, annyiféle módon változtató szóval, szép halkva: distincté, articulaté, az szókat egymástól megszagatva, megkülönböztetve és értelmesen kimagyarázva, mert úgy a kegyes gyönyörködés mellett az hasznos épület is meglenne.”¹³

A hihetetlen ütemben meginduló versszerzés egyik indító oka bizonyára az, hogy az istentisztelethez szükségesek voltak az anyanyelvű énekek, amelyeknek szerzésére maga Luther is buzdított. Ösztönző erőt jelentett a vallási megújulást énekekben is befogadó közösség formálódása. Újdonság volt, hogy a kezdeti időkben az anyanyelven zajló istentisztelet liturgikus rendjében is bizonyos szabadság uralkodott. Luther a *Deutsche Messe* előszavában maga is óvott attól, hogy kényszerítő törvényt csináljanak az általa javasolt istentiszteleti rendből, és hangsúlyozta, hogy a keresztény szabadságnak megfelelően tetszés szerint alkalmazzák. De ha ezzel a szabadsággal nem Isten dicsőségére vagy felebarátaink javára élünk, akkor szükséges bizonyos külső rend.¹⁴

Az énekszerzés virágzását a keresztény szabadság gyakorlati értelmezése segítette. A reformáció kezdeti szövegei ugyanis még nem megrendelésre készültek, a szövegek mögött még sok helyen nem állt az intézményesült vallásosság, még akkor sem, ha esetleg éppen az intézményesülés érdekében szereztek az adott szöveget. Az egyházi ellenőrzés hiánya elősegítette, hogy „akármilyen bokorban költött” énekek is belekerüljenek az énekeskönyvekbe, s azáltal hosszabb-rövidebb időre megőrződjenek. A versszerzők mind műfaji, mind nyelvhasználat tekintetében nagy szabadsággal rendelkeztek. A szabad nyelvhasználat működését legjobban a *Különbféle énekek* és a *Zsoltárok* cím alatt közölt énekverseknél figyelhetjük meg. Ezeknek az énekverseknek egy része pedig megtalálta az utat ahhoz, hogy ma is irodalmunk részének tekintsük.

A kezdetekben, amennyiben az adott éneket az intézményesülés érdekében szereztek, kétféle vezethetett az út. Az egyik út Gálszécsi Istváné, aki főleg Luther-fordításokkal, kátéénekekkel akarta szolgálni a reformáció terjesztését. Ugyanakkor a nem latin nyelvből való fordítási kultúra Magyarországon a 16. században még csak kialakulóban volt. Az erős didaxis, a gyenge verselés és a fordítási nehézségek miatt ezeket a Gálszécsi-fordításokat két ének kivételével kivetette az egyházi emlékezet. A másik út az evangélikus 16. századi énekeskönyvekben, kisebb mértékben pedig a debreceni kiadásokban figyelhető meg. A szerkesztő bátran bővítette az énekanyagot. Az 1590-es, Gönci György-féle énekeskönyvben tizenhét, az 1593-as bártfai énekeskönyvben pedig negyvennégy új, korábbiól nem ismert ének jelent meg. De míg Gönci főleg zsoltárokkal és ünnepi

¹³ KESERÜI DAJKA János, GELEJI KATONA István, *Az keresztényi üdvözítő hitnek egy nyomban jaro igazsághoz inteztetett ekés rhythmusu hymnusokkal [...]*, Gyulafehérvár, [typ. principis], 1636 (RMNy 1643), ((1)b.

¹⁴ D. LUTHER Márton *Egyházszerző iratai*, II/4, *A második időszakból (1523. márc.–1526. jan.) való iratok*, s. a. r. MASZNYIK Endre, Bp.–Pozsony, Wigand, 1908, 439.

énekekkel bővített, addig a bártfai szerkesztő bővítései a gyülekezeti és magánjátossági befogadókra egyaránt tekintettel voltak.

Paradox módon a 17. századi normatív szabályozásra való törekvés segített abban, hogy a reformáció énekkincsének egy része hosszú időre, sokszor máig megőrződjék az emlékezetben. Egyik ilyen példánk lehet Újfalvi Imre azon törekvése, hogy szabályozza a gyülekezeti énekanyagot.¹⁵ Újfalvi bizonyos szövegeket ezáltal tartósan rögzített az emlékezetben,¹⁶ vagy éppen fordítva, megszakította az emlékezet folyamatát, amikor kiejtett egyes énekverseket. A másik példa evangélikus: a 17. század végi *Zöngedező mennyei kar* szerkesztője több olyan éneket emelt be újra a kánonba, amely majdnem egy évszázadra kihullott a protestáns gyűjteményekből, vagy csak a lőcsei kiadásokban jelent meg a 17. század során. A szertartási énekek kanonizálási kísérlete, az 1636-os *Öreg graduál* különböző okok miatt hosszú távon nem tudta biztosítani az emlékezetben való megőrzést. A 17. század utolsó harmadában megszakadt folyamatot az egyházzenészek a 20. század végétől kezdve kísérlik meg újrateremteni.

A reformáció gyülekezeti énekeinek emlékezete töretlenül folytatódott akkor is, amikor az evangélikus és református énekeskönyvek ága végképp kettévált a 18. században. A debreceni és kolozsvári református kiadások tovább örökítették a 17. században megszilárdult reformációs énekanyagot. A kottás kiadások (a kolozsvári 1744-es, 1761-es, a debreceni 1778-as) kései lenyomatként őrizték meg a 16. századi dallamkincs egy részét. A legnépszerűbb evangélikus gyűjtemény, az *Új zengedező mennyei kar* kiadásaiban pedig az énekek több mint egyharmada 16. századi.

¹⁵ *Keresztye[ni] enek[ek], i. m.*, előszó.

¹⁶ Talán a leghíresebb példa erre az Újfalvi-énekeskönyvben először megjelenő *Mikoron Dávid nagy búsultában* (RPHA 944) kezdetű zsoltárparafraízis, amely Kodály Zoltán feldolgozása révén még erősebben rögzült az emlékezetben.

*Agyagfalvi Sándor Gergely énekeskönyve és a román reformáció**

Agyagfalvi Sándor Gergely 1642. augusztus 31-től november 4-ig másolt le egy latin betűs, magyar helyesírású román énekeskönyvet Hátszegen az Alsted katekizmusához kötött lapokra.¹ Ki lehetett ez a román énekeskönyv-másoló? Agyagfalvi Sándor Mihály 1609. július 15-én nyert Báthory Gábortól lófőiséget. Ennek megfelelően az 1614-ben összeállított székely lustrában szerepelt is az agyagfalvi lófők sorában. Az 1635. november 18-án Homoródszentpálon Deák Bálint által összeírt udvarhelyszéki hadköteles székelyek jegyzékében szintén feltűnt Sándor Mihály neve, azzal a számunkra nagyon értékes megjegyzéssel, hogy „fia Gergelj, deák”.² Mike Sándor szerint ennek a Mihálynak a fia volt Sándor Gergely.³ Egy 1664. június 10-én kelt szerződésben Nagyalambfalvi Kadics (másképpen Mátyus) Kata férjének Agyagfalvi Sándor Gergelynek adta a nagyalambfalvi házát és birtokát.⁴ 1666. augusztus 4-én

„Udvarhelyszékben Udvarhely városában az Piacz Szerben nemes néhai Szócz István árva özvegye Kovács Kata asszony házánál létünkben az miképpen tekintetes nemzetes Bethlen János úr őkegyelme Istenes kegyében indulatjából az megírt székben és városban lévő orthodoxa religiön lévő scholában tanuló és tanító mesterek számára ötszáz magyar forintot de facto et in numeratis adott nemzetes Abránfalvi Ugron István uram, Agyagfalvi Sándor Gergely uram secularisok, és az egyházi rendek közül tiszteletes Török István musnai és saxopolitana és Thamás uram agyagfalvi orthodoxa religiön lévő predikátorok őkegyelmek kezekbe”.⁵

* A szerző az ELTE Román Filológiai Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense. A tanulmány a NKFIH 111 871, valamint a REB-16-1-KUTATÁS-0029 pályázatok támogatásával készült.

¹ Johann Heinrich ALSTED, *Catechismus religionis Christianae compendiose propositus et sacrarum literarum testimoniis confirmatus*, Gyulafehérvár, [typ. principis], 1639 (RMNy 1764). Alsted katekizmusának ez a példánya jelenleg a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található az RMK 556-os jelzeten. A kéziratra a továbbiakban AGYAGFALVIKÉNT hivatkozom.

² *Székely oklevéltár* (új sorozat), V, kiad., bev., jegyz. DEMÉNY Lajos, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1999, 238. Lásd még DEMÉNY Lajos, *A református énekeskönyv 1642. évi román fordítása*, Europa-Balkanica-Danubiana-Carpathica, 2/A, Annales, 1995, 170.

³ MIKE Sándor, *Erdélyi nemzetségek*, I, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, ms. MS 22/I, f. 121.

⁴ JAKAB Elek, *III. Sándor Pál kapithia és az erdélyi nemzeti fejedelemség utolsó évei*, Történelmi Tár, 7, 1874, 150; SÁNDOR Imre, *Az agyagfalvi Sándor család*, Genealogiai Füzetek, 1907/9–10, 86–87.

⁵ GIDÓ Csaba–RÓTH András Lajos–RÓTH Edith–TÓTH Levente, *Iskolatörténeti adalékok az udvarhelyi református egyházmegyéből*, Magiszter, 2005/2, 124.

Ezek szerint Agyagfalvi Sándor Gergely nem prédikátor volt, hanem világi (secularis) ember. Nincs megdönthetetlen bizonyítékunk arra, hogy a fent emlegetett Agyagfalvi Sándor Gergely azonos a hátszegi énekeskönyv másolójával, de a korból más Agyagfalvi Sándor Gergelyről nincs tudomásunk. Jakab Elek azon állítása is illeszkedik a képbe, hogy Sándor Gergely fia volt Sándor Pál, aki Apafi idejében fontos diplomáciai feladatokat látott el. Sándor Pálnak egyik testvérét szintén Sándor Gergelynek hívták. Ő azonban nem lehetett a román énekeskönyv másolója, mert róla csak a 18. század elejéről vannak adataink.⁶ Daniele Pantaleoni szerint Agyagfalvi a nagyenyedi kollégium diákja volt.⁷ Nos, ha Agyagfalvi diákoskodott, akkor azt, a fenti adatok alapján, valamikor a 17. század negyvenes-ötvenes éveiben tehetette, épp akkor, amikor az énekeskönyvet másolta. Ekkor még nem működött az enyedi kollégium, tehát oda nem járhatott. Pantaleoni félreértése abból adódhatott, hogy az enyedi kollégiumba valóban járt egy Agyagfalvi, de ő nem Sándor, hanem Mihály volt. Ez a Mihály azonban egy 1698. január 24-én előadott iskoladrámában szerepelt.⁸ Ennek ellenére a kollégium matrikulájában nem találjuk a nevét. Ő lehetett az is, aki 1699. október 30-án Konstantinápolyból Thököly híveként írt testvérenek, a már említett Sándor Pálnak.⁹ Ezek szerint ő is a mi Sándor Gergelyünk fia volt. Mindezek után is rejtély marad számomra azonban az, hogy miként jutott Agyagfalvi Sándor Gergely 1642 nyarán Hátszegre és miért másolt ott le egy román énekeskönyvet.

Az is nehezen dönthető el, hogy Agyagfalvi énekeskönyvét mikor kötötték egybe Alsted katekizmusával. Mindenesetre a kolligátumban fennmaradt katekizmus szövege nem teljes: az énekeskönyvet ugyanis a 76. lap után kötötték hozzá, ami azt jelenti, hogy a katekizmusból hiányzik hét lap. Ennek ellenére vannak arra utaló jelek, hogy az énekeskönyvet és a katekizmusnak ezt a példányát már nagyon korán együtt használták.

A kézirat végén található bejegyzés szerint az énekeskönyvet 1699 januárjában Sándor Gergely, aki minden bizonnyal a másoló Agyagfalvi Sándor Gergely fent említett fia lehetett, „öszinte indulattól vezérelve, örök barátsága jeléül” egy bizonyos Zoltán Tamásnak ajándékozta.¹⁰

A két kötéstábla melletti lapokon található feljegyzések arra engednek következtetni, hogy nemcsak az énekeskönyvet, hanem a katekizmust is román környezetben használták: „Anno 1712 die 11 Juny adtam Szász Simonnak hat véka buzat pro fl[oreno] R[heno] 3. Kirka Todornak adtam mása 60. Adtam Csolán Grigornak pénzt.” A két név Kirka Todor és Csolán Grigor biztosan román személyekre vonatkozott. A katekizmus ezek után Bodoky Mártonhoz (1715–1781) került. A háromszéki származású Bodoky család Péter nevű tagja (szül. 1690 körül) a kurucok mellett harcolt, majd a Szatmár megyei Kőszegremetén telepedett le. Az ő fia volt Márton, akiből református prédikátor lett, és

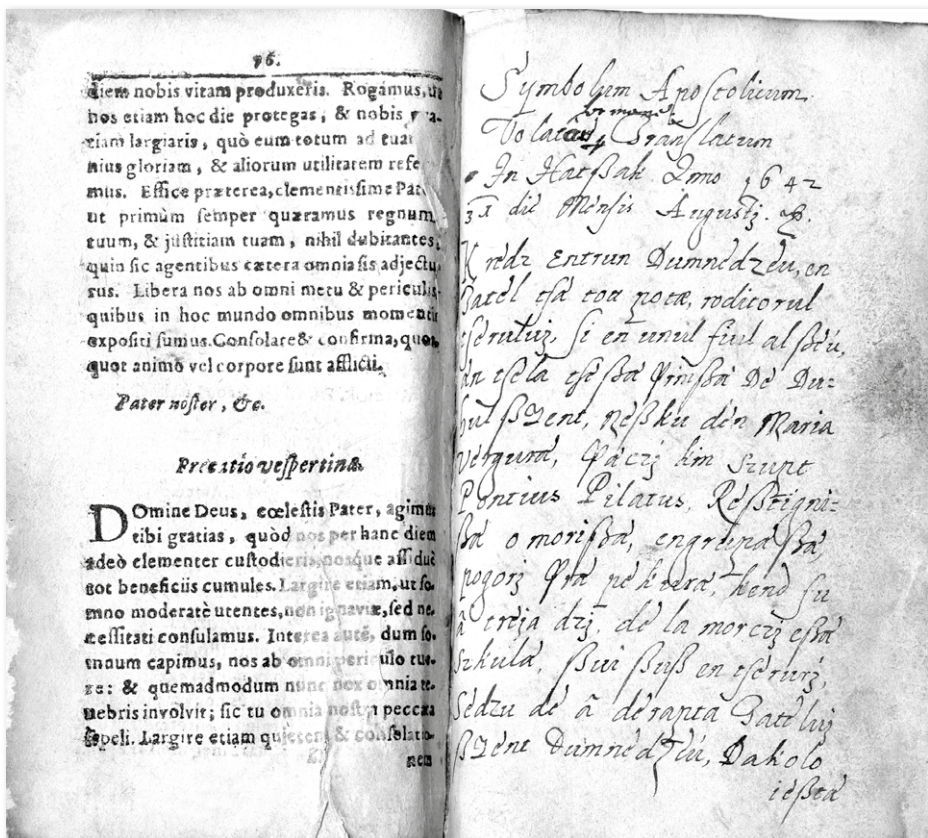
⁶ JAKAB, *i. m.*, 159–160.

⁷ DANIELE PANTALEONI, *Texte românești vechi cu alfabet latin: Psalterium Hungaricum în traducerea anonimă din secolul al XVII-lea*, Timișoara, Editura Universității de Vest, 2008, 17.

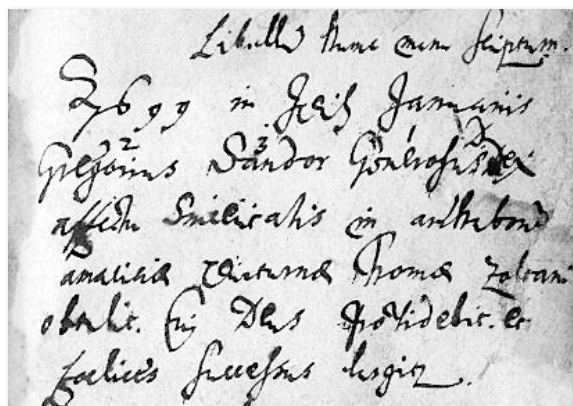
⁸ SZTRIPSZKY HIADOR, *Protestáns iskolai dráma a XVII. századból*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1915/3, 329.

⁹ JAKAB, *i. m.*, 159; JAKÓ ZSIGMOND–JUHÁSZ ISTVÁN, *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Bukarest, Kriterion, 1979, 118.

¹⁰ „Libellum hunc manuscriptum in 1699 januaris Gregorius Sandor generosus ex affectu sinceritatis in amititiae aethernae Thomae Zoltani obtulit.”

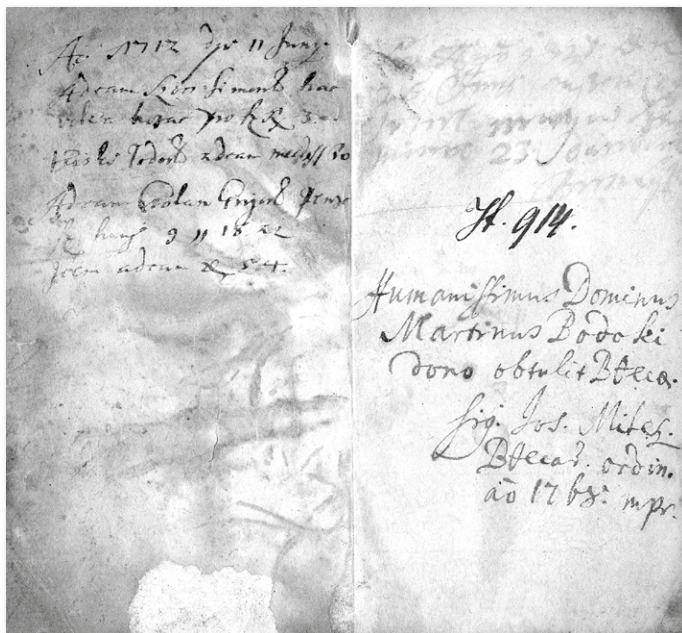

1. kép. A katekizmus és az énekeskönyv egybekötésének helye

2. kép. Sándor Gergely bejegyzése az ajándékozásról

Técsőn szolgált 1739-től egészen haláláig. Közben a máramarosi református egyházmegyében viselt egyházmegyei esperesi tisztséget is (1762–1777).¹¹ Egyszóval olyan vidékeken működött, ahol gyakran találkozhatott román nyelvű hívekkel is, tehát az sem kizárt, hogy az Agyagfalviaktól a Zoltánokon át a Bodokyakhoz került katekizmust és énekeskönyvet Bodoky Márton román nyelvű gyülekezetekben is használta. Mindenesetre a katekizmus előzéklapján szereplő bejegyzés szerint 1768-ban a debreceni kollégium könyvtárának adományozta a katekizmussal együtt Agyagfalvi énekeskönyvét is, mert nincsen arra utaló nyom, hogy az énekeskönyv később a katekizmustól függetlenül került volna be a kollégium könyvtárába.¹²

3. kép. A kötéstábla melletti lapokon található bejegyzések

Alexics György és Sztripszky Hiador szerint Agyagfalvi műve nem más, mint a 16. század második felében keletkezett román kálvinista énekeskönyv, az ún. Todoroszku-törredék teljes változatának a másolata. Ez logikus hipotézisnek tűnik, de nincs egyértelmű bizonyítékunk rá. Alexicsék semmivel sem támasztották alá állításukat, miközben azt hangsúlyozták, hogy az Agyagfalvi-énekeskönyvben is tetten érhető az unitárius hatás:

¹¹ A Bodoky családról lásd Kósa László, *Nemesek, polgárok, parasztok: Néprajzi, történeti antropológiai és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Osiris, 2003, 434–443.

¹² Íme Milesz József, akkori debreceni könyvtáros, később orvos és a kollégium tanára, bejegyzése az adományozásról: „Humanissimus Dominus Martinus Bodoki dono obtulit B[ibli]o[theca]. Sig[ismundus] Jos[ephus] Milesz.”

„A Todoreszku-töredékben jól megtetszik a váradin kívül a Dávid-féle énekesnek erős hatása, mert mint láttuk, a tíz nyomtatott román ének közül hatnak eredetije a Dávidéban van meg. Agyagfalvi énekeiben ugyanezt az unitárius arányt látjuk: a 65 énekből 31-nek a magyar mása Dávidban található (a többi Szegedinek és egyéb énekeseknek darabjai között oszlik meg) közöttük, pedig *nyolc* olyan darab van, amely egyenest unitárius szerzésű ének”.¹³

Egyébként nem jól számolták, mert tíz olyan ének van az Agyagfalviéban, amely sem a váradai énekeskönyvben, sem a Szegedi Gergelyében nincs meg, hanem csak az unitárius énekeskönyvben. Mivel azonban számtalan más, 1642-ig megjelent kálvinista, lutheránus és unitárius énekeskönyvben megtalálhatók ugyanezek az énekek, nem lehet őket az unitárius hatás bizonyítékának tekinteni. Például a *Járuljunk mi az Istennek...* kezdetű ének, amelyet Alexicsék szerint csakis a Dávid-féle unitárius énekeskönyvből vehetett Agyagfalvi, 1642-ig két kéziratos és hét nyomtatott forrásban található meg, melyek között vegyesen szerepel református, evangélikus, szombatos és unitárius énekeskönyv.¹⁴ Véleményem szerint szinte lehetetlen eldönteni, hogy a román fordító pontosan melyik szövegváltozatot használta forrásként.

Agyagfalvinál olyan ének is van (*Mennyből jövök most hozzátok*, a közkedvelt *Vom Himmel hoch da komm ich* kezdetű Luther-ének magyar fordítása), amely először az 1635. évi lőcsei énekeskönyvben fordul elő, következésképp nem lehetett benne a korábban keletkezett Todoreszku-töredékben.¹⁵ Ez alapján bizton állítható, hogy a román énekeskönyv valamikor 1635 és 1642 között készült.

Carlo Tagliavinit is magával ragadta az unitárius énekek utáni kutakodás láza. Szerinte az *Adjunk hálát mindnyáján az Atya Úristennek* (RPHA 62) kezdetű ének „Dávid Ferenc egyik ismert versének a fordítása”.¹⁶ Nem tudom, mi vihette a kitűnő olasz filológust erre a tévedésre, de ez az ének Huszár Gál 1560. évi énekeskönyvében (RMNy 160) is benne van már, és talán a szerzője is ő maga lehetett. Az mindenesetre biztos, hogy az ének szerzője nem Dávid Ferenc volt.

Az Agyagfalvi által másolt énekeskönyv az apostoli hitvallással kezdődik: *Symbolum apostolicum volacae sermone translatum in Hatszak anno 1642 31 die mensis augusti*. Ez a megfogalmazás nagyon is arra utal, hogy a fordítást maga Agyagfalvi végezte Hátszegen, épp 1642. augusztus 31-én. Ezt erősíti meg az a tény is, hogy a hitvallás szövege egyetlen más román hitvallás szövegével sem egyezik teljes mértékben.¹⁷ Sőt, az is nagyon valószínűnek látszik, hogy a fordító az Alsted-féle katekizmus (amelyhez hozzá is kötötték a lemásolt énekeskönyvet) alapján fordította a hitvallást, de nem a magyar, hanem a latin szöveget

¹³ SZTRIPSZKY HIADOR–ALEXICS György, *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban: Protetáns hatások a hazai románságra*, Bp., Hornyánszky, 1911, 179. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁴ Lásd RPHA 0632.

¹⁵ H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004, 302.

¹⁶ Carlo TAGLIAVINI, *Influences du psautier huguenot de Clement Marot et de Théodore de Bèze dans la littérature roumaine ancienne*, Cahiers Sextil Pușcariu, 1952/1, 42.

¹⁷ Már Demény Lajos is amellett érvelt, hogy Agyagfalvi nemcsak másolója, hanem szerzője is volt az énekeskönyv egyes darabjainak. Lásd DEMÉNY, *i. m.*, 170.

használta elsődleges forrásként. A Hiszekegy „credo sanctam ecclesiam catholicam” sorát magyarra így fordították az Alsted-féle kátéban: „hiszem a közönséges keresztyéni anyaszentegyházat”. Fogarasi István román kátéja (1648) a magyar szöveget követte annyira, hogy a magyar *közönséges* szót egy szokatlan és ritkán használt magyarizmussal (*chiuză*) adta vissza: „cred Beszereka kjuzd christinaszke” („cred Biserica chiuză, creștinească”). Az 1656-ban cirill betűkkel megjelent román kálvinista katekizmus (*Scutul catechizmușului*) szerzője a *catholicam* szót nem is fordította: „crez o beserecă creștiniască” (hiszek egy keresztyén anyaszentegyházat). Mindezekről eltérően Agyagfalvinál ezt találjuk: „kredz [...] en beszereka szenie, krestieniaszka” (*cred în biserica sfântă, creștinească – hiszem a keresztyén szent egyházat*), ami a latin *credo sanctam ecclesiam*nak a fordítása. Agyagfalvi tehát a *catholicam* szót a *creștinească* (keresztyén) szóval adta vissza, és a szent egyházat a latin *sanctam ecclesiam* alapján hozta, és nem a magyar közönséges anyaszentegyházat fordította, ahogy azt Fogarasi tette.¹⁸

A Hiszekegy, a Tízparancsolat és a Miatyánk után következik egy reggeli és egy esti imádság. Az *Istennek minden lelki testi elvölt és elveendő jótéteményeiért, reggeli hálaadás* című imádság nem más, mint a Szenci Molnár-féle oppenheimi Bibliában szereplő imádság fordítása.¹⁹ A két hálaadás és könyörgés után következő asztali áldás (*Benedictio mensae*) ismét az Alsted-féle katekizmusban szereplő asztali áldás szó szerinti fordítása.²⁰ Az énekeskönyv további szerkezete a következő:

Sequuntur invocationis formae. Post alia cantica ante concionem dicendae (hét ének)
 De adventu Domini Nostri Jesu Christi (tíz ének)
 Húsvéti innepekre való énekek (tizenegy ének)
 De ascensione Domini Nostri Jesu Christi (két ének)
 Pünkösdi énekek (négy ének)
 Innep és köznpra való isteni hálaadó énekek (hat ének)
 Úr Vacsorájáról való (huszonöt ének)

Az első rész, azaz a prédikáció előtti és utáni énekek megnevezése (*Sequuntur invocationis formae. Post alia cantica ante concionem dicendae*) szó szerint megtalálható Újfalvi Imre 1602. évi debreceni énekeskönyvében is a pünkösdi énekek címeként (tudjuk, hogy a pünkösdi énekeket a prédikáció előtt és után könyörgésként is énekelték).²¹ Minden

¹⁸ ALSTED, *i. m.*, 15–16; TAMÁS Lajos, *Fogarasi István kátéja: Fejezet a bánási és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből*, Kolozsvár, Minerva, 1942, 48; *Catechismulu calvinescu inpusu clerului si poporului Romanescu sub domni a principiloru Georgiu Rákoczy I. si II.*, ed. George BARIȚ, Sibiu, Tip. Krafft, 1879, 36; AGYAGFALVI, f. 2. A *Scutul* valójában az 1642-ben Preszákán megjelent, de mára elveszett, román káté szövegét közölte újra.

¹⁹ AGYAGFALVI, ff. 7–15; RMNy 1037, hasonló kiadása: *Szent Biblia azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott Szent Írás, magyar nyelvre fordította Károli Gáspár, igazgatta, megjobbította és kiseded formában kiadta Szenci Molnár Albert, Oppenheim, 1612*, kiad. Ötvös László, Debrecen, Vizsolyi Alapítvány Kuratóriuma, 2002, 1667–1668.

²⁰ ALSTED, *i. m.*, 80–81; AGYAGFALVI, f. 21.

²¹ Minderről lásd CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1967, 113–114; RMNy 886, hasonló kiadása: ÚJFALVI Imre, *Keresztyéni énekek, 1602*, kiad. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi – MTA – OSzK, [2004]. Itt lásd Ács Pál kísérőtanulmányának 34. lapját.

bizonytalosan használta is a román fordító Újfalvi énekeskönyvét, de a pontos forrás megállapítását megnehezíti az a tény, hogy az ebben a részben található hét ének mind előfordult már korábban nyomtatott magyar énekeskönyvben is.

A *De adventu D[omini] N[ostri] J[esu] C[hristi]* fejezet énekei közül a *Mikoron Jézus Bethlemben* (RPHA 0938) kezdetű lehet érdekes számunkra. Az ének szerzője Erdélyi Máté. Számos változatban terjedt, de a román fordítás nem hasonlít igazából egyik magyar variánsra sem.

Erdélyi Máté RMKT XVI/7, ²² 14	<i>Keresztyéni isteni dicséreték,</i> Lőcse, Brewer, 1635, 203. (RMNy 1628/1)	AGYAGFALVI, ff. 50–51.	Agyagfalvi szövege magyarra visszafordítva
Mikor Krisztus Betle- hembben, Születteték szegénység- ben, Az jászolnak közepiben, Heródes királynak ide- jében. Az magas égen csillaga, Megjelenék szent zász- lója, Bölcsék látták Persiában, nem nyughatának ő ha- zájokban. Támadatról indulának, Jeruzsálembé jutának, Király Krisztusról tuda- kozáznak, Hol született volna így szólának:	Mikor Krisztus Betle- hembben, Születteték szegénység- ben, Az jászolnak közepiben, Heródes királynak ide- jében. Az magas égen csillaga, Megjelenék szent zász- lója, Bölcsék látták Persiában, nem nyughatának ő ha- zájokban. Támadatról indulának, Jeruzsálembé jutának, Király Krisztusról tuda- kozáznak, Hol született volna így szólának:	Când Domn Jesus în cel Bethlem, Ar fi născut în Șidovia, În domnul nostru să ne veselim În vremilia a lui Herodeș, Iacă-ți mândrii de la rășărit. În domul... Merseră la el în Hieru- salem, Dzicând unde e craiul șidovesc. În domul...	Mikor Jézus Bethlemben, Születék Zsidóországban, Örvendezzünk a mi urunkban. Heródes idejében, Íme a napkeleti bölcsék Örvedezünk... Jeruzsálembé jutának, A zsidók királyáról kér- dezőnek. Örvendezzük...

A fenti összehasonlításból világosan kiderül, hogy míg a lőcsei énekeskönyv Erdélyi Máté szövegét változatlanul hozta, addig a román fordító sorokat hagyott ki, refrént iktatott be, és a szavakat is megváltoztatta (például „születék szegénységben, a jászolnak közepében” helyett „születék Zsidóországban”). Minden jel arra mutat tehát, hogy Erdélyi Máté énekének egy eddig ismeretlen magyar változatát használta forrásként a román szerző.

A húsvéti énekek is mind előfordulnak már az 1642. előtt megjelent magyar énekeskönyvekben. Csupán egy kivétel van ez alól, a *Jesus utsenitsilor pitsorele jel szepelnd – Jesus ucenicilor piciorele el spălând – Jézus tanítványoknak lábokait megmosogató* kezdetű ének,

²² *Régi magyar költők tára*, VII, XVI. századbeli magyar költők művei, 6, 1560–1566, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1912.

amely 1642-ig csak két kéziratosságból ismert: Bettfalui János, valamint Petri András énekeskönyvéből. A Bettfalui-féle énekeskönyvtől eltér a román szöveg, ezért forrásként Petri András 1630–1631-ben készült katolikus énekeskönyve jöhet csak szóba.²³ Eddig egyéb adatot arról, hogy Agyagfalvinak volt-e más kapcsolata is a csíkszentkirályi iskola-mesterrel, nem találtam.

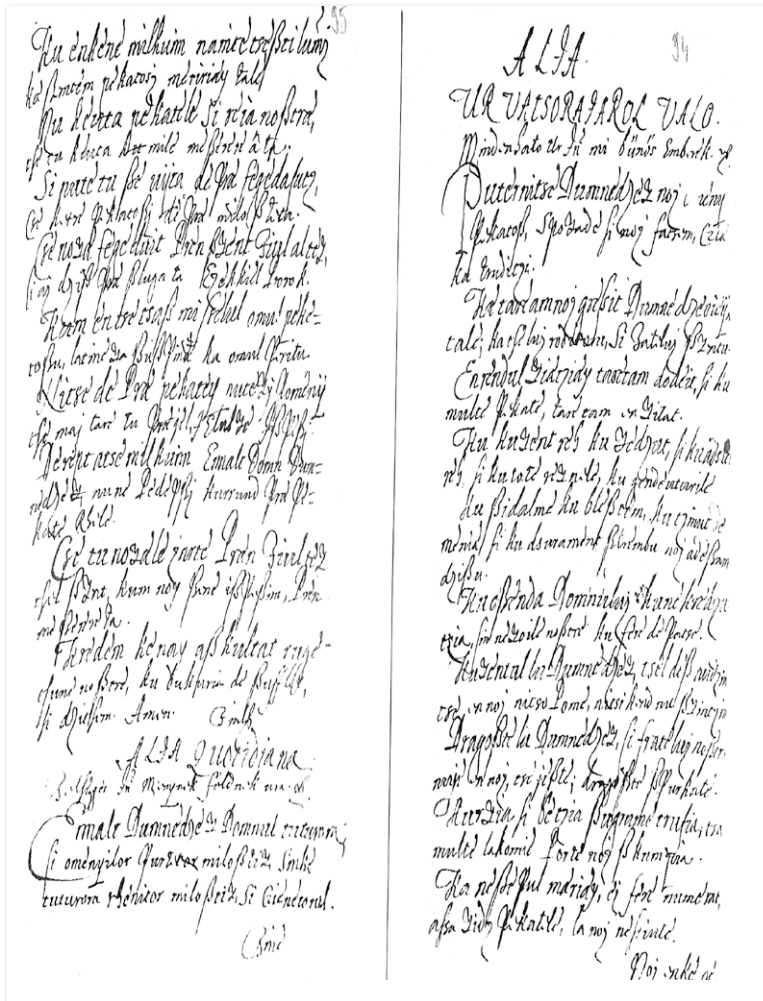
Ezután következnek két ének Jézus mennybemeneteléről (ff. 71–74.), majd négy pünkösd-i ének (ff. 74–81.). Az *Innep és köznapra való isteni hálaadó énekekből* van hat (ff. 81–93.). A kötetet az úrvacsoráról való énekek zárják (ff. 95–124.). Alexics szerint mind a huszonöt itt szereplő ének úrvacsorai. Alexics minden bizonnyal tévedett, mert H. Hubert Gabriella számításai szerint mindössze tizenkét úrvacsorai énekről tudunk a 16–17. századból, ráadásul a Hubert Gabriella által felsorolt úrvacsorai énekek közül egyik sem található meg Agyagfalvinál az *Úrvacsorájáról való* fejezetcím alá besorolt énekek között.²⁴ Az első úrvacsorai ének Agyagfalvinál a *Mindenható Úristen, mi bűnös emberek*, amely a bártfai énekeskönyvben még úgy szerepel, mint *Vallástétel Istennek előtte*,²⁵ de Újfalvi Imre 1602. évi énekeskönyvében már egyértelművé teszi, hogy az éneket az úrvacsora kezdetén kell énekelni, bűnbánati énekként: *Vallástétel az Úr vacsorájakor*.²⁶ Ezt az éneket valóban lehetett az úrvacsora alkalmával énekelni, de az ezután következő huszonnégy ének közül egy sem szerepel a 16–17. századi énekeskönyveinkben az úrvacsorai énekek között. Alexics nem vette észre, hogy a *Mindenható Úristen, mi bűnös emberek* kezdetű ének után található *Alia quotidiana* (f. 95.) megjelölés a következő énekcsoportra vonatkozik. Tehát az Agyagfalvi-énekeskönyvben valójában nem huszonöt, hanem csupán egy úrvacsorai ének található, a többi, Alexics által úrvacsorainak tartott huszonnégy ének, valójában az énekeskönyveink által *közönséges dicséret*eknek nevezett énekcsoportba sorolható leginkább.

²³ A Petri-féle magyar változattól csak egy helyütt tér el a román fordítás: az ének harmadik strófájának harmadik sorát („Holott egy gonosz zsidó Úr Jézust arcul csapja”) a román szerző így fordította: „Akolo o sluga reh tare lovi la obraz – Acolo o slugă rea tare lovi la obraz” (f. 56.) – Holott egy gonosz szolga arcul csapja. A magyar változatot lásd *Régi magyar költők tára, XVII. század, 7, Katolikus egyházi énekek 1608–1651*, kiad. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974 (a továbbiakban RMKT, XVIII/7), 14. Nem tudom milyen okból, de az RPHA-ból hiányzik ez az ének.

²⁴ SZTRIPSYKY–ALEXICS, *i. m.*, 184–186; H. HUBERT, *i. m.*, 15, 183.

²⁵ *Az keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséret*ek, Bártfa, Gutgesell, 1593 (RMNy 713), 108.

²⁶ *Keresztyéni énekek*, Debrecen, Rheda Pál, 1602 (RMNy 886/1), 114r.

4. kép. Az úrvacsorai ének és az után következő fejezet (Alia quotidiana)

Az alábbiakban néhány olyan énekről teszek említést, amelyeknek nem azonosítható egyelőre a forrása. Ilyen az énekeskönyv utolsó darabja (*Könyörülj rajtunk*, f. 124.), amelyből csupán két sort jegyzett le Agyagfalvi: „Fii milostivnic Dumnedzeu / și ascultă rugăciunea noastră” (*Könyörülj rajtunk Úristen / és hallgasd meg a mi imádságunkat*). Alexics szerint „ez az adjutorium először Bethlen Gábor 1636. évi graduáljában” bukkan fel.²⁷ A szóban forgó graduálban azonban nem egészen ez a szöveg található: „Könyörülj rajtunk nagy Úristen, / könyörülj rajtunk, / mert igen megnyomorodtunk ez világban.”²⁸ Véleményem szerint más énekről lehet szó, és kár, hogy Agyagfalvi itt félbeszakította az

²⁷ SZTRIPSYKY–ALEXICS, *i. m.*, 206.

²⁸ KESERÜI DAJKA JÁNOS–GELEJI KATONA ISTVÁN, *Az keresztényi üdvözítő hitnek [...]*, Gyulafehérvár, [typ. principis], 1636 (RMNy 1643), 218.

énekeskönyv írását, mert e két sor alapján nehéz lesz pontosan megállapítani a forrást, de számomra úgy tűnik, hogy egy eddig ismeretlen énekről van szó.

Ugyanez a helyzet a *Hála teneked mennybéli nagy Isten* kezdetű énekkel is. Az Agyagfalvinál szereplő cím valójában a *Hálát mi adjunk az Atya Istennek – Hálaadás Krisztus ismeretéről* (RPHA 0487) című ének második strófájának az első sora. A román szöveg viszont olyan nagymértékben eltér az ismert magyar változatoktól, hogy véleményem szerint, a román változat – ebben az esetben is – az éneknek egy eddig ismeretlen magyar változatát őrizte meg.

<p><i>Keresztyéni énekek</i>, Debrecen, Rheda Pál, 1602 (RMNy 886/1), 87r.</p>	<p>AGYAGFALVI, f. 109.</p>	<p>Agyagfalvi szövege visszafordítva magyarra</p>
<p>Nagy hálát adjunk az Atya istennek, mennyek és földnek teremőjének, oltalmazónknak, kegyes életőnknek, gondviselőnknek.</p> <p>Hála te neked mennybéli nagy Isten, hogy szent ígédet adád mi elménken, és hogy ezáltal visz ismeretedben, te kegyelmedben</p> <p>Az romlás után nem hagyál bűnünkben, az te fiadat ígéréd ígédben, hogy bocsátand ótet mi közinkben, az mi testünkben.</p> <p>Megemlékezzél Isten beszédiről, és hozzánk való kegyelmességéről, bizonyágot töl mennyből szent fiadról, Christus Jesusról.</p>	<p>Har fie ție tatăl Sânt Dumnedzeu, că ne-ai dat en trup suflet de la tine, Și că pren fiul tău sântem în voia ta În dragostea ta.</p> <p>Har fie ție Domne Jesus Christus, că nu ne-ai urât pra noi păcătoși, Și nu ne ai lăsat în perire nostra, În suflet și în trup, în rătăciune.</p> <p>Har fie ție Duhul Sânt Dumnedzeu, Că vini cu dragoste într' inima nostra, Și ne veselești în amarul nostru. În suflet și în trup.</p>	<p>Hála teneked szent Atyaisten, hogy lelkedet adtad mi testükbe, és fiad által a te akaratodban, és szeretetedben vagyunk.</p> <p>Hála teneked Jézus Krisztus, hogy minket bűnösöket nem utált meg, És nem hagyta, hogy elveszünk, testben és lélekben és eltévelyedésben.</p> <p>Hála teneked Szent Lélek Isten, hogy szeretettel jöttél szívünkbe, És vigasztalsz minket keserűségünkben, Testben és lélekben.</p>

Ugyanígy nem sikerült azonosítanom az *Irgalmas Úristen hozzád kiáltunk és panasz teszünk* (f. 122.), *Mikor Jézus Krisztus harminchárom éves vala* (ff. 53–55.), *Szentlélek küldetének nekünk* (ff. 79–81.), *Teljes szívekből kiáltok Uram* (ff. 120–122.) kezdetű énekek forrásait sem. Valószínűnek tartom ezek alapján, hogy az Agyagfalvi-énekeskönyv öt, mára elveszett 1642 előtt keletkezett magyar ének emlékét őrizte meg számunkra.

Nemcsak a többi 17. századi román, de a kálvinista magyar énekeskönyvekhez viszonyítva is erőteljes latinizáló hajlam figyelhető meg Agyagfalvi énekeskönyvében. Több egységnek a címét is latinul hozta a szerző: *Decem Praecepta Dei*, *Oratio Quotidiana*, *Benedictio mensae volace sermone*, *De ascensione Domini Nostri Jesu Christi*. Van, ahol latinul adta meg az ének nótajelzését: *Nota: Patris sapientia*, és emellett az énekeskönyvben végig latin utalásokkal élt: *alia*, *ad eandem notam* stb. Ezek alapján nemcsak a szerző-másolóról, hanem a megcélzott olvasóközönségről is feltételezhetjük, hogy birtokában volt valamiféle latin alpműveltségnek. Különösen érdekes darab ebből a szempontból a *Surrexit Christus hodie* kezdetű ének, amely a román szövegben is latin címmel szerepel. (lásd a táblázatot a tanulmány végén) Az eredeti latin szöveget, legalábbis Carlo Tagliavini

szerint, Jacopone da Todi írta.²⁹ 1642-ig magyarul csak Telegdi Miklós két katolikus posztillagyűjteményében jelent meg.³⁰ A Telegdi-féle magyar szövegektől teljesen különbözik az Agyagfalvi-féle fordítás. A katolikus változat latinul csak a Szőlősy Benedek által összeállított *Cantus catholicibus*ban (Lócse, 1651) jelent meg nyomtatásban. Agyagfalvinál természetesen a protestáns vonalon hagyományozott *Surrexit* fordítása található, amely Újfalvi Imre iskolai énekeskönyvében jelent meg először nyomtatásban, anélkül, hogy Újfalvi közölte volna annak magyar fordítását is. A román fordító közvetlenül ezt a latin szöveget fordította.

Nemcsak a verssorok elrendezésében követte a román fordító az Újfalvi-féle latin szöveget, hanem a fordításban is. Erre bizonyíték a latin *primo* az alább félkövér betűkkel kiemelt részben, amely a magyar szövegből hiányzik, a románban viszont benne van (întâi – elsőként). Ez azt jelenti, hogy a román fordító a latin szöveget használta.³¹

Agyagfalvi énekei közül mindössze négy található meg a Todoreszku-töredékben. A másolatok többnyire pontosak, de apróbb eltérések vannak. Az, hogy a Todoreszku-töredék fennmaradt tíz énekéből is csupán ez a négy szerepel Agyagfalvi énekeskönyvében, egyértelműen cáfolja Alexicsnak azt a már említett bizarr nézetét, miszerint Agyagfalvi másolata a teljes Todoreszku-töredéket tartalmazná. Ugyanakkor ez alapján azt is feltételezhetjük, hogy Agyagfalvi nem ismerte a Todoreszku-töredék teljes nyomtatott változatát, mert akkor minden bizonnyal nemcsak négy éneket másolt volna le. Tehát, véleményem szerint, Agyagfalvi részben már egy meglévő kéziratos román énekeskönyvből másolt, részben pedig ő maga fordított le énekeket (főleg a már említett prózai szövegeket), elsősorban azokban az esetekben, amikor a szóban forgó éneknek a magyar változatai 17. századi forrásokból származtak, vagy amikor bizonyítható, hogy a szerző nem a magyar, hanem a latin szöveget fordította.

Az Agyagfalvi-énekeskönyv az istentiszteletet végző prédikátorok számára készült. Erre enged következtetni az, hogy a kötetben szereplő reggeli és esti imádságok nem az egyéni kegyesség gyakorlására készültek, hanem azokat a prédikátor olvasta fel a reggeli és az esti szertartások során. Ősz Sándor Előd szóbeli közlése alapján Agyagfalvi hátszegi iskolamester volt (jómagam nem találtam erre vonatkozóan biztos adatot). Ez alapján valószínűsíthető lehet, hogy a gyerekek nevelésére is használta az énekeskönyvet. Az, hogy az énekeskönyv 1699-ig a család birtokában maradt, mindenesetre megerősíti ezt a feltételezést, valamint azt is, hogy addig csak Agyagfalvi használta azt. Márpedig valóban azért használhatta (talán a katekizmussal együtt), mert olyan gyülekezetben szolgálhatott, ahol a hívek csak románul tudtak. Minden bizonnyal ezt a használatot folytatta Bodoky Márton is, aki, miután elhagyta a técsői és máramarosi román gyülekezeteket, a debreceni kollégium könyvtárának adományozta a katekizmust és a vele együtt használt énekeskönyvet is.

²⁹ TAGLIAVINI, *i. m.*, 41.

³⁰ TELEGGDI Miklós, *Az evangéliumoknak [...] Nagyszombat*, typ. Telegdi, 1578 (RMNy 418); Uő, *Az evangéliumoknak [...] magyarátjának [...] második része*, Bécs, Formika Máté, 1638 (RMNy 1715).

³¹ Lásd még ugyanerről TAGLIAVINI, *i. m.*, 42–43. Egyébként Újfalvi iskolai énekeskönyvének negyvenkilenc magyar énekéből huszonhét megvan Agyagfalvinál is.

<p>Latin szöveg: <i>Cantus catholici</i>, [Lőcse], [Brewer], 1651 (RMNy 2381), 104. (RMNy 2381), 104.</p>	<p><i>Cantus catholici</i>, [Lőcse], [Brewer], 1651 (RMNy 2381), 104. (RMNy 2381), 337–338.)</p>	<p>TELEGDI Miklós, <i>Az evangéliomoknak</i>, Bécs, Formika Máté, 1638 (RMNy 1715), 42–43.</p>	<p>ÚJFALVI Imre, <i>Iskolái énekeskönyve</i>, [Debrecen], [Rheda Péter], [1620–1630] (RMNy 1328), 65.</p>	<p>AGYAGVAIVI, ff. 70–71.</p>
<p>Surrexit Christus hodie, Humano pro solamine, Mortem qui passus pridie, Miserrimo pro homine, Mulieres ad tumulum, Dona ferunt aromatum Album cernentes angelum, annuntiantem gaudium Mulieres, tremulae trepidae, in Galilaeam pergite Discipulis hoc dicit, quod surrexit Rex gloriae <u>Apparuit primo Matri</u>, <u>Post Magdalena dolenti</u> Petro dehinc, et caeteris, apparuit apostolis In hoc Paschali gaudio, benedicamus Domino Laudetur Sancta Trinitas, Deo dicamus gratias.</p>	<p>Feltámadt Krisztus ez napon, Hogy az ember vigadozzon Szörnyű halált, ki szenvedett, Váltván bűnös embereket. Szent asszonyok koporsóhoz, Visznek kenetet Christushoz. Víg örömet is hallának Félelmes asszony emberek, Galileába mennyeretek, Tanítványoknak hirdetvén, Urunk, hogy él dicsőségben. <u>Megjelenék szent anyyának,</u> <u>És keserves Magdolnának.</u> <u>Azurán jelent Péternek</u> S több apostol híveinek. Ez húsvéti víg örömben, Dicsirjük Isten lelkünkben. Dicsőség Szentháromságnak, Hálát adunk mi Urunknak. Hála legyen az Istennek.</p>	<p>Feltámadt Krisztus ez napon, alleluja Emberei vigasztalásért, alleluja Halált ki szenvedett minap, Elvévő mi bűneinket, és megigazította minket. Megrontá pokol kapuit, megszabadította bennünket. Meggörözté az ördögöt, ragadományt megfosztá. Az halált is ő meggyőzté, életet nekünk ada. Megjelenék Máriának, az bánkodó Magdolnának. Péternek is megjelenék, és a több tanítványoknak. Ezen mi örvendezzünk, adjunk hálaikat urunknak.</p>	<p>Surrexit Christus hodie, Humano pro solamine, Mortem qui passus pridie, Miserrimo pro homine, Apparens primo Mariae, Poenitenti Magdalena Petro dehinc, et caeteris, apparuit apostolis Mulieres ad tumulum, Dona ferunt aromatum Album cernentes angelum, annuntiantem gaudium Mulieres, tremulae trepidae, in Galilaeam pergite Discipulis hoc dicit, quod surrexit Rex gloriae In hoc Paschali gaudio, benedicamus Domino Laudetur Sancta Trinitas, Deo dicamus gratias.</p>	<p>1. Sculă Christus pentru noi, Pra veselia omului, 2. Pășitav morte vinere, Pren ispesenia nostra 3. Ivise întăi et Mariai, Carei chieme Magdalena 4. Lu Petru și alătrora Ivise apostolilor 5. Djupănesele la mormânt Când dușă mir scum [p] cu sine 6. Vădzând pra cel înger lui Povestînd bucuria. 7. Djupănese ce tremuraș Mergiți voi în Galilea 8. Ucenicilor voi spuneți Că s-a sculat crai fericit. 9. În bucuria Paștelor Să laudăm pra Dumendzeu 10. Lăudășă sântă troița Și să dzicem noi cântece.</p>

Katolikus–protestáns viták

Az 1584-es váradi hitvita*

Úgy vélem, túlzás nélkül állítható, hogy Szántó (Arator) István – akit az első magyar jezsuiták között tartunk számon – élete minden egyes cselekedetének, írásbeli megnyilatkozásának legfőbb célja és mozgatórugója a magyarországi rekatolizáció elősegítése, illetve a protestantizmus visszaszorítása volt. Az 1540-ben Devecseren született Szántó már kisgyermekkorában megtapasztalta az ország három részre szakadásának tragédiáját. Miután ugyanis apját elvesztette, családja többi tagját a törökök hurcolták el, így nagybátyja neveltette. Nincs információnk arról, hogy hol végezte el alsóbb iskoláit. 1560-ban került Rómába a Collegium Germanicumba, majd a következő évben belépett a Jézustársaságba. Tanulmányait Bécsben fejezte be, majd ott tanított. 1571-től kezdődően hosszú éveken át készült arra, hogy részt vegyen a Báthory István által kezdeményezett erdélyi misszióban, azonban erre csaknem egy évtizeden át kellett várakoznia. Először rendi előjárói bízták meg más feladattal, majd az 1575-ös jubileumi évben Rómában kellett magyar gyóntatóként tevékenykednie, a következő éveket pedig azzal töltötte, hogy kísérletet tett a római önálló Collegium Hungaricum megalapítására.¹ Kezdeményezésének végleges kudarca után érkezik Erdélybe 1580-ban, ahol a jezsuita rend kiűzetéséig tevékenykedik előbb Kolozsvárott, majd Nagyváradon. A megyesi országgyűlés jezsuitákat kizáró határozata után Bécsben élt (itt egy ideig filozófiát tanított), majd Znióváráljára, végül Olmützbe vonult vissza, ahol 1612-ben halt meg.

Amint az előző rövid áttekintésből is kiderül, Szántó élete meglehetősen eseménydús, zaklatott volt. Erről így ír 1585. január 5-én Claudio Acquaviva generálisnak:

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszékének docense és az MTA–SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport senior kutatója. A tanulmány létrejöttét támogatta az MTA–SZTE Antikvitás és reneszánsz: források és recepció Kutatócsoport (TK2016-126).

¹ Erről lásd BRITSKEY István, *A római Collegium Germanicum-Hungaricum és a magyar ellenreformáció kezdetei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1983, 130–136; Lásd még Uő, *Hungariából Rómába: A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Bp., Tankönyvkiadó, 1996. – LAZÁR István Dávid, *Szántó (Arator) István SJ tevékenysége a római Collegium Hungaricum megalapításában = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 305–310. Vö. *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I., II, (1601–1640)*, coll. et ed. Ladislav LUKÁCS, Roma, IHSI, 1982, 621.

„Nem tudom, milyen szerencsétlen sors jutott osztályrészemül, hogy bárhová is kerülök, mindenütt új háborúra, új küzdelemre szólít az emberi nem ellensége. A jubileumi évben Rómába érkeztem, ahol ádáz küzdelmet vívtam néhány erkölcs-telen életű szerzetessel. Ezután mintegy száműzetésbe Erdélybe vetve, négy éven át Kolozsvárott az istentelen antitrinitáriusokkal küzdöttem. Innen Váradra kerültem, ahol három hónapon belül háromszáz ördögi kálvinista lelkipásztor gyűlt össze.”²

Nem csupán a sors vagy élethelyzete, hanem személyisége is predesztinálhatta Szántót a szinte szüntelen polémiára. Nem csupán az „eretnekekkel” csapott össze ugyanis, hanem elképzeléseinek, meggyőződésének, valós vagy vélt igazának védelmében gyakran rendtársaival is határozottan szembeszállt, sőt, például a Collegium Hungaricum ügyében még magával a pápával is dacolt, aki végül kiátkozással fenyegetve tudott pontot tenni vitájuk végére.³

A tanulmányomban tárgyalandó 1584-es hitvita nem előzmény nélküli. Azon túl, hogy Szántó prédikációiban folyamatosan támadta az „eretneket”,⁴ a jezsuiták Kolozsvárott több alkalommal is vitára hívták a protestánsokat, többek között 1581. május 8-án az új kolozsvári kollégiumuk felavatásakor. Erről így emlékezik meg Szántó: „[a vitára] meghívást kapott az összes ariánus, kálvinista és lutheránus lelkész. Ők kezdetben megígérték, hogy eljönnek és oly hevesen fognak vitatkozni, hogy a hajunk szála is égnek áll a csodálkozástól és az ijedtségtől. Amikor azonban elérkezett a vita ideje, egyikük sem merészelt megmérkőzni.”⁵ Így a fejedelem és a főemberek jelenlétében a jezsuiták egymás között támadták és védelmezték a téziseket. Nem csupán a protestánsokkal gyűlt meg azonban a baja Szántónak Kolozsvárott. Megérkezésétől kezdve folyamatos volt a konfliktusa a lengyel rektorral, Jakub Wujekkel, akinek ténykedését erőteljes kritikával illette, talán nem is teljesen alaptalanul.⁶ Állandósult ellentétük, a hívek kérése és Szántó kifejezett

² „Nescio qua infaelici mea sorte contingat ut quocumque me conferam, ubique bella nova, novam mihi pugnam hostis humani generis excitet. Romam veni anno iubileo et ibi bellum mihi atrox fuit cum impuris quibusdam monachis. Inde tanquam in exilium in Transylvaniam eiectus, Claudiopoli quadriennio cum impiis trinitariis conflictatus sum. Hinc missus Varadinum, intra tres menses recenti in synodo calvinistae satanae ministri fuerunt congregati.” *Monumenta Antiquae Hungariae*, II, (1580–1586), ed. Ladislaus LUKÁCS, Roma, IHSI, 1976, 739. (A továbbiakban: MAH II.) – Amennyiben azt külön nem jelzem, itt és a továbbiakban az idézeteket a saját fordításomban közlöm.

³ „[...] inhibuit mihi [...] ne quicquam amplius de Seminario Ungarico tractarem.” *Monumenta Antiquae Hungariae*, I, (1550–1579), ed. Ladislaus LUKÁCS, Roma, IHSI, 1969, 992. (A továbbiakban: MAH I.)

⁴ Szántó terminológiájában az „eretnek” kifejezés vonatkozik mindenkire, aki nem katolikus, tehát az összes protestáns felekezetre, de a törökökre is.

⁵ „Ad quas invitati fuerunt omnes ministri arriani, calvinistae et lutherani. Qui in principio quidem promiserunt, se venturos et acriter disputaturos, ut capilli omnes nobis prae admiratione et metu erigendi forent. Sed, quando ventum est ad certamen, nullus illorum ausus fuit comparere.” *Monumenta Antiquae Hungariae*, IV, (1593–1600), ed. Ladislaus LUKÁCS, Roma, IHSI, 1987, 536. (A továbbiakban: MAH IV.) – A téziseket korábban Krakkóban kinyomtatták, azonban nem maradt fenn példány a kiadványból. Lásd *Epistolae et Acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus Principum Báthory*, I, (1571–1683), ed. Andreas VERESS, Kolozsvár–Bp., Athenaeum, 1911, 137–138.

⁶ Szántó és Wujek konfliktusának részletes elemzését lásd SZILÁGYI Csaba, *Szántó (Arator) István erdélyi és partiumi működése (1580–1588)*, *Történelmi Szemle*, 2002/3–4, 255–292.

szándéka⁷ egyaránt szerepet játszhatott abban, hogy a tartományfőnök, Giovanni Paolo Campano 1584-ben Nagyváradra helyezte Szántót.

A városban ekkor csupán egyetlen jezsuita volt, a beteges, feladatait ellátni nem képes Törös György.⁸ Szántó a tőle megszokott lendülettel és eréllyel vetette bele magát a munkába: tanított, prédikált, gyóntatott, betegeket látogatott, és nem utolsósorban küzdött a protestánsokkal. A rövid idő alatt kétségtelenül elért sikerei vezethettek többek között ahhoz, hogy néhány hónap ott-tartózkodás után sor került a háromnapos hitvitára. Az utóbbi években különböző aspektusokból több tanulmány is foglalkozott ezzel a disputációval. Van olyan vélemény, amely szerint Szántó provokálta a vitát,⁹ mások szerint inkább a protestánsok. Megítélésem szerint a jezsuiták – akik Báthory István hathatós támogatását is maguk mögött tudhatták – erőteljes megjelenése Nagyváradon nagymértékben megváltoztatta a felekezeti „erőviszonyokat”, így az összecsapás várható volt, nem volt szükség hozzá provokációra. A disputációról magáról, valamint előzményeiről és következményeiről részletesen tudósít Szántó a *Historia collegiorum Societatis Iesu in Transylvania quo tempore, qua occasione, per quem patres Societatis Iesu primum in illam provinciam introducti fuerint; quae domicilia in illa habuerint; quo tempore et quam ob causam in exilium sint eiecti, et vicissim cum honore revocati; quam miserabilis denique et luctuosus fuerit exitus omnium procerum et senatorum, qui causa exilii eorum extiterunt* című művében.¹⁰ A következőkben röviden ismertetem az eseményeket Szántó leírása alapján.

1584. április 17-én Nagyváradra érkezett a kolozsvári rektor, Ferdinando Capeci, hogy meglátogassa Szántót. Másnap a várkapitánynál, Ghiczy Jánosnál folytattak beszélgetést, amelyen részt vett Beregszászi Péter is. Szántó két kérdést tett fel a protestáns lelkésznek, egyiket a húsvét megünneplésével, a másikat a szentek segítségül hívásával kapcsolatban, azonban egyikre sem kapott választ: „mindkettő zavarba ejtette az eretneket”.¹¹ Nem tudunk meg részleteket erről az egyébként „familiaris” beszélgetés közbeni vitáról. Elképzelhetőnek tartom, hogy a húsvét megünneplésével kapcsolatos kérdés a naptárreformot érinthette. XIII. Gergely 1582. február 24-én kelt *INTER GRAVISSIMAS pastoralis officii nostri curas* kezdetű bullájával vezette be az új naptárat, ami igen heves vitákat váltott ki. Ezek a viták természetesen nem csillagászati, hanem ideológiai természetűek voltak, és éveken át tematizálták a katolikus–protestáns polémiát. Érvényes ez Erdélyre is, ahol csak az 1590-es gyulafehérvári országgyűlés vezeti be az új naptárat. Természetesen az „idő megváltoztatása” érvet jelentett arra, hogy a protestánsok a pápát a hitvitákban mint Antikrisztust tüntessék fel.

Szántó interpretációja szerint tehát Beregszászi az említett beszélgetésen megszegyenült, majd ettől feldühödve nyilvános vitára hívta ki őt április 22-re, ám ezt a várkapitány arra

⁷ Erről Szántó 1582. október 19-én kelt Acquaviva generálishoz szóló levelében részletesen ír. *MAH* II, 304–322.

⁸ „Solus igitur Arator erat Varadini cum uno infirmo socio, P. Georgio Papensi qui nec loqui nec manibus uti poterat.” *MAH* II, 743–744.

⁹ Ezt a nézetet képviseli KRUPPA Tamás, *Szántó (Arator) István hitvitái írásban és szóban* című tanulmánya. (Itt köszönöm meg a szerzőnek, hogy még megjelenés előtt rendelkezésemre bocsátotta a szöveget.)

¹⁰ *MAH* IV, 526–568; *MAH* II, 741–748.

¹¹ „[...] in utraque mansit haereticus confusus.” *MAH* II, 743.

hivatkozva, hogy a fejedelem rosszallását váltaná ki, megtiltotta. Beregszászi azonban nem hagyott fel tervével, és általános zsinatra hívta Erdély minden szegletéből és Magyarországról a kálvinista prédikátorokat, hogy egyesített erővel legyőzzék a jezsuitákat. A zsinatot a pütkösd utáni időszakra tűzték ki, és eközben a szintén „eretnek” várkapitánnyal és a gubernátorral összejátszva Beregszászi elérte, hogy Kolozsvárról egyetlen jezsuita se tudjon kijutni, így Szántó egyedül maradjon. Összeállított továbbá egy harminc téziszből álló gyűjteményt, amelyet szintén szétküldött, és egy példányt eljuttatott Szántónak. A tézisek a pápa fősege, a szentek segítségül hívása, a tisztítótűz és a jó cselekedetek ellenében érveltek. (Láthatjuk, hogy az első két témakör megegyezik a korábban Szántó által Beregszászinak feltett kérdésekkel.)

Szántó drámaian festi le a háromnapos vita eseményeit, tendenciózusan kiemelve a protestánsok cselszövését, nevetségessé téve abbéli igyekezetüket, hogy tudatlanságukat leplezzék, valamint hangsúlyozva saját heroikus helytállását. Beregszászi ugyanis annak ellenére, hogy a disputát pütkösd utánra hirdették meg, már az ünnepen hozzákezdett. Szántó pedig, aki prédikált, ünnepi misét mutatott be, majd keresztelt, fáradtan ért haza ebédelni. Ekkor váratlanul hírnökök érkeztek hozzá, akik vitatkozni hívták, így étlen-szomjan volt kénytelen a disputáció helyszínére sietni, ahol igen nagy tömeg gyűlt össze. 303 protestáns lelkész, tanítványaik, valamint számos érdeklődő volt jelen, Szántó (valószínűleg túlzó) becslése szerint mintegy ötezen. Nagyon készültek a vitára, hiszen „mindannyian, mint a szamarak, könyvek alatt roskadoztak, s a többi könyv mellett mindegyiküknél volt egy Biblia és Kálvin *Institúciói*”.¹² Ezzel szemben a jezsuita atya – mindenkit meglepve – csupán Beregszászi téziseinek egy példányát tartotta a kezében. Vele szemben öten álltak a protestáns oldalon: Gönci György elnökölt, továbbá Beregszászi Péter, Hunyadi János, Jó János és Derecskei Ambrus. Szántó ezzel is jelzi, hogy valóban mindenfelől érkeztek tekintélyes protestánsok, hogy legyőzzék a vitában. A jezsuita „Isten igéjéből vett érvekké”¹³ pontról pontra cáfolja Beregszászi téziseit, amire ellenfelei felváltva válaszolnak, egyre szánalmasabban, majd az elnöklő Gönci György a hallgatósághoz fordulva magyarul kezd el beszélni, mire Szántó is magyarul folytatja. Ezt követően a protestánsok lármázni kezdenek, hogy belefojtsák a szót Szántóba. A győzelem azonban a négy óra hosszan keresztül tartó vita, illetve inkább kiabálás után neki jut, mivel a hallgatóság „[látta], hogy az összes lelkész elhallgatott, és semmit sem válaszolt az állításokra”.¹⁴

Úgy vélem, a vita leírásában két mozzanatra érdemes külön figyelmet fordítanunk. Az egyik, hogy a jezsuita kizárólag a Szentírásból vett argumentumokkal él (*sola Scriptura*), a másik pedig, hogy egy idő után felhagy a latinnal, és magyarul (népnyelven) szól a hallgatósághoz, vagyis saját módszerüket használja fel a protestánsok ellen, akik (állítása szerint) mindenféle egyéb írásokból igyekeztek érvelni ellenében.

A második nap egy csűrben folytatódik a vita. Szántónak a helyszín is alkalmat nyújt arra, hogy ellenfelei istentelenségét hangsúlyozza, akik a katolikusok templomait lerombolták,

¹² „[...] omnes sicut asini libris onusti erant et praeter alios libros, quilibet habebat Biblia secum et *Institutiones* Calvini.” *MAH* II, 744.

¹³ „[...] argumentis ex verbo Dei depromptis.” *MAH* II, 744.

¹⁴ „[...] omnes ministros obmutuisse et nihil ad propositum respondiisse.” *MAH* II, 746.

és helyettük „egy hatalmas csüört építettek maguknak, hogy ott tartsák összejöveleiket”.¹⁵ A vita – vagy inkább kiabálás, amint Szántó fogalmaz – ezen a napon kilenc (!) órán keresztül tartott, tárgya ismét csak a pápa volt. Az előző napon alkalmazott módszer szerint a jezsuita atya a Szentírásból vett helyekkel bizonyítja, hogy a pápa nem az Antikrisztus, és nem is lehet az. Röviden foglalja össze saját argumentációját, ellenfelei érveléséről azonban még kevesebb szót ejt: „Ezekon az érveken gyötrődtek a szerencsétlen kálvinisták kilenc órán át folyamatosan, azonban merő ostobaságokon és a szokásos idétlenségeken kívül semmilyen válasza nem voltak képesek. Sok hallatlan állítást összehordtak, hogy Krisztust Rómában feszítették keresztre és nap mint nap keresztre feszítik, sőt még a mennyben is keresztre feszítik, hogy Krisztus az isteni természete szerint is imádkozik értünk, stb.”¹⁶ A leírás alapján nem kétséges, hogy a protestánsok ismét vereséget szenvedtek.

A harmadik napon négy óra hosszan keresztül tartott a vita, illetve ismét csak inkább a kiabálás. A téma a szentek és a pápa tisztelete volt. Az érvelés módszere mindkét fél részéről a korábbi maradt: Szántó a Szentírás szövegeivel támasztotta alá argumentációját, míg a protestánsok pápai bullák, imádságoskönyvek stb. szövegeit idézve bizonygatták, hogy a pápát és a szenteket a katolikusok istenként imádják, azaz a bálványimádás bűnét követik el. A vita, mint értesülünk róla, váltakozva latinul és magyarul folyik. Négyórányi disputálás után Ghicz János várkapitány – elképzelhető, hogy időközben az eszmecsere kezdett eldurvulni – felolvasta a fejedelem levelét, amelyben elrendelte, hogy fejezzék be a vitatkozást, és ezt követően egyik fél se provokálja és sértegesse a másikat. Szántó megjegyzi, hogy habár negyven napnyi disputálásra elegendő érv állt a rendelkezésére,¹⁷ és kész volt a végsőkig küzdeni, a fejedelem levelének hatására mindkét fél békében távozott.¹⁸

Annak ellenére, hogy a vita nem ért véget, csupán félbeszakadt, Szántó hasznosnak értékeli azt, ugyanis elmondása szerint a katolikusok megerősödtek hitükben, sok protestáns áttért, sőt még három kálvinista lelkész is a katolikus egyházhoz csatlakozott. Fontosnak tartja megjegyezni, hogy a protestánsok nyilvánvaló vereségük ellenére azt híresztelték, hogy győzelmet arattak, de ezen nem csodálkozik: „Jellemző az eretnekekre, hogy ha az igazság nem az ő oldalukon áll, szavaikat és tetteiket elképesztő hazugságokkal támasztják alá.”¹⁹

Mint láthattuk, Szántó fényes diadalként számol be a disputáról, azonban felmerül a kérdés, hogy szerzőnk tudósítása megfelel-e a *sine ira et studio* elvnek, ellenfelei valóban annyira tudatlanok és ostobák voltak-e, mint amilyennek ábrázolja őket.

Bár Beregszászi Pétertől és társaitól Szántóéhoz hasonló leírás nem maradt ránk a disputáról, felkészültségükre, érvelésükre vonatkozóan éppen ebből az időszakból rendelkezünk forrásokkal. 1585-ben Nagyváradon Hoffhalter Rudolf nyomdájában jelent meg

¹⁵ „[...] ingens horreum construxerunt sibi ubi solent sua conventicula habere.” *MAH* II, 746.

¹⁶ „In his argumentis torserunt se infelices calvinistae novem continuis horis, sed nihil praeter meras nugae et solitas stultitias respondere potuerunt. Multa absurda concesserunt, quod Christus Romae sit crucifixus et quotidie crucifigitur, quod etiam in caelo crucifigitur, quod Christus etiam secundum divinitatem oret pro nobis, etc.” *MAH* II, 747.

¹⁷ „[...] habebat argumenta parata ad quadraginta dies.” *MAH* II, 748.

¹⁸ „[...] pacifice ab invicem separati sunt.” *MAH* II, 748.

¹⁹ „Hoc enim proprium est haeticorum, ut quandoquidem illis veritas non servit, dicta et facta sua splendidissimis mendaciis fulciant.” *MAH* IV, 541.

Beregszászi Péter *Apologia pro ecclesiis reformatis, actis impiis Synodi Sabariensis opposita* című könyve.²⁰ A kötet előzménye, hogy 1579. augusztus 2–4. között Draskovich György püspök Szombathelyre egyházmegyei zsinatot hívott össze, ahol augusztus 2-án a jezsuita Pitacsics Márk tartott egy, a reformáció tanait támadó beszédet. A Nagyváradon megjelent 360 oldalas kötet tartalmazza a jezsuita beszédét és Beregszászi válaszát. A kiadásban a jezsuita szövegét Beregszászi 86 pontra tagolja, s ő maga is követve ezt a sorrendet, ugyanennyi pontban cáfolja az *Oratio* állításait.

1587-ben Bázelen Johann Jakob Grynaeus jelentetett meg egy kötetet *De controversiis religionis*²¹ címmel. A szerzők: Beregszászi Péter és Thoraconymus Mátyás.²² A több mint 500 oldal terjedelmű könyv egy hitvita-gyűjtemény, amely teljes egészében közli az előbb említett *Apologia* szövegét, és egyéb hitvitázó iratokat is tartalmaz. Szabó András kutatásaiból ismerjük az antológia létrejöttének körülményeit.²³ Az 1585-ben kinyomtatott *Apologiát* Csanádi János küldte el Grynaeusnak, a többi kéziratot pedig Fegyverneki Izsák Krakkai Demeter segítségével juttatta el Bázélbe. A kötet az (1–2) *Apologián* kívül a következő írásokat tartalmazza. 3. *Tractatulus de hypostatica unione duarum naturarum in Christo*; 4. *Strenae examinatorebus propositionum de coena Domini a Caspare Pilcio editarum propositae*; 5. *Discussio septem paralogismorum pro asserenda orali ipsiusmet nativi corporis et sanguinis Christi perceptione confictorum*; 6. *Iesuitarum carmen adversus auctores Iuliani pseudocalendarii Varadini impressi anno 1585. et defensio calendarii Gregoriani Claudiopoli in Transylvania edita*; 7. *Ventilatio scripti illius, quod inscriptum est adversus auctores Iuliani pseudocalendarii etc.*; 8. *Defensio ventilationum adversus Stephanum Aratorem in qua multa de Iesuitarum ordinis institutione referuntur*; 9. *Epistola ad Stephanum Aratorem de novo capite ecclesiae et de primatu papae*.

Amint a címek pusztá felsorolásából is látszik, a vitairatok egy része Krisztus kettős természetével foglalkozik, más részük pedig az eucharisziával, illetve az úrvacsorával kapcsolatos kérdéseket tárgyal. A kötet jelentős részét teszik ki a naptárvitával kapcsolatos írások. Ahogyan Beregszászi az *Apologiában* közli ellenfele szövegét, a cáfolat előtt megtalálhatjuk itt is a jezsuitáknak, pontosabban Wolfgang Schrecknek a Nagyváradon kiadott 1585-ös naptár (ahogyan nevezi: pseudocalendarium) elleni írását.²⁴ Sajnos az izgalmas vita folyamatát nem tudjuk végigkövetni, ugyanis nem közlik, és más forrásból sem ismerjük Szántó (Arator) Istvánnak a *Ventilatióra* adott válaszát, argumentációjára, mivel a szöveg nem maradt ránk, csupán a *Defensio* alapján következtethetünk. Úgy tűnik

²⁰ RMNy 572. A kiadványról és Hoffhalter nagyváradai tevékenységéről lásd BÁNFI Szilvia, *A váradai nyomdászat kezdete és 16. századi története = Tipográfia régtől fogva: A nagyváradai nyomdászat 450 éves története*, szerk. БОКА Лászló, EMŐDI András, Bp., OSzK–Argumentum, 2016, 9–21.

²¹ *De controversiis religionis hoc seculo motis adversaria quaedam scripta, in quibus utriusque partis dissidentium argumenta, ad Scripturae divinae canonem explorantur, et Iesuitis potissimum respondetur*, Basilea, [s. n.], 1587 (RMK III, 759).

²² Thoraconymus életéről, tevékenységéről lásd Örtvös Péter, *Thoraconymus Mátyás*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 10–11, 1971, 29–36.

²³ Szabó András, *Melanchthonról Lipsiusig: Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1986/5, 483–506; Uő, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598)*, Debrecen, Hernád, 2004, 109–110.

²⁴ Schreck írása 1585-ben jelent meg Kolozsvárott: RMNy 566.

azonban, hogy a naptárvitának ez a fejezete itt lezárult, ugyanis a *Defensiót* (amelynek végén az 1585. augusztus 8-i dátum szerepel, és egy 1585. december 14-re datált, Szántónak ajánlott *Metanoiein* című görög nyelvű, disztichonban írt vers kapcsolódik hozzá) követő oldalon az alábbi megjegyzést találjuk: „Ez ideig sem a *Defensióra*, sem a versre nem válaszoltak semmit a jezsuiták. 1586. április 5.”²⁵ Feltételezhetjük, hogy a későbbiekben sem született válasz a jezsuiták részéről, hiszen Báthory István halála után már másra kellett koncentrálniuk: az Erdélyből való kiűzetésüket egyre hangosabban követelőkkel szembeni védekezésre.

A *De controversiis*ben található utolsó írás Beregszászi levele Szántóhoz. A levél első részében Szántó korábbi, latinságát illető kritikájára válaszolva igyekszik bizonygatni, hogy éppen ellenfele nincs tisztában az alapvető latin grammatikai ismeretekkel sem, így teljesen alaptalanul korigálja őt. Módszere teljes mértékben megegyezik azzal, amit Szántó az 1584-es dispután alkalmazott: akkor ő igyekezett azt bebizonyítani, hogy ellenfelei az alapvető grammatikai ismereteknek is híján vannak, tehát teljesen tudatlanok, azaz teológiai kérdésekben is inkompetensek.

A levél második részében az új pápa megválasztása kapcsán vonja kétségbe Beregszászi, hogy a pápa az egyház feje. Mint a cím is mutatja (a korábbi, e tárgyban feltett kérdéseire Szántó által adott választ cáfolja), ez a levél is egy vitasorozat egyik darabja. Feltehetőleg XIII. Gergely halála²⁶ és V. Sixtus megválasztása²⁷ adott alkalmat Beregszászinak, hogy a pápák egyházfői hatalmát vita tárgyává tegye.

A *De controversiis*ben található írások mindegyike 1585-ben, illetve 1586-ban keletkezett, és valamilyen szempontból kötődik Nagyváradhoz. Ez alapján úgy tűnik, hogy a fejedelem utasítása, amelyre hivatkozva Ghiczy János 1584-ben berekesztette a disputát, s amelyben a vitatkozókat eltiltotta egymás provokálásától, az indulatokat csupán rövid időre fékezte meg. Szántó 1585. január 5-én a rendfőnöknek írott levelében arról számol be, hogy a disputációt követően életének legnyugalmasabb időszakát éli, a protestánsok nem támadják, sőt még a várkapitány is – noha eretnek – több alkalommal védelmébe vette.²⁸ A *De controversiis*ben található legkorábbi dátum 1585. szeptember 3., amely éppen Beregszászi Szántóhoz írott levelének végén áll.²⁹ Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy ez az írás Beregszászi korábban Szántóhoz intézett kérdéseinek a jezsuita válaszára adott reagálás, azaz a vita „harmadik fordulója”, a „nyugalmas” időszak végét még korábbra kell tennünk. Úgy vélem, amennyiben Szántó a generálisnak írott levelében nem állít valótlanságot (s ezt miért is tenné?), helytálló az a következtetés, hogy az 1584 nyara és 1585 tavasza közötti időben – legalábbis nyilvánosan – szünetelhetett a jezsuita–protestáns vita Nagyváradon.

Szinte szüntelenül folyt tehát a vita Erdélyben a jezsuiták megjelenését követően egészen kiűzetésükig. Ennek során mindkét fél igyekezett a másikat tudatlannak, műveletlennek

²⁵ „Neque ad defensionem nostram, neque ad carmen istud quidquam respoderunt Iesuitae usque ad hoc tempus, 5. Aprilis, An. 1586.” *De controversiis, i. m.*, 498.

²⁶ 1585. április 10.

²⁷ 1585. május 1.

²⁸ *MAH* II, 738–740.

²⁹ „E nostra domo 3. Nonas Septembr. Anno 1585.” *De controversiis, i. m.*, 523.

beállítani, s nem kímélték a másik becsületét sem. Szántó nevezte Beregszászit szárnak (asinus), szarvas vadállatnak (cornutus bellua), Zedekiás fattyának (Sedechiae spurium), Pluto tanítványának (discipulum Plutonis). Beregszászi pedig, aki szemmel láthatóan szerette a szójátékokat, Szántót tévelygőnek (Arator – errator), a jezsuitákat disznóbandának (Iesuitae – suiticae), a pápát a híd mocskának (pontifex – faex pontis) stb. Arról azonban kevés információnk van, hogy valójában mit gondoltak egymásról, a vitapartner felkészültségéről. Szántó *Historiájában* egyetlen alkalommal tesz említést elismerően Beregszásziról, amikor haláláról tudósít: „A kálvinisták között nem volt nála ékesebben szóló.”³⁰ Az ezt követő mondatok valóságtartalmát azonban joggal kérdőjelezhetjük meg: „Állítólag ezt mondta halála előtt: Ó, derék Szántó, mennyire helyes volt a véleményed és a tanácsod: nem kellett volna vitatkoznunk veled.”³¹

³⁰ „Nullus inter calvinistas fuit eloquentior illo.” *MAHIV*, 547.

³¹ „Fertur, ante mortem dixisse: O quam recte sentiebas et consulebas nobis, Arator bone; non oportuisset nos tibi contradicere.” *Uo.*

*Arbor haereseon**

Az „Arbor haereseon” (eretnekség fája) kifejezés egy, a 16. század második felében készült fametszet címe, amelynek egyetlen Magyarországon őrzött példánya¹ Szegedi Kis István² *Speculum pontificum Romanorum* című munkája harmadik kiadásának (1592) Hódmezővásárhelyen őrzött példányába kötve található. A hátoldalán üres ábrázolás alsó részén stilizált természeti környezetben jobb oldalán fekszik a megszemélyesített sátán. Szíve a mellén kívül látható, s testéből jobbra és balra hét-hét, különböző vastagságú ágat növesztő, függőleges fatörzs nő ki. A sátán bal kezével alulról fogja azt a fára akasztott feliratos táblát, amely megnevezi alakját, és tudatja, hogy szívéből mint gyökérből hajt ki az eretnekség. Az alaktól jobbra és balra elhelyezett két kartusban idézetek olvashatók az első eretnekként számon tartott Simon mágusról. A metszet felső részén egy negyedik, ugyancsak keretbe foglalt felirat nevezi meg az ábrázolás tárgyát, azaz, mely eretnekségek keletkeztek a „pápizmus” és a „mahumetismus” létrejöttéig, és ezek hogyan kapcsolódnak egymáshoz. E két utolsó, a legfelső ágvégen elhelyezett „eretnekség”-et a tiarás pápa és egy turbános alak stilizált képe jelképezi. A fa törzsén hat körbe foglalt feliraton olvasható a hat „főeretnek”, az eretnekségek „patriarchá”-inak (Simon, Valentinus, Cerdo, Artemon, Novatus, Arius) neve. Ezekből nőnek ki jobbra és balra a fa ágai, amelyekben stilizált levelek tartalmazzák az eretnekségek megnevezését. Bal oldalt a pápákép alatt föntről lefelé 10+4+5+18+13+13, jobb oldalt a turbános fej alatt 17+6+1+14+7+5, esetenként többféle elnevezéssel (például „Sabelliani, seu Patrispassiani”, „Montanistae, sive Cataphryges”) illetett eretnek irányzat neve található. A megnevezések száma összesen 121.

A metszettel kapcsolatban számos kérdés tisztázatlan. Imre Mihály korábban a wittenbergi történetiszemlélettel hozta összefüggésbe, feltételezését azonban a későbbi kutatás elbizonytalanította. Nem sikerült fellelni a metszet további példányaikat, amelyek hiányában eldönthetetlen, hogy az ábrázolás – mint azt feltételezték – valóban Szegedi Kis említett

* A szerző az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár tudományos tanácsadója. Jelen tanulmány korábban megjelent, kissé rövidebb változatban: *Librum evolvo: Eszme- és könyvtörténeti tanulmányok a XVI–XX. századból*, Bp., reciti, 2017, 21–33.

¹ Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Református Gimnázium, BK. O. 1134 jelzetten, behajtogatva egy 1592-ben kiadott nyomtatvány címlapja után. Vö. *A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium XVI. századi könyveinek katalógusa*, összeáll. ZVARA Edina, SIMON Ferenc, Szeged, Scriptum, 1998, nr. 75, Ant 44, 84.

² FÖLDVÁRY László, *Szegedi Kis István élete s a Tisza-Duna mellékeinek reformációja*, Bp., Hornyánszky, 1894.

munkájához készült-e. További kérdés, hogy e kiadás minden példányába beragasztották-e, s forgalmazták-e önállóan a metszetet.³

A fametszetet Imre Mihály mutatta be első ízben 1986-ban egy könyvismertetésben. Bornemisza Péter Antikrisztus képzete kapcsán megemlíttette Szegedi Kis István *Speculum pontificum Romanorum*ának hódmezővásárhelyi példányát, elején a behajtogatott, főlió nagyságú „Eretnekek fája” ábrázolással.⁴ 1995-ben ismét megemlíttette a lapot, majd 1997-ben konferencialőadást tartott róla, amelynek írott változata 2000-ben jelent meg.⁵ A megjelenési hely és nyomdanév nélküli 1592-es Szegedi Kis *Speculum*-kiadást Josef Benzing a baseli Konrad von Waldkirch nyomda Schaffhausenben megjelent nyomdatermekének tartja,⁶ ma ezt a megállapítást – tévesen Imre Mihálynak tulajdonítva – vitatják.⁷ Imre Mihály szerint a *Speculum* ekkleziológiai munka, amelyben Szegedi Kis a pápaságkritika gerincévé tette a szentségeket, a szertartásokat, az egyházszervezetet és az elvi egyháztani érvelést. A munka kettős Antikrisztus-tana értelmében a pápaság és a mohamedanizmus egy időben született, összetartoznak.⁸ Imre feltételezte, hogy „a metszetet szorosan a kötethez illeszkedő tematikájával csak ehhez a nyomtatványhoz készítette metszője, és illesztette abba a kiadó”.⁹ Galavics Géza megfigyelése nyomán, aprólékos stílusvizsgálat eredményeként fogalmazódott meg a sejtés, hogy az ábrázolást Tobias Stimmer fametsző, vagy valaki az ő közvetlen baseli környezetéből készítette.¹⁰ Imre Mihály összegzése szerint a *Speculum* 1592-es kiadásának hódmezővásárhelyi példányába kötött metszet „szoros genetikai kapcsolatban áll a wittenbergi reformáció történetfilozófiai elveivel”. Úgy vélte, a „metszetet alkotó művész meglepően pontosan ismerte Szegedi Kis műveinek szemléletét, ahhoz igazodott” és a lap „a hazai reformáció műveltségének

³ IMRE Mihály, *Arbor Haereseon: A wittenbergi történet szemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István Speculum pontificum Romanorum c. művének 1592-es kiadásában = Egyház és művelődés: Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond et al., Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000, 53–85; újabb megjelenése: IMRE Mihály, *Arbor Haereseon: A wittenbergi történet szemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István Speculum pontificum Romanorum című művének 1592-es kiadásában = I. M., Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, 2012, 171–194, itt 177–178.

⁴ IMRE Mihály, *Nemeskürty István: Bornemisza Péter kísértései, Bp., 1984. Szépirodalmi K. 212 l.*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1986/1–2, 183–189, itt 188–189. Imre Mihály ebben a recenzióban valami okból tévesen a *Speculum* 1584-es első kiadásához kapcsolta a metszetet.

⁵ IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, 142; Uő, *Arbor* (2000), i. m.

⁶ Benzinget hivatkozva az Arbor haereseon metszetet nem ismerő BUCSAY Mihály, *Szegedi Kis István Speculum = Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973, 107–174, itt 152–153, 163, 102. jegyzet. Vö. Uő, *Das Speculum des István Szegedi und die Helfer seiner Ausgaben in Basel*, Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde, 1973, 71–97, itt 84, 8. jegyzet.

⁷ Jan-Andrea BERNHARD, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen: Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015, 343, 347. jegyzet.

⁸ IMRE, *Arbor* (2012), i. m., 173–176.

⁹ Uő., 178.

¹⁰ Uő., 179.

is [...] fontos alkotása”.¹¹ Ács Pál,¹² Csepregi Zoltán,¹³ Lőkös István¹⁴ és Őze Sándor¹⁵ lényegében egyetértettek Imre Mihály megállapításaival.

Imre Mihály tanulmányát követően Hamvas Endre Ádám foglalkozott önálló dolgozatban az Arbor haereseon ikonológiai és eszmetörténeti vonatkozásaival, lehetséges előképeivel.¹⁶ Imre Mihálytól eltérően Hamvas nem kereste a metszet további előfordulásait, és nem vizsgálta Szegedi Kis *Speculum*ának kapcsolatát az ábrázolással. A fametszetet a Jessze fája ábrázolástípushoz sorolta, és a feliratok segítségével vizsgálta lehetséges hereziológiai forrásait. A metszet alján bal oldalt olvasható Iraeneus-idézet forrását nem tudta pontosan azonosítani, és bizonytalan szöveghelynek ítélte. Szerinte az „ábrázolás nem vezethető vissza egyetlen, vagy akár néhány konkrét forrásra, sokkal inkább egy interpretációs hagyományra”.¹⁷ Az Iraeneus *Adversus haereses*éből és a metszet alján jobb oldalt olvasható, Augustinus *Contra adversarium legis et prophetarum*ából származó idézet mellett további lehetőségként utalt Augustinus *De haeresibus ad Quodvultdeum* című munkájának hatására. Az utóbbit összevetve a metszettel megállapította, hogy a metszeten ábrázolt és a Szent Ágoston művében leírt eretnokségek sorrendjében helyenként felfedezhető hasonlóság. A *De haeresibus ad Quodvultdeum* kapcsán megjegyezte, hogy azt Lambert Daneau jelentette meg 1578-ban Genfben.¹⁸ Hamvasnak ez az angol szakirodalomból merített adata pontatlan, Daneau ugyanis nem egyszerűen megjelentetője volt e munkának, hanem kommentátora; a mű első kiadása nem 1578-ban, hanem 1576-ban látott napvilágot. A megoldáshoz közel járó, ám a metszet problematikáját nyitva hagyó Hamvas következtetése az, hogy az Arbor haereseon forrásai olyan művekhez kapcsolódhatnak, amelyek kötődnek a svájci könyvkiadáshoz, és összefüggnek a humanista tradícióval.¹⁹

Imre Mihály és Hamvas Endre Ádám megközelítése egy-egy előfeltevésen alapul. Imre a metszet egy példányát tartalmazó kötet alapján Szegedi Kis István *Speculum*ának 1592-es kiadásában és ennek eszmei körében kereste a megoldást. Hamvas a metszet alján két kartusban olvasható idézet segítségével több szöveges forrást feltételezve úgy gondolta, hogy az a korai hereziológiai irodalom olyan munkáihoz kötődik, melyek „áthelyeződtek”

¹¹ *Uo.*, 194.

¹² Ács szerint is az Antikrisztus testi képe a török császár, noha a turbános fej török császárral való azonosságára semmi nem utal. Ács Pál, *A szentek aluvása: Dévai Mátyás és a Patrona Hungariae-eszme protestáns bírálata = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 99–111, itt 109, 44. jegyzet.

¹³ CSEPREGI Zoltán, *A Luther-szobortól a Luther-filmig: A hazai Luther-recepció utolsó negyedszázada (1983–2008) = Krisztusra tekintve hittél és reménnyel: Ünnepi kötet Reuss András 70. születésnapjára*, Bp., Luther, 2008, 157–174, itt 169–170.

¹⁴ LŐKÖS István, „Nemzet, egyház, művelődés” Imre Mihály *Az isteni és emberi szó párbeszéde című tanulmánykötetének olvasata*, Hítel, 2014/11, 160–179, itt 168–169.

¹⁵ ŐZE Sándor, *Gondolatok a könyvtárról: Antikrisztus-fogalom és a török kérdés a 16. század közepén a svájci és a magyar protestáns teológusoknál = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 295–303, itt 295.

¹⁶ HAMVAS Endre Ádám, *Megjegyzések az Arbor haereseon forrásainak kérdéséhez = Corollarium: Tanulmányok a 65 éves Tar Ibohya tiszteletére*, szerk. NAGYILLÉS János, CZEROVSKY Mariann, Szeged, JATE, 2010, 72–76, itt 72.

¹⁷ HAMVAS, *i. m.*, 73.

¹⁸ *Uo.*, 74–75.

¹⁹ *Uo.*, 75.

a reformáció helvét ágának kontextusába. Mindketten azzal fejezték be vizsgálatukat, hogy a metszet által felvetett kérdések jelentős része továbbra is megoldatlan.

Kutatásom kiindulópontjaként igyekeztem kizárni az előfeltevéseket. Először megvizsgáltam Szegedi Kis *Speculum*ának könyvészetét, figyelmen kívül hagyva a mű Nicolaus Hönigertől származó német nyelvű átdolgozását (*Spiegel Des Weltlichen Römischen Bapsts*, 1586),²⁰ amelyhez aligha kötöttek volna egy latin szövegű illusztrációt. A kivétel nélkül nyolcadretű kiadásokat a VD (Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke) 16, és VD 17, nyomtatott és elektronikus változata segítségével tekintetem át. Az adatbázisokban a négy példányban számon tartott első kiadás ([Basel], 1584),²¹ a három példányból leírt második kiadás ([Basel], 1586)²² és a hét példányból katalogizált harmadik kiadás ([Basel, Konrad von Waldkirch], 1592)²³ egyikéhez sem tartozik illusztráció. A Francesco Guicciardini (1483–1540) munkáiból kibővített, három őrzőhely öt példányból ismert negyedik kiadáshoz ([S. l.], 1602) két, az Arbor haereseontól különböző rézmetszet tartozik.²⁴ Ezek az adatok – bár figyelmen kívül hagyják a harmadik kiadás magyarországi példányait – arra ösztönöztek, hogy igyekezzem magából a metszetből kiindulni.

További példányok

Imre Mihály éveken át célzottan kereste az Arbor haereseon további példányait. A keresésben mindenekelőtt Szegedi Kis István *Speculum*-kiadásainak fennmaradt példányaira koncentrált. Feltételezte például, hogy a behajtogatott metszet benne lehetett az 1592-es kiadás egy másik, a Debreceni Református Kollégium D.359 jelzetű példányában is, melyben a „jelzett helyen” (a címlap után) egy 6-8 mm-es, a metszet anyagával azonosnak tűnő függőleges papírcsík látható, későbbi kivágásra utaló jelekkel.²⁵ Ez a papírcsík azonban nemcsak egy kivágott metszet nyomaként értelmezhető; lehetséges az is, hogy a bekötés során a kötet gerincének megerősítésére elhelyezett papírszelet egy részéről van szó.

Imre Mihály pontosan rögzítette a hódmezővásárhelyi példány állapotának változását. Az eredetileg bekötetlen, Baranyi Elek által egy bécsi árverésen 1898-ban vásárolt kötetben a „Bibl. Bernhard. Vrat.” feliratú, eddig azonosítatlan bélyegző utal a korábbi tulajdonosra. A rövidítés feloldása Bibliotheca Bernhardina Vratislaviensis (Kirchenbibliothek St. Bernhardin Breslau), amelynek állományát jelenleg a boroszlói Egyetemi Könyvtár gondozza. A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárába Baranyi hagyatékából ajándékként bekerült nyomtatványt először ideiglenes papírburkolattal látták el, majd a 20. század végén az Országos Széchényi Könyvtár restaurátorműhelyében végleges félbőr kötést kapott.²⁶ E tényből kiindulva feltételeztem, hogy Szegedi Kis *Speculum*ának metszetes példánya könyvészeti szempontból úgynevezett őrző kötet, azaz a metszet eredetileg nem volt része a műnek, hanem valamikor valaki „belehelyezte” azt.

²⁰ Vö. FÖLDVÁRY, *i. m.*, 216; IMRE, *Arbor* (2012), *i. m.*, 173–174.

²¹ VD 16 S 10444, vö. VD 16 S 10452.

²² VD 16 ZV 17137, teljes digitalizált szöveggel.

²³ VD 16 S 10445, vö. VD 16 S 10453, teljes digitalizált szöveggel.

²⁴ VD 17 23:273884Y, digitalizált mutatványoldalakkal.

²⁵ IMRE, *Arbor* (2012), *i. m.*, 177–178.

²⁶ *Uo.*, 177.

Ennek több, ma már nehezen rekonstruálható oka lehetett, a metszet egyszerű megóvásának szándékától kezdve az ábrázolás és az őrző kötet tartalma közötti szellemi rokonság feltételezéséig. Hipotézisemet egyrészt az ösztönözte, hogy az ősnymotványok korától a 19. századig megjelent nyomtatványokban meglehetősen gyakoriak a másodlagosan bekötött, eredetileg nem az adott kiadványhoz készült úgynevezett „vendég”-metszetek. Másrészt Szegedi *Speculum*ában nem találtam a különféle eretnkségekről szóló részeket, amelyek genezisét a metszet – felirata szerint – ábrázolja. A *Speculum* elsősorban nem eretnkségként foglalkozik a pápasággal és annak bírálataival.²⁷

A nyomdadíszekkel keretbe foglalt, címmel ellátott fametszeten egymáshoz hasonló kartusba foglalt szövegrészek tájékoztatnak arról, mit ábrázol a lap. A röplapokra emlékeztető megjelenés²⁸ alapján először önállóan kerestem a metszetet a röplapirodalom bibliográfiáiban. A megfelelő leírást megtaláltam a Wilhelm Eduard Drugulin által 1867-ben Lipcsében közzétett gyűjteményi jegyzék *Flugblättler* katalógizáló második részében. Az 1569–1570 közé datált „Controversblätter die religiöse Bewegung betreffend” című alfjezetben található egy németalföldi munkának tartott, folió alakú fametszet, a következő leírással: „Arbor Haereseon etc. Stammbaum der Ketzerei. Er wächst aus dem am Boden liegenden Satan hervor. An den Aesten viele Tafeln mit den Namen der ketzerischen Secten. Oben die Brustbilder des Pabstes und Muhameds und dazwischen Schrifttafel.”²⁹ Eszerint a metszetet valóban számon tartották röplapként a 19. század második felében.

Drugulin leírása további keresésre ösztönözte a nagyobb grafikai gyűjtemények állományában. Az Europeana adatbázis segítségével jutottam el az amszterdami Rijksmuseumban őrzött példányig.³⁰ Az 1550–1599 közé datált lapot a múzeum grafikai gyűjteménye „Arbor Haereseon – Boom der ketterij” címen őrzi. A leírás szerint az ismeretlen metsző által készített, 392x327 mm méretű példányt a múzeum önálló lapként vásárolta 1881-ben a Frederik Muller and Co. cégtől. A digitálisan is megtekinthető fametszet mindenben megegyezik a hódmezővásárhelyi példánnyal. Az amszterdami példány sajátossága, hogy a metszet bal oldalát fenn és lenn, a középrészt kihagyva ferdén levágták. Ez a csonkítás kizárólag a nyomdadíszekből álló keretet és a sátán feje melletti növényt érintette. Hasonló eljárással gyakran lehet találkozni a behajtogatott metszeteket tartalmazó régi nyomtatványokban. A kötetbe illesztéskor ugyanis a ferdén levágott metszetszéllel segítették a lapok könnyebb, sérülés nélküli ki- és visszahajtogatását. A beragasztáshoz meghagyott, érintetlen középrész őrzi annak a kötetnek a gerincmagasságát, amelyhez eredetileg tartozott az ábrázolás. Mindezt figyelembe véve adódott a következtetés, hogy az amszterdami példányt valamikor 1881 előtt emelték ki egy nyolcadrétű nyomtatványból.

²⁷ Vö. BUCSAY, *Szegedi Kis, i. m.*

²⁸ Imre Mihály is feltételezte a metszet önálló forgalmazásának lehetőségét, de sem ezt, sem azt a lehetőséget, hogy a metszetet más nyomtatvány is tartalmazhatja, közelebbről nem vizsgálta meg. IMRE, *Arbor* (2012), *i. m.*, 178.

²⁹ W. Drugulin's *Historisches Bilderatlas, Verzeichniss einer Sammlung von Einzelblättern zur Cultur- und Staaten-geschichte vom fünfzehnten bis in das neunzehnte Jahrhundert*, II, *Chronik in Flugblättern* [von Wilhelm Eduard DRUGULIN], Leipzig, Leipziger Kunst-Comptoir (W. Drugulin), 1867, 39.

³⁰ Az amszterdami Rijksmuseumban őrzött példány jelzete RP-P-OB-78.838, elektronikus hozzáférhetősége: https://www.europeana.eu/portal/en/record/90402/RP_P_OB_78_838.html (utolsó letöltés: 2017. november 28.).

A következő kérdés az volt, hogy – fenntartva az önálló forgalmazás lehetőségét – milyen munkához tartozhatott egykor a Rijksmuseum Arbor haereseonja. Feltételeztem, ha ilyen metszetet tartalmaz egy minden valószínűség szerint 16. századi nyomtatvány, ez a tény valamiképpen megjelenik a mű könyvészeti leírásában. Szerencsés esetben már a mű címlapján felhívhatják rá a figyelmet. Mivel az újonnan azonosított két példány németalföldi metszetként írták le, először Németalföld és a környező régió könyvtári, gyűjteményi katalógusaiban kerestem. Az Arbor haereseont említő leírást a frízöldi tartományi könyvtár W. Eekhoff által 1873-ban kiadott katalógusában találtam meg először a következő nyomtatvány címében: „Augustinus, de Haeresibus, cum comm. Lamb. Danaei [...] Acc. Ejusdem Arbor haereseon, Genevae, ap. haered. Eustathii Vignon, 1595, 8°”.³¹ Azaz a metszet szellemi inventora Lambert Daneau volt, aki Augustinus *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum* című munkájának általa kommentált kiadásához készítette azt.

A továbbiakban számos könyvtár katalógusában azonosítottam az Augustinus-mű 16. századi kiadásait (1576, 1578, 1595).³² A címszövegek kivétel nélkül szólnak a metszetről is, a következő formában: „In calce operis addita est arbor haereseon, ex qua quomodo aliae ex alijs natae sint, et propagatae, et ut saepe una quaedam hydra plura capita produxerit, perspicue docetur. per eundem L. Danaeum.”³³ Ugyanakkor a leírt példányok terjedelmi adataiban nem volt nyoma a címszöveg szerint a mű végére illesztett, behajtogatott illusztrációnak.³⁴ Összegyűjtöttem a Daneau által kommentált *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum* 17. századi kiadásait is (1621, 1673, 1673, 1675),³⁵ de ezek címében már nem volt nyoma az Arbor haereseonnak.

Ezt követően Olivier Fatio Daneau-műveket leíró bibliográfiájában azonosítottam a metszetet. Fatiónál két 16. századi *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum* kiadás (1576, 1578) leírásában szerepel a lap („+ 1 planche”) a következő megfogalmazásban: „Après le fol Q viii : planche in folio: Arbor haereseon” (1576), illetve „A la fin de l’ouvrage planche in folio: Arbor haereseon” (1578).³⁶ Fatio az első kiadás címléírása utáni megjegyzésben említi egy, a Daneau–Vulcanius-levelezésből származó, nyomtatásra vonatkozó adatot: „Le texte était imprimé le 24 février 1576, mais il manquait encore l’Arbor Haereseon (voir lettre de Daneau à Vulcanius du 24 février 1576, dans De Vries, Vulcanius, p. 320). Le 16 mars 1576 Daneau offrit son ouvrage aux Magistrats de Genève et refusa la récompense qu’ils voulurent lui offrir pour le leur avoir dédié”.³⁷ Azaz az Arbor haereseont a mű szövegének kinyomtatása, 1576. február 24-e után, de 1576. március 16. előtt sokszorosíthatták és köthették be a példányokba.

³¹ *Systematische catalogus der Provinciale bibliotheek van Friesland [...]*, Leeuwarden, Eekhoff, 1873, 802–803.

³² Genf, Vignon, 1576, 1578, 1595.

³³ Magyarországon két kiadást őriz a műből az Országos Széchényi Könyvtár, az 1576-os kiadást az Ant 7074, az 1595-ös kiadást az Ant 6467(2) jelzeten, metszet egyikben sem található.

³⁴ Így például: Bibliothèque nationale de France példányai; Staats- und Stadtbibliotheken Augsburg, jelzet 037/Th Kv L 29; Universitätsbibliothek Erlangen–Nürnberg, jelzet H00/THL–III 92.

³⁵ Helmstadii, Lucius, 1621; Uitt, J. Heitmüller, 1673; Uitt, Lüderwaldius, 1673; Uitt, Heitmüllerus, 1675. Az utóbbi három kiadást Lambert Daneau után szöveggondozta Gebhardt Theodor Meier.

³⁶ Olivier FATIO, *Méthode et théologie: Lambert Daneau et les débuts de la scolastique réformée*, Genève, Librairie Droz, 1976, *Bibliographie des oeuvres de Daneau*, nr. 40, nr. 41.

³⁷ *Uo.*, nr. 40. Fatio a *Correspondance de Bonaventura Vulcanius* (publiée et annotée par Herman de VRIES DE HEEKELINGEN, La Haye, Nijhoff, 1913) című munkára hivatkozik.

Mivel Fatio bibliográfiája nem tartalmaz példányjelzéseket, tovább kerestem, és három olyan példányt találtam, amelyek címleírásában a terjedelmi adatok között szerepel egy behajtogatott lap (Faltblatt, tábla). Ezt a Daneau-féle második (1578) kiadásból származó két példányt és a harmadik (1595) kiadásból származó egy példányt a Bayerische Staatsbibliothek (jelzet: P.lat.191.m), a boroszlói Egyetemi Könyvtár (jelzet: 450455) és az olasz Nemzeti Könyvtár (Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele II, Róma; jelzet: 14/15A/8/7 – korábbi tulajdonosa: „Ex Bibliotheca majori Coll. Rom. Soc. Jesu”) őrzi. Münchenben az Arbor haereseon nem a mű végén található, hanem Daneau Genf városa előljáróinak címzett dedikációja után kötötték. Valószínű, hogy ez a címlap szövegéhez képest („In calce operis addita est arbor haereseon”) szokatlan elhelyezés óvta meg az ábrázolást a kiszakadástól vagy a szándékos kiszakítástól. Ugyanakkor a példány digitalizálása során nem hajtogatták ki a metszetet, így elektronikus formában először csak a nyomdafestéktől átszínezett, behajtogatott hátlap egy része ismeretében tudtam tükör segítségével azonosítani az Arbor haereseont.³⁸ A *Liber de haeresibus...* Daneau által kommentált 16. századi kiadásaiból eltérő őrzőhelyekről állnak rendelkezésre digitalizált példányok, de a müncheni példány kivételével egyik sem őrzi a metszetet.³⁹

Lambert Daneau és az Arbor haereseon

A Kálvin Jánostól Genfben közel két éven át (1560–1562) teológiát tanuló Lambert Daneau (Lambertus Danaeus)⁴⁰ összesen mintegy hatvan, eltérő című és tartalmú munka szerzője.⁴¹ Daneau messzemenően elfogadta és sajátjává tette Kálvin és a korai kálvinizmus Ágoston-recepcióját.⁴² Kommentárokkal látta el Augustinus két munkáját, az *Enchiridion ad Laurentiumot* (1. kiadás Genf, E. Vignon, 1575) és a *Liber de haeresibus ad Quodvultdeumot*. Néhány más művében is foglalkozott az eretnkségekkel, így az *Elenchi haereticorum* (Genf, Vignon, 1580) és a *De veneficis* (Genf, Vignon, 1574) címűekben. Az utóbbi megjelent a *Flagellum haereticorum fascinariorum* című munkában (Frankfurt/M., N. Bassaeus, 1581) is.

Daneau az Arbor haereseont tartalmazó kiadványban egyrészt saját kommentárjaival ellátva jelentette meg Augustinus *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum* című munkáját. Másrészt a szöveget kibővítette az Augustinus által más művekben leírt, de a kommentált munkában nem található egyéb eretnkségekkel („ex veteri exemplari Gemblensi”) és a műből általa hiányolt herezisekkel („Haereses A Nobis additae”). Mindezek után beil-

³⁸ A Bayerische Staatsbibliothek digitalizáló központjának jeleztem a hibát, és kértem a kihajtogatott metszet digitalizálását. A hibát kijavították.

³⁹ Több példányt évszázadokon át katolikus könyvtárak őriztek, így például a cseh nemzeti könyvtár 1576-os első kiadásának címlapján az 1645-ből származó jezsuita tulajdonosi bejegyzés mellett a „Haereticus” megjegyzés szerepel.

⁴⁰ Christoph STROHM, *Ethik im frühen Calvinismus: Humanistische Einflüsse, philosophische, juristische und theologische Argumentationen sowie mentalitätsgeschichtliche Aspekte am Beispiel des Calvin-Schülers Lambertus Danaeus*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1996.

⁴¹ Egyik munkája (*Aphorismi politici et militares*) bekerült Zrínyi Miklós könyvtárába is, aki a feltételezés szerint használta a *Vitéz hadnagy* című munkája egyes részeihez.

⁴² Jan Marius J. LANGE VAN RAVENSWAAY, *Augustinus totus noster: Das Augustinverständnis bei Johannes Calvin*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1990.

lesztett egy máig azonosítatlan szerzőjű, *Tractatus de Ecclesia* című anonim munkát,⁴³ s az így megszerkesztett kötethez négyféle mutatót készített. Az első mutatót közvetlenül a *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum* szövege után közölte, *Index Primus, ubi ordine alphabetico haereses ab Augustino commemoratae proponuntur* címen. A további három index a mű végén található. A második mutató az eretnekségek kronológiába rendezett felsorolása Krisztus halálától kezdve.⁴⁴ A harmadik a kereszténység legfőbb tanaival veti össze az eretnekségeket, felsorolva, hogy melyik tanítást milyen eretnekség hogyan „sért meg”. Ezt a mutatót Daneau négy részre osztotta a Decalogus, a Symbolum fidei, az Oratio Dominica és a Sacramenta szövegének megfelelően.⁴⁵ A negyedik mutató egy, a korban szokványos Index rerum et verborum.⁴⁶

Mindezt követi – Daneau elrendezése értelmében – az Arbor haereseon-metszet az eretnekségek általa meghatározott „genezisével”, amelyből – a címszöveg szerint – megismerhető, hogy egy-egy eretnekség miből és hogyan jött létre. Az így ábrázolt hereziseket a mitológiából ismert sokféle vízi kígyóhoz, a hydrához hasonlítja.⁴⁷ A kötetbeli herezisek a metszeten nem az augustinusi, hanem a Daneau-féle elrendezésben találhatóak. Az egész kiadványban egyetlen, római számokkal elkülönített, fejezetekbe rendezett eretnekségsorozat található. A sorozat az Augustinus kiadott munkájában tárgyalt eretnekségekkel kezdődik (Caput I–LXXXIII), majd folytatódik az Augustinus más műveiből származókkal a „Peroratio Operis”-ig (Caput LXXXIV–LXXXIX). A sorozat és magyarázat az „aliae Haereses ex veteri exemplari Gemblensi transcriptae, et huic Augustini Catalogo additae” című résszel (Caput XC–XCII) és a „haereses a nobis [ti. Daneau] additae” című kiegészítéssel (Caput XCIII–XCVII) ér véget. A XCV. caput a „Papismus”-t, a XCVI. a „Mahumetismus”-t tárgyalja, a sorozatot az „in Oriente vastitas Ecclesiae (hodie)” című fejezet (Caput XCVII) zárja. Egy-egy fejezetben általában több eretnekség-megnevezés található, mivel ugyanazon tant többféle névvel illették. Ez a megoldás a fejezetcímekben is érvényesül, így például Cap. LXIII *Pattalorinchitae (sive Silentiarii)* vagy Cap. LXX *Priscillanistae (gnosticus, manicheus)*. Több eretnekséget Daneau nem tudott pontosan elhatárolni egymástól, ezek viszonya a fejezetcímekben mellérendelő, így például Cap. XXVII *Pepuziani et Quintiliani*, Cap. XXXII *Elceseos et Sampseos* vagy Cap. XLIII *Origenistae et Adamantii*. Néhány eretnekséget Augustinus nem személynévvel, hanem az irányzatra jellemző körülírással jelölt, így például: Cap. LXXI *Non sumunt escas* (ami az első mutatóban azonos a Daneau által használt „Feri” eretnekségnévvvel), vagy Cap. LXXV *Aquei quid senserint Aquam non a Deo, ex Materiariis sive Hermogenianis* (az első mutatóban ezzel azonos az „Aquei”).

⁴³ FATTO, *i. m.*, nr. 40.

⁴⁴ Index Secundus, In Quo Chronologia haereseon continetur a Christo passo, per annorum centurias distributa.

⁴⁵ Index tertius, Ubi ostenditur in quo doctrinae Christianae capite a superioribus haeresibus sit erratum. Omnia autem Doctrina Christiana breviter ad haec quatuor capita revocatur, nimirum Decalogum Legis, Symbolum fidei, orationem Dominicam, et Sacramenta.

⁴⁶ Index Quartus, qui est rerum et verborum quae in hoc opere continentur.

⁴⁷ A hydra egyben utalás a Hercules által megölt lernai hydrára, amely egy mitológiai történet szerint az alvilágot őrző kutya, Cerberus anyja.

A metszeten ábrázolt herezisek jól azonosíthatók a mű fejezeteivel. Így például a Caput I Simon mágus eretnekségével (Simoniani) foglalkozik, amelyből a fa jobb oldalán „kinőtt” ágon található a Cerinthiani (Cap. VIII), Nicolaitae (Cap. V), Hebionitae (Cap. X Ebionici [=Hebionitae]), Elcesaitae (Cap. XXXII Elceseos et Sampseos) és Angelici (Cap. XXXIX). Egy másik példa az Artemontól (Cap. XXX Alogiani, Alogi, Alogii, Alogiani, et Artemonitae vocantur) származó eretnekségek sora: a fa jobb oldalán Melchisedechiani (Cap. XXXIV), a fa bal oldalán Alogii (Cap. XXX), Theodotiani (Cap. XXXIII), Samosateniani, sive Pauliani (Cap. XLIV Pauliani vel Samosateniani), Photiniani (Cap. XLV), Luciani (Cap. LXXXI Luciferiani).

Az azonosítások szerint Daneau több esetben Augustinustól függetlenül ábrázolta a saját, kommentárokban megfogalmazott elképzelését. Így lehetséges például, hogy a XXX. fejezetben együtt tárgyalt Artemon és követői (Alogiani, Alogi, Alogii, Alogiani, et Artemonitae vocantur) egyaránt megtalálhatók a fa törzsén (Artemon) és az innen balra induló ág első levelén, az utóbbin az „Alogii” néven. Sajátos módon járt el Daneau Novatus eretnekségével (Cap. XXXVIII – Novatiani) is, amelyet a fa törzsén „ösforrásként” a „Novatus” névvel jelzett, majd – a mű megfelelő fejezetének szövegével egyezően – a tőle balra induló ágon a „Cathari” névvel tüntetett fel az első levelén.⁴⁸ Esetenként az Augustinusnál egy fejezetben tárgyalt eretnekségeket (Cap. XXVII Pepuziani et Quintiliani) Daneau két önálló irányzatként ábrázolta. Így például a fa törzsén a Cerdótól (Cap. XXI – Cerdoniani) jobbra induló ág középső részén található a „Pepuziani”, majd mellette a „Quintilliani [!]” névvel illetett eretnekség. Daneau minden valószínűség szerint azért hangsúlyozta már a címlapon, hogy saját munkája az Arbor haereseon („arbor haereseon [...] per eundem L. Danaeum”), mert nem egyszerűen az adott munka ötödik, vizualizált mutatójának, egyfajta interpretációjának szánta, hanem önálló invenció eredményének tekintette, amely sajátosan összegzi és értelmezi az egész kiadványt.

Az Arbor haereseon alsó részén bal és jobb oldalon Daneau egy-egy, az eretnekségeket tárgyaló tekintélyes munkából származó, Simon mágusra, az első eretnekre („primus patriarcha haereticorum”) vonatkozó idézettel ösztönzi a metszet olvasóját a herezis elítélésére. Bal oldalon Iraeneus *Adversus haereses*éből idéz. A Hamvas által bizonytalan szöveghelynek ítélt mondat⁴⁹ valójában egy mozaikidézet, néhány szó sorrendjének felcserélésével. Iraeneus e munkája – részben töredékes formában – latin, görög, szír és örmény nyelven eltérő caputszámozással⁵⁰ volt ismert, s így fordulhatott elő, hogy a különböző szövegi kiadásokban az adott szöveghely eltérő fejezetbe került. Erasmus 1534-ben Baselben (in Officina Frobeniana) megjelent szövegi kiadásában (*Opus eruditissimum Divi Irenaei episcopi Lugdunensis in quinque libros digestum [...] opus Des. Erasmi Roterodami...*) például a metszet hivatkozásának megfelelően, az első könyv harmincadik fejezetében (az 50. oldalon) olvashatjuk a mozaikidézetet teljes terjedelmében: „Nunc autem necessario meminimus eius, ut scires quoniam **omnes qui** quoquo modo **adulterant veritatem** et praeconium

⁴⁸ Az Index Primusban a Novatiani és a Cathari egyaránt a XXXVIII. caputhoz tartoznak.

⁴⁹ HAMVAS, *i. m.*, 73.

⁵⁰ Vö. *Sancti Irenaei episcopi Lugdunensis Libros quinque adversus Haereses [...]*, ed. W. Wigan HARVEY, Cantabrigiae, Typis Academicis, 1857.

ecclesiae laedunt, **Simonis Samaritani magi discipuli et successores sunt**”. A sátán-ábrázolás jobb oldalán elhelyezett, Augustinus *Contra adversarios legis et prophetarum* című munkájából vett idézet ugyancsak Erasmus szövegkiadásából származik (*Tomus VI. Operum D. Aurelii Augustini Hipponensis episcopi, continens Ta Polemika, Hoc est, Decertationes Adversus haereses...*, Basel, Froben, 1556, *Contra adversarium legis* Lib. II, cap.12, 640. hasáb), azaz Daneau Erasmus kiadásait használva kommentálta Augustinus *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum*át.

Összegzés

Az Arbor haereseon ábrázolás inventora Kálvin egyik neves tanítványa, Lambert Daneau volt. Az ő elképzelése nyomán készült a fametszet dúca, amelyet egy, a genfi Vignon nyomdával kapcsolatban álló formametsző készíthetett el. A metszetet a Daneau által kommentált mindhárom 16. századi *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum*-kiadáshoz hozzá kívánták kötni, mivel említése azonos megszövegezésben olvasható a címlapokon. Elképzelhető, hogy a metszetet önállóan, röplapként is árusították, az viszont kizárható, hogy része lett volna az 1592-ben a baseli Konrad von Waldkirch műhelyében készült Szegedi Kis István-munkának. Kevés esély van annak tisztázására, miként vált a metszet egy példányának őrzőkönyvévé a *Speculum pontificum Romanorum* harmadik kiadásának (1592) korábban egy boroszlói katolikus könyvtárban őrzött, majd a 19. század vége után Magyarországra került példánya.

Jelenlegi ismereteim szerint a hódmezővásárhelyi Szegedi Kis-példányon kívül az Arbor haereseon nem lelhető fel másutt „vendég”-metszetként. A különleges ábrázolást ugyanakkor a 17. században sem felejtették el. Utóéletéhez tartozik, hogy Gottfried Wilhelm Leibniz megemlíti egyik filozófiai írásában.⁵¹

⁵¹ Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Philosophische Schriften*, II, 1663–1672, hg. v. der Leibniz Forschungsstelle der Universität Münster, Berlin, Akademie Verlag, 1990, 673. A Daneau-féle, Kálvin tanainak ihletésében készült Arbor haereseon hatástörténetéhez tartozik, hogy a 16–17. század fordulójáról ismeretesek katolikus és Luther-követő változatai is. Abraham Nagel (alkotó évei: 1572–1591) nevéhez köthetik az a *Delineatio malae arboris Lutheranae...* kezdetű hírlével (1589), amely a lutheri tanok ellenreformációs kritikája. Az eretnekfa e fametszetű ábrázolásán a fa törzsén megjelenik Luther Márton, Katharina von Bora, Jan Hus, Philipp Melancthon és Alexander Utzinger alakja is (Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek A:204.11.Theol./11). A lutheránus változat első ízben a Daniel Cramer-féle Biblia-kiadásban jelent meg fametszetben 1614-ben a Jelenések könyvének 8,7–13 kommentár részéhez mellékelve. Ez a metszet 1641–1662 között része lett az Ernst (I.) Sachsen-Gotha-Altenburg hercege által irányított Bibliakiadásnak (ún. *Ernestinische Bibelwerk*) is. Rézmetszetes változatát lásd *Biblia, Das ist Die ganze H. Schrifti [...]*, Straßburg, Zetzner, 1625 (VD17 3:006793C). Megjelent még Cramer *Apocalypsis, oder Offenbarung S. Johannis...* (Stettin, J. Ch. Landtrachtinger, 1619, fametszet) és *Arbor haereticae consanguinitatis...* (Strassburg, L. Zetzner, 1623, rézmetszet) című munkáiban is. Az eretnekfa-témához lásd még: Sascha SALATOWSKY, *Ein Ketzerbaum mit zwei Antichristen = Im Kampf um die Seelen: Glauben im Thüringen der Frühen Neuzeit (Katalog zur Ausstellung der Forschungsbibliothek Gotha der Universität Erfurt vom 30. April bis 9. Juli 2017)*, hg. S. S., Gotha–Erfurt, Forschungsbibliothek Gotha – Universität Erfurt, 2017, 248–249 és Fernando González MUÑOZ, *Papismo, mahometismo y el árbol de las herejías*, *Medievalia*, 19/2, 2016 [megjelent 2017] 203–228. Utóbbi két további hasonló ábrázolást is közöl, amelyek közül az egyik rézmetszet (Johann Ulrich von WALLICH, *Religio Turcica [...]*, Stade Suecorum, E. Holwein, 1659, a 319. oldalhoz mellékelve).

„Calvinus megvallja” Pázmány Kálvin-hivatkozásairól*

Pázmány Péter ötödik magyar nyelvű nyomtatásban megjelent könyvének, de hetedik művének címe: *Az nagy Calvinus Ianosnac hiszec egy Istene*. A kötet Nagyszombatban jelent meg 1609-ben. Pázmány már viszonylag rutinos hitvitázónak mondható ekkor, írt általános vagy egyetemes, minden eltévelyedés és eretnecség elleni iratot (*Tíz bizonyság*; valamint az *Imádságos könyv* függelékeként megjelent *Rövid tanúság*), majd ezután elkezdte az egyes szerzők bizonyos műveire írott konkrét válaszokat (*Felelet* – Magyar István ellen, *Keresztyéni felelet* – Gyarmati Bíró Miklós ellen).

A Kálvin elleni vitairat is ezek sorába tartozik, egészen pontosan Kálvin legfőbb műve, az *Institutio Christianae religionis* ellen írta Pázmány. A hitágazat tételeinek és a *Credónak* a témáját már említette a *Tíz bizonyság* hatodik fejezetében („Hatodik része. Hogy az yv tudomaniok, a kereztiensegnek agazatit, szentseghit, es feo fundamentomit fel bontiak”), de még nem fejtette ki részletesen, és főként nem vetítette rá Kálvin tanítására. A *Tíz bizonyságban* a két nagy egyházalapító reformátor közül Luther életét és munkásságát vette görccső alá, és főként az ő nézeteit, személyét igyekezett hitelteleníteni, cáfolni. Néhány évvel később viszont már világosan látszott, hogy Magyarországon és Erdélyben talán még veszélyesebb – katolikus szempontból – a református, kálvini irányzat, ez ugyanis jóval nagyobb számú követőre tett szert, mint a lutheranizmus. Pázmánynak az 1609-es évben három vitairata is megjelent. A Kálvin ellen írott mellett ekkor jelentek meg az Alvinczi Péter ellen írott polémiák is (*Egy keresztyén Prédikátornak a kassai tanítóhoz íratott öt szép levél; Alvinczi Péternek sok tétovázó keringésekkel és cégéres gyalázatokkal fölhámozott feleletinek rövid és keresztyéni szelidséggel való megrostálása*). Heltai János szerint Alvinczi és Pázmány vitáinak gyökere a kassai vallási viszonyokban kereshető.¹ Nevezetesen, hogy Pázmány prédikatori pályája is Kassán indult. Alvinczi kassai főprédikatori kinevezése (1606. február) előtt nagyjából három-négy évvel hagyta el Pázmány a várost. Az időrendi sorrendet nem egyszerű megállapítani a művek között, annyi bizonyosan állítható, hogy a *Megrostálás* jelent meg legkésőbb, mivel azt válaszképpen írta Pázmány Alvinczinek az *Öt szép levélre* írott bírálatára. De hogy az *Öt szép levél* vagy a *Calvinus* jelent-e meg hamarabb,

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének egyetemi docense. A tanulmány az OTKA 115859 sz. pályázat támogatásával készült.

¹ HELTAI JÁNOS, *Alvinczi Péter pályája* = ALVINCZI PÉTER, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, Bp., Európa, 1989, 240.

arra ma már nincsen pontos adatunk. Annyi bizonyos, hogy mindkét mű 1609 őszére már nyomtatásban olvasható volt. Az *Öt szép levél*től írja Alvinczi szeptember 30-án Mágochy Ferenc felső-magyarországi főkapitánynak, hogy a napokban nyomtatják Debrecenben az erre írott válaszát.² Mint az közismert, Alvinczi válaszirata elveszett, mindössze Pázmány erre felelő *Megrostálásából* lehet a tartalomra következtetni. Alvinczi csak az első két levélre válaszolt ebben a munkában, azonban Mágochynak fölveti, hogy „Nagyságod bölcs ítélete rajta; bizony vármegyénként kellene elhordozni és a gyűlés előtt valamit végezni”.³ Ezek szerint azt tervezték, hogy Pázmány vitairatát valamennyi protestáns vármegye alaposan ismerje meg, és a novemberi országgyűlésen közösen lépjenek föl ellene. A II. Mátyás által 1609. november 11-ére összehívott diétán azonban nem került szóba az *Öt szép levél*, hanem az *Az nagi Calvinvs Ianosnac hiszec egy Istene* című polémia ellen keltek ki a protestáns rendek. Emiatt mégis inkább azt feltételezhetjük, hogy ez a vitairat később jelent meg, mint az *Öt szép levél*, és oly mértékben háborította fel a rendeket, hogy ez elsodorta Alvinczi egyéni sérelmét. A diéta december eleji ülései már-már botrányba fulladtak, a Pázmányt védő papokat állítólag ki akarták dobni az ülésteremből, és tömeges küldöttség vonult Thurzó György nádor elé, hogy büntesse meg Pázmányt.⁴ A nádor szerette volna elkerülni az összetűzést, ám a rendek ismételt nyomására beidézte Pázmányt az országgyűlés színe elé. Pázmány válaszlevele fennmaradt, ebben megírta a nádornak, hogy nem jelenik meg, mert a hitről való viták az egyházi törvényszék elé tartoznak, ezért ő csak a püspöke vagy a pápai nuncius előtt igazolja magát, ha szükséges.⁵ Ez a válasz még inkább elmérgesíthette volna az ügyet, ám a nádornak sikerült rábírnia a protestáns követelőket, hogy hagyjanak fel szándékukkal. Mégpedig azzal az érveléssel győzte meg őket, hogy ha beidéznék Pázmányt, akkor Kálvin szövegeiből vett idézetekkel támasztaná alá a mondandóját, ezért jobb, ha a vele való vitatkozást elkerülik.⁶ Mindez pedig arra enged következtetni, hogy a protestáns urak nem ismerték behatóan sem az *Institutio*, sem a többi Kálvin-mű szövegét, hiszen ha ismerték volna, nem ijednek meg ettől a lehetőségtől. Feltehetően a rendek tagjai csak a hitvallások, káték szövegeit ismerték (esetleg valamelyik *Institutio*-kivonatot, az 1613-as *Kalauz* kinyomtatásáig öt jelent meg), magyarul majd csak tizenöt

² Idézi FRANKÓI [FRANKL] Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, I, Pest, Ráth Mór, 1868, 92.

³ *Uo.*

⁴ ANGYAL Dávid, *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig = A magyar nemzet története*, VI, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., Athenaeum, 1898, 35.

⁵ „In primis igitur, dictorum factorumque meorum rationem dare non subterfugio, in id enim omni studio, ab ineunte aetate incubui, ut Deo inprimis me, meaque probarem, nec ulli justae querelae ansam darem, ac praesertim in iis quae scripsi, publicique juris feci, nihil nisi testibus idoneis comprobatum adferrem. Verum illud Illustrissimae Domini Vngariae revocandum in memoriam duxi, controversiam de rebus fidei, deque erroribus circa fidem, et an jure meritoque hic ille error sugilletur, non forum judicesque saeculares, sed Judicium Ecclesiasticum concernere, cum non Ecclesiasticis solum decretis, humanisque sanctionibus, verum etiam Divina lege, ad Ecclesiasticum tribunal hujusmodi dijudicatio rejiciatur. Quamobrem, cum omnia quae salva conscientia fieri a me possint, quantum in me est, paratus sim facere, libenter coram Ordinario loci, aut si ita videbitur, coram Apostolico Nuncio comparebo, factique mei rationem sufficientem Deo adjuvante dabo.” PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, I, s. a. r. HANUY Ferenc, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanácsa, 1910, 38.

⁶ FRANKÓI Vilmos, *Pázmány Péter*, Bp., Méhner Vilmos, 1886, 53.

év múlva, 1624-ben lesz olvasható az *Institutio*, Szenci Molnár Albert fordításában.⁷ Ám talán nem túlzás azt állítani, hogy a 17. század első évtizedében Pázmány Péter volt Kálvin munkáinak legjobb, legalaposabb ismerője Magyarországon. A nehézkes latin szöveggel valószínűleg, néhány tudós prédikátort leszámítva, nem foglalkoztak, noha vannak adatok arról, hogy az ország területén kiknek a birtokában voltak meg Kálvin művei.⁸ Ha bárki is belenézett volna kicsit alaposabban az eredeti Kálvin-műbe, és összehasonlította volna Pázmány munkájával, azonnal láthatta volna, hogy a Pázmány által hivatkozott és idézett Kálvin-mondatok jó részének tartalmilag semmi köze nincsen az eredeti szöveghez, noha minden egyes Pázmány-hivatkozás pontos és valós.

Pázmányról köztudomású, hogy pontosan idéz, és ez az állítás az összes korábbi vitairatára nagyjából igaznak mondható. A *Tíz bizonyosság* és a *Rövid tanúság* esetében – amelyekben általánosságban foglalja össze a protestánsok tévelygéseit – rendkívül széles spektrumot mutat be, az egész művön keresztül precízen hivatkozva nemcsak az általa auktoritásnak tartott kortárs katolikus vagy ókeresztény szerzőket, hanem a lutheránus és a kálvinista prédikátorok műveit is. A Gyarmati Bíró Miklós ellen írott *Keresztyéni felelet*ben sem volt szükség az esetlegesen hivatkozott szövegek torzítására, retorikai és filozófiai képzettségben Pázmány magasan Gyarmati fölött állt, könnyedén bizonyította szillogizmusainak – és ez által érvelésének – hibáit. Az Alvinczi Péter ellen írott munkáin érződik talán a leginkább az indulat, ennek oka talán a személyes ismeretség lehetett (feltételezhetjük, hogy már a nagyjából azonos időben lévő váradi iskolai éveik alatt megismerkedhettek), ezek a legkegyetlenebbül szatirikus hangvételű írásai. A Kálvin *Institutiója* ellen írott könyve azonban ezeknél jóval nagyobb volumenű tett volt. Pázmánynak egészen biztosan tisztában kellett lennie írása horderejével, nevezetesen azzal, hogy ha a református felekezet alapító, legmélyebben tisztelt első emberének a főművét támadja meg, milyen felháborodást fog kiváltani az érintett hittársak körében. A felháborodás valóban nagy volt, mégsem váltalta senki a Pázmánnyal való konkrét vitát. Ebben az időben feltehetően már elhíresült Pázmány vitakészsége, ráadásul feltételezhetően a kálvini szöveg alapos ismerete sem volt a birtokukban, így nem történt meg a nyilvános disputa.

Az *Az nagy Calvinus Iánosnak hiszec egy Istene* című vitairat Pázmány egyik legrafináltabb megírt műve. A kötetnek gyakorlatilag minden lapján idézi a kálvini *Institutio* valamelyik részét, tehát végig hivatkozásokból áll. Pázmány azért is állhatott volna ki nyugodt lélekkel vitázni, mivel igen nagy számú olyan idézetet tudott volna fölmutatni – az idézetek zöme ilyen –, amelyben szó szerint veszi át Kálvin szövegét. A kritikai kiadás

⁷ *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas, mellyet deakül irt Calvinus Janos, es osztan franciai, angliai, belgiai, olasz, német, cseh és egyéb nyelvekre fordítottanac, mostan pedig az magyar nemzetec isteni igazsagban való épületire magyar nyelvre fordított [...] hasznos és bővséges registromockal egyetemben*, Hanau, Aubrius–Sleikius, 1624 (RMNy 1308). (A továbbiakban: *Az keresztyeni religiora*, 1624.)

⁸ HÖRCSIK Richárd, *Kálvin és a 16. századi Magyarország: Adatok Kálvin 16. századi magyarországi recepciójához*, Theologiai Szemle, 1990/6, 341–348; OLÁH Róbert, *Kálvin művei a kora újkori magyarországi könyvtárakban = Tanulmányok Kálvinnról és magyarországi jelenlétéről*, szerk. G. SZABÓ Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 2011, 116–148; ÓSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica: Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Református Egyházkerület, 2014.

tárgyi jegyzeteinek írása során úgy próbáltam meg világossá tenni a szöveghelyeket, hogy először Pázmány szövegét olvashatjuk *kurzív* betűtípussal szedve, majd Kálvin *Institutio*ja következik állóval, ebben – jelen tanulmányban – **félkövér** betűvel jelöltem a Pázmány által fölhasznált szavakat. Ezután következik a fordítás és a magyarázat a jegyzetekben.

A pontos idézetek kategóriájába sorolhatók azok a szövegátvételek, amelyekben Kálvin eredeti mondatait rövidítve, a töltelékszavakat kihagyva, csak a lényegyet hivatkozva idézi, tehát nem változtat az eredeti mondanivalón:

10:16–19 *Apostolicum nuncupo, de authore interim minime sollicitus: Apostolis certe magno veterum scriptorum consensu adscribitur: Vndecunque tandem initio fuerit profectum, de authore vel anxie laborare vel cum aliquo digladiari nihil attinet. – Apostolicum autem nuncupo, de auctore interim minime sollicitus. Apostolis certe magno veterum scriptorum consensu adscribitur: sive quod ab illis in commune conscriptum ac editum existimabant, sive quod compendium istud ex doctrina per eorum manus tradita, bona fide collectum tali elogio confirmandum censuerunt. Neque vero mihi dubium est, quin a prima statim ecclesiae origine, adeoque ab ipso Apostolorum saeculo, instar publicae et omnium calculis receptae confessionis obtinuerit, undecunque tandem initio fuerit profectum. Nec ab uno aliquo privatim fuisse conscriptum verisimile est, quum ab ultima usque memoria sacrosanctae inter pios omnes auctoritatis fuisse constet. Quod unice curandum est, id extra controversiam positum habemus, totam in eo fidei nostrae historiam succincte distinctoque ordine recenseri: nihil autem contineri, quod solidis Scripturae testimoniis non sit consignatum. Quo intellecto, de auctore vel anxie laborare, vel cum aliquo digladiari, nihil attinet: nisi cui forte non sufficiat certam habere Spiritus sancti veritatem, ut non simul intelligat aut cuius ore enuntiata, aut cuius manu descripta fuerit.*⁹

Olyan hivatkozást is találunk, amelynél ugyan nagyobb mennyiségű szöveget hagy ki Pázmány, tehát hosszabb szövegből ollózza össze az idézetet, de szintén nem változtatja meg az eredeti mondanivalót:

12:18–21 *Idem ergo facinus Deo, Satanae, homini assignari non est absurdum. Idem opus ad Deum, Satanam, hominem authorem referimus, Deus agere dicitur, quod Satan*

⁹ PÁZMÁNY Péter, *Az nagy Calvinus Ianosnak hiszcek egy Istene. Az az: Az Calvinus ertelme szerent valo igaz magiarazattia az Credonak: Mely, az Caluinus tulajdon könyveiből, hyuen es igazán egybe szedettet, az Caluinista Atriafiaknac lelki eppületekre, es vigasztalásokra*, Nagyszombat, [typ. capituli Strigoniensis], 1609 (RMNy 984), [A₄b]. (A továbbiakban: PÁZMÁNY 1609.) Az idézet pontos helyét megadja Pázmány (2. könyv, 16. fejezet, 18. szám), szó szerint idézi Kálvint, mindössze annyi a különbség, hogy nem teljesen egymás utáni szövegekre hivatkozik, az első három tagmondat után következik hét sor, aztán folytatódik az idézet (*vndecunque...*), de ez már a következő mondat záró szakasza. Majd ismét hét sor, újabb két mondat, és folytatódik az itt idézett utolsó tagmondat (*de authore vel...*). A Pázmány által így összeollózott mondat a következő: „Apostolinak nevezem, bár egyáltalán nem foglalkoztatott a szerzőség kérdése. A régi írók nagy egyetértéssel az apostoloknak tulajdonítják, [...] függetlenül attól, hogy végül is honnan származott. [...] nem láttuk értelmét, hogy aggodalmasan kutassunk szerzője után, vagy másokkal vitázzunk ezen.” Noha látszólag jelentős mennyiségű szöveget kihagy, Pázmány nem változtat Kálvin mondanivalóján a rövidítéssel. (KÁLVIN János, *Institutio Christianae Religionis – A keresztényen vallás rendszere 1559*, ford. és jegyz. BUZOGÁNY Dezső, Bp., Kálvin, 2014, I, 397. A továbbiakban: KÁLVIN 2014.)

ipse (instrumentum quum sit irae eius) pro eius nutu et imperio se inflectit. – Longe est alia ratio divinae in talibus actionis. Quae ut certius nobis pateat, exemplo sit calamitas a Chaldaeis sancto Iob illata. Chaldaei, interemptis eius pastoribus, gregem hostiliter depraedantur. Iam eorum improbum facinus palam exstat: neque in eb opere cessat Satan, a quo totum id provenire narrat historia. Ipse autem Iob Domini opus in eo recognoscit, quem dicit sibi abstulisse quae erepta erant per Chaldaeos. Quomodo **idem opus ad Deum, ad Satanam, ad hominem auctorem referamus**, quin vel Satanam excusemus Dei consortio, vel Deum mali auctorem praedicemus? Facile, si finem agendi primum inspiciamus, deinde modum. Domini consilium est servi sui patientiam calamitate exercere: Satan molitur eum ad desperationem adigere: Chaldaei ex re aliena praeter ius et fas lucrum quaerere affectant. Tanta in consiliis diversitas opus iam valde distinguit. In modo non minus est discriminis, Satanae affligendum servum suum Dominus permittit: Chaldaeos, quos ad id exsequendum ministros delegit, illi permittit ac tradit impellendos: Satan alioqui pravos Chaldaeorum animos venenatis suis aculeis ad perpetrandum id flagitium instigat: illi ad iniustitiam furiose ruunt, omniaque membra scelere obstringunt ac contaminant. Proprie ergo agere dicitur Satan in reprobis, in quibus regnum suum, hoc est nequitiae, exercet. Dicitur et **Deus suo modo agere, quod Satan ipse (instrumentum quum sit irae eius) pro eius nutu ac imperio** huc atque illuc **se inflectit** ad exsequenda eius iusta iudicia. Omitto bic universalem Dei motionem, unde creaturae omnes ut sustinentur, ita efficaciam quidvis agendi ducunt. De illa speciali actione tantum loquor, quae in unoquoque facinore apparet. **Idem ergo facinus Deo, Satanae, homini assignari, videmus non esse absurdum:** sed varietas in fine et modo facit, ut illic inculcata Dei iustitia reluceat, Satanae hominisque nequitia cum suo opprobrio se prodat.¹⁰

Ennél a vitairatnál figyelhető meg azonban először egy olyan hivatkozási módszer, amelyet Pázmány korábban nem alkalmazott. Mégpedig az, hogy az eredeti szövegkörnye-

¹⁰ PÁZMÁNY 1609, [B,a]. Ennél az idézetnél ismét azzal a technikával él Pázmány, hogy ugyan egy caputból veszi az idézett szöveget, de tagmondatonként más-más mondatból rakja össze. Ennek az idézetnek az első két tagmondata a hivatkozott kiscaput (lib. 2. c. 4. n. 2.) utolsó mondatának az eleje, majd az itt idézett második mondat első két tagmondata a caput elején található, a befejező két tagmondat pedig a hivatkozott kiscaput közepén. Mindössze nyelvtanilag változtatja meg kissé a szöveget Pázmány, amennyire a különböző helyekről vett idézetek miatt szükséges a mondatok összedolgozása, igeidők szerinti egyeztetése. Az ilyen módon szövegkörnyezetükből kiragadott tagmondatokat kedvére használhatja föl Pázmány, akár az eredetitől teljesen eltérő értelmű végeredményt létrehozva. „Láthatjuk tehát, hogy nem lehetetlenség ugyanazt a tényt Istennek is, a Sátánnak is és az embernek is tulajdonítani, [...] lehet ugyanazt a dolgot Istennek, a Sátánnak és az embernek tulajdonítani [...] mondhatni, hogy a maga módján Isten is cselekszik itt, hiszen parancsára és utasítására a Sátán (haragjának eszköze lévén) ide meg oda hajol”. Kálvin eredeti mondanivalója azonban ez volt: „Láthatjuk tehát, hogy nem lehetetlenség ugyanazt a tényt Istennek is, a Sátánnak is és az embernek is tulajdonítani, de a szándékok és a kivitelezési módok különbsége azt eredményezi, hogy miközben ezek révén felragyog Isten tiszta igazsága, aközben lelepleződik a Sátán és az ember gyalázatos aljassága.” A második tagmondat esetében: „Hogyan lehet ugyanazt a dolgot Istennek, a Sátánnak és az embernek tulajdonítani úgy, hogy a Sátánt se mentsük, amiért Isten társa volt, és Istent se tegyük a rossz szerzőjévé?” Végezetül: „Mondhatni, hogy a maga módján Isten is cselekszik itt, hiszen parancsára és utasítására a Sátán (haragjának eszköze lévén) ide meg oda hajol, hogy Isten igaz ítéletét végrehajtsa.” (KÁLVIN 2014, I, 232.) Ezeknél a példáknál most mindössze az eredeti mondatokat mutattam be, de már ebből is jól látható, hogy Pázmánynak mi a technikája a mondani-való kiforgatására. Ha a caput egészét vizsgáljuk, tovább árnyalható az eredeti mondanivaló.

zetéből kiragadja nemcsak a mondatokat, hanem olykor mindössze néhány szót, és ezáltal gyökeresen más értelmű mondatot hoz létre, mint az eredeti, úgy, hogy minden szó az idézett szerzőtől, esetünkben Kálvintól származik. Pázmány egyik legjellemzőbb megoldása a kálvini idézetek torzítására, hogy kihagyja az eredeti mondanivalót alátámasztó bibliai hivatkozást és érveket, mintha Kálvin tanítása csak a saját kútfőjéből eredne, és nem a Bibliára támaszkodnék. Ugyanakkor a saját szövegében természetesen hivatkozik a Bibliára, mintha a Szentírás csak az ő álláspontját igazolná.¹¹ Nem egy esetben megfigyelhetjük, hogy akár féloldalmi-oldalnyi szövegből vág ki szavanként néhány mondatnyi szöveget, amelyeknek a jelentése teljesen más lesz ezáltal, mint az eredeti szövegé. Sőt, sok esetben olyan megoldást is láthatunk, hogy a Kálvintól vett idézetének első fele az *Institutio* egyik, a másik fele pedig egy másik caputjából származik. Ilyen esetekben egyébként rendre megadja mindkét leelőhelyet a margón, tehát elmondható, hogy Pázmány pontosan *hivatkozik*:

13:15–18 *Excaecat Deus reprobos, quod ad exequenda suae iudicia per ministrum irae suae Satanam, et consilia eorum destinat quo visum est, et voluntatas excitat, et conatus firmat, et obstinatione pectus eius obfirmandum Sathanae mandat.* – Saepissime **excoecare** dicitur **Deus** et indurare **reprobos**, eorum corda vertere, inclinare, impellere, ut alibi fusius docui (lib. 1. c. 18.). Id quale sit, nequaquam explicatur, si confugitur ad praescientiam aut permissionem. Nos ergo duplici ratione respondemus id fieri. Siquidem quum sublato eius lumine, nihil quam caligo et coecitas supersit: quum ablato eius Spiritu, corda nostra in lapides obdurescant: quum cessante eius directione, in obliquitatem contorqueantur: rite excoecare, indurare, inclinare dicitur, quibus facultatem videndi, parendi, recte exequendi adimit. Secunda ratio, quae multo propius accedit ad verborum proprietatem, **quod ad exequenda sua iudicia per ministrum irae suae Satanam et consilia eorum destinat, quo visum est, et voluntates excitat, et conatus firmat.** Sic ubi recitat Moses (Deut. 2, 30.), Sehon regem transitum non dedisse populo, quia induraverat Deus spiritum eius, et cor obfirmaverat, finem consilii mox subiungit, Ut daret eum in manus nostras, inquit. Ergo quia perditum Deus volebat, obstinatio cordis, divina fuit ad ruinam praeparatio. 4. Secundum priorem rationem istud videtur dictum: „Aufert labium a veracibus, et rationem tollit a senioribus. Aufert cor ab iis, qui praesunt populo terrae, errare eos facit per invium. Item, Quare dementasti nos, Domine, indurasti cor nostrum, ne timeamus te?” Quandoquidem indicant potius quales Deus homines faciat deserendo, quam qualiter opus in ipsis suum peragat. At sunt alia testimonia quae ultra procedunt, qualia sunt de Pharaonis induratione, Indurabo cor Pharaonis, ne vos audiat, ac dimittat populum. Postea dicit se aggravasse cor illius, et roborasse. An iuduravit non emolliendo? Id quidem verum est: sed plus aliquid fecit, quod **obstinatione pectus eius obfirmandum Satanae mandavit**: unde prius dixerat, Tenebo cor illius. Egreditur populus ex Aegypto: prodeunt obviam infesti regionis incolae: unde excitati? Moses certe populo

¹¹ JÁNOSY Imre, *Kálvin idézetek Pázmány Péter műveiben*, Református Egyház, 1977/5, 97. Például: *Inst.* I. 18. 2. – Pázmány III. 704; *Inst.* II. 1. 8. – Pázmány IV. 598.

asserebat (Deut. 2, 30.), Dominum fuisse qui corda eorum roborasset. Propheta vero eandem historiam recitans (Ps. 105, 25.), dicit ipsum vertisse corda eorum, ut odio haberent populum suum.¹²

De olyan is előfordul, hogy Kálvin mondatából kihagyja Pázmány a *nont*, tehát nem tagadó értelmű lesz nála Kálvin mondata, hanem állító, ám például ebben az esetben nem mond ellent az eredeti jelentésnek:

13:3–7 *Eius probationis, cuius Satan, et scelesti latrones ministri fuerunt, Deus auctor fuit: Quicquid ergo agitant homines, vel Satan, Deus clauum tenet, et ad exequenda sua iudicia conuertit eorum conatus, et executionem mandat ministris: Absolon incesto coitu patris torum polluit, Deus tamen hoc opus suum esse pronunciat: – eius probationis, cuius Satan et scelesti latrones ministri fuerunt, Deum fuisse auctorem. Molitur Satan sanctum virum desperatione adigere in furorem: Sabaei crudeliter et impie in aliena bona praedando involant. Agnoscit Iob divinitus se exutum esse omnibus fortunis, et se pauperem factum, quia sic placuerit Deo. Ergo quicquid agitent homines, vel Satan ipse, Deus tamen clavum tenet, ut ad exsequenda sua iudicia convertat eorum conatus. Vult Deus perfidum regem Achab decipi: operam suam offert diabolus ad eam rem: mittitur cum certo mandato, ut sit spiritus mendax in ore omnium Prophetarum (I. Reg. 22, 20.). Si Dei iudicium est excoecatio et amentia Achab, nuda permissionis figmentum evanescit: quia ridiculum esset, iudicem tantum permittere, non etiam decernere, quid fieri velit, et mandare executionem ministris. Iudaeis propositum est Christum extinguere, Pilatus et milites rabiosae eorum libidini morem gerunt: fatentur tamen in solenni precatione discipuli nihil fecisse omnes impios, nisi quod manus et consilium Dei decreverant (Act. 4, 28.). Sicuti iam ante concionatus fuerat Petrus, definito consilio et praesentia Dei traditum fuisse ut interficeretur (ibid. 2, 23.): aesi diceret, Deum (quem nihil ab initio latuit) scientem et volentem statuisset, quod Iudaei executi sunt: sicuti alibi repetit (ibid. 3, 18.): „Deus qui praenuntiavit per omnes suos Prophetas passurum esse Christum, ita implevit.” Absalom incesto coitu patris torum polluens, detestabile scelus perpetrat: Deus tamen hoc opus suum esse pronunciat:¹³*

¹² PÁZMÁNY 1609, [C₁b]. Ennél az idézetnél is pontosan adja meg Pázmány a lelőhelyet (lib. 2. c. 4. n. 3. et 4.), valóban két caput szövegéből rakja össze a sajátját. Az első tagmondat a harmadik caput közepén található, majd az eredetiben következik majdnem tíz sor, aztán folytatólagosan idéz Pázmány három sort, és csak az utolsó tagmondatot veszi a negyedik caput közepéről. Az így keletkezett mondat: „Isten megvakítja [...] az istentelenekeket, [...] döntését végrehajtandó, haragjának szolgájával, a Sátánnal oda irányítja gondolatainkat, ahová akarja, akaratakat felgerjeszti, szándékukat megerősíti; [...] a Sátánnak adott parancsot, hogy makacs-sággal keményítse meg szívét.” (KÁLVIN 2014, I, 233–234.) Ennél a résznél nem változtatja meg a mondanivaló értelmét a szöveggörnyezetből vett kiragadással, mindössze Kálvin magyarázó szövege tűnik el, itt a Szentírás egyes részeit magyarázza, de azért, hogy nincs ott a többi szakasz, úgy tűnik, mintha ezek Kálvin saját gondolatai lennének.

¹³ PÁZMÁNY 1609, C₁a]. Ennél az idézetnél Pázmány ismételtén a szöveggörnyezetből való kiragadás módszerével él, így jön létre az alábbi mondat: „megpróbáltatásának, melynek a Sátán és a gonosz rablók az eszközei, Isten volt a szerzője. [...] Bármint akarnak hát az emberek vagy maga a Sátán, a kormányrúd Isten kezében van, és törekvésüket a saját ítéletének végrehajtására fordítja. [...] és megparancsolja a szolgálóinak végrehajtását. [...] Absolon vérfertőzéssel szennyezte be atyja ágát, [...] Isten mégis kijelenti, hogy ez az ő munkája volt.”

22:18–21 *Non permittente, sed volente Deo pereunt impij, Voluntas autem Dei est rerum necessitas, atque ideo necessario futura sunt quae Deus voluit. Ibid: c. 23 n. 8.*

– Hic ad distinctionem Voluntatis et Permissionis recurritur, secundum quam obtinere volunt, **permittente** modo, non autem **volente Deo perire impios**. Sed cur permittere dicemus, nisi quia ita vult? Quanquam nec ipsum quidem per se probabile est, sola Dei permissione nulla ordinatione hominem sibi accersisse interitum. Quasi vero non constituerit Deus, qua conditione praecipuam ex creaturis suis esse vellet. Non dubitabo igitur cum Augustino simpliciter fateri, **voluntatem Dei esse rerum necessitatem, atque id necessario futurum esse quod ille voluerit: quemadmodum ea vere futura sunt, quae praeviderit.**¹⁴

Az esetek döntő többségében meglehetősen bonyolultan ollózza össze a hivatkozásokat, nem kis feladat megfejteni az idézeteket.

Az *Az nagy Calvinus Ianosnac hiszec egy Istene* című vitairat szövegét Pázmány beledolgozta – a többi már meglévő művével együtt – az 1613-as *Kalauzba*, az ötödik könyvbe került. A szöveget némiképp átdolgozta, kissé finomította is, például a legdurvább végső *Credót* („Hiszec az Pokolbeli ördöghben...” stb.) kivette, ám így is meglehetősen nagy felzúdulást válthatott ki, immár egy jóval nagyobb szabású kötet részeként. A protestánsok két legjelentősebb felekezete, a lutheránusok és a kálvinisták is megpróbálták érdemben válaszolni a *Kalauzra*. Közismert, hogy az evangélikusok Thurzó nádor megbízásából lefordították a *Kalauzt* latinra, ezt Wittenbergbe küldték Fridericus Balduinusnak, aki – ugyan kissé küzdve a számára érthetetlen magyar nevekkel és utalásokkal – elvégezvén a munkát, megjelentette 1626-ban a monumentális *Phosphorust*,¹⁵ amelyben lutherá-

(KÁLVIN 2014, I, 172–173.) Itt ráadásul úgy forgatja ki Kálvin mondatait Pázmány, hogy például a középső mondat esetében, amelynek az utolsó tagmondata („és megparancsolja a szolgálóinak végrehajtását”) a latin eredetiben tagadó, tehát *nem* parancsolja meg, vagyis még az eredeti szándékolt modalitást is önkényesen megváltoztatja azzal, hogy a tagadósót nem veszi bele a saját idézetébe, bár a fő mondanivaló értelmén nem változtat. Kálvin eredeti mondanivalóját csak a középső mondat esetében idézem, mivel a többinél nem változik, csak a szövegkörnyezetéből ragadja ki Pázmány: „Amennyiben Isten döntése áll Aháb vaksága és esztelensége mögött, szertefoszlik a koholmány, hogy ez csak pusztá *megengedés* lett volna, hiszen nevétséges lenne, ha a Bíró csak megengedné, s nem eldöntené, amit akar, és nem is parancsolná meg szolgálóinak végrehajtását.” (KÁLVIN 2014, I, 172.) Kiemelés az eredetiben.

¹⁴ PÁZMÁNY 1609, [D₄a]. Pázmány nyelvtanilag eléggé átszerkeszti az idézett szöveget, amelynek az első tagmondata a hivatkozott *caput* első mondatából származik, a második része viszont két mondattal később olvasható. Itt arra a viszonylag ritka esetre láthatunk példát, amikor Pázmány – legalábbis a mondat első részében – gyökeresen mást állít, mint Kálvin. Mindössze egy *nont* helyez át, ahol pedig eredetileg szerepelt, oda beszúrja az éppen ellentétes értelmű, nyomatékosító *sedet*, ezzel látszólag megváltoztatva a jelentést: „Nem Istennek az engedélyével, hanem az akaratából vesznek el a kegyetlenek; Isten akaratára pedig a dolgok szükségszerűsége, és ezért szükségszerűen bekövetkezik, amit Isten akar.” Azonban itt sem tér el az eredeti kálvini mondanivalótól, Pázmány tökéletesen érti Kálvint, és értelmezve idézi, hiszen, ha nem is mondja ki szó szerint, ez, a Pázmány által idézett mondat a szöveg értelme. Kálvin eredeti mondatai: „Itt az akarat és megengedés megkülönböztetéséhez folyamodnak, amellyel oda akarnak kilyukadni, hogy Isten engedélyével ugyan, de nem akaratából vesznek el az istentelenekek. [...] Nem habozom tehát Augustinusszal együtt egyszerűen megvallani, hogy Isten akaratára a dolgok szükségszerűsége, és amit akar, az szükségszerűen bekövetkezik; mint ahogyan valóban megtörténik minden, amit eleve látott.” (KÁLVIN 2014, II, 106.)

¹⁵ Fridericus BALDUINUS, *Phosphorus veri catholicismi: De via Papatus et viam regiam ad Ecclesiam vere Catholicam et Apostolicam fideliter monstrans, facemque praelucens legentibus Hodogum Petri Pazmanni olim Jesuitae, nunc Cardinalis Ecclesiae Romano-Papisticae*, Wittenberg, Heyden, 1626 (VD17 39:131322T).

nus szempontból felelt a *Kalauzra*, Kálvint csaknem annyira elítélve, mint Pázmányt. Egyébként ugyanígy Kálvin sem kímélte a lutheránusokat, Pázmány szerint „giakran üstöközi, es megh pofázza”¹⁶ őket. A kálvinisták is írtak néhányan feleletet a *Kalauzra*,¹⁷ ám az *Institutio* védelmében – s így Pázmány 1609-es, Kálvin fő munkáját támadó vita-iratára – csak 1624-ben, Szenci Molnár Albert *Institutio*-fordításával érkezett református oldalról érdemi válasz. Arra, hogy Szenci fordítása a *Kalauzra* adott válasz, már többen, Jánossy Imre, Szabó András, Vásárhelyi Judit és Viskolcz Noémi is felhívták a figyelmet.¹⁸ Mindezt legékebben a címlapok (különösen az *Institutio* címlapszövege) és Szenci Molnár ajánlólevele bizonyítja. Ebben kifejti, hogy azért kezdett bele a munkába, mert „az Antichristusnac Béresi, az kic lelki esmeretec ellen az igazsagnac rágalalmazásával, utálatos hazugságokkal; szörnyű gyunyolodásokbol forralt könyveckel keresnec Ersekséget, püspökséget, és praepostságot, kapdosnac ki ez Calvinus Institutiojából és egyeb írásiból némelly czonkitott mondásokat, az mellyekből iszonyu káronkodásokat koholnac”.¹⁹ Szenci Molnár Albert fordítását ismerte Pázmány, válaszolt is rá 1626-ban.²⁰

Összegzésül tehát elmondható, hogy Pázmány a 17. század első felének egyik legmeghatározóbb alakja, akinek a protestáns testvérek legalább annyit köszönhetnek, mint a katolikusok, hiszen ő inspirálta a saját szerzőik alaposabb megismerésére őket, a nézeteik pontos megfogalmazására, és ő az, aki – műfajtól és felekezettől függetlenül – megkerülhetetlen mind a korszak lelkiségi irodalmában, mind a polémiákban, vagy akár a teológiai írások esetében.

¹⁶ PÁZMÁNY 1609, X₂[a].

¹⁷ Lásd a jelen kötetben Hargittay Emil tanulmányát.

¹⁸ JÁNOSSY, i. m., 101; SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert Kálvin-fordítása* = SZENCI MOLNÁR Albert, *Az keresztényi religióra és igaz hitre való tanítás*, Hanovia, 1624, hasonmás kiadás, kíséző tan. P. VÁSÁRHELYI Judit, SZABÓ András, Bp., Balassi – MTA ITI – OSZK, 2009, 33; P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert Institutio-fordítása = uo.*, 8; VISKOLCZ Noémi, „*Vágyon egy kis Varos Moguntian innen.*”: *Hanau és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, XI, 2005, 77–79.

¹⁹ *Az keresztényi religio*, 1624, A₃a–b.

²⁰ PÁZMÁNY Péter, *A Sz. Írásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék*, s. a. r. SZÉKELY István = P. P. ÖSSZES munkái, V, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1900, 351–352. Az ajánlólevélben írja: „Sem hitelesbet, sem tudománnyal és díszes elmével bővelkedőbbet nem ismérek vezéridközzül *Calvinus Jánosnál*. Azért ennek írásiból akarom fő-képpen bélyegezni vallásodat: kivált-képpen pedig a keresztényi oktatásról írt könyvet hozom-elő, mivel ezt minap magyarrá-is fordították, úgy hallom”. (Kiemelés az eredetiben.)

*Nem felelnek a Kalauzra? A Pázmány halála utáni Kalauz-bírálatokról**

Nem felelnek a *Kalauzra*? Dolgozatom címének ez a részlete akár idézőjelben is lehetne. 1620-ban jelent meg ugyanis az a Pázmány-vitairat, amelynek címében a fölvetés áll: *Reovid felelet ket calvinista keonyvecskere, mellyeknek egyyke okát adgya, miért nem felelnek az calvinista praedikátorok az Kalauzra, masika Itinerarium catholicumnak neveztetik.*¹ Pázmány itt Milotai Nyilas István (példányból ma már nem ismert²) művére válaszolt. Milotai írása Pázmány *Rövid feleletéből* bizonyos mértékig rekonstruálható, így a fölvetés is: *miért nem felelnek az calvinista praedikátorok a Kalauzra* – lehetett eredetileg a református szerző kérdése. Pázmány – ismét Milotai alapján – hat pontban jelöli meg az okokat,³ amelyek közül itt egyet említek (alább ennek lesz majd jelentősége), ahogy Pázmány írja:

„Második okát, mellyért nem méltó feleletre az Kalauz, azt adgyák, mert *soha szem olyan könyvet semmi-féle nyelven nem látott, kinek az margóján annyi vide supra, vide infra, lásd oda fellyeb, lásd oda aláb volna, mint az Kalauzba. Ezer kétszáz hatvan háromszor igazít oda fellyeb s oda aláb, annyira megtanulta tapogatni az felit és az allyát, Efféle vide supra-val s vide infra-val ki veszekednék?*

Kérlek, valaki vagy, ály-meg it egy ke vessé és vedd eszedbe az calvinista predikátorok tudatlan gondolatlanságát, fajtalanságát és esztelenségét. Tudatlan gondolatlanság az, hogy *soha szem nem látott oly könyvet, kinek az margóján annyiszor volna írva supra et infra, mint az Kalauzban.* [...]

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének intézetvezető egyetemi tanára. A tanulmány az OTKA 115859 sz. pályázat támogatásával készült.

¹ RMNy 1203.

² RMNy 1163. – HELTAI János, *Milotai Nyilas István elveszett, Pázmány elleni vitairatáról = Gesta Typographorum*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Borda Antikvárium, 1993, 62–70. Heltai vizsgálatai szerint (*i. m.*, 67.) ez lehetett az elveszett Milotai-mű címe: *Pázmány Péter jezsuita szitkainak lajstroma, azaz miért nem felelnek a calvinista prédikátorok a Kalauzra.*

³ BARCZA József, *Újabb szempontok a Pázmány-vitához (Milotai Nyilas István elveszett könyve alapján: „Miért nem érdemel feleletet a Kalauz?” 1618)*, Református Egyház, 1978/7, 154–160, itt 158, 6. jegyzet. Pázmány szerint Milotai hat oka: 1. Olyan érvek vannak a *Kalauzban*, melyeket a [kálvinista] doktorok már megválasztak. 2. Túl sok a saját műre való utalás (vide infra, vide supra). 3. A *Kalauz* trágár. 4. Szitkozódásra csak szitkozódással lehetne válaszolni, ezt nem vállalják. 5. Olyan írókat tanúztat a *Kalauz*, akik a kálvinistáknak ítélői, ezek nem lehetnek egyszerre tanúk is, ítélők is (Cocleus, Reginaldus, Surius, Feuarentius). 6. Ha felelnének a *Kalauzra*, azzal vádolnák őket, hogy minden háborúság okai a kálvinisták. Márpedig ők pártütésre nem bízatták urukat. Hasonló összefoglalást ad a hat okról: HELTAI, *i. m.*, 65.

Fajtalanság az, hogy ezekből az szókból *supra*, *infra* nem tudom micsoda felí és allya tapogatasrúl gondolkodást vesznek az predikátorok. A ki miben tudós, abban gyanós; és az szűnek tellyes-voltabol szol az nyelv-is.”⁴

A részlet megtalálható a *Kalauz* második és harmadik kiadásában függeléként kiadott *Rövid felelet* szövegében is, azonban ezekben a későbbi kiadásokban a protestáns vádat Pázmány már nem köti Milotaihoz. Az a tény, hogy Pázmány 1623-ban és 1637-ben már nem említette meg a szerző nevét, két dolgot jelenthet: vagy nem tartotta fontosnak, vagy bizonytalan volt a szerzőség kérdésében, abban, hogy a cáfolt művet valóban Milotai írta volna. A *Rövid felelet* idézett részletére egyébként úgy felel meg Pázmány, hogy Szenci Molnár oppenheimi bibliakiadásában is fölleli a *supra* és *infra* konkordanciajelzéseket, és összeszámolja, hogy „Moyses könyveinek karéján” 332 ilyen hivatkozás van.⁵

Mindazonáltal már Milotai kilátásba helyezhette 1618-ban: „várakozzék csak a Kalauz, nem marad ütetlen”.⁶ Pázmány életében, majd a 17. század későbbi éveiben a *Kalauz* olyan vitairattá vált, amely a vitakérdések keresztüztüzebe került, tehát mégiscsak készültek válaszok a *Kalauz*ra. Ennek fontos oka Pázmány e főművének vitairat-jellegéből fakadt, ezért állításai protestáns oldalról nem maradtak megválaszolatlanul, még ha 1620 előtt úgy is tűnt.

A *Kalauz* központi helyen áll Pázmány életművében, hiszen szerzője három, mindig módosított kiadásban jelentette meg. Mintegy negyven további publikációja jórészt e nagy művel áll intertextuális kapcsolatban, akár úgy, hogy más, korábbi vitairatait e művében írta újra, akár úgy, hogy a *Kalauz*-kiadásokból „származnak” további vitairatok. Vitairatnak neveztem a *Kalauzt*, ugyanis a tizenöt könyv között van egy, a III., amely az egész műnek nagyjából egyharmada terjedelmileg, mintegy 330 oldal, és ennek meghatározó korábbi vitairata, hypotextusa a még 1605-ben megjelent *Tíz nyilvánvaló bizonyosság* szövege. Ha Pázmány ezen a terjedelmi szinten írta volna végig a *Kalauzt*, akkor annak terjedelme kb. ötezer lap lett volna. De nem így történt, a *Kalauz* utolsó kiadása „csak” 1092 lap terjedelmű. A nagy mű csaknem minden fejezetében ismerteti és vitatja a protestáns álláspontokat, ezért műfaji szempontból a vitairat-jelleg dominál benne. Magyarországon sem 1637 előtt, sem ezután nem készült rá átfogó válasz, pedig protestáns részről megvolt erre az igény. Első megjelenése (1613) után a *Kalauz* könyveit megynként osztották szét, válaszadásra szólítva a prédikátorokat. A *Kalauz* 1623. és 1637. évi kiadásában, a XIII. könyv bevezetőjében Pázmány megemlíti, hogy „[a] Magyarországon-lévő Tanítók, a Kalauzt feleletre elosztották; és a Szentek segítségérül-való feleletet, Ungvár-megyére rendelték”, és csak erre, a szentek tiszteletéről szóló XIII.

⁴ PÁZMÁNY Péter, *Rövid felelet két calvinista könyvecskére, melyeknek egyike okát adgya, miért nem felelnek az calvinista predikátorok az Kalauzra, másika Itinerarium catholicumnak nevezetik*, s. a. f. SZÉKELY István = P. P. Összes munkái, V, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1900 (a továbbiakban: PPÖM V), 259–260. (Kiemelés az eredetiben.) Milotai neve a margón: „Stephanus Milotai.”, *uo.*, 255. – Az idézetet más összefüggésben tárgyalta: P. VÁSÁRHELYI Judit, *Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2001, 300. és Uő, *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai: Előzmények és fogadtatás*, Bp., Universitas, 2006, 148.

⁵ PPÖM V, 259. (*Rövid felelet*)

⁶ *Uo.*, 255.

könyvre érkezett válasz Kecskeméti C. János tollából, 1622-ben.⁷ Külföldön azonban elkészült egy teljesnek tekinthető válaszirat: a lutheránusok által latinra fordított műre a wittenbergi Balduinus (ahogy Pázmány még korábban nevezte: Bolondinus) válaszolt a paratextusokat leszámítva 1242 lapos negyedrévű könyvvel, latin nyelven, 1626-ban. Pázmány rögtön tollat ragadott, és megírta válaszát *A setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője* címmel, amely mindjárt 1627-ben megjelent, szintén negyedrévben, 488 lap terjedelemben, magyar nyelven.⁸ Jellemző módon itt is követte korábbi módszerét: a valamely művére kapott elleniratra azonnal válaszolt, sőt viszontválasz esetén mindig ügyelt arra, hogy mindig az övé legyen az utolsó szó. Ugyan a *Kalauzra* csakugyan nem készült idehaza válasz, de megfigyelhető, hogy egyes részeire, illetve az önálló vitairatokban kifejtett egyes gondolatkörökre érkeztek válaszok protestáns oldalról. A fölvetés, hogy miért nem válaszolnak a *Kalauzra*, kifejezetten a teljes műre, így válik érthetővé. A *Kalauz* az egész magyar irodalomtörténetet figyelembe véve az első nagy terjedelmű, átgondoltan strukturált, részleteiben kifejtett gondolatépítmény, amelyre csakugyan nem egykönnyű lehetett a cáfolat, vagy akár a válaszadás.

A 17. században felélénkült magyarországi vitairadalomnak két kiemelkedő időszaka van: a Pázmány körüli viták és az 1660-as, 70-es évek vitái. Ezek azonban nem választhatók el élesen, tematikailag és módszertanilag szoros összefüggésben állnak. 1637-ben, nem sokkal a *Kalauz* harmadik kiadásának megjelenésekor Pázmány már nem volt az élők sorában, azonban opusa, mint egy elgurított golyó (ahogy Pósaaházi János később fogalmazott: „gyengéket botránkoztató kő elögördül a *Kalauz*os könyvben”⁹), nemhogy évtizedekig, de évszázadokig a teológiai, sőt némileg a politikai közvélekedés tárgya és vitatárgya maradt. A legjelentősebb az ún. felső-magyarországi hitvita (1663–1672), amelynek kiindulópontja a Pázmány-követő jezsuita, Sámbar Máttyás *Három üdvösséges kérdés* című, először 1661-ben megjelent műve volt. Mivel Sámbar alapvetően Pázmány tételeiből és megfogalmazásaiból indult ki, minden válasz, amely ebben a vitában Sámbar művét érte, Pázmányt is érte, és a felső-magyarországi hitvita tizenhét szövege fontos intertextuális kapcsolatrendszerben áll egymással.¹⁰ Az ide tartozó protestáns hitvitákon (Czeglédi István, Matkó István, Pósaaházi János, Szöllösi Mihály, Illyefalvi István)

⁷ *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, kiad. KÖSZEGHY Péter, kísérő tan. HARGITTAY Emil, Bp., Balassi – MTA ITI, 2000 (a továbbiakban: *Kalauz*, 1637), 954. – KECSKEMÉTI C. János, *Pazmany Peter Kalavzzának tizen harmadik könyvére való felelet*, Bártfa, Klez Jakab, 1622 (RMNy 1257). Az RMNy szerint a feladatok szétosztása után csak ez az egy rövidebb vitairat jelent meg, kilenc évvel a *Kalauz* első kiadása után. (Terjedelme kb. 37 folio.)

⁸ HARGITTAY Emil, *A Kalauz védelmében – A setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője (1627) = Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016, 45–59.

⁹ PÓSAHÁZI János, *Igazság istápjá, avagy olly catechismusi tanítás, mellyben a Keresztýen Reformata Vallás böven meg-magyaráztatik, és az ellen tusakodó fortélyos patvarkodások ellen (jelesben a mellyeket a nagy Kalauz os könyv helyyel-helyyel elő-állatot) óltalmaztatik [...]*, Sárospatak, Rosnyai János, 1669 (RMNy 3591), 734. (A továbbiakban: *Igazság istápjá*.)

¹⁰ Rövid összefoglalás Pázmány és Sámbar szövegeinek középpontba állításával: GARADNAI Erika, *A Pázmány-recepció hitvita állomása: Pázmány „szerepe” a felső-magyarországi polémia szövegeiben = Útmutató, i. m.*, 61–70. – GARADNAI Erika Csilla, *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672)*, Bp., Universitas, 2018.

kívül a század 60-as, 70-es éveiben további protestáns szerzők más művei (Komáromi Csipkés György: *Pápistaság újsága*, Kolozsvár, 1671; Tolnai F. István: *Igaz keresztyéni és apostoli tudomány s vallás utára vezető és az eltévelyedésről jó útban hozó kalauz*, Kolozsvár, 1679; Pósházi János: *Igazság istápjja*, Sárospatak, 1669) is a *Kalauzt* mint hypotextust tételezik, de műfajukban, szerkezetükben, citátumrendszerükben és érvrendszerükben különböző módon.¹¹

Most csak Pósházi János *Igazság istápjját* emeljük ki egy, a hitviták *módszertana* szempontjából fontos kérdés miatt.¹² Az *Igazság istápjja* 1669-ben Sárospatakon jelent meg. Dedikáltja Bornemisza Anna fejedelemsasszony, akitől a reformátusok a sárospataki iskola támogatását remélték. A helyzet nehezebbé válása után Pósházit 1672-től már Gyulafehérvárott találjuk. Ebben az 1460 negyedréttű lap terjedelmű műben, annak első részében, több mint ötszáz lapon keresztül Pósházi káté formában tárgyalja a *Kalauz* egyes részeit, különösen a III. és VII. (A Szentírásról) könyv állításait. Az olvasóhoz írt előszóból megtudjuk, hogy könyvének a magyar nyelvű iskolai oktatás segítése is feladata volt, művét a „Nagy *Kalauz*-os könyv” ellenében írta. Pósházi már könyve címében jelezte, hogy katekizmusról van szó, azaz kérdés-felelet formában készült a *Kalauzt* vitató mintegy félezer oldalnyi rész. A kérdés mindig egy, a *Kalauz*ból vett és kurzívan közölt idézet, amelyre azután részletesen válaszol. A margón ott állnak a *Kalauz* 1623-as kiadásának lapszámai¹³ vagy egyéb, a szöveghelyre utaló számok (paragrafus, fejezetszám), de előfordul, hogy a margó éppenséggel üres marad az idézetek mellett. Annak ellenére, hogy a vitatott fejezeteken következetesen halad végig Pósházi, idézési technikája nem mindig pontos, és nem mindig pontosan hivatkozta Pázmányt sem. Erről nem nehéz meggyőződni, mivel a *Kalauzra* való lapszám-utalásokból látható, hogy – mint említettem – az 1623-as kiadást használta. Három alaptípusa van idézeteinek: 1. Pázmánynál lapszám szerint ugyanaz áll; 2. Pázmánynál némileg hosszabban kifejtve találjuk a szöveget, Pósházi összevontan idéz, de tartalmilag helyesen; 3. Pázmány-idézeteit megtoldja újabb kurzivált mondattal/mondatokkal, vagy éppen a tömörítés már tartalmi módosítást is jelent. A második és a harmadik típusra idézünk egy-egy példát. Példa az összevonásra: Pósházi idézi a *Kalauz* 135. lapját¹⁴ (a lapszám a margón szerepel): „*Ha Luther, Calvinus, etc. semmi tsudat nem töttenek, mellyel hitet szerzettenek volna magoknak arrúl, hogy Isten küldötte a Reformatióra*”.¹⁵ – Ez a mondat így nem szerepel a *Kalauz*ban, Pósházi röviden összevonja azt, amit Pázmány oldalakon át fejteget, azaz, hogy az isteni küldetés bizonyítéka kellene, hogy legyen valamely csodatétel.¹⁶

Példa egy Pázmány-részlet ártértelemezésére: a *Kalauz* 144. lapján Pázmány a hugenotta–katolikus háborúk időszakáról ezt írja: „*A Calvinisták csak Franczuz Országban, egy*

¹¹ CSORBA Dávid, *Kálvinista Kalauzok = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 103–111.

¹² Lásd erről jelen kötetben Oláh Róbert tanulmányát.

¹³ Tehát nem az 1637-es kiadást használta, ahogy Csorba Dávid vélte: CSORBA, *i. m.*, 106.

¹⁴ *Igasságra vezérő Kalavz*, Pozsony, [typ. Societatis Iesu], 1623 (RMNy 1293). (A továbbiakban: *Kalauz*, 1623.)

¹⁵ *Igazság istápjja*, 179–180. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁶ III. könyv, 3. rész, 2. bizonyosság.

esztendőben, ugymint, Ezer öt száz hatvan-kettőben, Negyven-két ezer Egyházi személyt ölének-meg”. Pázmány az áldozatok számát az 1562 előtti időszakra vonatkozóan ezt követően már kétmillióra teszi, fél lapon át sorolja az adatokat.¹⁷ Pósházi ezzel kapcsolatban csupán így és ennyit idéz a *Kalauz*ból:¹⁸ „csak az egy Franczuz országban az vallások terjedésének alkalmatosságával sok ezer embereket öltének meg az Calvinisták.”¹⁹

Hasonló eljárás (a nem egészen pontos idézet, utalás) helyenként Pázmánynál is megfigyelhető. A szövegek szétírásának egy jellemző példája az a szentekről szóló részlet, amely azt tárgyalja, hogy hosszú-e a fülük, hogy tudomást szerezzenek a földi dolgokról. Pázmány az *Institutióra* való hivatkozással Kálvinra fogja, hogy szerinte a szenteknek hosszú fülük lenne: „Azt írja Calvinus; hogy földig érő fülöknek kell lenni a’ Szenteknek, ha hallják a’ mi szavainkat”.²⁰ Pázmány eljárása itt meglehetősen szofisztikus: a Kálvin által kétségbevitelt állítást „De kiczoda adta azt nekünc tudtunkra...” úgy taglalja, mint ha az Kálvin állítása lenne.²¹

Pósházi eljárása, de már Pázmány eljárása is (elsősorban *Calvinus Hiszekegy Istenében*) elgondolkodtató. Az utalások pontatlanságának oka egyszerű figyelmetlenség lenne? Aligha. Pázmány a *Kalauz* egyik bevezetőjében azt írja, hogy „[a]’ minémü Tanúkat e’ Könyvben állatok, azoknak tulajdon szavait, mellyek a’ dologhoz illenek, rövideden, ki-írom Deákúl: de úgy, hogy, a’ mit ezek nem szintén egy-más-után írnak-is, egygyüvé hordom, hogy nyilvánban kitessek értelmök.”²² Pázmány tehát – bizonyosan prekonceptióval – mintegy „helyreállítja” az elolvasott és szerinte pontatlanul megfogalmazott szövegrészeket. Ugyanez a módszer megvan protestáns oldalon is, ahogy Pázmány a *Rövid feleletben* megfogalmazta:

„Egy lajstromot írnak az Kalauz szitkairúl, de oly gondolatlanúl, oly bolondúl, hogy nagyobb részre abban nem igazán az Kalauz szavait, hanem az magok toldalékjával megfoltozott mondásokat, és így az magok *fictioját*, szavát és gondolatyát írják. Ennek bizonyítására egyéb nem kívántatik, hanem hogy az ember felkeresse az Kalauzba azt az levelet, melynek számát lajstromba jegyzik az Calvinisták, és megolvassa az Kalauz mondását s egybevesse az lajstrom szavával; ottan megtapasztallya, hogy nagyobb részre külömben talátnak az Kalauz mondási, hogy sem az-mint reá-fogják. Avagy ha azon szók vannak-is az Kalauzba, de azok nem az Kalauz szavai, hanem vagy Luther, vagy egyebek könyveiből hozattak-elő.”²³

¹⁷ A *Kalauz*, 1623, 142.

¹⁸ A 144. lapra hivatkozik. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁹ *Igazság istájpja*, 184.

²⁰ „*Calv. l. 3. c. 20. 20. nu. 24.*”: a *Kalauz*, XIII. könyvében: *Kalauz*, 1637, 955. Az *Institutio* szöveghelye Szenci Molnár Albert fordításában: „De kiczoda adta azt nekünc tudtunkra, hogy nekünc olly hoszsu füleic legyenec, az mellyec az mi imádságinkra elérjenec, avagy hogy olly eles szemek is legyenec, az mellyec által []ássák az mi szükségünket?” SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás*, Hanovia, 1624, hasonló kiadás, kísérő tan. P. VÁSÁRHELYI Judit, SZABÓ András, Bp., Balassi – MTA ITI – OSZK, 2009, 919. A „hosszú fülű szentek” kérdése később *Az igazságnak győzedelmében* is előkerül, ott Balásfi Tamás részéről: PPÖM V, 97.

²¹ Pázmány eljárásáról lásd még jelen kötetben Ajkay Alinka tanulmányát.

²² *Kalauz*, 1637, viij.

²³ PPÖM V, 264. (*Rövid felelet*)

Továbbá: „az predikátorok nem igazán, hanem változtatva hozzák-elő az Kalauz mon-
dásit”.²⁴ Pázmány 1637-ből idézett szavai a módszerről három évtizeddel később is helyt-
állónak bizonyultak, amint azt Pósházi példáján láttuk.

Talán szerzőink tudatosan tévednek. Talán mindez hozzátartozik a vitázás gyakorlá-
hoz. Ezen eljárások nyomán van miről vitatkozni, így lehet nagy, „potrohos” könyveket
írni, ha újabb érvek már nincsenek is. A kritikai kiadás készítése közben, már a „Mahom-
met hamisságáról” írt korai írás kapcsán, még inkább a *Calvinus Hiszekegy Istenével* kap-
csolatban tűnt fel Pázmány eljárásának említett sajátossága. A szentek tiszteletéről szóló
vitairatok hasonló vitamódszerről adnak bizonyosságot.²⁵ Más műfajokban (prédikációk,
imádságos könyv, Kempis-fordítás) az idézetek helye szinte mindig pontos, ha eltérés
van, csak sajtóhibára gyanakodhatunk.

A vitázó módszerek és lehetőségek végpontja a paronimikus szövegátírás. A vitapartner
nézeteinek teljes tagadásához már nem elég a durvaság, diametrikusan ellenkező cáfolat
szükséges. Sámbar Máttyás *Három kérdésének* 1672-es kiadása egyik OSZK-példányában
Garadnai Erika vette észre, hogy egy olvasó egyes szavakat átírt, betűket törölt a nyom-
tatványban: így „igaz” vallás helyett „gaz” vallás lett 51-szer a könyvben, „pápa” helyett
„apa” 22-szer, a „nem” tagadószó kitörlése 2-szer. „Cálvinus bizonyága szerint” a halot-
takért „mákoztak”, a dicsőült szenteket segítségül „itták”.²⁶

E végpont után, a 17. század végére eltűnnek a *Kalauz*-cáfolatok. A református Zilahi
János zsidói lelkipásztor *Az igaz vallásnak világos tüköre* (Kolozsvár, 1672) című művé-
ben mind Alvinczit, mind Pázmányt megfeddi a durva stílus miatt. Zilahi leírja egy em-
lékét négy prédikátorról: „megtiltották vala idvezült Alvinczi Pétert, kassai prédikátort,
hogy ne mocskolódjék, és magát se mocskoltassa Pázmány akkori érsekkel”. Konkrétan a
Milotaitól fentebb idézett, a *Kalauz*-önhivatkozásaira vonatkozó „vide infra, vide supra”
passzust kárhoztatták Alvinczinak tulajdonítva, aki szerint Pázmány „*talán dicsíretet akart
volt vadászni, hogy tenyészésének szőri-szálát medve módra úgy megnyalogathatja*. Ismét (az
mi illetlenb volt) *igen megtanulta tapogatni mind az Infráját s mind az Suprját*”.²⁷

²⁴ *Uo.*, 269.

²⁵ VARSÁNYI Orsolya, *Pázmány Péter: A Mahomet vallása hamisságáru című művének forrásai és citátum hasz-
nálata = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE
BTK, 2006, 47–54; ÜÖ, *Pázmány Péter: A Mahomet vallása hamisságáru*, Irodalomtörténeti Közlemények,
2008/5–6, 645–678; TASI Réka, „Ezekbe azért a bizonyságokba ilyen vétek nagyon...” (Hitvita és vitamódszer:
Monoszlói Gyarmathi, Pázmány) = Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére,
szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi
Intézet, 2011, 11–21.

²⁶ GARADNAI, *A felső-magyarországi hitvita, i. m.*, 224.

²⁷ *Keresztényi felelet: Hitviták a 17. századból*, vál., szövegmond., jegyz. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Polis, 2013,
31–32, 289 (jegyzet). Az idézetek a 31. lapon. (Kiemelések a szövegközlésben.) – Gábor Csilla egy tanulmá-
nyában megjegyzi: „A szöveg sajnos nem ad közelebbi információt az Alvinczitől vett hivatkozás lelőhelyére.”
GÁBOR Csilla, *Hagiográfia és polémia: Monoszlói András és Gyarmathi Miklós vitája a szentek tiszteletéről =
Szövegnyelv és íráskultúra a korai újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó –
Bolyai Társaság, 2007, 119. – Mint dolgozatunk elején említettük, a részlet megtalálható a *Kalauz* második
és harmadik kiadásában függeléként kiadott *Rövid felelet* szövegében is, azonban a protestáns vád e későbbi
kiadásokban már nincs személyhez kötve. Figyelemre méltó, hogy még 1620-ban Pázmány ironikusan hoz-
záteszi a margón: „Fejedelem praedikátorához illendő glossa!” (PPÖM V, 260), amely kijelentés (hasonlóan

Összefoglalásul megállapítható, hogy protestáns oldalról igenis érkezett válasz a *Kalauzra*, bár egy kivétellel (ez a wittenbergi Balduinus) nem oly módon, hogy a vele polemizálók könyvről könyvre, fejezetről fejezetre módszeresen végigvették volna a teljes *Kalauz* állításait. Természetesnek vehető, hogy a *Tíz bizonyosság* szövegére építő III. könyv váltotta ki a legnagyobb vitát, amelyben Pázmány összefoglalta a reformációval kapcsolatos legfontosabb vitatételeket. Protestáns oldalról a *Kalauz* számos további helyét, jó néhány alapkérdést vitattak évtizedeken át, kitágítva ezzel a kommunikációs teret, valamint számos megjelent vitairatban válaszoltak a legfontosabbnak tartott hitbeli és egyháztani kérdésekre. Ezek *összessége* jelenti a *Kalauzra* adott választ.

A fentiekben vázlatosan említett 17. századi *Kalauz*-receptió természetesen nem jelenti, nem jelentheti a téma lezárását, inkább egy monografikus igényű feldolgozást sürget. A kései receptió kérdéskörébe tartoznak a fennmaradt 18. századi *Kalauz*-példányokba bejegyzett vitatkozó, esetenként durván polemizáló kézírásos bejegyzések. Még a 19. század végén is vitát gerjesztett Toldy Ferenc fiának, a katolikus Toldy Istvánnak a jezsuiták ellen írt, Pázmányt súlyosan elmarasztaló 1873-ban, majd néhány éven belül további két kiadásban megjelent könyve, amely válaszadókra is talált. Ebben a vitában újra előjött a klasszikus hitviták korából ismert hangnem: például Tomcsányi János elleniratában csak Toldy Pistának nevezte vitapartnerét, Zimándy Ignác törökbálinti plébános pedig Pázmány védelmében jegyzetelve adta ki a *Kalauz* III. könyvének 8. részét. Ezt a kérdést Ajkay Alinka dolgozta fel egy nemrég megjelent tanulmányában, Császtvay Tünde pedig e vallási viták 19. század végi politikai hátterét mutatta be írásában.²⁸

A második világháború után, az 1964-ben megjelent akadémiai irodalomtörténetig Pázmány munkásságát idehaza jobbra hallgatás övezte. Egyedül a janusi „Nemo religiosus et poeta est”-et félrefordító („Mert hívő ember költő nem lehet”) Geréb László fordult ellene egy 1963-as *Világosság*beli írásában, egyebek közt azt írván, hogy „[h]iába hadakoznánk persze Pázmány ellen, ha *élő* író volna, ha olvasnánk, szeretnénk, ha *irodalmilag* hatott volna korára és utókorára. Pázmány azonban *Kalauzával* és vitairataival együtt már a XVIII. századra por és hamu volt, csak *Prédikációiból* »puskáztak« sokáig a vasárnapra készülő papok.” Geréb még hozzát teszi: „Annyi bizonyos, hogy Pázmány Péter tehetséges ember volt.”²⁹

Ha a korai, 17. századi válaszokat tesszük vizsgálat tárgyává, a reformáció nagy mozgalmának fontos epizódjait is felelevenítjük. A reformáció emlékezete ezen túl jelentheti az 1517. évre való emlékezést, a megemlékezések történetét, de a világvallássá nőtt felekezet belső tartalmaira és irodalmiságára való emlékezést is. Azokat a műfajokat, amelyek gazdagították szellemi életünket, irodalmi nyelvünket, kifejezésinkünket, és ilyen módon hozzájárultak az értékteremtéshez.

Milotai nevének említéséhez), elmarad az 1623-as és 37-es kiadásokból: *Kalauz*, 1623, 1043; *Kalauz*, 1637, 1050–1051. Minthogy „a fejedelem prédikátora” cím mind Milotait, mind Alvinczit illehet, nem vehető el a Zilahy János által megőrzött protestáns hagyomány, amely Alvinczihoz kötné az elveszett 1618-as művet. Milotai szerzőségét csak Pázmány említette és csak az 1620-as *Rövid feleletben*. Vö. RMNy 1163.

²⁸ AJKAY Alinka, *Ki a jezsuitákkal! – háromszáz éves hazugságok = Úrmutató, i. m., 209–216; Császtvay Tünde, Aki nem dobott cukkedlit a katolikus papoknak = uo., 217–243.*

²⁹ GERÉB László, *Pázmány Péter és a magyar irodalom, Világosság, 1963/1, 44, 42. (Kiemelés az eredetiben.)*

Pázmány Péter

Peniculus papporum^{*}

Pázmány Péter a *Peniculus papporum* című latin nyelvű vitairatát 1610-ben adta ki először Pozsonyban. Egy évvel később, 1611-ben újból megjelent a kötet, szintén Pozsonyban.¹ A második kiadás zömében az első újraszédése, viszont egy olvasóhoz szóló ajánlással, valamint az appendixben közölt *Anonymi sycophantae* című politikai pamfletbe² betoldott tizenhét sorral bővebb az elsőhöz képest. Pázmány a vitairatot Johannes Jemicus senkivici plébános álneve alatt jelentette meg.³ Valószínűleg azért, mert az előző évben már elég nagy felháborodást keltett a protestánsok körében az Alvinczi Péter ellen írt *Őt szép levél*, majd *Megrostálás* című vitairataival. Ráadásul az 1609-es év végén még Thurzó György nádor is beidézte az országgyűlés elé a *Az nagy Calvinus Ianosnac hiszec egy Istene* című írása miatt.⁴

A *Peniculus*, Heltai János kifejezésével élve, alkalmi vagy alkalomhoz kötődő vitairat.⁵ A mű keletkezésének apropója ugyanis egy konkrét esemény, az evangélikusok által megtartott zsolnai zsinat volt.

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport főmunkatársa. A tanulmány az NKFIH/OTKA K 115859 sz. pályázata és a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatási időszakában készült.

¹ [PÁZMÁNY Péter], *Peniculus papporum Apologiae Solnensis conciliabuli et hyperaspistes legitimae antilogiae Illustris. Cardinalis Francisci Forgacs [...]*, Pozsony, [typ. archiepiscopalis], 1610 (RMNy 1002); *Ua.*, Pozsony, 1611 (RMNy 1024). A továbbiakban: *Peniculus* 1611. – A mű címe sajátos kétértelműséget hordozhat magában, mi azonban arra hajlunk, hogy a *peniculus* ez esetben kefért, a *pappus* (a görög *papposzból*) pedig fészkes virágzatú növényeken található, a termések elterjesztésében szerepet játszó ún. repítő bóbítát, vagyis egy jellemzően szösös, tapadós virágrészt jelent. Ennek megfelelően a *Peniculus papporum* cím arra utal, hogy a zsolnai zsinatot és határozatait védelmező irat érvei mindössze idegesítő szöszök, amelyeket Pázmány saját írásával, mint valami kefével, letisztogat.

² *Appendix, in qua anonymi Sycophantae glomeratae criminationes, infabre commissae fabellae, in Pontificem Max. e triviis comptabilibus mutuatae, ac rhythmis Pannonicis cantitatae, iugulantur* (*Peniculus* 1611, 88–105).

³ Kérdéses, hogy a Johannes Jemicus fiktív név-e, vagy létezett ilyen nevű plébános. Csepregi Zoltán hívta fel a figyelmet arra az érdekes adatra, miszerint 1604-ben az Esztergom vármegyei Szőgyénben egy „Jemicus János” nevű lelképásztor (hogy plébános-e vagy lelkész, ez sajnos nem derül ki a forrásból, a név mellett kérdőjel szerepel emiatt) írta alá a tizednyugtát. ZOVÁNYI Jenő, *Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett = Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, szerk. ZSINKA Ferenc, XIII, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1929, 48. A Jemicus név ezen tizednyugtán szereplő felbukkanására már Stripsky Hiador is hivatkozott: PÁZMÁNY Péter *Ismeretlen magyar könyve: Okok, nem okok* (Pozsony, 1631), s. a. r. STRIPSKY Hiador, Bp., Pázmány-Egyetemi Könyvsajtó, 1937, 16.

⁴ FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter, 1570–1637*, Bp., Franklin, 1886, 52.

⁵ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSzK – Universitas, 2008, 115.

Az 1610. március 28–30. között lezajlott zsolnai zsinatot joggal tekinthetjük a Magyarországi Evangélikus Egyház születési dátumának.⁶ Noha a reformáció magyarországi elterjedését követően a tanítás terén megtörtént az elszakadás, a felekezeti autonómia alapjául szolgáló, a katolikus egyházszerkezettől független evangélikus egyház létrejötté még váratott magára. A főesperesi kerületekben sajátos átmeneti állapot jött létre: a különféle lelkészi közösségek (fraternitások, contuberniumok) élére a főesperesek helyetteseket állítottak, akik egyébként evangélikusok voltak.⁷ A zsolnai zsinat ezt az átmeneti állapotot kívánta megszüntetni. Az 1608. évi koronázás előtti 1. törvénycikk ugyanis a bécsi béke alapján biztosította a szabad vallásgyakorlást, és hogy a felekezetek előljárókat, szuperintendenseket válasszanak maguknak. A zsolnai zsinatot is ezzel a céllal hívta össze az 1609-ben nádorrá választott Thurzó György, aki nemcsak a gyűlés előkészítésében vett részt,⁸ de az azon való elnöklést is vállalta, személyesen terjesztve elő a zsinat tárgyait. Ezek között a legfontosabb az volt, hogy a zsinaton képviseltetett tíz vármegye (Trencsén, Liptó, Árva, Turóc, Zólyom, Hont, Nógrád, Nyitra, Bars és Pozsony) részére három szuperintendenszt válasszanak. Lányi Illés (Eliáš Láni), Melik Sámuel (Samuel Melík) és Abrahamides Izsák (Izák Abrahamides) lettek végül az evangélikusok első szuperintendensei, akiknek jogkörét a zsinati törvények szabályozták.⁹ A határozatok egyebek mellett lehetővé tették, hogy a szuperintendensek „wittenbergi rítus szerint” lelkészeket avassanak,¹⁰ amire ezt megelőzően csak külföldön, Wittenbergben és Briegben volt mód. Fizetésükről is gondoskodott a zsinat, az addig a katolikus főespereseknek fizetett *census cathedraticus*, az egyházadót ítélte nekik jövedelemül.¹¹

Forgách Ferenc bíboros, esztergomi érsek mindjárt a zsinat után, 1610. április 17-én Pozsonyban ünnepélyes nyilatkozatot tett közzé, amelyben elítélte magának a zsinatnak az összehívását, ahogy a szuperintendensek választását is, amely szerinte ellentétes a kánoni rendelkezésekkel.¹² Az érsek nehezményezte továbbá, hogy a zsolnai zsinat az *Ágostai hitvallás* és a *Liber Concordiae*¹³ elfogadására és az annak szellemében való tanításra kötelezi

⁶ A zsolnai zsinatról bővebben: ZSILINSZKY Mihály, *Az 1610-ik évi zsolnai evangélikus zsinat háromszázados emlékkönyve: Egyháztörténeti tanulmány*, Selmezbánya, Joerges Ágost özv. és fia Könyvnyomdája, 1910; HAVRAN Dániel, *A zsolnai zsinat*, *Protestáns Szemle*, 1913/5, 289–297; Uő, *A zsolnai zsinat előzményei*, *Protestáns Szemle*, 1913/9, 548–559; ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 712.

⁷ HAVRAN, *A zsolnai zsinat előzményei*, i. m., 550.

⁸ A zsolnai zsinatot megelőzően három előkészítő gyűlést is összehívtak 1609. július–augusztusban Zsolnán, Mosócon és Szucsányban Thurzó György kezdeményezésére. *Uo.*, 553.

⁹ A határozatok nem sokkal később nyomtatásban is megjelentek Bártfán: *Acta et conclusiones conventus seu synodi certorum inelyti Hungariae regni baronum, magnatum et nobilium, nec non legatorum et ministrorum Augustanae confessionis ex decem Cis-Danubianis comitatibus Zolnae congregatorum anno Domini MDCX. diebus 28. 29. et 30. Martii*, Bárta, Klöss, 1610 (RMNy 987), 988. (A továbbiakban: *Acta et conclusiones* 1610). Szövegkiadása az 1708-i zsolnai kiadás alapján: *Corpus maxime memorabilium synodorum evangelicarum Augustanae confessionis in Hungaria*, ed. Joannes SZEBERYNYI, Pest, Heckenast, 1848, 9–22.

¹⁰ 7. határozat. *Acta et conclusiones* 1610, B₁a–b).

¹¹ *Uo.*, Aiii[b].

¹² Forgách tiltakozásának teljes szövegét közli Pázmány a *Peniculus papporum*ban. *Peniculus* 1611, 10–13.

¹³ *Concordia*. חתך *Christliche, Widerholete, einmütige Bekenntnis* [...], Drezda, Bergen–Stöckel, 1580 (VD16 ZV 29399). – Pázmány a *Peniculus papporum*ban a *Liber Concordiae* 1580-as, első latin nyelvű kiadására hivatkozik: *Concordia: Pia et unanimi consensu repetita Confessio Fidei et Doctrinae Electorum, Principum et Ordinum*

a szuperintendenseket és lelkészeket. Forgách az ellen is tiltakozott, hogy a hatályban lévő országos törvényeket megsértve a zsinat megfosztja a főespereseket a jövedelmüktől, és hogy a szuperintendenseket felhatalmazza a peres ügyekben való bíraskodásra.

Az érseki tiltakozásra hamar megérkezett az evangélikus válasz, az *Apologia pro synodo Solnensi*,¹⁴ amely a következő két év folyamán kialakuló hitvitabokor nyitó darabja lett.¹⁵ Pázmány ugyanis az *Apológiára* feleletül írta meg a *Peniculus papporum*ot, amelyet protestáns részről a *Malleus peniculi papistici* követett 1612-ben, szerzője a Zsolnán szuperintendensnek választott Lányi Illés, aki Petrus Petschius álnéven adta közre művét Kassán.¹⁶ Pázmány nem késlekedett a viszontválasszal, még ugyanabban az évben megírta a *Logi alogi* című vitairatát,¹⁷ amelyben újra közölte a *Peniculus papporum*ot, de annak valamennyi fejezete után beillesztette Lányi *Malleus*ának ellenvetéseire adott cáfolatait *Logi alogi malleatoris repressi* fejezetcímmel. Ez alapján a *Peniculus papporum*ot joggal tekinthetjük az 1610 és 1612 között kiterelbelyesedő hitvitabokor kulcsművének, amellyel ez idáig igen keveset foglalkozott a szakirodalom, egyedül a mű appendixeként közölt politikai pamflet, az *Anonymi sycophantae* került a kutatások homlokterébe, ezért ez utóbbi vizsgálatától jelen írásban eltekintünk.¹⁸

Forgách Ferenc zsinat elleni nyilatkozatának megszövegezésében Fraknói Vilmos feltételezése szerint Pázmány is részt vett, az érsek-bíboros melletti bizalmas tanácsadó szerepe miatt. Pázmány, azáltal, hogy közreműködött a memorandum megírásában, alapvetően határozta meg a jövőbeli diskurzus főbb irányait, tematikáját. Vélhetőleg Pázmány fejében már ekkor összeállhatott leendő vitairatának argumentációs vázszerkezete, így a *Peniculus* végén tett kijelentése, miszerint művével alig egy hét alatt készült el, nem feltétlenül a hitvitákban megszokott, a válaszvitairat megírásának gyorsaságára vonatkozó retorikai

Imperii, [...], Lipcse, Steinmann, 1580 (VD16 K 2005). – A zsinat kötelezte az avatás előtt álló lelkészeket a *Liber Concordiae* aláírására (7. határozat utolsó mondata: „Singuli autem Superintendentes de Ordinandis suum habeant Protocollum, Ordinandi vero omnino Libro Concordiae subscribere teneantur, neque aliter ad sacros ordines admittantur.” *Acta et conclusiones* 1610, B[a].) – Pázmány a *Peniculus*ban kizárólag a *Liber Concordiae*t említi, holott a határozatok után szereplő szuperintendensi eskütétel szövegében az áll, hogy az új püspök a próféták és apostolok írásain kívül a „meg nem változtatott” *Ágostai hitvallásban* (Confessio Augustana Invariata) és a *Formula Concordiae*ban foglaltakat taníthatja. („Nullam aliam doctrinam docebo et promovebo, [...] praeter eam, quae scriptis propheticis et apostolicis continetur, quae in Confessione Augustana Carolo V-to Imperatori, Augustae Vindelicorum, anno MDXXX exhibita, tum in Formula Concordiae comprehensa habetur.”). Maguk az evangélikusok is az „Egyesség könyve” alatt hol a *Formulát*, hol pedig az azt tartalmazó *Liber Concordiae*t értették. PAYR Sándor, *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*, I, Sopron, Székely Nyomda, 1924, 739.

¹⁴ *Apologia pro synodo Solnensi, eiusque constitutionibus [...]*, Kassa, Fischer, 1610 (RMNy 996). (A továbbiakban: *Apologia*)

¹⁵ A hitvitabokorról rövid áttekintést nyújt: FRANKL [FRAKNÓI] Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, I, Pest, Ráth Mór, 1868, 95–107; HELTAL, *i. m.*, 115–116.

¹⁶ [ELIÁŠ LÁNYI], *Malleus Peniculi papistici adversus Apologiam Solnensis synodi editi*, Kassa, Fischer, 1612 (RMNy 1035).

¹⁷ [PÁZMÁNY Péter], *Logi alogi, quibus baptae calamosphactae Peniculum papporum Solnensis conciliabuli, et Hyperaspisten legitima Antilogiae vellicant*, Pozsony, [typ. archiepiscopalis], 1612 (RMNy 1040).

¹⁸ ÁCS Pál, „Ha kérde Isten, Káthay, tetődél”: Pázmány vitairata Boeckai haláláról = Á. P., „Az idő ósága”: Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban, Bp., Osiris, 2000, 287–303; HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere és az életmű genezise: A Kalauz és a vitairatok újratrása* (Akadémiai doktori értekezés kézírata), Bp., 2016, 118–119. http://real-d.mtak.hu/91117/dc_1210_16_doktori_mu.pdf (utolsó letöltés: 2017. augusztus 28.)

túlzás.¹⁹ A mű gyors megszövegezésének ugyanakkor némileg ellentmondhat a vitairat némelykor szélsőségesen keresett, szándékosan túlretorizált latinsága, amely főként az argumentatív részek közötti, sokszor szenvedélyes hangvételű, amplifikációkban bővelkedő exkurzusokban érhető tetten.²⁰ Nem véletlenül jegyezte meg a *Peniculus papporum* szövegét újraközlő *Logi alogi* stílusáról Ambrosovszky Mihály 1760-ban, hogy „Deák légyen ám! A ki ezen deák könyvét Pázmány Péternek, Dictionarium nélkül mindenütt meg érti.”²¹ Pázmány a vitairat második kiadásába beillesztett *Lectori salutem*ben említi is, hogy vitapartnerei nem túlságosan jártasak a latin nyelvben,²² így vélhetőleg szándékosan alkalmazott számos elavult szót, kevésbé használt kifejezést, hogy ellenfelei dolgát ezzel is megnehezítse.

A polémia kipattanásának oka tehát Forgách Ferenc már említett nyilatkozata volt, amely három ponton sérelmezte a zsolnai zsinat határozatait. Először is az érsek szerint a zsinat a hatályos egyházjoggal ellentétes módon, az idevágó kánonokat megsértve választott szuperintendenseket, akik emiatt alkalmatlanok akár lelkészek szentelésére (avatására), akár más olyan szentségek kiszolgáltatására, amelyek a püspöki hatalmat föltételezik. Másodszor azt nehezményezte, hogy a lutheránusok hitbéli tévelygésre kényszerítik a papjaikat, minthogy a leendő lelkészeknek a *Liber Concordiaera* kell esküt tenniük, noha annak több tétele az üdvözüléshez vezető, tehát igazságosságban és szentségben leélt élet hiábavalóságát sugallja. Végezetül Forgách tiltakozását fejezte ki az ellen is, hogy az evangélikusok idegen jogokat követelnek maguknak, amikor a katolikus főespereseknek járó *census cathedraticus*, az egyházi adót saját részükre kívánják beszedni, valamint amikor szuperintendenseiket bírói jogkörrel ruházzák fel. Az evangélikusok az érseki tiltakozásra adott válaszukban, az *Apologiában* az egyes pontokat, kérdésköröket külön-külön cáfolták meg, tömör, lényegre

¹⁹ „Haec habui, Praedicantes, quae prophanter, subitaria hac, ac vix hebdomadis unius morula, contexta dictione, velut prologia, ad accuratam, ac iudicio vestro, invictam, numerisque omnibus absolutam Apologiam, xenii loco reponere libuit.” – *Peniculus* 1611, 84.

²⁰ Két példa a *Peniculus* túlretorizáltságára: „Arbitrabar equidem, dignum vos aliquid expectatione hominum; dignum noviter erecti Magistratus splendore, concinnitudine, majestate; dignum tanto nixurientium conatu foetum, editurus: praesertim cum praecoqua nimium, intempestiveque gliscens inanitas quorundam (ex eorum numero erant, quibus et guliocae vestrae nuclei, et mariscae saporati fructus, et labruscae botryones, et omphacina dulcia mera, et amurcae ac flaces gratae olivitates videntur) sic Apologema sub praelo sudans dilaudaret, ut Catholicos porro confectos, ne hiscere quidem posse, insolentissime gloriaretur.” – *Peniculus* 1611, 1–2; „Vides Autonomiam plus quam Libertinam; vides vitulantium Magistrorum illecebras, prolectibilis libertatis, sed eminentiae, quibus inescant simplices animas, ut, quemadmodum scriptura loquitur, excussis lupatis, velut Lalisiones, liberos se natos putent, nec Dei leporario concludi patientur, sed Liberalia semper agant; praeter propter honestatem vivant; mancipia sint ventris, et quae illi proxima foeda proluvie natura recondidit; ab egestis, qua via venerant poculentis, a bibitis et exesis noctibus, crudo nauseantique stomacho palleant; remensoque per os vino, eadem via qua redduntur, invitis ingestis visceribus, pestilentis veteris crapulae ructus perpetuo vomant. Eia, haec ad caelos tuta est via: Haec trama sanctiori stamini vitae adaptanda. Et adhuc, dubitabimus mendaciloquos dicere, qui Lutheranam, Calviniamque doctrinam, liberam esse inficiantur? antibus lessum tibi decantantibus spectaculum fias.” – *Uo.*, 56.

²¹ AMBROSOVSZKY Mihály, *Pázmány Péter [...] Kalauz nevü könyvének rövid sommája*, Eger, Bauer, 1760, 719.

²² „Reperti enim sunt homines male acuti, qui non sumunt a nobis sensum Scriptionis nostrae, sed adferunt; et mentem adfingunt a sua mente: cumque sermonis Latii male sint periti, ac potissimum scripti hujus partem non capiant, sensisse tamen et scripsisse me volunt, quae per somnium non sensi, non scripsi.” – *Peniculus* 1611, 4–5.

törő stílusban. Érveik forrása legfőképpen a Szentírás, az *Ágostai hitvallás* és az utóbbit, valamint a többi szimbolikus iratot magában foglaló *Liber Concordiae* volt.

Pázmány válaszvitaíratában, a *Peniculus papporum*ban kettős célt kívánt elérni: egyrészt alátámasztani a Forgách nyilatkozatában megfogalmazottakat, másrészt megcáfolni az *Apologia* ellenérveit. Ez a kettős cél strukturálja a kötet fejezetbeosztását, amennyiben az követi az érseki tiltakozásra adott evangélikus válasz tematikáját. Ennek megfelelően a *Peniculus* 2. és 3. caputja foglalkozik az *Apologia*ban tárgyalt első kérdéskörrel, a negyedik a másodikkal, az ötödik fejezet pedig az *Apologia* harmadik kérdéskörét cáfolja.

<p>Tres ille generales causas proponit, cur synodo Solnensi et omnibus Actis ejus contradicat (<i>Apologia</i>, 2)</p> <p>I. Quidem, quod illegitime Superattendentis nostros in ea creaverimus.</p> <p>II. Quod ad multiplicia errorum portenta Ministros nostros obligaverimus.</p> <p>III. Quod jus alienum nobis temere usurpaverimus.</p>	<p>A <i>Peniculus papporum</i> fejezeteinek témái (<i>Peniculus</i> 1611, 14–15.)</p> <p>Et Primo quidem, Superintendentes novos, ipso suae electionis exordio, Augustanae confessionis decreta, quibus jurejurando sua capita devoverant, violasse, palam faciam.</p> <p>Secundo: Illegitimam, ac prorsus nullam esse Novorum Superattendentium caeterorumque ab iis proseminatorum Ministellorum Vocationem, luce hac meridiana clarius commonstrabo. [caput II–III.]</p> <p>Tertio: Rectissime ab Illustriss: Cardinali dictum fuisse docebo, unica Libri Concordiae approbatione, ad quam Superattendentis adstringuntur, plurimis errorum portentis, animas suas devovisse, novos Archimystas. [caput IV.]</p> <p>Quarto: Comprobabo, Divinis, ac Humanis legibus oblectari Praedicantes, cum census Cathedraticos, ac dignitatem fori Ecclesiastici, etc. ad se derivant. [caput V.]</p> <p>Quinto demum: nihil ab Illustriss: Cardinali, contra publicas Regni constitutiones patratum esse, cum obviam ire praesumptioni Praedicantiae non intermisit, luculentis argumentis testatum reddam. [caput VI.]</p>
--	---

Az említett kettős cél ugyanakkor az egyes fejezetek logikai-retorikai argumentációs szerkezetét is meghatározza oly módon, hogy Pázmány a caput elején egy-egy kategorikus-apodiktikus szillogizmusba rendezve megismétli Forgáchnak a zsinat elleni kifogását, amit aztán az *Apologia* szintén szillogizmusokba foglalt érveinek cáfolatával igazol. Így például a második fejezetben (lásd az alábbi táblázatot) Pázmány az érsek azon kijelentését igyekszik alátámasztani, miszerint a zsolnai szuperintendens-választás nemcsak hogy érvénytelen, de azzal a zsinat magát az *Ágostai hitvallást* is megsértette. Ez utóbbiban (II. rész, *Cikkek a megszüntetett visszaélésekről*) az áll ugyanis, hogy az evangélikus gyülekezetek egy hittételben sem térnek el a katolikus egyház tanításától, és csak az olyan újkeletű visszaéléseket (abusus) szüntették meg, amelyek annak idején az egyházi kánonok szándékával ellentétes módon nyertek jóváhagyást. A püspökszentelés kánonjogi alapfel-

tétele az apostoli utódlás biztosítása érdekében, hogy az ordinációt három püspök végezze el érseki jóváhagyással. Márpedig ezek a feltételek nem teljesültek Zsolnán, így amikor az evangélikusok szuperintendenseiket valódi, legitim püspökökként kezelik, nemcsak az idevágó kánoni rendelkezést sértik meg, hanem magát az *Ágostai hitvallást* is, amely egyébként elfogadja a kánon hatályát.

<p>Forgách Ferenc érsek tiltakozása a zsolnai zsinat ellen (részlet, <i>Peniculus</i> 1611, 11. Caput I. Kiemelés az eredetiben.)</p> <p><i>In ea vero Confessione, palam profitentur, se in nullo fidei articulo ab Ecclesia Catholica dissentire: tantum paucos abusos omittant, qui novi sunt; et contra voluntatem Canonum, vitio temporum recepti. Cum igitur contra Nicaenae Synodi vetustissimos ac Sacrosanctos Canones, Superintendentes se nominari sentiant; nisi Augustanae Confessionis, ac iurijurandi violatores haberi velint, necesse est, falso nominatos istos Superintendentes [...]</i></p>	<p><i>Peniculus</i> 1611, 15–16 (Caput II. Kiemelés az eredetiben.)</p> <p>[1. premissza] <i>Augustana confessio, semel, iterumque libera voce profitetur, ab Ecclesia Catholica, et Romana, non dissidere suas Ecclesias in articulis fidei, in doctrina, in caeremoniis: tantum novos contra Canones, sine certa autoritate, praeter consuetudinem saeculorum, vitio temporum receptos abusos omittere:</i></p> <p>[2. premissza] <i>Atqui Episcoporum Ordinationem sine consensu Metropolitanis, sine Episcopali ministerio, invalidam, penitus nullam esse, nec novum est, nec contra Canones, nec sine certa autoritate receptum;</i></p> <p>[konklúzió] <i>Ordinationem igitur Episcoporum, sine consensu Metropolitanis, sine Episcoporum Ministerio factam, invalidam esse, Augustana confessio recipit. Et (quod huic annectitur) eos quoque recipere, si perjuri non sunt, qui Confessionis Augustanae placitis amplectendis sacramenti Religione sunt mancipati, ut mancipatos esse in Solnensi coitione Superattendentes jam audivimus.</i></p>
--	---

Pázmány az érvénytelen felszentelésnek eredő okát, tudniillik az apostoli utódlás hiányát tárgyalja a *Peniculus* harmadik fejezetében.²³ Az *Apologia* fő érve erre, hogy „mandatum Dei et Vocatio faciant legitimum Ministerium”, vagyis magától Istentől származó parancs és meghívás (vagy elhívás) teszi érvényessé a lelkészi szolgálatot, nem pedig a püspökök apostolokig visszavezetett sora.²⁴ Ezen érv cáfolatát Pázmány egy külön, *Tria argumenta vanitatis novi Ministerii Novatorum* című alfejezetben végzi el, amelyben célja Luther isteni meghívásának (elhívásának) megkérdőjelezése.²⁵ Az alfejezetcímbe említett három argumentum, vagyis szillogizmus közül a másodikban tárgyalja a *vocatio mediata* és *immediata* közti különbséget Luther, illetve a lutheránus lelkészek vonatkozásában. Pázmány szerint ugyanis a lutheránus lelkészeket vagy Isten maga rendelte a szolgálatra, vagy az emberek a felszentelés és megfontolás alapján.²⁶ Az első lehetőséget, vagyis a *vocatio*

²³ *Peniculus* 1611, 26–52.

²⁴ *Apologia*, 6. A teljes mondat: „Nos ex verbo divino certi sumus, quod mandatum Dei, et vocatio faciant legitimum Ministerium”.

²⁵ *Peniculus* 1611, 29–52.

²⁶ „Secundum argumentum: Si ex se nati, nec ulli succedentes aborigines allophyli Ministri Lutherani, a Deo sunt missi; vel igitur per homines, ordinaria via et ratione missi sunt; vel a Deo immediate, nullius hominis

mediatát azzal zárja ki, hogy Luther csak addig rendelkezett „érvényes küldetéssel” (*missio legitima*, illetve *Divina*), amíg katolikus pap volt, és amíg nem kezdett a római egyházzal ellentétes tanításokat hirdetni, ezt követően az isteni küldetésből kétségtelenül kihullott.²⁷ A *vocatio immediata* mint a másik (egyébként Krisztus első tanítványainak kijáró) lehetséges legitimáló erő azért nem jöhet számításba, mert a protestánsok azt tanítják, hogy semmit sem kell elhinni, ami a Szentírásban nincs megírva, Luther küldetéséről márpedig nem szól a Biblia.²⁸ „Ha valaki magát valamely fejedelem hadvezérének, vagy követének mondja” – folytatja Pázmány az érvelést – „mielőtt hitelt adnánk szavának, felszólítjuk, mutassa meg kinevezési vagy megbízó levelét. Ezt tette Luther is, amikor Mühlhausen város tanácsának azt írta, hogy ha Münzer Tamás magát Isten küldöttének mondja, adja küldetésének valamely nyilvánvaló bizonyítékát” – írja Pázmány a protestáns Johannes Sleidanus *Chronicájára* hivatkozva.²⁹ Minthogy külső, írásos bizonyítékokkal nem igazolható Luther Isten általi elhívása, a harmadik argumentumban Pázmány már amellet érvel, hogy a reformátor nem „divina” hanem „diabolica missione delectus ad docendum fuit”.³⁰ Bizonyításának középpontjában Luther ördöggel folytatott, közismert disputája áll, amit maga Luther adott elő a *De missa privata et unctione sacerdotum* című művében.³¹ Pázmány itt nagy vonalakban megismétli azt az érvelést, amit már az 1605-ben írt *Tíz bizonyosságban* előadott annak alátámasztására, hogy Luther tanítása egyenesen az ördögtől származik.³² Ott Friedrich Balduin érveit cáfolta, aki a *Hyperaspistes Lutheri*

adhibito ministerio.” *Uo.*, 35.

²⁷ „Primum illud, dici de Luthero (a quo caetera abigeorum turba originem duxit, nec potiori iure quam ipse, Ecclesias invasit) non potest. Is enim licet in Ecclesia Romana Sacerdos, in Academia Catholica Doctor, renuntiatus fuerit; licet ad eam, quam Romana Ecclesia docet Veritatem, legitimam missionem habuerit: ubi tamen legationis suae terminos transiit, iisque ad quae docenda missus erat, contraria docere coepit; legitima missionis privilegio excidit, non secus quam Arius, Macedonius, Sergius, Samosatenus, Dioscorus, Auxentius, qui post legitimam Episcopatus adeptionem, in haereses prolapsi fuerunt.” *Uo.*

²⁸ „Quod si secundum illud in argumento positum adlubescat; Lutherumque extra ordinem, immediate a DEO vocatum dicas, ac eius deinde ministerio caeteros ad docendum adlectos; Id vero difflari, levissimae plumae instar potest. Nam, Ut taceam, vobis authoribus nihil credendum esse, quod clarissimis Scripturae sacrae testimoniis comprobatum non sit; ideoque nisi locum, nisi verba proferatis, quibus Scriptura, Lutherum a DEO missum fuisse adstruat, credere vobis non possumus.” *Uo.*, 36.

²⁹ „Cum Muncerus Mulhusii concionaretur, scripsit Lutherus ad Senatum, ait Slaidanus [!], *Recte facturum Senatum, si roget ex eo, Quis docendi munus ipsi commiserit? quis evocaverit? Et, si DEVM nominet autorem; tum jubeat hanc suam vocationem, evidenti signo comprobare: Si repraesentare non poterit, repudietur. Hoc enim esse DEO familiare ac proprium, quoties formulam consuetam, vel rationem ordinariam velit immutare, ut tunc voluntatem suam aliquo signo declarat.*” *Uo.*, 37–38. (Kiemelés az eredetiben. Az idézett részeket a saját fordításomban közlöm.)

³⁰ „Ergo fieri non potest, ut Lutherus Divinam ad praedicandum sortitus sit Missionem. Quod si Primpilus, si parens caeterorum Praedicantium, qui deinceps ab ipso procreati sunt, Diabolica missione, non spiritus sancti unctione delectus ad docendum fuit; in propatulo est, ne caeteram quidem passivorum discipulorum succedaneam turbam, Deo destinante excitam esse.” *Uo.*, 41.

³¹ MARTIN LUTHER, *De missa privata, et unctione sacerdotum libellus D. Martini Lutheri e Germanico in Latinum translatus, per Justum Jonam*, Wittenberg, Hans Lufft, 1534 (VD16 L 7245), [A₃a]–[B₂a].

³² PÁZMÁNY Péter, *Tíz bizonyosság (1605)*, s. a. r. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001, 40–63. (*Hogy az Lutherista hitnek első plántálója az ördög volt c. alfejezet*).

című írásában kelt védelmére Luthernek.³³ A *Peniculus papporum*ban Balduint Baniensis Rhetorculusként emlegeti, de művét nem nevezi meg. A magyar és a latin nyelvű vitairat között főként gondolati-tartalmi párhuzamokat és citátumegyezéseket találunk. Pázmány a *Peniculus* 1611-es, újbóli sajtó alá rendezésekor bizonyos esetekben a *Tíz bizonyság* alapján egészítette ki a latin szöveget, így például a margón római számokkal jelölte azt a hat érvet, amelyet „hat erős győzhetetlen bizonyság”-ként már a *Tíz bizonyság*ban is felvonultatott.

<i>Tíz bizonyság</i> (1605), kritikai kiadás, lásd a 32. lábjegyzetben. (Kiemelés az eredetiben.)	<i>Peniculus papporum</i> (1611), a kritikai kiadáshoz betördelt verzió
48:27–49:5 ha immar akkor, el szakat vala Luther telliesseggel az Papista vallastul, mikor az Eordeogh hozza mene, mi az oka hogy, <i>a reghi fegyuert kapa melyhez a Papistasagba szokot vala</i> , Ha immar akkor, mint egy Vy kouacz Vy hitet kalapalt vala, Miert nem nilua, valamely Vyonna csinalt eles kardhoz? [...]	49:3–4 Cur nova, quae novus ipse Vulcanus tibi fabricaras arma, non arripuisti; Cur ad ea, quibus sub Papatu assueveras, confugisti? [...]
49:8–12 Mi szükseg vala, hogy az Eordeogh, enni bizonisagokkal, enni Amplificatiockal ereossitene, es el hitetne, a mit immar hiszen vala Luther? Vallion Szokot dologhe, hogy azt, nagy kialtással, sok bizonisaggal, ereossicsuc, a mit iol tuggiuc hogy réghen el hyt, a kiuel beszellünc?	48:26–30 quid causae fuit Daemoni, cur rem, antea Luthero exploratissimam, tanta contentione, tantis clamoribus, tot amplificationibus perurgeret, confirmaretque? Cur verbulo Tartareum Magistrum non expedit? Cur non respondet, actum apud se agere? haec sibi jam antea explorata esse?
49:16–19 Ha azert meltan hiszüc, hogy a kigio csala megh Euat, Miuelhogij, eleibe aduan az alma ételne hasznat, es hogy ebbeol semmi niaualiaia nem köuetkeoznec, arra viue eotet, hogy az tilalmas fához nyulna:	51:4–10 Si igitur constat, Evam a Daemone inductam, vetitum fructum degustasse, eo quod etsi initio reluctari, ac abnuere coepit, postea tamen id, quod suaserat Doemon, fecit, fructum decerpsit, comedit;
51:8–10 Mert noha ebbe az hoszu disputatioba, sok bizonisagokat tamazt az Sátan, De sohult csak egy szoual sem emlekezi, a ketsegeben esesrül. Az Argumentomnac, es bizonisagnac, oly tulajdonsaga vagion, hogy a mirül nincz semmi emlekezet a bizonisagokba, lehetetlen hogy az megh bizonittassec. Holot azert csak egy szoual sem emlyti az Eordogh a ketsegeben esest, az eo Argumentomiba, lehetetlen hogy ezeckel azt akarta el hitetni hogy ketsegebe esset Luther.	49:24–5:2 Atqui in hac Daemonis cum Luthero disputatione, nullum verbum, nec quoad vocem, nec quoad rem, est de desperatione. Nam non solum vocabulum Desperandi, sed nec signum ullum, quo res ipsa insinuetur, aut suadeatur, in ea disputatione continetur: et tamen ita usu comparatum est, ita omnes ratiocinandi leges suadent, ut in argumentatione practica, qua scilicet aliquid faciendum suadetur, illud exprimatur, quod quis persuadere conatur.

³³ Friedrich BALDUIN, *Hyperaspistes Lutheri, aduersus maledicam orationem Nicolai Serarii [...]*, Lipsce, Rhodius–Lantzenberger, 1603 (VD17 39:127311B).

A következő, az esztergomi érsek által nehezményezett pont az volt, hogy a leendő lelkészeknek az *Ágostai hitvallás* mellett a *Liber Concordia*era kellett eskü tenniük. Forgách szerint ez azért problematikus, mert a *Liber Concordiae* hemzseg a hitbéli tévelygésektől. Kijelentésének alátámasztására a *Konkordiakönyv*ben lévő *Epitoméból*³⁴ idéz három, az evangélium mibenlétével, a megigazulással, az emberi cselekedetek érdemszerző erejével kapcsolatos tételt.³⁵ Az *Apologia* teológiai szempontból válaszolja meg ezeket kérdéseket, Pázmánynak viszont jó ürügy arra, hogy művének negyedik fejezetében alássa a *Liber Concordiae* tekintélyét a műből kiragadott négy hazugság (*mendacia*) és hat önellentmondás (*antilogiae*) révén.

A következő témaegységgel ismét a praktikusabb, egyházi nézőpont kerül be a diskurzusba. A *Peniculus* ötödik fejezetében ugyanis Pázmány amellett érvel, amit Forgách is kifogásolt a zsinati határozatokban, nevezetesen hogy a *census cathedraticus* evangélikusok általi beszéde, illetve a szuperintendensek bírói jogkörrel való felruházása ellenkezik az akkor hatályban lévő magyar törvényekkel.³⁶ Hozzáteszi továbbá, hogy az egyébként a katolikus főespereseknek járó egyházi adó beszédével a zsinat megsérti a *Liber Concordiae* azon kitételét, miszerint „testati sumus nos politicas ordinationes et donationes Principum et privilegia reprehendere”.³⁷ Pázmány szerint ezzel a passzussal az evangélikusok arra esküdtek föl, hogy nem bitorolják el a katolikus egyház jövedelmeit és javait.

³⁴ A *Liber Concordia*eában szereplő hitvallási irat, a *Formula Concordiae* első, kivonatos része az *Epitome*, amely a *Solida declaratió*val együtt bekerült a *Konkordiakönyv*be. A *Formula Concordiae* magyar fordítása: *Summája azoknak az articulosoknak, kikről veteködések támadtanak: Augustana Confessióban való tanítók között, [...]*, Keresztúr, Manlius, 1598 (RMNy 834). A legújabb magyar fordítása a hitvallási iratnak: *Egyességi irat*, ford. Bohus Imre, jegyz., kísérő tan. Reuss András, Bp., Luther, 2015.

³⁵ „Adde, quod gravissimis, et ab omni humanitatis, ne dicam Christianitatis sensu alienissimis errorum portentis populo proponendis, adstringit Solnense hoc conventiculum infelices Praedicantium animas. Cum enim statuit, ordinandos omnes libro Concordiae subscribere, id demum sancit, quod in libro Concordiae disertim exprimitur:

[1.] *Damnamdam esse doctrinam, quae docet, Evangelium non esse Tantummodo concionem de gratia Dei, sed proprie esse concionem de poenitentia, arguentem, accusantem, damnantem peccata.* Item,

[2.] *Docendum esse, passionem Christi proponere iram Dei adversus peccata, ut cognoscamus quanta dominus in lege sua a nobis exigat, quorum tamen Nihil nos praestare possumus. etc.* Demum,

[3.] *Dammandos esse qui docent superesse in homine Capacitatem, aptitudinem, facultatem, industriam, aut vires, quibus in rebus spiritualibus Cooperari valeat, ad bonum aliquod. Haec aliaque errorum portenta, sacro huic Conciliabulo ex libro Concordiae approbata, eo nimirum spectant, vt apertum ac patens, hominibus ultro in malum ruentibus, exitium accersatur. Si enim NIHIL ex Divinae legis praescripto agere possumus; Si ne CAPACITAS quidem in nobis haeret, vt DEO moventi per gratiam, COOPEREMVR, Si Evangelium TANTVMmodo gratiam denuntiat, asperitatem poenitentiae, metum peccatorum longissime removet; Quid adhuc satagimus in Sanctitate et Justitia ambulare?”* *Peniculus* 1611, 11–12. (Kiemelés tőlem: B. O.)

³⁶ „Nullae certe Vngariae leges, ne quidem perturbatae Reipub. temporibus latae, jus tribuunt novis Superattendentibus, vel censum Cathedraticum adimendi, antiquaque saeculorum aliquot possessione Archidiaconos deturbandi; vel causas forum Ecclesiasticum concernentes, ad has Episcoporum larvas deducendi; vel per viam Appellationis praesumptuosa ipsorum iudicia non declinandi: Et tamen Solnensis haec Pseudosynodus, et census Cathedraticos Archidiaconis, quorum antiquissima possessio certissimas origines habet, abjudicat, ac intrusis Superattendentibus suis adjudicat; et causas Ecclesiasticas eorum iudicio committit; et provocationem ab ipsorum dijudicatione vetat.” Forgách Ferenc tiltakozásából, *uo.*, 12. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁷ *Uo.*, 73, ahol Pázmány a *Liber Concordiae* 1580-as kiadásának 263. oldalára hivatkozik.

Forgách nyilatkozatához képest újdonság Pázmánynál, hogy kiáll az esztergomi érsek egyházi szinódus összehívására vonatkozó kizárólagos privilégiuma mellett.³⁸ Az *Apologia* ugyanis azzal érvelt, hogy a zsidóknál is a bírák és a kormányzók, nem pedig a főpapok hívták össze a népgyűléseket és vallási tanácskozásokat.³⁹ Hasonlóképpen a legrégebb keresztény zsinatok meghirdetői, védnökei a császárok voltak. Erre válaszul Pázmány a magyar törvények citálásával igyekezett bizonyítani, hogy ez a jog az esztergomi érseket illeti meg.

A *Peniculus* további, részletekbe menő ismertetésére itt nem kerülhet sor, mivel az jelentősen szétfeszítené ezen írás terjedelmi korlátait. Az azonban talán már a rövid összefoglalásból is kiviláglik, hogy noha a vitairat egy konkrét politikai, valláspolitikai esemény hatására, annak reakciójaként készült, és dogmatikailag periférikusnak mondható írás, mégis a felmerülő egyházjogi, egyházszervezeti kérdések kapcsán olyan teológiai kérdéseket tárgyal, mint a hagyományos értelemben vett vitairatok. Természetesen a *Peniculus papporum*ot is a hitvitabokor részeként, annak többi elemével való reflektáltságában érdemes és kell vizsgálni, ez azonban már a jövőbeli kutatások feladata lesz.

³⁸ „Archiepiscopus Strigoniensis, qui etiam Politica dignitate praecedit Palatinum, utpote, Primas Regni Hungariae, Archiepiscopus Ecclesiae Strigoniensis, quae (ut leges Hungaricae habent), *Jam inde fere a Christianae Religionis in Hungaria primordiis, caput, secundum Regiam Majestatem in Regno, omnium Ecclesiarum fuit; ex quo Religionis, cultusque Divini, in toto Regno, vel tuendi, vel augendi, praecipua semper ratio dependet.* Hic, inquam, Archiepiscopus, Synodum indicere non potest, Palatinus potest? o tempora! o mores! Sed dicite tamen, dicite Praedicantes mei, quo jure? quibus tabulis? quibus rationum firmamentis, id quod Ecclesia universa, quod ratio, quod ipsa necessitas Primati concedit, vos adimitis? Tacetis? Obmutescitis? Certe Leges Hungariae non sinunt solum, verum jubent etiam, ut *Episcopi Archidiaconos ad Visitaciones emittant; Synodos celebrent; ac tempore Synodi, teneantur omnes Plebani et Presbyteri pro accipienda salutari doctrina, convenire: ac in Dominos, qui impedire hoc vellent, a Rege animadvertatur.*” *Uo.*, 71. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁹ „Nam quod attinet jus divinum, quia tam in veteris Testamenti historia hospes et peregrinus est, qui ignoret conventus et Synodos in populo Isrelitico, non ab Aarone, sed a Mose duce populi, neque ab Eleasaro Aaronis filio et successore, sed a Iosua, ac deinceps non a Pontificibus, sed a Iudicibus seu a Gubernatoribus populi congregari solitas?” *Apologia*, 15.

„Kalauznak calumnia minden dolga”

*Pósházi János válasza Pázmány Péternek a reformáció kezdetéről**

Pósházi János (1628–1686) filozófiai és teológiai tárgyú írásait hosszan sorolják a lexikonok, életrajzában vannak még tisztázatlan pontok.¹ A legtöbbször a felsőmagyarországi hitviták (1663–1672) kapcsán foglalkoztak a polemikus írásaival.² Az egyháztörténeti szakirodalom elsősorban hitvitázóként kanonizálta, a református ortodoxia védelmezőjeként saját felekezetén belül a coccejánus és karteziánus meggyőződésű értelmiségiekkel, azon túl pedig a katolikusokkal, főként a jezsuitákkal vívott tollpárbajt.³ Pázmány Péter (1570–1637) *Kalauzának cáfolatát Igazság istápjja, Avagy olly catechismusi tanítás, Mellyben a Keresztjén Reformata Vallás böven meg-magyaráztatik, és az ellen tusakodó fortélyos Patvarkodások ellen (jelesben a mellyeket a nagy Kalauzos könyv helyel-hellyel elő-állatot) óltalmaztatik* címmel jelentette meg Sárospatakon, 1669-ben.⁴

Az alábbiakban a két könyvből álló, katekizmus-formába szerkesztett mű egyetlen fejezetét alapul véve Pósházinak mint az ortodox református teológusok reprezentatív

* A szerző a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának tudományos igazgatóhelyettese, régi könyves könyvtáros.

¹ Életére lásd MAKKAJ Ernő, *Pósházi János élete és filozófiája*, Kolozsvár, [Minerva], 1942. – Gömöri György például felvette az Angliában tanult diákok közé, Mester Béla nem fogadta el a szigetországi tanulmányokat. Ugyanakkor a kortárs vitapartner, Kis Imre szerint Pósházi bízott az „Angliából hozott okosságában”, tehát kortársai körében közismert volt az angliai látogatása. Lásd GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2005, 22; MESTER Béla, *A magyar filozófia amint saját történetét írja*, Korunk, 2015/6, 5–6; HELTAI János, *Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről*, I–II, Magyar Könyvszemle, 2007/2–3, 177.

² Újabbban lásd például HELTAI János, *A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete = „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának elárudott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, 2005, 251–299; HELTAI, *Kis Imre és Pósházi János, i. m.*, I–II, 169–184, 310–343; GARADNAI Erika, *Metatextualitás a felsőmagyarországi hitvitában = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 315–322.

³ Lásd például SZABÓ Géza, *A magyar református orthodoxia: A XVII. század teológiai irodalma*, Bp., Balás, 1943, 80–86, 107–112; ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus története*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004, I, 334–339; NAGY Géza, *A református egyház története 1608–1715*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008, II, 219–222, 257–258.

⁴ PÓSHÁZI János, *Igazság istápjja, avagy olly catechismusi tanítás, mellyben a Keresztjén Reformata Vallás böven meg-magyaráztatik, és az ellen tusakodó fortélyos patvarkodások ellen (jelesben a mellyeket a nagy Kalauzos könyv helyel-hellyel elő-állatot) óltalmaztatik [...]*, Sárospatak, Rosnyai János, 1669 (RMNy 3591). A nyomtatvány szövegében gyakoriak a szedési hibák, különösen a hosszú és rövid magánhangzók felcserélése jellemző, ami arról tanúskodhat, hogy rohamtempóban történt a nyomtatás, komolyabb korrektúra nélkül.

képviselőjének a reformáció kezdetéről szerzett ismereteit és a Pázmánynak adott válaszait elemezzük irodalom-, egyház- és művelődéstörténeti szempontok szerint.

Pósaaházi Kalauz-cáfolata

Az *Igazság istápját* – a kálvinista *Kalauz*-cáfolatok sorába emelve – legutóbb Csorba Dávid elemezte, feltárva a munka keletkezésének körülményeit és módszertani elveit.⁵ Az olvasónak szóló ajánlásból tudjuk, hogy Pósaaházi műve két forrásból táplálkozott. Egyrészt a Baconi Baló Menyhért (?–1662) halála után rámaradt katekizálás tapasztalatait örökítette meg művében, másrésztől a felsőbb éves pataki deákoknak tartott latin nyelvű előadásából dolgozta ki a *Kalauz* cáfolatát, amely a teológiai stúdiumok része lehetett.⁶ Két nagy tartalmi egysége közül az első „foglalkozik szentírás-történeti és hitvallási fogalmak magyarázatával 736 lapon, a második kötet pedig egyrészt hitágazatokkal (Isten, teremtés, bűn, kegyelem, válság, Anyaszentegyház, mise, szerzet, böjt, világvége) 42 fejezetben 643 lapon, majd a Dekalógus exegézisével 10 és az Úri imáéval 9 fejezetben”.⁷ Az előbbiben gyakrabban vitatkozik Pázmánnyal (főként a *Kalauz* 3–7. részeivel), az utóbbiban inkább katekizál. Az „egyházi szolgálatban forgolódo együgyűb atyafiaknak”, azaz a kevésbé tehetséges lelkésztársaknak szánta a munkáját, segédletnek a prédikációíráshoz.⁸

A XVIII. fejezet szerkezete

Az első könyv XVIII. fejezete *A' Vallasnak reformatiojáról* címet viseli.⁹ A korábbi részek főként a Szentírást tárgyalják, a későbbiek pedig a „Reformata Vallás”-t védelmezik, közrefogva a reformáció kezdeteiről tájékoztató szövegrészt. A fejezetet összesen huszonegy kérdésből és az azokra adott, terjedelmükben jelentős mértékben eltérő válaszokból szerkesztette Pósaaházi. A gyakran egymásra épülő kérdéseket hét csoportba szervezhetjük, legkevesebb egy, legtöbb tíz kérdést sorolva egy-egy egységbe. A kérdéseket tömörítettük:

Kérdéscsoportok	Kérdések
I. Definíció	1. Mi a reformáció?
II. A protestantizmus és a katolicizmus viszonya a keresztyénséghez	2. A reformáció nem hozott létre új vallást? 3. A keresztyénség megmaradt tisztán az évszázadok alatt? 4. A katolikus egyház megtartotta-e tisztán az apostoli tanítást? 5. Mivel nem tudható, hogy mikor tértek el tőle, ezért megtartották a keresztyénséget?
III. A reformáció auctoritása	6. Ki jogosult reformálni?

⁵ CSORBA Dávid, *Kálvinista Kalauzok = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 104–106.

⁶ A heidelbergi egyetemen Bellarminus *Disputationese* hasonló módon épült be a tananyagba. Lásd HELTAY János, *Irénikus eszmék és vonások Pécseli Kivály Imre műveiben = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987, 209.

⁷ CSORBA, *i. m.*, 104–106.

⁸ PÓSAHÁZI, *i. m.*, Előszó,)(o)(₄b.

⁹ A 159–190. oldalakon, a V₄b–Aa₃b íveken.

Kérdéscsoportok	Kérdések
IV. Luther szerepe a reformációban	7. Kitől ered a reformáció? 8. Mi indította Luthert a reformációra? 9. Nem csak az irigység, hogy a búcsúárúsítást nem az Ágoston-rendiek kapták? 10. Luther a lelkiismerete ellenére kezdett a reformációba? 11. Luthert nem Isten indította a reformációra? 12. Ha Luther maga sem hitte, amit tanított, akkor a lelkiismerete ellen cselekedett? 13. Luther maga írja, hogy a lelkiismerete ellen cselekedett? 14. Luther nem volt állhatatos? 15. Luther megbánta, hogy vizályt támasztott? 16. Más reformátorok is hasonlóképpen tévedtek?
V. Hazai terjesztők és támogatók	17. Hogyan terjedt el a reformáció? 18. Kik voltak az első magyar reformátorok? 19. A világiak közül kik támogatták a reformációt?
VI. A csodák hiánya a reformátorok működésében	20. A reformátorok miért nem tettek csodákat, bizonyítva, hogy Isten küldöttei? 21. Bár maguk csodát nem tettek, de Isten általuk művelt-e csodát?
VII. A reformáció elterjedése	22. Miért nem tértek a pogány népek a reformációra? 23. A reformáció tanai erőszakos úton terjedtek el? 24. A reformáció kezdete együtt járt a pusztulással?

A XVIII. részt a reformáció polemikus hangnemben megfogalmazott definíciója vezeti be (forrásmegjelölés nélkül): „*Kerdes. Mitsoda a' Reformatio?* F[elelet]. Semmi nem egyéb hanem az igaz [sic!] keresztényi tudománynak-s-vallásnak a' sok égszer-is mászor-is ahöz ragasztott és adattatott babonás és haszontalan emberi találmányoktól, mint meg-annyi polyváktól való meg-tisztétása, elébbeni színében és fényességében való állatása.”¹⁰ A megfogalmazás egybecseng a protestánsok azon vélekedésével, miszerint a „pápsták” alatt tévtanításokkal és bűnökkel terhelt, sötétségbe borult Isten igéjét a reformáció hozta ismét napfényre.¹¹

Pósa házi a 2–5. kérdésből álló II. csoportban a katolikus és a protestáns egyházak viszonyát hasonlítja az eredeti keresztény tanításokhoz. A téma egyáltalán nem számított újdonságnak a kötet megjelenésekor, a reformáció kezdetétől jelen volt a polémiákban.¹² Pósa házi válaszai egy irányba mutatnak: azért volt szükség a reformációra, mert a katolikus egyház eltért az apostolok tanításától. Az egyik indoknál történeti adatokat sorol, bizonyítva, hogy a főrendek is „ugyan szorgalmaztatták érette a' Római Pápát”,¹³ utalva többek között a trienti zsinaton a Ferdinánd király követi által képviselt két szín alatti

¹⁰ *Uo.*, 159.

¹¹ A fény-sötétség ellentéppárra épülő definícióról bővebben lásd Fazakas Gergely Tamás tanulmányát a kötetben.

¹² Számos magyar szerző foglalkozott a témával, lásd például a Magyar Istvánnak készült *Felelet* Pázmány tollából, Pázmány *Kalauza*, Szegedi Dániel *Itinerarium catholicuma*, Pázmány erre érkező felelete, a felső-magyarországi hitvita több darabja, valamint Komáromi Csipkés György *Papistaság ujsága* és Tolnai F. István *Kalauza*.

¹³ PÓSAHÁZI, *i. m.*, 160.

úrvacsora vételére, amelyet rövid ideig engedélyeztek is a magyaroknak.¹⁴ A katolikusok igaz tanítástól való eltéréseinek ideje pontosan nem állapítható meg, ám szerinte ez nem is lényegi kérdés, mivel „[a] kertész sem vizsgálódik azo[n], mikor kezdett a' tsalán és dudva a' kertben fagonodni; elég az hogy el fogta a' kertet a' tövis; az az ő dolga hogy ki-szaggassa onnat.”¹⁵

A 6. kérdésben a reformációra jogosult auktoritást (Polanus népszerű *Syntagma*-ja nyomán)¹⁶ elsőként a magisztrátusokra, azaz a világi hatalom birtokosaira ruházza, mint a törvény őreire, majd az egyház előjáróira, s ha ezek resteknek bizonyulnak, akkor szerinte „minden magános keresztyén embernek” joga van megreformálni az egyházat.¹⁷

A 7–16. kérdésekből álló terjedelmes csoport Luther szerepét hivatott tisztázni. Póсахázi őt tekinti Isten (mint a reformáció „Authora”, aki megkönyörült „az ő lelki Babyllonban nyomorgó népén”) eszközének, aki fellépett X. Leó pápa és Johannes Tetzl bűnbocsánattal (indulgentia) való „szemtelen kereskedése és kalmárkodása” ellen.¹⁸

A kérdések első harmadában fel sem merül Pázmány műve, ezek bevezetésekként szolgálnak a *Kalauz*sal való feleléshez, s összességében is a fejezet valamivel több mint egyharmadában nem a polemizáló ortodox kálvinista teológusé, hanem a pataki Kollégium tanáraé a főszerep. A kilencedik kérdéstől éled fel igazán a hitvitázó Póсахázi, inntől záporoznak megjegyzései a *Kalauz*ra, amelyeket később idézünk. Először visszautasítja Pázmány (és forrása, Johannes Cochlaeus) vádaskodását, miszerint Luthert az bántotta igazán, hogy a domonkosok kapták a búcsúcédulák árusításának jövedelmező üzletét.¹⁹ A tizedik kérdéstől a tizenötödikig cáfolja, hogy Luther a lelkiismerete ellenére indította volna a reformációt, szembeítve a Luther *opera omnia*-jából származó eredeti szövegrészeket a *Kalauz*ból vett citátumokkal (lásd később), majd más reformátorokat is védelmébe vesz (például Kálvint és Bézát).

Póсахázi nagyobbbrészt a reformáció hazai elterjedését boncolgatja a 17–19. kérdésekben. Mivel „más egyéb nemzeteknek példájok szerint, errül tellyes *historia* nem irattatott, hogy löt volna örökké való emlékezetül a' maradekoknál”, Póсахázi a magyar reformátorokról Geleji Katona István *Praeconium evangelicum*-ának (Gyulafehérvár, 1638) előszavát

¹⁴ Ferdinánd követői (Gregoriánc Pál, Dudith András, Kolozsvári János, Draskovich György) valóban lobbiztak a két szín alatti áldozás mellett. A zsinat 21. ülésén született döntés szerint azonban „az áldozás teljes kegyelmi hatásának eléréséhez nem szükséges a két szín alatti áldozás”. A „laikus kehely” egyházmegyei engedélyezését a pápához utalták, aki a Habsburg Birodalom több tartományában (így Magyarországon) is engedélyezte, később azonban az engedélyeket Csehország kivételével visszavonták. Lásd SZÁNTÓ Konrád, *A katolikus egyház története*, II, *A katolikus egyház története a reformációtól napjainkig*, Bp., Ecclesia, 1985, 129–130.

¹⁵ PÓSAHÁZI, *i. m.*, 162.

¹⁶ Első kiadása: Amandus POLANUS, *Syntagma theologiae christianae*, Hanau, Marnius Aubrius, typis Wecheliani, 1609 (VD17 14:669326D).

¹⁷ PÓSAHÁZI, *i. m.*, 163.

¹⁸ *Uo.*

¹⁹ 1581-ben Telegdi Miklós már közölte az itt felsorakoztatott érvek egy részét az *Egy néhány jeles okai mellyekert [...] nem akaria venni Luter Martonnac es az ü maradekinac tudományat*, Nagyszombat, [typ. Telegdi], 1581 (RMNy 496) című munkájában, miszerint Luther irigységből indította a reformációt, valamint a Hieronymus Emserustól vett idézet is szerepel nála: „Nem Istenert kezdetet ez e' dolog, es Istenert sem vezetetic el” (F_{3a}-F_{4b}).

követve ír.²⁰ Geleji Katona prédikációskötete²¹ írása közben még használhatta az 1658. évi tatárdúlásnak áldozatul esett gyulafehérvári fejedelmi könyvtárat, s ennek az egyik kéziratot tudósításából származó információkat felhasználva közölt Pósházi az erdői (1545), a tornai (1549, 1550), a beregszászi (1552) és az óvári zsinatokra (1554) vonatkozó adatokat. Ugyancsak Geleji Katona munkájából (együttal már az *Igazság istápjára* is hivatkozva) merített néhány évvel később Szatmárnémeti Mihály,²² valamint a következő nemzedék tagjai közül például Pápai Páriz Ferenc és Debreceni Ember Pál.²³ Pósházi utal még (a konfesszionalizáció kezdeti szakaszához köthető) *Debrecen-Egervölgyi Hitvallásra* (1562), valamint a *Második Helvét Hitvallás* elfogadására (1567), ezeknek akár a korábban nyomtatott szövegeit is kézbe vehette.²⁴ A reformáció 17. század elején élt világi támogatóinak Bethlen Gábertól a mezővárosi polgárságig terjedő sorát is közölte (erről később). Megjegyezte továbbá, hogy a névsorban szereplő családok a 17. század közepére részben már rekatolizáltak.²⁵

A 20–21. kérdésekben Pázmány azon vádjára reflektál, miszerint a reformátorok küldetésének isteni eredetét nem igazolták csodás tettek. Pósházi szerint a csodák semmit nem bizonyítanak „[m]ert a’ Szent Írásnak tanítása szerint, a’ Sátán, az Antichristus, a’ hamis Proféták-is, nagy jeleket tesznek és tehetnek; azzal mindazáltal nem igazodik-meg tudományok”.²⁶ Az isteni küldetést igazolja, hogy a keresztyén világ nagyobb része protestáns lett. Az argumentáció részeként Johannes Maior X. Leó pápa nevére kihegyezett Luther-epitáfiumát is citálja:

Vir sine vi ferri, vi verbi, et inermibus armis,
Vir sine re, sine spe contudit orbis opes.
Lutherus Decimum confecit strage Leonem;
De clava noli quaerere – penna fuit.²⁷

Pósházi a reformáció számlájára írt károkat igyekszik negligálni az utolsó kérdéscsoportban. A huszonkettedik kérdésre adott válaszában cáfolja, hogy a pogány népek közül a protestánsok hatására senki nem tért volna át a kereszténységre. Az angol és németalföldi misszionáriusok Észak-Amerikában és Ázsiában épített templomaival és iskoláival érvel,

²⁰ PÓSAHÁZI, *i. m.*, 174.

²¹ RMNy 1720.

²² SZATMÁRNÉMETI Mihály, *A’ négy evangelisták szerint való dominica*, Kolozsvár, Veresegyházi Mihály, 1675 (RMK I, 1179), Előljáró beszéd, (c)₁a–(c)₂b. Idézi NAGY, *i. m.*, 428.

²³ Lásd DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. Boros Péter, s. a. r. DIENES Dénes et al., Sárospatak, SRK Tudományos Gyűjteményei, 2009, 75–82.

²⁴ Lásd RMNy 176, 1109, 1115.

²⁵ PÓSAHÁZI, *i. m.*, 173–179.

²⁶ *Uo.*, 180.

²⁷ *Uo.*, 182. A négy soros felbukkan a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárának egyik kéziratot kötetében is (jelzete: MS 165): „Joh. Maior Poetae, Doct. decan. elogium.” bevezetéssel. A vers utolsó két sorát Gyöngyössi János is lefordította másfél századdal később: „Luther üté-meg agyon a’ Tizedik Izmos Oroszlánt: / A’ buzogánnya, ne kérd, hol vala? – penna tsupán.” (1810) Lásd Gyöngyössi János *Művei*, szerk. DEBRECZENI Attila, szöveggond. KESZEG Anna. http://deba.unideb.hu/deba/gyongyossi/text.php?id=gyongyossi_4_21 (utolsó letöltés: 2016. szeptember 14.)

forrás megjelölése nélkül.²⁸ Pázmány azt is felvetette, hogy a gyarmatokon többen tértek át katolikusnak, mint amennyi protestáns él egész Európában. Pósházi válaszában a spanyolok erőszakos dél-amerikai akcióit idézi fel.²⁹ A huszonharmadik kérdés Pázmányra hivatkozva, Franciaország példájával a protestánsok erőszakos térnyerését firtatja, majd a válasz visszafordítja a vádat a katolikusokra, akiknek a rémtetteire „tanúk a’ kézben forgó tellyes Historiák, Martyrologiumok”.³⁰

Az utolsó (24.) kérdésben a katolikus fél egyik kedvelt érvét cáfolja, mely szerint a reformáció kezdete óta „jöve minden nyomorúság, visszavonás, háborúság, egy más között meg-hasonlás, ország pusztulás, etc. a’ keresztyén világba”.³¹ Pósházi előbb Tertullianus és Szent Ágoston nyomán a korai keresztyének példáját idézi fel (akiket a pogányok okoltak a sorscsapásokért), majd négy teljes oldalon át Bonfiniből szemezget a magyar történelem 1517 előtti vizsgálóiból. A történelmi exemplumok között szerepel a Koppány-lázadás, az Árpád-házi, majd a vegyes házi királyok trónviszályai és egyéb pártoskodások a Vitéz János-féle összeesküvésig, amelyekhez képest (Pósházi szerint) 1517 óta „koránt sem voltak annyi veszekedések, meg-hasonlások, Király ellen való párt ütések, mint annak előtte, a’ mikor az egész Magyarország Pápistaság vólna”.³² Ez a téma sem itt jelent meg először a hazai teológiai irodalomban, Alvinczi Péter *Querela Hungariae*-ja és Pázmány *Refutatiója* nyomán már legalább egy emberöltővel korábban terítéken volt a kérdés.³³

A polemikus szövegalkotás példája

A kateketikai szövegek legfőbb célkitűzése a tanítás, ezáltal pedig a hitben való megerősítés. Bár a kora újkori lelkészeink a dogmatikus-polemikus mondanivalójukat többféle műfaj segítségével is eljuttathatták az olvasóhoz (gondoljunk csak Komáromi Csipkés György vaskos hitágazatos prédikációskötetére vagy a szerényebb méretű disputációs kiadványokra), aszerint választottak, hogy milyen eszközzel látták a leghatékonyabban megvalósíthatónak a célkitűzést. Pósházi János, a tanár, az *Igazság istápjá* kapcsán egy ritka ösvér-megoldást választott: úgy akart katekizálni, hogy közben méltó választ adhasson a korszak katolikus hitvitázó alapművére.

Garadnai Erikának a felső-magyarországi hitvita kapcsán lefolytatott vizsgálatai szerint Pósházinak a Sámbar Mátyás *Három üdvösséges* kérdésére írott *Summás választételében* „kirajzolódik egy jól látható, az ellenfél textusát bíráló szövegkritikai, metatextuális viszonyt létrehozó szerzői gyakorlat. Vitamódszerének egyik alapja, hogy a katolikus szöveget hazugnak, csalárdnak állítja be [...] Érvelésének és kritikájának fontos része, hogy hitelteleníti, hazugságnak titulálja a jezsuita szöveget”.³⁴ Az ellenfél állításainak summázatos

²⁸ A *Kalauz* 1623. évi kiadásának (TTRE Nagykönyvtára, jelzete: Rmk 486) egyik protestáns olvasója hasonlóan érvelt a 143. lapra írott széljegyzetében: „Az Anglusok p[edig sok] nemzetet terítette[k meg] Indiaba[n]. nova Angl[ia]”.

²⁹ PÓSAHÁZI, *i. m.*, 183.

³⁰ *Uo.*, 185.

³¹ *Uo.*

³² *Uo.*, 186–190. Idézet a 190. lapon.

³³ Lásd RMNy 1179, 1202.

³⁴ GARADNAI, *i. m.*, 318.

összefoglalása közben az ellenfél szövegének elemeit átrendezi, és szillogizmusok használatával logikai hibákat mutat ki közöttük, végül saját érvrendszerének részévé teszi azokat. Válaszában pedig nem követi az eredeti textus szerkezeti felépítését.³⁵ Ezek alapján lássuk, hogy Pósházi hogyan kezelte a *Kalauz* textusait az *Igazság istápjja* XVIII. fejezetében.

Mivel az *Igazság istápjja* az említett hitvita-láncolatnál párhuzamosan íródott, így a módszertani hasonlóság nem a véletlennek köszönhető. Pósházi ebben az esetben is igyekszik hitelteleníteni Pázmány érveit, a fejezetben belül egyre erőteljesebb ítéletet mondván annak citációs módszeréről, általában a mondanivalója igazságtartalmáról. A kilencedik kérdéstől kezdve: szerinte a „Kalauz vádollya” Luthert, majd felhívja olvasója figyelmét, hogy „*Conferallya* a' kinek tetszik a' *Luther textusat* a' *Kalauz allegatioval*”, majd summás ítéletet mond felette: „*Kalauznak calumnia* minden dolga”.³⁶ Ezután a véleményét kiterjeszti más katolikus szerzőkre is: „Ládd Kegyes Olvasó! mely tsonkán, bonkán; mely meg-vesztegetve szokták a' Pápista *Doctorok az Authorokat Allegálni*”,³⁷ majd egyes esetekben ismét rámutat Pázmány értelmezésének hibás voltára. Különösen hosszan fakad ki Pázmány ellen, amikor szerinte az „citállya Cálvinusnak írását *Comment. in Joh. 6. v. 41.* de szokása szerint mind tsonkán sokat el-hagyva *citallya* (lásd-meg Kegyes Olvasó [sic!] a' *Textust*) mind penig hamis értelemre tsigázza. A' vakondaknál vakabb a' ki nem láttya mi légyen ott a' helyen *Calvinusnak* értelme”³⁸

Pósházi ezúttal sem követi az ellenfél mondanivalójának logikai felépítését, saját válasza nem tükrözi a *Kalauz* szerkezetét, egyes, vélhetően fontosnak (vagy kellően cáfolhatónak) tartott pontokat kiragadva reflektál Pázmány érvelésére. Az említett fejezetben megjelenő Pázmány-idézeteket a *Kalauz* 1623. évi kiadásából gyűjtötte, az alábbi idézetek is a második kiadásból származnak. A 135., 391., 404., 139., 142. és 144. oldalakra utal a lapszámon (ebben a sorrendben, emellett pedig oldalszám megjelölése nélkül többször is), ám általában több levelet kell érteni alatta. A Sámházzal folytatott vitához képest az *Igazság istápjjának* említett fejezetében ritkábban él a summázás módszerével, pontosabban adja vissza Pázmány szövegét. Időnként azonban eltér ettől, egy helyen például átalakítja az érsek gondolatmenetét. Az egyes logikai részeket az ábécé felkövérrrel szedett nagy betűvel jelöltük:

³⁵ *Uo.*, 318–321.

³⁶ PÓSHÁZI, *i. m.*, 165, 168, 169. – Nánási Lovász István a *Szű titka* előszavában mintha csak Pósházi véleményét visszhangozná (megtoldva egy szójátékkal), Czeglédi István és Komáromi Csipkés György mellett az igaz pásztorok közé számlálva az alig egy évvel korábban megjelent munka szerzőjét: „Illyen IGASSAG ISTAPIA-nak-is iroja, kinek e' titulus alatt valo írását, ha valaki szeretethöl olvassa, ne félyen hogy amaz ékes beszédek alá rejtetett hamis állatásokkal tellyes nagy Pazmán [sic!] Kalahuz [sic!] az igazság mellől el-huzhassa.” NÁNÁSI LOVÁSZ István, *Szű titka*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyele Mihály, 1670 (RMNy 3647), c, b.

³⁷ PÓSHÁZI, *i. m.*, 171.

³⁸ *Uo.*, 173. A kardinális csonka citátumainak és az általa szándékosan félreértelmezett szövegek miatti kárhoytatások elterjedtségére jellemző, hogy Apáti Madár Miklós *Omniárium*ában is hasonló tartalmú bírálat olvasható. Apáti Madár felróta Pázmánynak, hogy a *Kalauz*ban „csónkán bonkán czitállya az mi Doctorink szavait, szant szándékkal nem akarja látni azoknak értelmét, tenné fel csak Ersek Úr az oculárt ott vagyon Calvinusnál”. Lásd OLÁH Róbert, *Egy református lelkész könyves műveltségé: Apáti Madár Miklós olvasmányai*, I, Magyar Könyvszemle, 2013/2, 153.

Pázmány		Pósházi	
A.	„A' Romai vallásban-is világosban tündöklék ez a csuda [...] csak a' Nap-keleti és Nap-nyugati Indiákban, a' Pogány és szabados bálványozásból, az-után hogy Luther támada, több[n] tértek a' mi Hitünkre, hogy-sem valaményi Lutherista, Calvinista, Visza-keresztelő, és Ariánus vagon Európában. [...] Ennek-felette, ebben a' Luther és Calvinus hitinek ki-szélledésében, és eláradasában, Két dolgot kel meg-tekintenünk:	B.	„K[érdés]. Mitsoda Reformatio az a' mellyre tsak egy pogány Nemzet sem tért, hanem tsak azok a' kik a' Keresztyén nevet viselték az előtt; de a' testnek szabadsága és az Ujságoknak kívánsága elragadván őket, el-szakadtanak az elébbi vallástul.
B.	Egyiket azt, hogy ezekre soha egy Pogány nemzet sem tért, hanem csak azok, a' kik Keresztyén nevet viseltek az-előt; de a' testnek szabadsága, és az újságok kívánsága elragadván őket, el-szakadának az elébbi vallástul. [...]	A.	Ellenben penig tsak a' Nap-keleti és Nap-nyugati Indiában, a' pogány és szabados bálványozásból, az után hogy Luther támada, többen tértek a' mi Hitünkre (mond Kalauz) hogy sem valaményi Lutherista, Calvinista, etc. vagon Európában.” ⁴⁰
C.	Második dolgot [...] hogy [...] nagyobb része a' Fő rendeknek, azért álla az Ujságra, hogy meg-gazdagodnék, [...] az-az, hogy az Egyházi josszággal és kincsel töltöznek.” ³⁹		

Vagyis Pósházi megfordította a Pázmánynál olvasott sorrendet: előre vette az első polemikus argumentációt, majd a római katolikus hit csodái közé sorolt közlést a gyarmati hitelesítés sikeréről úgy találta, mintha Pázmány ellenvetése lett volna. Leválasztotta továbbá az evangélikusokról és a reformátusokról az anabaptista („Viszakeresztelő”) és unitárius („Ariánus”) felekezeteket, amelyekkel vélhetően nem szívesen szerepelt közös platformon. Végül „megfeledkezett” Pázmány argumentációjának második eleméről, a reformációs törekvéseket az anyagi javak megszerzéséért támogató nemesség szerepéről. Máskor viszont, a Sámhárral folytatott csatározásában kimutatott eljárásával szemben, miközben ízekre szedte ellenfele szillogizmusait, egy helyen átsiklott Pázmány premisszáin és konklúzióján.⁴¹

Pósházi másik jellemző eljárása volt a Pázmány által a *Kalauz*ban idézett reformátorok, így Luther (akár hosszabb)⁴² szövegeinek az idézett helyekről való beemelése az *Igazság istápjába*, hogy az olvasók maguk ítélhessék meg: Pázmány milyen módszerekkel citálta azokat. Jó példa erre az a rész, ahol Pázmány azzal vádolta Luthert, hogy „gyakran rémült szive reszketett, mikor eszében jútott [sic!] menyi sok lélek vész-el ő miatta”.⁴³ Lássuk most párhuzamosan a három szöveget, a Lutherét (*De abroganda missa privata*), a rá hivatkozó Pázmányét és az őt cáfoló Pósháziét (a lényegi eltéréseket félkövérrel emeltük ki):

³⁹ PÁZMÁNY Péter, *Igasszagra vezelő Kalauz*, Pozsony, [typ. Societatis Iesu], 1623 (RMNy 1293), 142–143.

⁴⁰ PÓSHÁZI, *i. m.*, 182.

⁴¹ „Lehetetlen, hogy az Isteni Tudomány légyen, mellyet Lelki ismértek-ellen kezdettek, és óltalmaztak első terjesztői, és fel-állatói. Ilyen a' Lutherista, és Calvinista tudomány. Tehát lehetetlen, hogy ezek Isteni Tudományok légyenek.” (PÁZMÁNY, *i. m.*, 403.)

⁴² „[...] noha hoszszakább de nem sajnálom a' Tanulók kedvéért le-írni.” (PÓSHÁZI, *i. m.*, 169.)

⁴³ *Uo.*

Luther	Pázmány	Póсахázi
„Quoties mihi palpitaui tremulum cor, reprehendens obiecit eorum fortissimum et unicum argumentum: Tu solus sapiſ? Tot ne errant uniuersi? Tanta ſecula ignorauerunt? Quid ſi tu erres, et tot tecum in errorem trahas damnandos aeternaliter?” ⁴³	„ <i>Quoties mihi palpitaui tremulum cor, et reprehendens obiecit: Tu ſolus sapiſ? tot ne errant uniuersi? tanta ſaecula ignorauerunt? Quid ſi tu erres, et tot tecum in errorem trahas damnandos aeternaliter?</i> ” ⁴⁴	„ <i>Quoties mihi palpitaui cor tremulum, reprehendens obiecit eorum fortissimum et unicum argumentum: Tu ſolus sapiſ? Tot ne errant uniuersi? Tanta ſecula ignorauerunt? Quid ſi tu erres, et tot tecum in errorem trahas aeternaliter damnandos! Et tandem (itt vala már a' bökkenöje a' mit el-hagyott Kalauz) confirmaui me verbis ſuis certis et fidelibus Chriſtus, ut iam nec tremat, nec palpet, ſed insultet cor meum his Papisticis argumentis, non aliter quam tutiſſimum littus minaces et tumidas, procellas ridet.</i> ” ⁴⁵

Amellett, hogy Póсахázi négyszer akkora terjedelemben, mintegy másfél oldalon idézte Luther szavait (itt rövidítettük), kiegészítette a gondolatot a Pázmánynál hiányzó résszel, ami arra utalt, hogy a reformátor végül megnyugtatóan zárta a lelkiismeretével való viaskodást. Pázmány tehát egy kiragadott szövegrésszel igyekezett Luther személyét hitelteleníteni, a támadást Póсахázi a közlés kiegészítésével verte vissza.

Póсахázi forráshasználata

Póсахázi huszonnégy forrásművet nevezett meg a XVIII. fejezetben, általában a szerző, a rövidített cím, majd az idézett rész közelebbi megjelölésével (liber, caput), elvértve oldalszámot is közölve. Bizonyító erejű bibliai locusok mindössze tizenöt alkalommal szerepelnek a fejezetben.

Póсахázi érveinek legfőbb támasza Luther volt, akinek a szövegeit főként Pázmány citátumainak helyesbítésére használta fel. A nyomtatott széljegyzetek tanúsága szerint a reformátor *opera omnia*-kiadása forgott a kezében, hét alkalommal utalt az első, a második, vagy az ötödik tomusra. Az utalásokból az is látható („fol. mihi”), hogy a saját példányában kereste ki a *Kalauz*ban hivatkozott szövegrészeket. A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár antikva-katalógusa vezetett a nyomára annak a hat, latin nyelvű, a református Kollégiumból származó Luther-kötetnek, amelyek közül négyben egységesen az „Est Joh(annis) Posaházi” possessorbejegyzés olvasható (Tom. 1, 2, 5, 6).⁴⁷ Ha visszakeressük az *Igazság istápjában* idézett oldalszámokat, megállapíthatjuk, hogy Póсахázi

⁴⁴ MARTIN LUTHER, *De abroganda missa privata = Tomus secundus omnium operum reverendi domini Martini LUTHERI [...] continens monumenta, quae de multis gravissimis controversiis ab anno XX. usque ad XXVII. annum edita sunt*, Wittenberg, haeredes Petri Seitz, 1551 (VD16 L 3417), 244.

⁴⁵ PÁZMÁNY, *i. m.*, 404.

⁴⁶ PÓSAHÁZI, *i. m.*, 170–171.

⁴⁷ Lásd *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai: Novum forum sicolorum*, comp. SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály [et al.], Târgu Mureș, Biblioteca Județeană Mureș, 2001, I, 428–429. A Kollégiumban más hagyatékokból (például Horti Istvánéból) egészíthették ki a hiányos sorozatot. A sorozat

egészen pontosan közölte Luther szövegeit, a kötetekben aláhúzással vagy „notabenével” jelölve a *Kalauz* cáfolata során alkalmazott részek helyét. Mindössze egy szórendcserével és egy értelmező zárójeles betoldással⁴⁸ változtatta meg az eredeti szöveget, nem számítva a rövidítések helyenkénti feloldását.

A reformátusokat két rövid utalással Kálvin (a János evangéliuma kommentárjára és az *Institutio* előszavára), majd két dogmatikai összefoglalás: Beza *Confessio Christianae fidei*⁴⁹ és Amandus Polanus dogmatikai és etikai alapvetése, a *Syntagma theologiae christianae* képviseli.⁵⁰ Őket követi az anglikán Gabriel Powel értekezése a római pápával azonosított Antikrisztusról és az ő egyházáról.⁵¹

A forrásművek között a patrisztika irodalmának köréből ketten: Tertullianus (*Liber apologeticus*) és Szent Ágoston (*De civitate Dei*) szerepelnek.

A katolikus teológusok viszonylag nagy számát azzal magyarázhatjuk, hogy Pósházi (korának református hitvitázóihoz hasonlóan)⁵² érvei alátámasztására előszeretettel hívtott segítségül az ellenfél táborából származó, s ezért nehezebben cáfolható auktorokat és a közös teológiai tudáshoz tartozó egyházatyákat. A katolikus szerzők művei közül Georgius Cassander *Consultatiójára*⁵³ és a domonkos Franciscus de Victoria *Relectiones*ére utal. A jezsuiták sorát Pázmány *Kalauza* nyitja (az 1623. évi kiadás),⁵⁴ majd őt követi Josephus Acosta. Leonardus Lessius *Quae fides et religio sit capessenda, consultatio* című munkája viszonylag korán bekerült a hazai kontroverz teológia vérkeringésébe a konvertita Veresmarty Mihály fordításában (Pozsony, 1611, 1612, 1640),⁵⁵ Pósházi mégis inkább latinul idézi az egyik megállapítását a csodákkal szemben hitetlenkedőkről. A magyarországi „Reformationnak nevezetesb dajkái”-t, azaz patrónusait felsorakoztató, közel kétoldalmi lajstromot⁵⁶ a jezsuita Adamus Contzenus munkájából emelte át. Az Abraham Scultetus (latin nyelvű) jubileumi beszédéből Contzenus által átvett, már a heidelbergi nyomdászok számára is nehézséget okozó magyar neveket (Rhédei vs. Redoi, Nádasi vs. Nadazdi,

jelzete: Bf-581. Pósházi könyveiről lásd OLÁH Róbert, *Pósházi János könyvtárának részleges rekonstrukciója* (megjelenés alatt a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár konferenciakötetében).

⁴⁸ A betoldás szövege: „(cum esset Papista)”. PÓSHÁZI, *i. m.*, 168.

⁴⁹ Az elsőként franciául kiadott *Confession de la foi Chrestienne*-t (1559) később az átdolgozott latin kiadás (1560) mellett német, francia és angol nyelven is megjelent. (Lásd Tadataka MARUYAMA, *The Ecclesiology of Theodore Beza: The Reform of the True Church*, Genève, Librairie Droz, 1978, 6, 14–15.)

⁵⁰ Lásd Luca BASCHERA, *Ethics in Reformed Orthodoxy = A Companion to Reformed Orthodoxy*, ed. Herman J. SELDERHUIS, Leiden–Boston, Brill, 2013, 521–527. Először 1609-ben jelent meg, majd a század közepéig átlagosan ötévente újra kiadták.

⁵¹ Gabriel POUËL, *Disputationum theologicarum et scholasticarum de Antichristo et eius Ecclesia, libri II*. Kétszer is kiadták: Heidelberg, 1604, London, 1605.

⁵² HELTAI, *Kis Imre és Pósházi János, i. m.*, II, 320–321.

⁵³ Az idézett szövegrészletet visszakeresve: Georgius (tvésen: Gregorius, majd javítva a „nyomatásbeli fogyatkozás”-ok között) Cassander *Consultatio*... címmel megjelent írásai közül az 1577-től az *Igazság istápja* születéséig legalább tízszer újranyomott *De articulis religionis inter Catholicos et Protestantes controversis consultatio* (V. és XIV. articulusok) szolgált Pósházi forrásául.

⁵⁴ RMNy 1293.

⁵⁵ RMNy 1025, 1042, 1850.

⁵⁶ PÓSHÁZI, *i. m.*, 177.

Patzót vs. Pacrot) vélhetően a Szenci Molnár-féle fordítás⁵⁷ alapján javította Pósházi.⁵⁸ Ugyanakkor ennek ellentmond az, hogy az *Igazság istápjában* (ahogyan Contzenusnál is) negyvennégy név olvasható, a Szenci Molnár-féle magyar fordításban ellenben negyvenöt („Soti Istvan, Lévai Capitan”-nal egészült ki a névsor).⁵⁹ Ha a Szenci-féle lista lett volna a korrekció forrása, Pósházi beiktatta volna a negyvenötödik nevet is.

A teológusok mellett főként a népszerű historikusok munkáit forgatta Pósházi. Jacobus Augustus Thuanus hazai református körökben is gyakran felbukkanó⁶⁰ *Historia sui temporis*ában⁶¹ többször is talált a Pázmány érvelésével szemben felhasználható szövegrészeket. A magyar történelemből vett példák miatt közel négy oldalon át⁶² kivonatolta Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum Decades*ének⁶³ közel félezer oldalát, amely egyébként Pázmánynak is kedvelt forrása volt. Egy-egy további idézete a Bonfini sajtó alá rendező Zsámboki János appendixéből, valamint Istvánffy Miklósnak a Bonfini históriájához az 1490–1606 közötti időszakra kiadott folytatásából származik.⁶⁴ A magyar történelem értelmezésében egyébként (kortársaihoz hasonlóan) saját felekezete javára elfogult volt.

Egyháztörténeti forrásként a Kr. u. 2. században élt Hegesippos főként gnosztikusok ellen intézett munkájának Eusebiosnál fennmaradt töredékeit is forgatta. Bartholomaeus Platina hírhedt pápa-életrajzyűjteményének a VI. Adorjánról szóló részletét idézte, kiegészítve a jezsuita Christophorus Pezelius *Mellificium historicum*ának⁶⁵ ide vonatkozó részével. A protestáns hitvitázók között nagy népszerűségnek örvendő Matthias Flacius

⁵⁷ RMNy 1166. (A patrónusok listájára lásd 5–6.)

⁵⁸ Adamus CONTZENUS, *Politicorum libri decem*, Mainz, B. Lippius, [1621] (VD17 1:001896K), 646. – A Szencinél magyarul, Pósházinál ellenben latinul közölt névsor, a szedés formája (kapcsos zárójel eltérő alkalmazása), valamint a Szenci Molnár sorrendjéhez képest Pósházinál előforduló eltérések (például Patzót Ferencné és Zólyomi Dávid nevének felcserélése) alapján biztosan Contzenus volt az elsődleges forrás. Ugyanezt a listát közölte korábban: Adamus CONTZENUS, *Coronis omnium iubilorum anno saeculari evangelico scriptorium* [...], Mainz, J. Albinus, 1619 (VD17 23:330668F), 14–16.

⁵⁹ Scultetus 1607. november 2-án, a Szentlélek-templomban elhangzott ünnepi beszédének német nyelvű kiadása mindössze tizenhat nevet tartalmaz. Ugyanezen beszéd latin fordításában már negyvennégy patrónust említ. Ezt vehette alapul Contzenus is. Lásd Abraham SCULTETUS, *Evangelische Jubeljahrs Predigt, zu Heidelberg den 2. Nov. anno 1617. [...] gehalten*, Heidelberg, Lancelot, 1617 (VD17 23:325630U), *Vörrede*,):₃a–b; Uő, *Concio secularis habita 2. Novemb. 1617. in templo Sp. Sancti*, e Germanico a Latinum sermonem translata a M. Christiano KYFERTO = *Iubilaeus Academicus de doctrina Evangelii centum ab hinc annis, a tenebris Rom. Papatus in lucem revocari*, Heidelberg, Lancelot, 1618 (VD17 12:124111C), 85–87. Szenci Molnár Albert 1614. december 18-án a lévai kapitánynál ebédelt. Lásd SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003, 173.

⁶⁰ Lásd például OLÁH Róbert, *A Parisi lakodalom (1572): Egy 18. századi elbeszélés a Szent Bertalan éjéről*, Studia Litteraria, 2012/3–4 (*Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor), 232–258.

⁶¹ Pázmány forrásával szembeesít: „Cochlaeussal így kanáloz Kalauz: de Thuanus emlekezetes Pápista *Historicus* más lével adgya azt fel; mas okát s’ alkalmatosságát adgya a’ *Reformationnak* kezdetinek”. PÓSHÁZI, *i. m.*, 164.

⁶² *Uo.*, 186–190.

⁶³ Az egyezések alapján a frankfurti Wechel-féle 1581. évi kiadást használta: RMK III, 706, 172–664.

⁶⁴ PÓSHÁZI, *i. m.*, 160–161.

⁶⁵ Pezelius ebben a művében Johannes Sleidanusnak a *De quatuor monarchiis* című munkáját kommentálta.

Illyricus *Catalogus testium veritatis*⁶⁶ és id. Lucas Osiander „centuriái”⁶⁷ is felhasználta az írás során.

Mielőtt azonban arra a következtetésre jutnánk, hogy a szerző ezeket a műveket kézbe véve, szorgos munkával maga gyűjtögette ki a citátumokat, érdemes egyetlen ellenpéldával szemléltetni, hogyan is működhetett a forráshasználata. A 183. oldalon, ahol a spanyolok dél-amerikai akcióit szegezi szembe a reformátusok erőszakos hittedesítő magatartását emlegető Pázmánnyal, három citátumot hoz. Elsőként Thuanus történetének sorait, majd a salamancai egyetem professzorát, Franciscus de Victoriát (a *Relectiones theologicae XII* című munkájának ötödik részét: *Relectiones de Indiis*), végül a jezsuita Josephus Acostát (*De promulgando evangelio apud barbaros sive De procuranda indorum salute, libri sex* című írásának második könyvének negyedik fejezetét: *Confutatio superioris sententiae*) idézi.⁶⁸ A források eredetét nyomozva bukkantam rá a jénai Johannes Gerhardus (1582–1637) loci communesére, amelynek 25. részében (*De ecclesia*) megtaláljuk a Pósházi által is citált részeket.⁶⁹ Az egyezés annál inkább szembetűnő, mivel a Pósházinál olvasható Acostaszövegből hiányzó részeket már Gerhardus is elhagyta, emellett az idézés módja mindkét esetben nagyon hasonló,⁷⁰ vagyis Pósházi újrahasznosította a Gerhardus által kiválasztott auctorokat. A loci communesben szereplő további idézetek közül kihagyta Bartholomaeus de las Casas és Ludovicus Granatensis domonkos atyák, valamint az Újvilág népszerű krónikása, Hieronymus Benzoni (Gerhardus által már megrostált) szövegeit. Helyettük jó érzékkel beidézte Thuanus krónikáját, hogy bizonyítsa: „[a] nyavalyás barbarus Indusoknak meg-térétésekben [...] [b]ezzeg elébb járt ott, a' fegyver és az erő hatalom [sic!] az Evangeliomnak tsendes praedikálásánál”.⁷¹

Egy másik esetben a Pázmány által idézett Johannes Cochlaeus szemben ugyancsak Thuanus sorait hozta feleletül.⁷² Pósházi tehát Pázmány *Kalauzán* keresztül Cochlaeus *Commentaria de actis et scriptis Martini Lutheri* című munkáját – mint a Luthert hiteltelelni igyekvő legfőbb katolikus forrást – is cáfolni igyekezett.

⁶⁶ Az „igaz” keresztény tanítás reformáció előtti történetét és képviselőit kutató munkának a magyarországi hitvitákra gyakorolt hatását eddig még nem tárták fel kellően, a református szerzők is rendszeresen idézték.

⁶⁷ A keresztény egyház történetét a Kr. u. 1. századtól feldolgozó monumentális *Epitome historiae ecclesiasticae [...] centuria* 1592-től jelent meg számos kötettel, közel négyezer oldalon, s többször újranyomták.

⁶⁸ PÓSAHÁZI, *i. m.*, 183.

⁶⁹ Johannes GERHARDUS, *Locorum theologicorum*, Geneva, Philippus Gamonetus, 1639, V, 353–354.

⁷⁰ „Lib. 2. Cap. 4. De procurat. Indorum salut.” (Pósházi) – „Acosta lib. 2. de procur. Indorum salut. cap. 4.” (Gerhardus); „Franciscus de Victoria a' Salamanticumi Academiának Professora Relect. 5.” (Pósházi) – „Franciscus de Victoria relect. 5.” (Gerhardus)

⁷¹ PÓSAHÁZI, *i. m.*, 182–183.

⁷² *Uo.*, 164. – Peter Neuner szerint „[k]özel négyszáz éven keresztül Cochlaeus volt a katolikus Luther-kép legfontosabb támpontja”. Vö. Peter NEUNER, *Luther Márton reformációja: Katolikus helyzetfelmérés az ökumenikus párbeszéd szempontjából*, ford. GÖRFÖL Tibor, Bp., Új Ember – Magyar Kurír, 2017, 73–75. Idézet a 74. lapon.

Összegzés

Póсахázi a másfél századdal korábban kezdődött reformáció védelmére alapvetően teológiai és egyháztörténeti szövegekkel vértette fel magát. Mivel Pázmány művére kívánt felelni, a vitapartner által megadott keretben, a *Kalauz*ban citált szövegekre kellett releváns választ adnia. Időnként az ellenfél táborából válogatott auktorokat állított ki tanúként, részben egy olyan dogmatikai gyűjtemény felhasználásával, amely tematikus rendben rögzítette a kora újkori teológiai műveltség egy nagyobb szeletét.

A *Kalauz* és az *Igazság istápjja* említett fejezetének metatextuális kapcsolódását vizsgálva megállapítható, hogy Póсахázi korábbi módszereit (az ellenfél mondanivalójának summázása, érveinek negligálása, meghazudtolása) ezúttal is alkalmazta, azonban sokkal inkább a tanításon, a dogmatikai és egyháztörténeti ismeretek átadásán volt a hangsúly, mint amikor tisztán polemikus céllal fogott tollat. Bebizonyította, hogy Pázmány időnként a környezetükből kiragadott textusokkal operálva igyekezett meggyőzni olvasóit, tipográfiai szempontból úgy beállítva a citátumot (kurzív szedés, visszakereshető forráshely megjelölése a margón), mintha a töredék önmagában is teljes és hiteles vallomás lenne. Az érsek ilyenkor látszólag „hagyta beszélni” Luthert, aki a csonkításoknak köszönhetően saját magát hiteltelenítette és leplezte le. Ám ha az olvasó (Póсахázihoz hasonlóan) visszakereste a *Kalauz*ba emelt szövegrészeket, időnként egészen más történet bontakozott ki előtte. A reformáció elindítójának életműve, egy ortodox hitvitázó forrásbázisaként, így kerülhetett be a 17. század végi magyar református teológia vérkeringésébe.

Póсахázinak a reformáció geneziséről szerzett ismeretei kora tudományos színvonalán álltak. A magyarországi kezdetekre vonatkozó nyomtatott históriák hiányában az őt követő lelkészek is hasonló forrásokból voltak kénytelenek tájékozódni. Így válhatott (más kiadványok mellett) egy hitágazatos (Geleji Katona: *Praeconium evangelicum*) és – jezsuita közvetítéssel – egy jubileumi prédikációskötet (Sculdetus: *Secularis concio evangelica*) praelimináriája egyháztörténeti forrássá.

A vita során alkalmazott érvek jórészt már évtizedekkel korábban elhangoztak (mindkét oldalról), így kevés újdonsággal szolgálhattak a 17. század utolsó harmadában. Az ezeket összefoglaló *Igazság istápjából* a leendő lelkészek elsajátíthatták a katolikus–református polémia egyes részterületeihez tartozó sablonokat és paneleket, hogy szükség esetén megfelelhessenek az ellenfeleknek.

*A katolikus és protestáns felekezeti vita a 16–17. századi iszlámellenes irodalomban**

Tanulmányomban azt az állítást igyekszem bizonyítani, hogy a 16–17. századi magyarországi katolikus és protestáns szerzők iszlámellenes műveikben egymás felekezetét bírálták. Ezen állítás bizonyítása közben előbb a magyarországi szerzők forrásait mutatom be, majd összehasonlítom a katolikus és a protestáns iszlámellenes irodalmat, rámutatva a hasonlóságokra és a különbségekre. Láthatóvá válik ezáltal, hogy a magyar szerzők forrásai megegyeztek, az iszlámra vonatkozó megállapításaik ezért nem is térnek el egymástól. Egyedül a felhasználás irányában van különbség, mert amíg a protestánsok műveikben a katolikusokat hasonlították a törökhöz, addig a katolikusok a különböző protestáns felekezeteket vádolták törökösséggel.

Középkori és újkori előzmények

Először tehát a magyar szerzők iszlámismeretének forrásait mutatom be. Ez azért fontos, mert a katolikusok és a protestánsok ugyanazokat a forrásokat és toposzokat használták. Jelen tanulmány keretein belül nincs mód arra, hogy ezeket részletesen tárgyaljam, ezért csak rövid áttekintést adok róluk.

Az iszlámellenes irodalom igen nagy múltra tekint vissza.¹ Az első keresztény szerző, aki írt az iszlám ellen, Damaszkuszi Szent János volt.² Műveiben Mohamed tanait arianizmushoz hasonló eretnekségnek tartotta. Ennek indoklásául azt hozta fel, hogy Mohamed tanítója egy Bahíra nevű eretnek (ariánus) szerzetes volt. Az egyházatya az eretnekség bizonyosságát látta abban is, hogy bár Mohamed egy Istent imádott, tagadta a Szentháromságot és Jézus kereszthalálát.³ A későbbi bizánci vagy a bizánci kultúrához tartozó szerzők átvették az egyházatya állításait, vádjait. Csupán annyi különbség volt közöttük, hogy

* A szerző középkorai történelemtanár; óraadó a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Intézetében.

¹ A középkori és a kora újkori keresztény iszlámellenes művekről: Norman DANIEL, *Islam and the West: The Making of an Image*, Edinburgh, University Press, 1960; Hartmut BOBZIN, *Der Koran im Zeitalter der Reformation*, Stuttgart, Steiner, 1995; SEGESVÁRY Viktor, *Az Iszlám és a Reformáció*, Hága, Mikes International, 2005.

² Damaszkuszi Szent János életéről bővebben lásd Daniel J. SAHAS, *John of Damascus on Islam: The „Heresy of the Ishmaelites”*, Leiden, Brill, 1972, 32–47.

³ Damaszkuszi Szent Jánosnak az iszlámmal kapcsolatos műveiről: *uo.*, 51–130; DANIEL, *i. m.*, 3–5; SEGESVÁRY, *i. m.*, 18.

műveikben hol Mohamedet, hol a Koránt vagy esetenként mind a kettőt támadták. Ezek közé a szerzők közé sorolható – a teljesség igénye nélkül – Bizánci Nikétasz, Euthümiosz Zegabénosz, Nikétasz Khoniatész, Edesszai Bertalan, VI. Jóannész Kantakuzénosz császár (1347–1354) és II. Manuel császár (1391–1425) is.⁴

Az európai iszlámmellenes irodalom kezdetben független volt a bizánci szerzőktől, és csak később fonódott össze ez a két szál, kölcsönösen hatva egymásra. A 9. században a Córdoba-i Kalifátus területén élő Szent Eulógiosz Mohamedet szintén az eretnekek közé sorolta. Kortársa, Alvarus Mohamedet már Antikrisztusként írta le, akit a Dániel próféta által emlegetett negyedik szörny tizenegyedik szarvával azonosított.⁵ A két szerző művének nem volt nagy hatása az európai iszlámismeretre, hiszen a kereszties hadjáratok idejére a muzulmánokat pogány bálványimádóknak tartották, akik több istent (Jupiter, Apolló vagy Mohamed) imádnak.

A legjelentősebb hatást az európai iszlámismeretre a 12. században élő Petrus Venerabilis által összeállított gyűjtemény, a *Corpus Toletanum* gyakorolta. Az apát igyekezett minél pontosabb ismereteket szerezni az iszlámról, arabul tudó keresztényeket kért meg az iszlámot bemutató művek fordítására. A gyűjtemény 1143-ban készült el, és többek között a latin nyelvre lefordított Koránt is tartalmazta.⁶

A 13. századtól kezdve egyre nagyobb hangsúlyt kapott a muzulmánok megtérítésének gondolata is. Emiatt egyre több szerzetes utazott Keletre, került kapcsolatba az iszlámmal, és ennek eredményeképpen egyre több keresztény szerző foglalkozott az iszlámmal, vagy a mohamedánok megtérítésének módjával. Olyan kiemelkedő személyek voltak ezek, mint Assisi Szent Ferenc, Raimundus Lullus, Riccoldo da Monte Croce.⁷

Az iszlám iránti érdeklődés újabb hulláma a 14–15. századi oszmán hódítás idején válik érzékelhetővé. Bizánc eleste (1453) után pedig a korábbinál is több Korán-fordítás és -cáfolat jelenik meg. Többek közt Juan de Segovia és Dionysius Carthusianus is lefordította a Koránt. Kortársuk, Nicolaus Cusanus az ő hatásukra kezdett el foglalkozni a törökök hitével.⁸ A török és vallása ekkor már nemcsak egyházi művekben jelent meg, hanem világi témájúakban is. Sőt egyre népszerűbbek lettek a török fogságot átélte szerzők beszámolóí vagy az Oszmán Birodalomba utazók leírásai is.⁹

A 16. században a reformátorok között – Kálvin Jánost kivéve – alig akadt olyan jelen-

⁴ A bizánci szerzők műveiről bővebben: DOBROVITS Mihály–ŐZE Sándor, *A Korán-cáfolat műfaja a közép-európai reformáció és katolikus reform eszmei fegyvertárában*, Egyháztörténeti Szemle, 2009/2, 19–33.

⁵ A két ibériai szerzőről: SEGESVÁRY, i. m., 22.

⁶ James KRITZECK, *Peter the Venerable and Islam*, Princeton, Princeton University Press, 1964.

⁷ DANIEL, i. m., 19; BOBZIN, i. m., 55–60; SEGESVÁRY, i. m., 24–30.

⁸ Pauline Moffitt WATTS, *Nicolaus Cusanus: A Fifteenth-Century Vision of Man*, Leiden, Brill, 1982, 6–20; Kurt FLASCH, *Nicolaus Cusanus és kora*, ford. Kiss Dorottya, Pap Krisztina, Bp., Szent István Társulat, 2009, 5–61.

⁹ A török mint pogány barbár képről: Nancy BISAHA, „New Barbarian” or Worthy Adversary? Humanist Constructs of the Ottoman Turks in Fifteenth-Century Italy = *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe*, eds. David R. BLANKS, Michael FRASSETTO, New York, St. Martin’s Press, 1999, 185–205. A rabirodalom első, leginkább népszerű szerzői magyar foglyok voltak (Georgius de Hungaria és Georgievics Bertalan): *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról*, vál., bev. TARDY Lajos, Bp., Gondolat, 1977; *Kimondhatatlan nyomorúság*, ford., utószó, jegyz. FÜGEDI Erik, Bp., Európa, 1976; GROSZMANN Zsigmond, *Georgievics Bertalan XVI. századbeli magyar tró élete és művei*, Bp., Wodianer F. és fiai könyvnyomdája, 1904.

tős személy, aki ne foglalkozott volna a törökkel. Közülük egyedül Theodor Bibliandert emelném ki, aki 1543-ban egy háromkötetes gyűjteményt szerkesztett, amelynek a címe *Machumetis Saracenorum principis* volt. A neves svájci reformátor ebbe a gyűjteménybe az 1143–1543 között készült, általa legjelentősebbnek vélt iszlámellenes műveket válogatta be.¹⁰ A magyar szerzők iszlámismeretét ezek a művek alakították.

A fentebb említett műveken kívül a korszakban létező toposzok is befolyásolták a magyarországi szerzők törökkel kapcsolatos ismereteit. Ezek a toposzok a következők: Magyarország a kereszténység védőbástyája, a török nép a magyarok ősellensége, Magyarország panasza, a török Isten büntetése, a török a végítélet népe.¹¹ Közülük főként az utóbbi két toposz befolyásolta a 16–17. századi magyar szerzőket. A protestánsok azt hangoztatták, hogy a keresztények bűneit Isten a törökkel büntette, míg a katolikusok azt állították, hogy a protestáns tanítók megjelenéséig a magyarok sikerrel álltak ellent a töröknek. Már a török Isten büntetése toposz felhasználásában is látható, hogy a protestáns–katolikus polémiaiban a vitatkozó felek ugyanazon érveket használták fel egymás vádolására.

A protestáns szerzők iszlámismerete

Az előzmények áttekintése után előbb a protestáns szerzőket mutatom be abból a szempontból, hogy hogyan használták fel a törököt és az iszlámot a katolikusok vagy más protestáns felekezetek ellen.

Előszörként Ozorai Imre *Az Christusrul es az w eghazarul, esmet az Antichristusrul es az w eghazarul* című művével foglalkozom.¹² A szerző bevezetőjében a következőket írta:

„De Sokan Vannak atiam fia keresztien kik sem az Istent, sem az w akarattiat, sem az w eghazat nem esmerik, a törökök azt wwöltik, hogy egy az Isten, ki földet menniet teremtette, de maga nem hiszik azt lenni az egy igaz Istennek ki az w fia által megh ielönt ez vilagnak, es e keppen teuölögnek az Istennek esmeretiben [...] Annak utanna azt wuöltik hogy ők az Istennek népe, mert w nekik aad gözedelmet az Ur Isten [...] az Istennek fianak nilwan valo ellensegi mikoron tagagiak igaz Istennek lenni. Es az w Ewangeliomat nem veszik, sem ah szentsegekkel nem elnek.”¹³

¹⁰ Rudolf PFISTER, *Das Türkenbüchlein Theodor Biblianders*, Theologische Zeitschrift, 1953/9, 438–454; Christian MOSER, *Theodor Bibliander (1505–1564)*, Zürich, Theologischer Verlag Zürich, 2009; Gregory J. MILLER, *Theodor Bibliander's Machumetis saracenorum principis eiusque successorum vitae, doctrina ac ipse alcoran (1543) as the Sixteenth-century „Encyclopedia” of Islam*, Islam and Christian-Muslim Relations, 2013/2, 241–254.

¹¹ A toposzokkal kapcsolatban lásd TERBE Lajos, *Egy európai szállóige életrajza: Magyarország a kereszténység védőbástyája*, Egyetemes Philológiai Közöny, 1936, 297–351; IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995; ÖZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1991.

¹² ÖZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországn: 1526–1566*, Bp., Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, 2016, 112–115.

¹³ OZORAI Imre, *Az Christusrul es az w eghazarul, esmet Az Antichristusrul es az w eghazarul*, [Krakkó], [Lazarz Andrysowic], [1550 k.] (RMNy S 88B), A₄a–A₃a.

Ózori tehát tudta, hogy a török egy Istenben hisz, és hogy tagadja a Szentháromságot. Ám megfigyelhető az is, hogy csak olyanokra hozza fel példaként a törököt, akik nem ismerik az Istent és az ő akaratát, ahogyan nagyon sok keresztény (itt a katolikusokra célzott) sem.

Batizi András a *Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtéstül fogva mind az ítéletig való históriája* című verses krónikájában megemlíti a törököket, de a mű célja nem az ő bemutatásuk.¹⁴ Batizi ugyanis Melanchthon tanítványa volt, tőle vette át a wittenbergi történelemszemléletet és a kettős Antikrisztus-elméletet, amely szerint a lelki Antikrisztus a pápa, a testi Antikrisztus a török.¹⁵ Batizi ennek megfelelően Mohamedet Antikrisztusként, hamis prófétaként és ravasz emberként (róka) írta le. Az iszlám előírásaiból és tanaiból annyit említett meg, hogy a Mohamed-követőknek elő van írva a körülmetélés. Emellett tagadják Krisztus istenségét, csak embernek tartják őt, és a keresztre feszítését sem ismerik el.¹⁶ Ám művében a pápaság hibáit, bűneit is felsorolja, így látható, hogy a kettős Antikrisztus-elméletnek megfelelően ugyanolyan kárhozatosnak írta le az iszlámot, mint a pápát (sőt a pápát még kárhozatosabbnak).

Benczédi Székely István *Chronica: Ez világnac yeles dolgairól* című művében már egy egész fejezetet szentelt Mohamednek és tanításainak.¹⁷ Leírta, hogy a mohamedánok Hágártól származtatják magukat, és hogy Hérakleiosz idején Mohamed lett a vezetőjük. Mohamedről azt állította, hogy hamis próféta volt, akit mindenféle pogány, zsidó és keresztény eretnek tanított. Később a mohamedánokhoz csatlakoztak a törökök, és a két nép egybeforr. Mindezeket Benczédi a *Chronicon Carionis*-ből vette. Ugyanakkor művében szintén feltűnik a melanchthoni kettős Antikrisztus-elmélet.¹⁸

Ugyanezek a nézetek olvashatók ki Melius Juhász Péter megállapításaiból is.¹⁹ Ugyanis az *Az Szent Ianosnac tött jelenesne...* című műben is szerepel a kettős Antikrisztus-elmélet, de itt Mohamed helyett az őt tanító Sergius nesztoriánus szerzetes neve szerepel.²⁰

¹⁴ Batizi András életéről lásd ÖZE Sándor, *A határ és a határtalan: Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*, Bp., METEM, 96; BATIZI András verses krónikáját lásd *Régi magyar költők tára*, II, XVI. századbeli magyar költők művei, 1, 1527–1546, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1880, 95–113.

¹⁵ *Humanista történetírók*, vál., kiad., jegyz. KULCSÁR Péter, Bp., Szépirodalmi, 1977, 1192; ÖZE, *Apokaliptikus időszelemlét, i. m.*, 185–192; ILLNER Balázs, *Batizi András Meglőtt és megleendő dolgoknak, teremtéstül fogva mind az ítéletig való históriája és a wittenbergi történelemszemlélet = Képek, szavak, változatok*, szerk. EGERER Lilla, KAPUSI Angéla, MAJOR Ágnes, ROSTÁS Édua, Miskolc, Z-Press Kiadó, 2012, 47–54.

¹⁶ A verses krónika Mohamedre vonatkozó részét a 309–336. sorok tartalmazzák.

¹⁷ RMNy 156. Facsimile kiadása: SZÉKELY István, *Chronica: Ez világnac yeles dolgairól*, szerk., jegyz., utószó GERÉZDI Rabán, Bp., Akadémiai, 1960.

¹⁸ Melanchthon 1532-ben kiadta Johannes Carion világtörténetét német nyelven. 1537-ben Hermann Bonus lefordította azt latin nyelvre, ám Melanchthon egy saját latin nyelvű változatot is elkészített. A Benczédi által leírtak a Melanchthon-féle latin kiadásból származnak: Philipp MELANCHTHON, *Chronicon Carionis*, Wittenberg, Haeredes Georgii Rhau, 1560 (VD16 ZV 16738).

¹⁹ Melius Juhász Péter életéről: KATHONA Géza, *Méliusz Péter és életműve = A II. Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967, 105–192.

²⁰ MELIUSZ JUHÁSZ Péter, *Az Szent Ianosnac tött jelenesne igaz es iras szerint valo magyazasa prédikatioc szerint*, Várad, [typ. Török, Raphael Hoffhalter], 1568 (RMNy 259).

„Az első bestia es Antichristus kepe az Papa Sergius barát tudomanja misseie, szörzesse Concilioma, Decretoma, ostiaia, oltara, gyonasa, böiti es egieb gané, es czalard szörzesse: E földi bestianak a ket birodalomnak az Isten büntetés szerent, az igazság meg nem hiteleiért az hazuksagal hiteleyért a Satannak az hitlen fejedelmeknek hatalmat adot erre, hog meg szollitczak, meg elezzek az Antichristus, papa es a Sergius, az az, Mahumet szörzesét: Ha nem mered mondani a Mahumetet az Sergius mond, a Seregiuson ercz a Török hitet.”²¹

Ez a három szerző (Batizi András, Benczédi Székely István és Melius Juhász Péter) tehát a katolikusok és a törökök működését, tanítását elítélte, egy szintre helyezte.

Az eddig említett protestáns szerzők a törökök bemutatásával valójában a katolikusokat támadták. Találunk azonban olyan példákat is, ahol egyes protestáns szerzők más protestáns felekezeteket bíráltak, vádoltak törökösséggel. Károlyi Péter és Dávid Ferenc vitája jó példa erre. Sajnos vitájuk egészét nem ismerjük, mivel Károlyi Péter *Antitheses veri et Turcici Christi* című műve nem maradt fenn. Címén kívül, csak az ellenfél, Dávid Ferenc utalásaiból következtethetünk tartalmára. Az unitárius lelkész a következőket írta *Az Szent Irsnac fvdamentomabol* című művében:

„Caroli Peter Waradi predicator az ő lelki esmereti ellen az igazságot most meg tagadvan nem tudom mit tekintve. Mert Colosuari mestersegeben feleletiben eckepen irt ennekem: Az iras, a Logoszt nem nevezi fiunac, hanem czak peldazo keppen, auagy a jövendő testnec felveteleert. [...] Mert: mi irasban az igaz es az töröc Christus felöl eszt meg tagaduan a Logost öröktül fogua valo fiunac magyarazza lenni.”²²

Károlyi *Antitheses veri et Turcici Christi* című művében tehát minden bizonnyal a Szentháromság kérdése állt a középpontban. A református lelkész azért választhatta ezt a témát, mert a törökök mellett az unitáriusok is tagadták a Szentháromságot, és ez okot szolgáltatott a támadásokra.

Az unitáriusok védekezésükben több műben is kifejtették, hogy a Szentháromság téves tanítás, és erre már Mohamed is rájött. Dávid Ferenc két művét említeném példaképpen. *A Rövid magyarazat mikeppen...* című művében a következőket írta:

„Nem sok idő muluan, a nap kelet felöl valo tartomaniok is keresztienc mellöl el allanac, azerth hogy az harmas Isten felöl valo tudomant vullanac, melliet sem a Prohetac sem az Apostoloc nem tuttac, es a Törököknek hitec hozattetec be, mi-képpen Mahomet önnön maga, az ő Alkoranum newő könyueben nilvan vallia, holott gyakorta az hármaz Isten ellen, es a keresztiencetől czinalt töb Istenec ellen,

²¹ *Uo.*, [VV₄b].

²² A Károlyi Péter művére vonatkozó megállapítások és a Dávid Ferenc művéből való idézet: DÁVID Ferenc, *Az Szent Irsnac fvdamentomabol vött magyarazat az Iesus Christusrol es az ő igaz istensegeröl*, Gyulafehérvár, [typ. Hoffhalter], 1568 (RMNy 253), H₃b.

erőssen tusakodik az hirdertven hogy egy es megtalan az Isten, mint szinte az Romai Doctorok és Philosophusoc tanitnac.”²³

Az *Egy ő magatol valo...* című művében pedig:

„Ezeket eszébe véuén N. könyen meg ítélni, hogy nem wy dolog, hanem régi mestersége az ördögnek az igazsagnac karhosztattássában, a mi nemű dalt futtat mostan is a Papa Kalandos Mesterivel, Caroli Peterrel, és Melius Peterrel, szidalmazuán münket. Hogy az egész világon lackozo keresztyeneknek hitit háborgattyuc, Pokolbol dögletes tudományt hoztunc ki, Alkoranomnac, Seruetusnac és a töb Eretnekeknek tudományát forgattyuc és köuettüc etc. Ezev es soc effele hamis vadlassoc ellen volna mit felelnem, es az igazsaggal meg hamissitanom. De miért hogy az igaz, boszszu álló Istenre hattam magam, es mert arra az igazsagra, mellyet nem Alcoranombol, sem Seruetusbol, hanem az elő Istennec Igéieből tanoltan, tanyitottam, és tanyitoc. [...] A Mahometnek is okot adot az ő wyonnan koltet Isteniuel, hogy az igazssag mellől elszakadot.”²⁴

Egy másik unitárius lelkész, Basilius István is támadásoknak volt kitéve Czeglédi György és Károlyi Gáspár részéről a Szentháromság-tagadás miatt. Ellenük, illetve támadásaikra való feleletképpen írta meg *Az apostoli credonac rövid Magyarazattya a szent irasnac folyasa szerént* című művét. Dávid Ferenchez hasonlóan a következőképpen védekezett:

„Masod rendbe a Poganoc vadnac kic az Istent igazan nem esmeric, nem hiszic es nem valliac. Nem szolok kedig mostan a régi Poganokrol kic niluan ualo baluanyozásba eltec, hanem a mi üduönkbeliekről a kiket Törököcnek hiuunc, auagy Mahumet hutin valoknac. [...] De ezec felet hanyyac vetic azt hogy a Moises törvenyet öc tartyac meg igazan es öc az Istennec valasztot nepei [...] Sőt az ő Papiok is ezt kialtya a Toronybol. Az igaz Isten egy.”²⁵

Ha megvizsgáljuk a protestáns szerzők iszlámismeretét, több dolgot is megállapíthatunk. Elsőként, hogy az iszlámról szóló ismereteik nem térnek el egymástól. A kornak megfelelően ismerték az iszlámot, az első fejezetben ismertetett szerzők műveiből szerezték tudásukat, csak néha egészítették ki saját tapasztalataikkal. Másodsorban az is megállapítható, hogy nem írtak önálló iszlámellenes művet. Ennek több oka lehetett: egyrészt a török engedélyével működhettek a Hódoltság területén, így nem akarták magukra haragítani őket. Másrészt a töröktől való félelem is megakadályozhatta őket az iszlám vallás

²³ DÁVID Ferenc, *Rövid magyarazat mikeppen az Antichristus az igaz Istenről valo tudomant meg homalositota, és a Christus az ő hibeinec altala tanitvan minket, mikeppen epitette meg az ő menniei szent Attiarol es ő magyarol es a szent Lelekről bizonios értelmet adva[n] elönkbe[n]*, Gyulafehérvár, Raphael Hoffhalter, 1567 (RMNy 232), C₄a–C₄b.

²⁴ DÁVID Ferenc, *Az egy ő magatol valo felséges Istenről, es az ő igaz Fiarol [...]*, Kolozsvár, [Heltai], 1571 (RMNy 304), a₄b–b₄a.

²⁵ BASILIUS István, *Az apostoli credonac rövid magyarazattya a szent irasnac folyasa szerént*, Gyulafehérvár, [typ. Hoffhalter], 1568 (RMNy 242), F₃a–F₃b.

kritizálásában, hiszen több beszámolóból is arról értesülünk, hogy a törökkel való vitának csak a körülmetélés vagy a tűzhalál lehetett a kimenetele.²⁶ A protestáns szerzőknél tehát iszlámismeret tekintetében nincs különbség, nem írtak önálló művet Mohamed és tanítása ellen, műveikben csak az említés szintjén jelenik meg az iszlám, ilyenkor ellenfeleik (katolikusok, más felekezetek) támadása volt a fő cél.

A katolikus Korán-ismeret az újkori Magyarországon

Míg a protestáns szerzők nem írtak önálló iszlámellenes művet, a katolikus szerzők esetében már más a helyzet. A 17. század elején két Korán-cáfolat is született, két jezsuita tollából. Szántó István és Pázmány Péter műveiről van szó. A két szerző között szorosabb kapcsolat is kialakult, hiszen Szántó Pázmány Péter tanára volt a kolozsvári jezsuita gimnáziumban, és életük későbbi szakaszában is találkoztak. Időrendben azonban a tanítvány, Pázmány iszlámellenes műve készült el előbb. A kiadás ideje miatt először Pázmány művével foglalkozom.

Nem túlzás azt állítani, hogy az esztergomi érsekek közül a kutatás a legtöbbet Pázmány Péterrel foglalkozott. Számos tanulmány született Pázmány életéről, esztergomi érsekségéről, műveiről és ezek hatásáról.²⁷ A Korán-cáfolat sem kivétel ez alól. Bitskey István 1996-ban tanulmányában elemezte, részletesebben pedig Varsányi Orsolya tárta fel Pázmány Korán-cáfolatát, illetve annak forrásait.²⁸ Ezen okok miatt nem szándékozom Pázmány művét részletesen bemutatni, csak – a tanulmány célkitűzésének megfelelően – egy rövid leírást szeretnék adni a műről, majd a megírás céljáról értekezem részletesebben.

Pázmány Péter Korán-cáfolata két külön művének függelékeként jelent meg. Elsőként az 1605-ben kiadott *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága* (továbbiakban *Tíz bizonyosság*) című művének végén *A Mahomet vallása hamissagarul* címen.²⁹ A Korán-cáfolat másodszer átdolgozva és kiegészítve az *Isteni igazságra vezérlő kalauzban* (továbbiakban *Kalauz*) jelent meg, az ötödik könyv függelékeként, *A Mahomet Vallásáról* címen.³⁰

²⁶ Példaként említhető Thuri Pál *Idea christianorum Hungarorum* című műve, amelyben megjegyzte, hogy bár a török látszólag szabad vallást engedélyez mindenkinek, azonban ha valaki csak enyhén is szidalmazni meri a törököt, akkor a máglya és a körülmetélés közül választhat. KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., Akadémiai, 1974, 68.

²⁷ Jól mutatja a tanulmányok számát, hogy a Pázmány Péterrel kapcsolatos művekről már külön bibliográfiai gyűjtemény is készült. *Pázmány Péter-bibliográfia (1598–2004)*, szerk. ADONYI Judit, MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE, 2005.

²⁸ BITSKEY István, *Pázmány Péter Korán-cáfolata* = B. I., *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 179–194; VARSÁNYI Orsolya, *Pázmány Péter: A Mahomet vallása hamisságáról című művének forrásai és citátumhasználata = Textológia és forráskritika*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006, 47–54; Uő, *Pázmány Péter: A Mahomet vallása hamisságáról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2008/5–6, 645–678.

²⁹ *A Tíz bizonyosság* című mű szövegét kiadta: PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, I, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1894, 557–573. Legújabb szövegkritikai kiadása: PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a török birodalomról és vallásról*, s. a. r. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001, 273–295.

³⁰ PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérlő kalauz* = P. P. *Összes munkái*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, III, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1897, 727–753.

Maga a Korán-cáfolat tehát önállóan soha nem jelent meg, azonban Bitskey István szerint ez nem azt jelenti, hogy Pázmány nem tartotta volna sokra művét. Épp ellenkezőleg, a mű kiemelt szerepét véli felfedezni abban, hogy Pázmány a *Kalauz* függelékeként is megjelentette.³¹

A két Korán-cáfolat között csekély terjedelmi különbség van (a *Kalauz*ban fel vannak tüntetve a források, illetve a török hódítások is kiegészítésre kerültek).³² Mindkét Pázmány által írt Korán-cáfolat három fő részből áll. Az elsőben Mohamed származását, születését és életének rövid leírását közölte csodás történetekkel együtt. Majd ezután a Mohamedet követő kalifák története következik. A második részben a jezsuita szerzetes a törökök történetét és hódításait mutatta be. A harmadik részben cáfolja meg a Korán tanait, bizonyítja be hamis voltukat. E részben Pázmány tíz bizonyítást (a *Kalauz*ban jelenség) használt fel állításának bizonyítására. Többek között a Koránt és Mohamed tanításait azért ítélte el, mert szerinte értelmetlen, ellentmondásos, mesés történetekkel, hazugságokkal, eretnek tanítással és tévedéssel van tele. Ezeken túl Mohamed erkölcsi, a csodák hiánya és a térítés módja is megerősítették Pázmányt abban, hogy sem Mohamed tanítása, sem a Korán nem lehet isteni eredetű. Ennek bizonyítása volt a Korán-cáfolat megírásának egyik fő célja.

A másik cél már abból kitalálható, hogy Pázmány hol helyezte el ezt a művét. A jezsuita a *Tíz bizonyítás*ban és a *Kalauz*ban a katolikus hiten kívüli vallásokat kérdőjelezte meg, ugyanolyan tévesnek, rossznak és elítélendőnek bélyegezve a különböző protestáns felekezeteket, mint az iszlámot. Ezt maga Pázmány Péter nem is titkolja, hiszen a következőket írta a Korán-cáfolat bevezetőjében:

„Megh mutatám ez eleot, hogy az Vytoknac feoleotte nagy szeouetsegec vagion a Teoreokeokel, vgy annira, hogy a Lutheristac, vgjan Teoreockel belletteknecc neuetic a Caluinistakat, es azt iriac, hogy elseo gradicz a Mahometismusra, a Caluinistac Scholaia, melybeol sokan, a tanitoc keozzulis Teoreokeocke leottec, es ezt vgjan Symbolum heliet veottec magoknac. Potius Turcae, quam Papistae.”³³

„Először abból; mert lelki-isméreti-ellen Luther azt bőfögi, hogy a török- és pápista-közöt nem kel semmi különbözést és választást tenni. [...] Másodszor abból; mert, a mint eléb említém, nem kevesen találatnak az újságok-után lázzadtak-közzül, kik azt rebesgetik, hogy a török hitben-is megnyerheti ember üdvösségét.”³⁴

A fentebbi sorokból jól látszik, hogy a Korán-cáfolat megírásának másik célja a protestáns felekezetek támadása volt. S ha ezek a sorok nem lennének eléggé meggyőző erejűek, elég feleleveníteni, hogy Pázmány más műveiben is a protestánsok támadására használta

³¹ BITSKEY, *i. m.*, 193.

³² A *Tíz bizonyítás*ban a törökök története III. Murád szultán (1574–1595) halálával, 1595-tel zárul. A *Kalauz* három kiadást élt meg Pázmány életében (1613, 1623, 1637). Pázmány az 1637-es kiadásban a török történelmet IV. Murád szultán (1623–1640) trónra lépéséig, 1623-ig írta meg.

³³ PÁZMÁNY, *Az mostan támadt, i. m.*, 273. (kritikai kiadás)

³⁴ PÁZMÁNY, *Isteni igazságra, i. m.*, 727.

fel a törököket. Pázmány szerint a protestánsok megjelenése és tevékenysége miatt Isten a törökkel büntette meg a keresztényeket. E büntetésről, ostorozásról a *Felelet* című művében olvashatunk. Elmélete bizonyítására azt hozta fel, hogy a török csak a hitújítás megjelenése után vált sikeressé.³⁵ Látható tehát, hogy Pázmánynál a török említése és bírálata a protestánsok elleni támadás részét képezte.

Szántó István is ugyanezen okok miatt írta meg a *Confutatio Alcorani* című művét. Maga Szántó és működése azonban már sokkal kevesebb figyelmet kapott a kutatás részéről. Ez magyarázható azzal, hogy Szántó Istvánnak, a lángelkű jezsuita szerzetesnek igen hányattatott élete volt, több műve, írása nem jelent meg (köztük a *Confutatio Alcorani* sem). A jelen tanulmány keretei csak azt engedik meg, hogy Szántó Korán-cáfolatát röviden bemutassam, és rávilágítsak a szerzői szándékra.

Szántó István már 1598-tól tervezte egy iszlámellenes mű megírását, ám csak 1611-ben sikerült befejeznie. Következő évi halála azonban megghiúsította a mű kiadását. A mű egy bevezetőből, három könyvből, egy lezárásból és egy függelékből áll. Bár Pázmány Korán-cáfolatához hasonló felépítést követ, annál sokkal részletesebb. Szántó Korán-cáfolatának első könyve a *De vita, moribus et rebus gestis Mahometis* címet viseli. A szerző Mohamed életrajza mellett kiemeli személyének hamis próféta mivoltát, családságát, romlottságát. A második könyvben a Korán általános cáfolatát olvashatjuk. Szántó szintén nem Istentől származó könyvnek és tanításnak tartotta a Koránt, ugyanazon okok miatt, mint keresztény elődei (ellentmondásosság, csodák hiánya, mesés történetek, erkölcstelenségek, eretnek tanítások, a könyv rendezetlensége). A harmadik könyvben pedig arra vállalkozott, hogy szúránként cáfolja meg a Korán tanításait.

A tartalom ismertetése után vizsgáljuk meg, miért írta meg Szántó István ezt a művet. A bevezető elején a következőket olvassuk:

„véletlenül ráakadtam a mesés Koránra, a Mohamed követők igen hazug és egészen ördögi könyvére, melyet miután elolvastam, teljesen világossá vált számomra, hogy a te isteni felséged igen makulátlan könyveivel homlokegyenest ellenkezik. [...] ezek hazugságait és értelmetlenségeit mindenkinek nyíltan leleplezzem, a törökök ámitó paradicsomát elpusztítsam, nehogy a tudatlan, vak és testi emberek Mohamed legcsalárdabb ígéreteit válasszák, nehogy elforduljanak az igazság útjától és a pusztulás útjára térjenek. S nehogy inkább az ördög leghazugabb Koránjának, mint a

³⁵ „Leg először, azt kel meg ertenünc, hofi az Isten, ket keppen zokta ostorozni az embereket: Mert niha, Atiai ostorozással sangiargattia az ő fiait, a' vegre, hofi az zenuedes altal tiztullianac, bünökböl meg probaltassec alhatatosságoc, es az Isteni felelembé öregböggienec: Es effele ostorozasrul zoluan az Isten, azt mongia, hofi a' meli fiat zeret, azt meg ostorozza [...] Az Istenec pedig effele ostorozasa, nem chiac nem karos, de fölöte igen haznos, giöniörüsiges es vigasagos ostorozas, es azert intic az Apostoloc az hiueket, hofi örüllienec, mikor Istenec illien ostorat ercic magukon. [...] Mas fele ostorozta vagion az Istenec, melliel zokta az ő ellensegit ostorozni ez vilagonnis az emberec tanusagara, noha öket sokaig zaiokra bociattia [...] Effele kegietlen ostorozással, az Isten, iollehet eggieb bünekertis, (mint az Sodoma vezesebül ezünkbe vehettiüc) de kiualkuppen az hitben valo vtyasert, es teueligesert zokta meg verni az embereket.” PÁZMÁNY Péter, *Felelet Magyarai István sárvári prédikátornak az ország romlása okairul írt könyvére*, s. a. r. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2000, 236–238.

te isteni felséged legigazabb Evangéliumának higgyenek, s nehogy az esztelen emberek az igazság helyett a hazugságot, Isten szava helyett az ördög szavát fogadják el, azt kövessék és elpusztuljanak.”³⁶

Azaz Szántó egyik célja a török vallás megcáfolása volt, s a katolikus hit védelme.

A másik cél az előszó további részéből derül ki. Szántó megemlítette, hogy a Sátán, az emberi faj ellensége már a világ kezdete óta azon munkálkodik, hogy az emberiséget a kárhozatra juttassa. Ennek érdekében nemcsak bálványokat állíttatott az emberekkel, hanem a keresztény hitben is zavart keltett. Több hamis prófétát és tévtanítót küldött. Szántó ezek közé sorolta Ariust, Nestoriust, Mohamedet, de Luthert, Zwinglit és más protestánsokat is. Az előszó végén újra megismételte cáfolatának célját: három könyvben bemutatni Mohamed és tanítása, a Korán hamisságát. Majd hozzátette, hogy akik szégyellik követni a zsidókat vagy a mohamedánokat, azok szégyelljék követni Luthert, Kálvint, Huszt és más protestáns tanítókat is.

Szántó többször említi a protestánsokat a *Confutatio Alcorani* más részeiben is, kiemelve a török és a protestánsok közötti hasonlóságot. Például: „Mohamed tagadta Krisztus istenségét, a Szentlelket és a személyek elválasztását, a régi eretnekek (Arrius, Macedonius és Sabellius) is tagadták ugyanezeket, s tagadják az új arrianusok, evangélikusok, tagadja Valentinus Gentilis, Georgius Blandrata és Dávid Ferenc, a lengyel és erdélyi új trinitáriusok.”³⁷ Szántó úgy látta, hogy további hasonlóság közöttük a szentek tiszteletének és közbenjárásának tagadása; a szentségek, köztük a szentmise szentségének el nem ismerése; megosztottságuk; a képek tiltása; valamint, hogy mindkettő csak a hit általi üdvözülést ismerte el. Mindez jól mutatja, hogy Szántó István szintén arra használta fel Korán-cáfolatát, hogy a protestánsokat támadja.

Ha a két jezsuita iszlámismeretét megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy nem térnek el elődeiktől, sőt még protestáns kortársaiktól sem. Azért sem térhetnek el tőlük, mert Pázmány és Szántó is korábbi iszlámellenes művekből – köztük protestáns szerzőktől – szerezték ismereteiket. A különbség természetesen a megírás szándékában fedezhető fel, hiszen a katolikus szerzők azért írták műveiket, hogy a protestánsokat támadják. Továbbá a két jezsuita már önálló, vagy Pázmány esetében önállónak tekinthető iszlámellenes művet alkotott. Így műveikből sokkal többet tudhatunk meg a kora újkori magyarországi iszlámismeretről, mint a magyar protestánsokéiból. Pázmány Korán-cáfolatának a legnagyobb jelentősége az, hogy ez az első, magyar nyelven írt Korán-cáfolat. Szántó *Confutatio Alcorani* című műve bár latin nyelven íródott, ugyanakkor Pázmányénál is több ismeretet közöl a mohamedánok hitéről. Ezért is sajnálatos, hogy műve nem került kiadásra.

³⁶ SZÁNTÓ (ARATOR) István S. J., *Confutatio Alcorani (1611)*, s. a. r., jegyz. LÁZÁR István Dávid, Szeged, Scriptum, 1990, 24.

³⁷ *Uo.*, 134.

Összegzés

A fentebbi fejezetek egyértelműen bizonyították azt az állítást, hogy a magyar katolikus és protestáns szerzők által írt 16–17. századi iszlámellenes művek és megjegyzések a felekezeti polémiának a részét képezték. Láthattuk, hogy a katolikus és a protestáns szerzők iszlámismeretében nem volt különbség, hiszen ugyanazokat a forrásokat használták. Ám a megírás szándéka különböző volt. A protestánsok – a török vallásának bemutatása mellett – a katolikusokat vagy más protestáns felekezeteket bíráltak, míg a katolikus szerzők azért írtak az iszlám ellen, hogy a protestáns tanításokat is tudják támadni, a protestáns felekezeteket törökösséggel vádolni.

Zusammenfassungen – Summaries

JUDIT P. VÁSÁRHELYI

Die Säkularfeier der Reformation an der Heidelberger Universität

Der Aufsatz stellt die an der Heidelberger Universität Anfang November 1617 gehaltene öffentliche Säkularfeier der Reformation aufgrund des Druckwerkes *Iubiliaeus Academicus [...] celebratus in Academia Archi-Palatina Heidelbergensi die 1. 3. et 4. Novembris [...] 1617*. (Heidelberg, 1618) dar. Die Autorin bezieht sich auf das Treffen der Protestantischen Union in Heilbronn im April 1617, wo von den Mitgliedern beschlossen wurde, die Gegensätze zwischen den protestantischen Konfessionen bei den Feierlichkeiten nicht zu erwähnen. Dementsprechend betonte David Pareus, Professor der Theologie bei der Disputation *Thema seculare* am 1. November die Einheit der protestantischen Konfessionen und bezeichnete sie alle als Erbfolger von Martin Luther. Heinrich Altting, Professor der Dogmatik in seiner Predigt am 3. November und Simon Sten, Professor der Eloquenz und Geschichte in seinem *Carmen seculare* am 4. November lenkten die Aufmerksamkeit der Zuhörerschaft auf die Tätigkeit der kalvinistischen Reformatoren in der Schweiz. Nach ihrer Einschätzung seien diese Reformatoren ebenso wirksam gewesen wie Luther. Damit wurde auch die Daseinsberechtigung der Calvinisten im Heiligen Römischen Reich bewiesen.

Die Heidelberger Erinnerungsfeier hatte nicht nur religiöse, sondern auch politische Aspekte. Gleichzeitig mit der Feier fingen die Verhandlungen zwischen den deutschen Protestanten und Gabriel Bethlen, dem Fürsten von Siebenbürgen an. Das erklärt die ungarischen Bezüge der feierlichen Ereignisse. Hier seien nur zwei davon erwähnt: Der Respondent der erwähnten Disputation war der ungarische Andreas Prágai, einer der begabtesten ungarländischen Studenten, die sich damals in großer Zahl in Heidelberg befanden. Er lebte sogar im Haus von seinem Professor, David Pareus. Der andere ungarische Bezug findet sich in der *Evangelischen Jubeljahr-Predigt*, die Abraham Scultetus am 2. November in der Kirche zum Heiligen Geist hielt. Der pfälzische Hofprediger zählt die Könige, Herrscher, Mäzene usw. auf, die in den europäischen protestantischen Ländern zu dieser Zeit regierten bzw. lebten. In seiner deutschsprachigen Predigt nannte er 15 ungarische und siebenbürgische Personen. In der lateinischen Version – und auch in Albert Szenci Molnárs Übersetzung – wurden dagegen 43 Namen erwähnt. So ge-

sehen ist diese Liste länger als die deutschen und französischen Kataloge, in denen 33 bzw. 10 Namen angeführt wurden. Die Erweiterung der Liste beweist, dass in dieser Zeit Ungarn und die siebenbürgische Politik in der Pfalz in dem Mittelpunkt des Interesses standen.

Der Beitrag untersucht auch zwei weitere Streitschriften. Mit der ersten reagierte Maximilianus Sandaeus S. J. auf das *Thema seculare* von Pareus (Mainz, 1619). Die zweite ist Pareus' Erwiderung. Die Fragmente dieses Werkes wurden erst nach seinem Tod von seinem Sohn, Johann Philipp herausgegeben und zwar in der Sammlung *Miscellanea catechetica* mit dem vollständigen Text der originalen Disputation (Hanau, 1634).

MIHÁLY IMRE

Protestantisch-katholische Polemik über das Zentenarium von 1617 Anzeichen der ungarischen Rezeption

In Sárospatak und Debrecen sind wichtige Kolligate erhalten geblieben, welche die Werke von ungarischen Studenten in Heidelberg und Marburg enthalten. Sie sind thematische Sammlungen, die mit dem Zentenarium der Reformation im Zusammenhang stehen. In Sárospatak ist ein Kolligat von Tamás Lévai Suba, Márton Muraközi Dus mit den Werken von Abraham Scultetus und David Pareus zu finden. Miklós Fehérvári Band enthält neun Disputationen von ungarischen Autoren und einen Druck der Professoren des Gymnasiums von Neuhausen mit dem Titel *Chronologia Iubili Evangelici Opposita Iubilo Iubilorum Iesuitico Moguntino per Scholasticos illustris ludi Neubusiani in Vangionibus*. Letzteres ist eine Antwort auf Adam Contzens Schriften. Die *Chronologia Iubili Evangelici...* ist wichtig, weil sie einen Einblick in die ideologischen, konfessionellen und politischen Kämpfe und Streitigkeiten über die Hundertjahrfeier der Reformation bietet. Die Schrift ist zugleich eine polemische Antwort auf Adam Contzens ausgewählte Schriften, diese Schrift regte aber eine weitere Diskussion an. Contzens theologisches Lebenswerk war im ersten Drittel des 17. Jahrhunderts umstritten. Seine Schriften aus den Jahren 1617–1620 beziehen sich fast ausschließlich auf das Zentenarium der Reformation. Er kannte die Ereignisse des Zentenariums in der Pfalz und in Heidelberg, ihm war auch die Rede bekannt, die András Prágai in Heidelberg hielt. Seine Gegner in Heidelberg und in der Pfalz kannten seine Werke ebenfalls gut und sie beriefen sich oft auf ihn. Der Jesuit versuchte die angeblichen Irrtümer oder Lügen seiner Gegner hervorzuheben und empfahl statt der Feierlichkeiten eher Trauer und Klage. Der Band aus Neuhausen untersucht die letzten Hundert Jahre und enthält Anmerkungen. Die dargestellten Ereignisse wurden so ausgewählt, dass der Protestantismus in einem günstigen Licht erscheint. Jeder Jahresbericht wird mit der Formulierung „Ergo iubilant Evangelici“ beendet. Dies bedeutete eine Auseinandersetzung mit Contzens Methode. Die Aufnahme der Schrift aus Neuhausen in das Kolligat zeigt, dass Miklós Fehérvári und Márton Muraközi Dus über ihre Gegenwart gut informiert waren. In ihrer konfessionellen Identität war die breite Welt der deutschen interkonfessionellen Polemik vorhanden.

ISTVÁN BITSKEY
Glaubensstreit über das Luther-Jubiläum im Jahr 1717

Die evangelische Kirche in den verschiedenen deutschen Städten (Leipzig, Dresden, Jena, Tübingen usw.) wollte das Luther-Jubiläum im Jahr 1717 mit umfangreichen Feierlichkeiten feiern. Die katholische Antwort auf dieses Vorhaben erschien in polemischen Schriften und in der Konstruktion einer Gegenerinnerung. Der Jesuitenpater Johann Kraus (1649–1732) aus Prag verfasste insgesamt 70 Streitschriften gegen die Lutheraner, darunter veröffentlichte er auch einen fiktiven Dialog unter dem Titel *Das gegen einander gehaltene Lutherische- und katholische Jubel-Jahr* (Prag, 1716). Der Wittenberger Reformator habe nach den Lutheranern „die helle Sonne und das Licht des wahren Glaubens und Evangeliums Jesu Christi“ mitgebracht, deswegen ordnete der Kurfürst Johann Georg von Sachsen die Veranstaltung von Feierlichkeiten schon im Jahr 1616 an. Der Katholik in diesem Dialog stellt die Tradition des Heiligen Jahres (*anni saeculares*) in den Vordergrund und behauptet, dass das Luther-Jubiläum illegitim sei. Die Abhandlung analysiert dieses virtuelle Zwiegespräch und beweist, dass diese Auseinandersetzung im Jahr der Zweihundertjahrfeier einen Übergang zwischen der orthodoxen und der praktisch-rationalen Auffassung darstellt.

DÁVID CSORBA
Celebrations to Mark the Anniversary of the Reformation in 1717
in the Town of Sárospatak

As part of the celebrations which Hungarian Calvinists held to mark the bicentenary of the Reformation, Professor János Csécsei Jr. (1689–1769) delivered a remarkable and highly influential address in Latin. This paper focuses on the various contexts of this speech. The address was delivered on Sunday 31 October 1717 in the *Auditorium maximum*, the main lecture hall of the Reformed College of Sárospatak. However, it was first published in 1720 in Zurich. In his speech Csécsei Jr. does not refer to Wittenberg but to Zwingli's and Bullinger's town, i.e. to Zurich when the origins of the Reformation are mentioned. Regarding history, the speech suggests that Hungarian Calvinists are chosen people and their sense of belonging was strengthened through religious persecutions. On later anniversaries of the Reformation Luther was also commemorated and speakers discussed how the Reformation spread across Hungary and what characteristics Calvinism had. However, it occurred on rare occasions that speakers held up the Swiss branch as an example and established a link between Zurich and Sárospatak. Furthermore, Csécsei Jr. did not mention the anniversary, which had appeared in early petitions and served as an important point of reference for his townspeople: Forty years earlier, in 1677 the Protestants who had previously served as galley slaves left Zurich for home. Consequently, 1717 was not only the 200th year anniversary of the Reformation. The majority of these galley slaves were from Gömör County who following their graduation

at the College of Sárospatak had been summoned by the martial law court of Bratislava (Pozsony). It is well-known that Zurich played a special role in ransoming, clothing and sheltering these galley slaves. During the celebrations of the Reformation, on 31 October 1677 István Séllyei, Bishop of Transdanubia, delivered a farewell speech on behalf of the 15 to 16 survivors who were still alive and declared that „Zurich is our mother.” Such a powerful statement was still remembered forty years later. Subsequently, several documents turned up in Swiss archives: petitions by Csécsi Jr. written to Zurichers and grant proposals by Hungarian students (Sárospatak, Enyed/Aiud, Debrecen). These sources suggest that Hungarian Calvinist colleges had access to Swiss scholarship in the period from 1715 to 1797. Furthermore, these academic relations might have been a legacy of the Hungarian galley slaves who had returned from Zurich. The speech held by Csécsi Jr. in 1717 addresses Hungarian intellectuals and considers Switzerland to be the birthplace of the Reformation. At the same time, it emphasizes the special connection between Zurich and Sárospatak and it is therefore an expression of a shared history.

ZOLTÁN CSEPREGI

Unterwegs zwischen Erschaffung (1617) und Verabschiedung der konfessionellen Identitäten (1817): Feier und Spaßbremse im 18. Jahrhundert

Das zweihundertjährige Jubiläum von 1717 versteckt sich bescheiden im Schatten der Jubiläen von 1617 und 1817. Es ist nicht mit der Machtdemonstration des Protestantismus zu vergleichen, als man im Jahre 1617 eine konfessionelle Form der Reformationgeschichte und Reformationauffassung kanonisierte. Aber das zweihundertjährige Jubiläum war deutlich weniger großangelegt als die Feierlichkeiten von 1817, als wieder ein Wunsch nach der Einheit, der Union geäußert wurde. 1717 liegt bereits jenseits des Religionskrieges aber noch diesseits des Religionsfriedens, irgendwo im Niemandsland. Der Hallenser Jurist Johann Peter von Ludewig publizierte am 27. Oktober 1717 ein Flugblatt, in dem er sich gegen die übertriebenen Feierlichkeiten aussprach und die ewige Frage stellte: Wen oder was feiert man überhaupt am 31. Oktober? Nichtsdestotrotz feierte man mal pompös, mal still, mal auf eine königliche Anordnung hin und mal behördlichen Verboten zum Trotz. Der Beitrag endet mit einem Ausblick auf das Augustanajubiläum von 1730. In Ungarn wurden natürlich weniger Schriften anlässlich des Jubiläums veröffentlicht als in den evangelischen Ländern Europas: Insgesamt zwei Drucke (auch diese erschienen im Ausland) und einige Handschriften sind überliefert. Unter den ikonographischen Darstellungen ragen die volkstümlichen Nachahmungen von Jacob van der Heydens Stich aus dem Jahre 1630 hervor.

ATTILA VERÓK

Erinnerung an Luther und Honterus bei den Siebenbürger Sachsen in der Frühen Neuzeit

Johannes Honterus (1498–1549) galt bei den Siebenbürger Sachsen als „Luther des Burzenlandes“ oder als „Apostel Ungarns“, weil seine weitverzweigte Tätigkeit als Reformator anerkannt war. Sein Büchlein *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis prouinciae* (Corona, 1543) wurde auch von Luther gewürdigt und noch im gleichen Jahr in Wittenberg verlegt. Philipp Melanchthon brachte seine Hochachtung dadurch zum Ausdruck, dass er ein Vorwort zum Werk schrieb.

Honterus maß der im Geist der *reformatio* neu gedachten Druckerei, der Schule, den Lehrbüchern, dem Unterricht, eigentlich der humanistisch geprägten Bildung eine große Bedeutung zu. Die von ihm veröffentlichten Bücher, die von ihm gegründete Gymnasialbibliothek, die von ihm ausgebaute, evangelische Kirchengemeinde, die von ihm nach bestem Glauben betriebene seelsorgerische Tätigkeit usw. machten Honterus sowohl in seiner Heimat, als auch in weiteren Gebieten des Donau-Karpatenraumes ebenso zu einer ikonischen Figur wie Luther auf deutschem Boden bekannt wurde. Die Erinnerung an Honterus und die Erinnerung an Luther stärkten einander gegenseitig und riefen in der von den Sachsen bewohnten Regionen Siebenbürgens eine Art Reformationskult hervor, dessen Jubiläumsjahre wie 1598, 1617, 1649, 1698, 1717, 1749 durch sporadisch auftauchende, erinnerungstechnische Quellen, Texte und Veranstaltungen im Rahmen des vorliegenden Beitrags kurz vorgestellt werden. Die systematisch organisierten Feierlichkeiten im Andenken an Honterus nahmen erst ab 1798 ihren Anfang.

SÁNDOR ELŐD ÓSZ

Luther-Ausgaben in historischen Sammlungen aus Klausenburg

In Klausenburg (Kolozsvár/Cluj) gibt es fünf Bibliotheken, die eine patrimoniale Sammlung haben. Drei davon existieren seit der Frühen Neuzeit. Die Sammlung der Unitarischen Kirche ist aus der mittelalterlichen Pfarrbibliothek hervorgegangen; die römisch-katholische Bibliothek (zuerst Jesuiten-, danach Piaristenbibliothek) besteht seit Ende des 16. Jahrhunderts; die reformierte Bibliothek seit den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts.

In diesem Aufsatz werden die frühneuzeitlichen Luther-Ausgaben aus diesen Bibliotheken dargestellt und mit den frühneuzeitlichen Calvin-Ausgaben verglichen. In diesen Sammlungen wurden insgesamt 30 Bände gefunden: 17 in der unitarischen, 9 in der reformierten und 4 in der römisch-katholischen Bibliothek.

Zunächst wird die Frage beantwortet, wann diese Schriften in den Besitz eines siebenbürgischen oder ungarischen Hochgebildeten bzw. einer Institution (Schule oder Kirchengemeinde) kamen. Die Antwort auf diese Frage lautet, dass die Hälfte, bzw. 16 Bücher schon im 16., neun im 17., eines im 18., zwei im 19. Jh. nach Siebenbürgen kamen, in zwei Fällen lässt sich die Zeit nicht bestimmen.

Zwei Luther-Ausgaben (ein Micha-Kommentar und ein Sammelband) sind schon Mitte des 16. Jahrhunderts im Besitz von Personen, die in der Reformation in Klausenburg eine wichtige Rolle spielten (Adrianus Wolphardus, Caspar von Helth, Stephan Basilius). Was die Besitzer aus dem 16. Jahrhundert angeht, bilden die Siebenbürger-Sachsen die Mehrheit; darunter sind Pfarrer oder Schulmeister, die im südlichen Teil des Landes tätig waren. In den folgenden Jahrhunderten erwarben oder übernahmen ungarischstämmige reformierte und unitarische Hochgebildete mehrere Luther-Ausgaben von diesen deutschstämmigen Mitbürgern. Die niedrige Anzahl der Luther-Bände in der römisch-katholischen Sammlung ist (auch im Vergleich mit anderen Reformatoren) bemerkenswert. In dem 16.–17. Jahrhundert gab es nur einen katholischen Priester, der über eine Luther-Ausgabe verfügte. Die Analyse der Verteilung der unterschiedlichen theologischen Gattungen lieferte das folgende Ergebnis: Die Mehrheit der erhaltenen Bücher sind biblische Kommentare. Dies ist wahrscheinlich damit zu erklären, dass ein Pfarrer in seinem alltäglichen Dienst, sei er Lutheraner, Reformierter, oder Unitarier, einen Kommentar mehr benötigte, als eine systematische Zusammenfassung.

INGRID PAPP

Lutheran Pastors and the Invulnerable Holy Writ

Štefan Pilárik (1615–after 1690) had to suffer not less than four violent acts of exile from his parish in Upper Hungary owing to his Lutheran religion. He wrote about his sufferings in his three books: *Sors Pilarikiana* (1666, in verse form in the so-called Biblical Czech), *Currus Jehovae mirabilis* (1678), *Turcico-Tartarica crudelitas* (1684, the latter two are prose accounts in German). One of the recurring episodes of these works is that of his Bible which his Catholic enemies had wanted to destroy, however, not without the signs of divine providence, the book escaped from the blazing fire. The topic of the invulnerable holy book had been presented in literature since antiquity. Pilárik continued these traditions when he talked about his martyrdom, adapting ancient themes for the story of his own. A generation later, one of his Lutheran colleagues, Daniel Krman (1663–1740) testified his acquaintance with Pilárik's accounts. He quoted the story about the inflammable Bible of Upper Hungary from one of Pilárik's autobiographic works, using the exemplum in one of his funeral speeches.

GÁBOR PETNEHÁZI

Incest and Absolution: Various Uses and Adaptations of an Example by Luther (and Melanchthon) in the Early Modern Literary Tradition

The article discusses the early modern example of a double incest which according to Luther might have happened in the city of Erfurt. The story occurs several times in the oeuvre of the great reformer. Luther might have heard it as young monk in the same

city's St. Augustine's monastery from an older colleague who had an impact on his theological thesis about human sins and absolution. The story is in fact a typical early modern *Wandergeschichte* which has been adapted by Matteo Bandello, Marguerite of Navarre, Julián Íñiguez de Medrano or by Horace Walpole in his play *Mysterious Mother*. As example it was important for Luther not just from the pure theological aspect, but from political interest as well: he used it to defend himself in the scandalous case of bigamy of Philip of Hesse. The Latin text in the appendix is a rare and not authorized variant of the story, which survived in only three manuscripts as far as we know. One of these is a notebook of the later Transylvanian chancellor Farkas Kovacsóczy (1540–1594), who most probably has never been to Wittenberg or elsewhere in Germany. The different contexts and adaptations of the story perfectly illustrate, how the genre of short narrative was used in the early modern period, irrespective of its various labels, such as *exemplum*, *historia*, *nouvelle* or *facetia*.

BALÁZS DÁVID MAGYAR

The Reception of John Calvin's (and Martin Luther's?)

Thoughts on Marriage and Family Life in *Libellus repudii et divortii Christiani*

by András Szilágyi Tarpai (1667)

John Calvin transformed the Western theology, law of sex, marriage, and family life. Building on a generation of Protestant reforms, Calvin constructed a comprehensive new theology and law that made marital formation and dissolution, children's nurture and welfare, family cohesion and support, and sexual sin and crime essential concerns for both church and state. He drew the Consistory and Council of Geneva into a creative new alliance to guide and govern the reformation of the intimate domestic sphere. Calvin and his colleagues applied and adapted this new theology in hundreds of marriage and family cases that went before the Consistory each year. "He set out his theological and ethical reforms in rich number of sermons, commentaries, and systematic writings that were elaborated by Reformed preachers, teachers, and theologians" (John Witte).

However, the Hungarian reception of Calvin's thoughts on Christian marriage and family life raises several historical, judiciary, and social questions, still the examination of *Debrecen-Egervölgyi Confession* (1562), *Geleji Regulations* (1649), and *Libellus repudii et divortii Christiani* (1667) by András Szilágyi Tarpai shows that Calvin's heritage deeply influenced the Hungarian reformed marriage thoughts regarding engagement, marriage and divorce. However, it is evident that Tarpai was familiar with Calvin's thoughts on the basis of Théodore de Bèze's book, entitled *Tractatio de repudiis et divortiis* (1569). Readers will find that Tarpai did not cite the theological and ethical legacy of Martin Luther concerning the questions of marriage and divorce. Due to the treatises of András Szilágyi Tarpai, Hungarian Reformed Church improved her independent marriage law system that remained substantial in the life of congregations until the creation of legal marriage and family law (1894).

ZSOMBOR TÓTH

Protestant Biography and Long Reformation: *Johannis Calvini vita...*
and its Unknown Hungarian Translation (1758)

My paper focuses on an unknown Hungarian translation of Théodore Bèze's *Johannis Calvini vita...* (1564). This translation, which has never been published and survived as a manuscript, was made by László Huszti in 1758. Furthermore, Hungarian scholarship on Calvin and his Hungarian reception has no knowledge whatsoever of this translation or Huszti who was apparently a Calvinist priest. Yet, this text deserves special attention as it reflects those turbulent times when the Habsburg ecclesiastical policy overtly discriminated protestant churches during the 18th century. The persecuted priests developed a genuine protestant martyrology during the decade of their persecution (1671–1681). This martyrology persistently promoted patterns of conduct for communities under persecution in order to strengthen their commitment and confessional identity. In my view, it is this particular theological and historical context that nurtured the translation of Calvin's life. My endeavour is to examine how this translation can be related to the process of the so-called Long Reformation during the 18th century.

SÁNDOR KOVÁCS

Between Oblivion and Remembrance: Ferenc Dávid's Legacy

The cult of the Unitarian preacher Ferenc Dávid which emerged at the beginning of the 18th century and continued to be dominant in the 19th century as well, served to strengthen the Unitarian identity. This article focuses on selected aspects of this cult and proposes a new interpretation of the testimonials which were written to commemorate Ferenc Dávid. Furthermore, the paper discusses the apologetic work *Defensio Francisci Davidi...* (Basel, 1581?). The article also explores the myth of the boulder stone which is today on display in the First Unitarian Church of Cluj (Kolozsvár). Unitarians kept their first bishop's memory alive until the first decade of the 17th century. The following centuries witnessed the fading of the non-adorantist bishop's legacy and memory. In the second part of the 18th century János Kénosi Tözsér and István Uzoni Fosztó evoked the memory of the church founder Dávid Ferenc in their church history. In 1868, on the 300th anniversary of the Unitarian Church, Ferenc Dávid's legacy came again into the limelight. This jubilee was the starting point of a deliberate rehabilitation which through efforts of advocacy and ennoblement resulted in the canonization of his memory.

GERGELY TAMÁS FAZAKAS
The Darkness of Ignorance and the Light of Gospel
Commemoration of the Reformation as an Antithetic Rhetoric
in the Early Modern Period

The antithetic rhetoric of textual and visual commemorations of the Reformation from the sixteenth to the eighteenth century is the main subject of this essay. One can recognize the conflicting imagery of Light and Darkness both in the tradition of classical and biblical rhetoric. An important trope is the image of a lamp which should be put “on a stand” not “under a bushel”, as Matthew argues in his Gospel (5,14–16), for giving “light and life to all in the house”. This metaphor, which appeared in several early modern texts, on commemorative coins, in woodcuts and so forth, signified the restoration of the light of God from darkness. At the same time, obscurity denoted the medieval Catholic deviation from the true Gospel.

The first jubilee of the Reformation in 1617 became the rhetorical and visual model of later remembrances for both Protestants and Catholics. Consequently, the first anniversary had a crucial impact on the memorial and anti-memorial process of the Reformation. “The eternal God looked upon us graciously and delivered us from the horrible darkness of the papacy [*schrecklichen finsternuß deß Bapstthumb*s] and led us into the bright light of the Gospel”, as the German Calvinist priest Abraham Scultetus argued in 1617.

In early modern iconographical and textual tradition the Reformation was commemorated in a narrative framework which also included a radical shift from the medieval obscurity of rhetorical and exegetical language to the pure sunlight of the rhetoric of sixteenth century leading reformers (Luther, Melanchthon, Calvin etc.). While the first reformers and their successors in the early modern period were convinced that the process of the Reformation could have brought their co-religionists from darkness into light, the Catholic counterparts also used this language, arguing that it was Protestantism which darkened the light of truth. From the last third of the eighteenth century the Enlightenment started to replace the religious rhetoric which had featured commemorations before, but the expressions remained the same.

The study examines the above mentioned metaphor in several genres and texts of the Hungarian Protestant and Catholic literature and concludes by interpreting this trope as a key element of a special rhetoric which was used in the early modern memory discourse from Germany to Geneva and France.

JÁNOS HELTAI

**Klarer und reiner Strom der himmlischen Wissenschaft
Entwicklung von unterschiedlichen Formen des konfessionellen Bewusstseins
aufgrund der Streitschriften und Predigten der Jahre 1616–1619**

Der Aufsatz befasst sich mit den Anfängen der Entwicklung von unterschiedlichen Formen des konfessionellen Bewusstseins der ungarländischen Kirchen. Die Reformationsbewegung geriet zweimal in Situationen, in denen das Verhältnis zur alten Kirche unbedingt geklärt werden musste. In der frühen Phase der Reformation musste sich die Reformationsbewegung vor dem Konzil von Trient von der alten Kirche abgrenzen. Ende des 16. und Anfang des 17. Jahrhunderts musste diese Selbstbestimmung auch im Verhältnis zum Katholizismus nach dem Konzil von Trient neu gedacht werden.

In den 1530er- und 1540er- Jahren gibt es kein konfessionelles Bewusstsein in dem Gedankengut der Reformation – zumindest was die ungarische Reformation angeht. Die Reformatoren brachten ihre Position mit der folgenden Opposition zum Ausdruck: Die Heilige Kirche Jesu Christi gesehen in der alten Kirche – die Kirche des Antichristus. Die Reformatoren betrachteten die Unruhe als Kampf zwischen Wahrheit und Falschheit innerhalb der als Selbstverständlichkeit existierenden, jedoch stark angegriffenen Kirche, während ihre Gegner diese Unruhe als eine solche ketzerische Bewegung einstufen, die eine größere Herausforderung als die bisherigen Bewegungen darstellte.

Die prägnante Selbstdefinition der katholischen Kirche, die auf die Definition des Verhältnisses zu den Protestanten großen Wert legt, erfolgte in ungarischer Sprache zum ersten Mal in den Arbeiten des Schriftstellerkreises von Tyrnau (Nagyszombat/Trnava). Nach András Monoszlóy, Propst von Preßburg (Pozsony/Bratislava), ist es selbstverständlich, dass die Heilige Mutter Kirche mit der Römischen Kirche identisch ist. Sie sei das Haus, gebaut auf dem Berg, der immer zu sehen ist. Die Kirche habe immer ihre Hierarchie gehabt, sie habe immer die wahre Lehre innegehabt. Ihre Einheit sei unantastbar, sie sei nur von einigen falschen Lehrern zu bewahren. Der Jesuit und spätere Erzbischof von Gran Péter Pázmány betont schon, dass die falschen Prediger Außenseiter sind (1607). Für ihn sei Protestantismus ein an und für sich existierendes Prinzip, mit dessen Lehren man ein vollständiges Verhältnis ausbauen soll. Es reiche nicht, die Herde Christi zu verteidigen, man müsse auch diejenigen zurückgewinnen, die die neuen Religionsstifter verunsicherten.

Der gegenüberstehende protestantische Standpunkt wird im Aufsatz mit der Analyse der Arbeiten von Miklós Gyarmati, János Kecskeméti Sánta und István Milotai Nyilas geschildert. Miklós Gyarmati entfernte sich nur noch wenig vom Standpunkt der frühen Reformation. In seinem Werk steht das Land des Teufels dem spirituellen Land Christi gegenüber, bzw. er stellt einen Gegensatz zwischen der römischen Kirche und der handvollen Schar Christi her. Nach Monoszlóy befänden sich die falschen Prediger außerhalb der Kirche. Gyarmati betrachtet demgegenüber die Jesuiten und Pröpste, als wären diese die Werkzeuge des Teufels innerhalb der heiligen christlichen Kirche. Die einfachen Gläubigen betrachten beide als die Schar ihrer eigenen Kirche.

Nach dem Erlangen der Glaubensfreiheit (1606–1608) vor dem Dreißigjährigen Krieg wurde es für die Reformierten besonders wichtig, sich von den Katholiken zu unterscheiden. In immer eindrucksvolleren Bildern wird der Kampf zwischen den wahren Pastoren und den neuen Mönchen, d.h. zwischen Jesuiten und den Papstanhängern dargestellt. Einen sehr markanten Standpunkt hatte zum Beispiel István Milotai Nyilas. Aus seiner Sicht habe es immer nur eine Kirche gegeben, deren Erkennungszeichen die Reinheit der himmlischen Wissenschaft sei. Der Verfall und die Umgestaltung hätten demnach innerhalb dieser einen Kirche stattgefunden. Die Römische Kirche habe sich von dieser heiligen christlichen Kirche entfernt, da die Wissenschaft in ihr schon so sehr verfallen sei, dass man sie wie ein Geschwür vom Leib der Kirche habe ausschneiden müssen.

Nach dieser Übersicht ist festzustellen, dass sich die Entwicklung der unterschiedlichen Formen des konfessionellen Bewusstseins in Ungarn als ein langer Prozess beschreiben lässt. In der Theologie erkannten die hochgebildeten Geistlichen die Unterschiede schon früh und aus diesem Grund wurden verschiedene evangelische bzw. reformierte Glaubensbekenntnisse angenommen. Trotzdem erfolgten die Veränderungen im praktischen Glaubensleben nur langsam und ohne besondere Konflikte. Prediger und Gläubige hatten die Möglichkeit, die Reformation vielerorts als eine Kontinuität zu erleben. Aus ihrer Perspektive erfolgte keine Kirchenspaltung, sondern die wahre Lehre kam innerhalb der Kirche zum Vorschein. In dieser Kirche konnte der Katholizismus als ein neuer Akteur erscheinen und nach dem Konzil von Trient mit dem Jesuitenorden selbstsicher und entschlossen auftreten. Um die Reformmaßnahmen durchzuführen, war nicht erforderlich, dass sich ein neues Kirchenbewusstsein entwickelt. Die eindeutige Abgrenzung wurde erst nach dem Erlangen der Glaubensfreiheit und nach Pázmány's Auftritt wichtig. Damit wurden jedoch die Wandelprozesse noch nicht abgeschlossen, dazu kam es erst siebenzig oder achtzig Jahre später mit der Protestantenverfolgung.

BARNABÁS GUITMAN

Die Schichten der protestantischen Erinnerung an die Reformation im Komitat Scharosch

In dieser Arbeit versuche ich jene schriftlichen Überlieferungen kritisch zu betrachten, die sich auf die örtlichen Ereignisse im Komitat Scharosch in den ersten fünfzig Jahren nach Luthers Auftritt beziehen. Im Komitat gab es drei königliche Freistädte: Preschau (Eperjes/Prešov), Bartfeld (Bártfa/Bardejov) und Zeben (Kisszeben/Sabinov). Von diesen Städten konzentriert sich der Beitrag in erster Linie auf Bartfeld, aber in begründeten Fällen werden auch die anderen Städte berücksichtigt.

Zunächst werden jene Quellen dargestellt, die zur Zeit oder um die Zeit der beschriebenen Ereignisse entstanden. Diese Überlieferungen kann man nicht nur oftmals als Selbstreflexion betrachten, sondern diese Arbeiten stellten auch der späteren Tradition zahlreiche Annäherungsweisen bereit. Überblicksartig stelle ich auch die im letz-

ten Drittel und um die Wende des 16. Jahrhunderts entstandenen Schriften dar, die einerseits auf die internen konfessionellen Kämpfe, andererseits auf die zunehmenden gegenreformatorischen Maßnahmen der Wiener Regierung reflektierten. In der Analyse wurden des Weiteren die historischen Werke von jenen evangelischen Autoren wie Joannes Ribini oder Johann Samuel Klein berücksichtigt, die im 18. Jahrhundert tätig waren. Abschließend untersuche ich, welche Elemente des historischen Kanons in der Beschreibung der im Komitat Scharosch anlässlich des Jubiläumsjahres 1817 veranstalteten Festlichkeiten hervorgehoben wurden.

Als Ergebnis dieses kurzen Überblicks ist festzustellen, dass der seit Jahrhunderten überlieferte, bis zum heutigen Tag aufrechterhaltene historische Kanon vorwiegend als ein Konstrukt zu betrachten ist, das im späten 16. Jahrhundert entstand und das jegliche Ansprüche auf Zuverlässigkeit und historische Authentizität außer Acht lässt.

ISTVÁN GERGELY TÓTH

Historia querelarum

Church History Consisting of Grievances in Pál Okolicsányi's *Historia diplomatica*

Pál Okolicsányi's work, *Historia Diplomatica de statu Religionis Evangelicae in Hungaria*, was printed in 1710. The author chronicled the almost two-century-long history of the Hungarian Lutheran and Reformed Churches – partly in a narrative form and partly by compiling documents. The initial manuscript was undoubtedly made in the summer of 1704, when the largest part of the country had already been conquered by the counter-Habsburg rebelling forces led by Ferenc Rákóczi II. In this period there was definite hope for conciliation. Consequently, Okolicsányi, who was a former member of parliament, then the Lutherans' agent in Vienna, finally a diplomat of the Habsburg court at this time, held it necessary to present the history and the current situation of the Hungarian protestant churches to the opposing parties and to the mediating ambassadors as well. He certainly believed that the forming agreement would guarantee the rights of Protestants. His *Historia* is the history of the Hungarian Lutheran and Calvinist Churches from an external point of view. This history mostly appears to be a Passion, an infinite sequence of protestant grievances, afflictions, proposals, objections and requests.

This study examines the three kinds of narratives of the church historical part of *Historia*: the persecution of the Hungarian Protestant Churches, the presentation of victims as martyrs and the exclusive blame put on the Hungarian Catholic clergy. These narratives were based on actual experiences and grievances at the end of 17th and at the beginning of the 18th century. However, Okolicsányi and other authors extended the narrative of persecution to an earlier history of the Protestant Churches in Hungary as well. The author of this study points out how this interpretation became standard and remained dominant in the country's Protestant historiography – primarily due to the fact that it was conform to new perspectives and ideologies but also because in the meantime this concept of the “persecuted church” became an integral part of the Hungarian Protestant identity.

GABRIELLA H. HUBERT
Congregational Hymns of the Reformation in Song Books
from the 16th to the 18th Century

Songs and singing have an important role in shaping and maintaining a congregation's identity and preserving shared memory. The hymns of the Reformation have been sung daily for centuries, often up until nowadays. This paper aims to identify some general characteristics which supported this process. These features include mother tongue, conservative ways of singing, melody, song books and theological aspects.

Furthermore, the paper explores the reasons why Hungarian congregational hymn writing flourished in the 16th and 17th centuries. Some of the possible reasons for this development might include vernacular songs, developments in native Hungarian literature, believers' participation in singing, or the congregation itself as a community. Living belief can transform a native text into a poetic language, thus congregational hymns are part of our own literature. Poets have always had a large freedom in the matter of genre and their use of language. The abundance of hymn writing evolved thanks to the freedom of linguistic expression and to the fact that there was no centralized church which would impose regulations.

LEVENTE NAGY

Sándor Gergely Agyagfalvis Liederbuch und die rumänische Reformation

Sándor Gergely Agyagfalvi schrieb zwischen 31. August und 4. November 1642 ein rumänisches Liederbuch mit lateinischen Buchstaben und ungarischer Orthographie ab und verwendete dazu Blätter, die in den Alsted-Katechismus (*Catechismus religionis christianae*, Gyulafehérvár/Alba Iulia, 1636, RMNy 1640) eingebunden waren. Dieses Exemplar vom Alsted-Katechismus befindet sich derzeit in der Bibliothek der Reformierten Diözese jenseits der Theiß und trägt die Signatur RMK 556. Aufgrund einer Anmerkung am Ende des Autographs hatte Sándor Gergely, der Sohn des Abschreibers Sándor Gergely Agyagfalvi Tamás Zoltán das Liederbuch geschenkt. Der Katechismus war später auch in Besitz von Márton Bodoky (1715–1781), von dem die Bibliothek des Reformierten Kollegiums Debrecen diesen Katechismus mit dem Liederbuch 1768 erhielt.

Im Liederbuch befinden sich nach dem Kredo, Dekalog und Vaterunser ein Morgen- und ein Abendgebet. Das Morgengebet ist die Übersetzung eines Gebets, das aus Szenci Molnár's Oppenheimer Bibel stammt. Das Kredo und der Tischsegen (*Benedictio mensae*), der nach den beiden Gebeten folgt, sind Übersetzungen des ungarischen Kredos und Tischsegens im Alsted-Katechismus. Im Liederbuch findet man je sieben Lieder, die vor und nach der Predigt gesungen wurden; elf Pfingstlieder, sechs Danklieder, ein Abendmahlslied und weitere 24 Lieder. Die Mehrheit der Lieder erschien in mehreren vor 1642 veröffentlichten ungarischen kalvinistischen Liederbüchern, deshalb kann

man ihre genaue Quelle nicht bestimmen. Wie die philologischen Argumente zeigen, wurden einige Lieder aus Imre Újfalvis 1602 in Debrecen veröffentlichten Liederbuch und aus einem Schulliederbuch übersetzt, das zum ersten Mal 1597 erschien, aber von dem nur eine spätere Ausgabe bekannt ist.

Agyagfalvis Liederbuch war für Prediger gedacht. Dass die Morgen- und Abendgebete nicht für die Praxis der eigenen Devotion geschrieben wurden, sondern vom Pastor während der Morgen- oder Abendliturgie vorgelesen werden sollten, bestätigt diese Annahme. Agyagfalvi war der Hatzeger Schulmeister und so kann man vermuten, dass er das Buch im Unterricht der Kinder einsetzte. Diese Annahme wird auch dadurch bekräftigt, dass das Buch 1699 im Besitz der Familie blieb und es bis dahin nur von Agyagfalvi verwendet wurde. Höchstwahrscheinlich verwendete er das Buch (mit dem Katechismus zusammen), weil er in einer Gemeinde diente, in der die Gläubigen nur rumänisch verstanden. Diese Praxis setzte wahrscheinlich auch Márton Bodoky fort, von dem die Bibliothek des Reformierten Kollegiums Debrecen den Katechismus und das Liederbuch erhielt, nachdem er die rumänischen Gemeinden von Tjatschiw (Técső/Tiachiv) und Maramuresch (Máramaros) verlassen hatte.

ISTVÁN DÁVID LÁZÁR Der Wardeiner Glaubensstreit von 1548

Es ist meines Erachtens ohne Übertreibung zu behaupten, dass sich der Jesuit Stephanus Arator (Szántó István) mit seinen Handlungen und schriftlichen Äußerungen stets darum bemühte, die Rekatholisierung in Ungarn voranzutreiben. Nachdem er in Siebenbürgen angekommen war, führte er immer wieder Debatten mit den Vertretern der Protestanten überall, wo er sich auch aufhielt. Sein berühmtester Glaubensstreit fand 1548 in Großwardein (Nagyvárad/Oradea) statt. In seinem historischen Werk *Historia collegiorum Societatis Iesu in Transylvania...* beschreibt er die einzelnen Momente und den Ablauf dieses Streits und berichtet auch darüber, wie er einen Sieg über 300 protestantischen Predigern errungen hat. In meinem Beitrag gehe ich der Frage nach, ob Szántós Schrift Tacitus' Prinzip „sine ira et studio” entspricht. Das heißt: Ist es wahr, dass er im Glaubensstreit alleine die von dem renommierten Gelehrten Péter Beregszászi geführten Protestanten ohne Schwierigkeiten besiegte. Um diese Forschungsfrage beantworten zu können, werden im vorliegenden Aufsatz Beregszászis 1585 in Großwardein veröffentlichte Schrift *Apologia pro ecclesiis reformatis, actis impiis Synodi Sabariensis opposita* und die Streitschriftensammlung *De controversiis religionis hoc seculo motis adversaria quaedam scripta, in quibus utriusque partis dissidentium argumenta, ad Scripturae divinae canonem explorantur et Iesuitis potissimum respondetur* untersucht. Dieses zweite Werk wurde teilweise ebenfalls von Beregszászi verfasst, aber auch andere Autoren wirkten mit, die eine unmittelbare Beziehung zu ihm hatten.

ÉVA KNAPP
Arbor haereseon

The term chosen as the title of the article refers to a woodcut which is from the second half of the 16th century. In Hungary there is only a single copy available. *Speculum Romanorum pontificum* is a book which belongs to this woodcut and was published in 1592 by István Szegedi Kis. In the past few years, several scholars focused on this image, such as Mihály Imre and Endre Ádám Hamvas. Imre suggested that the woodcut should be considered in the context of the Wittenberg view of history. Even though this interpretation does not explain major questions of representation, it was widely accepted.

The paper identifies some other copies in Europe (from Amsterdam, Rome, Munich and Wrocław). Furthermore, the article introduces Lambert Daneau, a renowned pupil of John Calvin who designed this representation. Consequently, the woodcut is interpreted in its original, previously unknown, 16th century context. Daneau wished to place the woodcut at the end of the edition of St Augustine's *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum* (Geneva, Vignon), published with his commentary in 1576.

AJKAY ALINKA
„Calvinus bekennt...“
Péter Pázmány über Johannes Calvins *Institutio*

Péter Pázmány's Buch *Das Credo des grossen Iohannes Calvinus* erschien 1609 in Tyrnau (Nagyszombat/Trnava). Diese polemische Schrift richtete sich gegen Calvins Hauptwerk, die *Institutio Christianae religionis*. In dem Landtag, der von dem König Matthias II. zum 11. November einberufen wurde, protestierten die protestantischen Orden gegen diese Schrift. Im Landtag vom 1. Dezember gab es fast einen Skandal: Die Priester, die Péter Pázmány verteidigten, wollte man aus der Sitzung verbannen, daraufhin wurde eine Delegation zu dem Pfalzgraf György Thurzó entsandt, damit Pázmány bestraft wird. Zum Schluss erreichte der Pfalzgraf von Ungarn, dass die Protestanten ihre Forderungen aufgaben, weil es ihnen lieber war, wenn Pázmány gar nicht herbeigerufen wird. Nach Thurzó hätte Pázmány während eines solchen Verfahrens mit Zitaten aus Calvins Texten argumentiert, folglich sollten die protestantischen Orden die Auseinandersetzung vermeiden. Auf Grund dieser Aussage kann man darauf schließen, dass Calvins Werke den Protestanten wohl unbekannt waren. Ihnen waren weder die *Institutio*, noch Calvins andere Werke bekannt. Hätten sie diese Werke tatsächlich gelesen, hätten sie wohl nicht zurückgeschreckt. Man kann vermuten, dass die Mitglieder der Orden nur das Kredo und den Katechismus kannten. Albert Szenci Molnár's ungarische Übersetzung wurde im Jahr 1624 veröffentlicht. Bis zu diesem Zeitpunkt konnten nur wenige den lateinischen Originaltext lesen. Wenn man Calvins *Institutio* und Pázmány's polemisches Werk miteinander vergleicht, wird ersichtlich, dass sich das Originalwerk und Pázmány's Schrift in großem Maße voneinander unterscheiden. Pázmány zitiert Calvins *Institutio*

nur selten wortwörtlich. In meinem Beitrag versuche ich Pázmány's Zitierweise zu veranschaulichen und die Besonderheiten seiner Praxis herauszuarbeiten.

EMIL HARGITTAY
Keine Antwort auf den „Wegweiser“?
Über die Kritiken des Werks *Hodoegus, Isteni igazságra vezérlő kalauz*
nach Pázmány's Tod

Auf die mehr als 1000 Seiten starke Streitschrift *Hodoegus, Isteni igazságra vezérlő kalauz* (*Hodoegus, Wegweiser zur göttlichen Wahrheit*), die Péter Pázmány, Erzbischof von Esztergom verfasste und die in drei Ausgaben erschien, wurde in Ungarn bis zum Tod des Autors (1637) keine ausführliche Kritik von protestantischer Seite geäußert. (In Wittenberg veröffentlichte Fridericus Balduinus noch 1626 eine umfassende Antwort auf das Werk in lateinischer Sprache.) Infolgedessen verbreitete sich die Annahme, dass die protestantischen Autoren in Ungarn auf Pázmány's Hauptwerk einfach nicht hatten antworten können. Im Laufe des 17. Jahrhunderts bezogen sich aber ungarische protestantische Streitschriftautoren mehrmals, in mehreren Schriften auf dieses Werk. Die wichtigsten von diesen Autoren werden in dem vorliegenden Beitrag erwähnt. Untersucht wird, wie dieses Grundlagenwerk und der protestantische Standpunkt rezipiert wurden. Der Aufsatz beleuchtet außerdem, dass die ungenauen Verweise, die in den Werken gelegentlich vorkommen, zu Missverständnissen und dadurch zur Entstehung weiterer Streitfragen führten.

ORSOLYA BÁTHORY
Péter Pázmány's *Peniculus papporum*

The Council of Zsolna (Žilina, 28th–30th March 1610) can rightly be considered to be the beginning of the Evangelical Lutheran Church in Hungary. Ferenc Forgách, Archbishop of Esztergom and cardinal (1607–1615) protested against the convocation of the council and its decisions. Subsequently, Evangelicals responded to his claims and defended the resolutions in their *Apologia pro synodo Solnensi*. In return, Péter Pázmány published his pamphlet *Peniculus papporum* in 1610. This piece, which consisted of six chapters, was published with minor changes in 1611. On the one hand, Pázmány takes sides with Ferenc Forgách; on the other hand, he refutes the arguments of *Apologia*. The pamphlet concludes with the final part entitled *Appendix, in qua, anonymi sycophantae glomeratae criminationes infabre commissiae fabellae...*, in which Pázmány rejects the accusations of a Hungarian pasquil depraving the Pope.

RÓBERT OLÁH

“Every Single Part is Calumny”

A Reply by Pósházi to Pázmány Concerning the Origins of the Reformation

Igazság istáppja (Supporting Truth, Sárospatak, 1669) written by the Reformed pastor and professor János Pósházi is one of the most outstanding refutations of Péter Pázmány's work *Kalauz* (Guide to Divine Truth, Pozsony, 1613, 1623, 1637). Pósházi was a prominent orthodox Reformed theologian. His lengthy work, which was edited in the manner of a catechism, consists of two volumes. The present article focuses on a selected chapter entitled *About the Reformation of the Religion*. Drawing on approaches from literary, church and cultural history, the paper investigates what Pósházi might have known about the origins of the Reformation and what kind of sources he might have relied on. Furthermore, the article analyses rhetoric strategies which Pósházi used to refute the statements Pázmány made in *Kalauz*. By comparison with Pósházi's similar texts published in the confessional debates in Upper Hungary, changes in his ways of expression are highlighted as well. Based on the references in this chapter, the paper also offers a list of Pósházi's sources and suggests that he may have used *loci communes* in a way like other Protestant intellectuals of his time frequently did.

JÓZSEF BALÁZS

The Catholic and Protestant Confessional Polemic in 16th and 17th Century
Anti-Islamic Works

The thesis of my study is as follows: Hungarian Catholic and Protestant authors confuted not only Islam but also each other in their anti-Islamic works. In the 16th century a significant part of the Hungarian Kingdom was conquered by the Ottoman Empire, so Hungarians were forced to live with Turks in this conquered area. Although protestant missionaries who lived in Ottoman Hungary did not write many things about Islam, they might have had a comprehensive knowledge of this religion. They did not premise to pass strictures on Islam because they were afraid of possible punishments such as circumcision or burning to death. In my paper I presented selected anti-Islamic works written by two Hungarian Jesuits, István Szántó and Péter Pázmány. In *Confutatio Alcorani* Szántó delivered arguments against Muhammad, Islam and the Quran. In his work he tried to refute every single surah in the Quran. Péter Pázmány wrote two works against Islam (*Tíz bizonyosság* and *Kalauz*). Pázmány's work (*Tíz bizonyosság*) was the first anti-Islamic piece of writing in Hungarian. It is an interesting fact that the sources these Jesuits relied on are easy to identify, whereas the sources Protestant authors used are usually difficult to decipher.

Névmutató

A kötet minden személynevet tartalmazza, kivéve a nyomdászok és könyvkiadók nevét, ha azok bibliográfiai tételben szerepelnek.

- Abdiás 145, 146
Ábel Jenő 210
Ábrahám 199
Abrahamides Izsák 284
Abránfalvi Ugron István 234
Absolon 273
Acosta, Josephus 302, 304
Acquaviva, Claudio 158, 249, 251
Ács Pál 189, 239, 259, 285
Adamik Tamás 101
Adolphi, Christophorus 39
Adonyi Judit 312
Adorján, VI., római pápa 303
Ágost, I., Erős, szász választófejedelem 60
Ágost, II., lengyel király 44
Ágoston, Szent 24, 86, 95, 129, 138, 172, 183, 184, 259, 262–266, 274, 298, 302, 331
Agyagfalvi Sándor Gergely, (I.) 8, 234–245, 329–330
Agyagfalvi Sándor Gergely, (II.) 235
Agyagfalvi Sándor Mihály, (I.) 234
Agyagfalvi Sándor Mihály, (II.) 235
Agyagfalvi Sándor Pál 234, 235
Aháb 273, 274
Ahn, In-Sub 179
Ajokay Alinka 9, 22, 92, 159, 199, 249, 279, 280, 282, 289, 294, 312
Aland, Kurt 131
Albert, IV., brandenburgi örgróf és magdeburgi-mainzi érsek 13, 63, 64
Albisi Nagy Márton 86
Alcalá Galán, Mercedes 116
Alexics György 237, 238, 241, 242, 244
Allaire, Gloria 103
Almási Gábor 103
Alsted, Johann Heinrich 234, 235, 238, 239, 329
Alting, Heinrich 17, 22, 23, 30, 31, 317
Altrock, Stephanie 103
Alvarus, cordobai szerzetes 307
Alvinczi Péter 202, 203, 267–269, 281–283, 298
Ambrosovszky Mihály 286
Ambrus, Szent 86
Amsdorf, Nikolaus von 85
Anah 110, 111
Andradius, Didacus 25
András, Szent, apostol 223
Angelocrator, Daniel 37
Angyal Dávid 268
Antal László 114
Antiochus, király 97
Anton, Paul 76
Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 235
Apai Tamás 86

Apáti Madár Miklós 299
 Apuleius, Lucius 19
 Arany Tamás 177–179
 Aranyosrákosi Székely Sándor 165, 166
 Arius 257, 289, 315
 Armgart, Martin 72
 Arndt, Johann 99
 Arnold, Gottfried 64
 Áron 292
 Artemon 257, 265
 Atanáz, Szent 19, 23, 25
 Augustus, római császár 22
 Aurifaber, Johannes 104, 106, 108, 110, 115
 Auxentius 289

 Backus, Irena 138, 139
 Baconi Baló Menyhért 294
 Bahíra 306
 Baier, Helmut 66
 Bajáki Rita 22, 75, 92, 249, 279, 294
 Bajazid, II., oszmán szultán 105
 Baker, Mary 114
 Balásfi Tamás 280
 Balázs József 9
 Balázs Mihály 86, 87, 156, 158, 160, 161, 171, 208, 224
 Balduin, Friedrich 274, 278, 282, 289, 290, 332
 Bálintfy János 94
 Balla Imre 89
 Ballagi Aladár 97
 Baltens, Pieter 189
 Bandello, Matteo 114–116, 323
 Bánfi Szilvia 254
 Bányai (Rivulinus) C. János 86
 Bányai Réka 78
 Baranyai Béla 219
 Baranyai Norbert 226
 Baranyi Elek 260
 Baráth Béla Levente 132, 225
 Baráth Kata 165, 166
 Barbier, Frédéric 74

 Barcza József 276
 Bärenfänger, Katharina 104
 Baring, Daniel Eberhard 218
 Bariş, George 239
 Barkóczy Ferenc 97
 Barner, Wilfried 100
 Baronio, Cesare 92
 Bársony György 95, 98, 222, 223
 Bársony János 98
 Bárth Dániel 125
 Bartha Tibor 124, 178, 258, 309
 Bartók István 171
 Bartók János 88
 Baschera, Luca 302
 Basilus István 84, 89, 157, 311, 322
 Baszileiosz, I., bizánci császár 91
 Báthori Kristóf 165
 Báthory Gábor, erdélyi fejedelem 234
 Báthory István, somlyai, erdélyi fejedelem, lengyel király 159, 249–251, 255
 Báthory Orsolya 9, 22, 92
 Báthory Zsófia 97
 Batizi András 309, 310
 Batthyány Pál 94
 Baum, Wilhelm 126, 138, 178
 Bayle, Pierre 172
 Bebel, Heinrich 103
 Becanus, Martin 33, 36, 39
 Békési Andor 183, 184
 Békési Sándor 173
 Bellarmino, Roberto 25, 33, 294
 Benczédi Gergely 87
 Benczédi László 220
 Benczédi Márton 162
 Benczédi Székely István 309, 310
 Benda Kálmán 218
 Bene Ede 171
 Benedek Mihály 195
 Benedict, Philip 178
 Benka, Peter 212
 Benzing, Josef 258
 Benzonius, Hieronymus 304

Bercsényi Miklós 219, 225
 Berde János 86
 Beregszászi Péter 251–256, 330
 Berendorf (pseud.) *lásd* Körtvélyesi János
 Bernardi, Donatella 177
 Bernát, Clairvaux-i Szent 19
 Bernhard, Jan-Andrea 258
 Bertalan, Edesszai 307
 Bessenyei József 204
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 15, 16,
 18, 86, 186–189, 197, 201, 226, 242,
 297, 317
 Bethlen János 234
 Bethlen Miklós 147, 154
 Bettfalui János 241
 Beyerlinck, Laurentius 92
 Beythe István 122
 Bèze, Théodore de 9, 126–129, 133–155,
 159, 189, 238, 296, 302, 323, 324
 Bibliander, Theodor 308
 Binder, Ludwig 72
 Bireley, Robert 33, 42
 Bíró Gyöngyi 84
 Bíró Vencel 86
 Bisaha, Nancy 307
 Bitskey István 8, 59, 61, 76, 100, 152,
 194, 222, 249, 259, 312, 313
 Bizánci Nikétász 307
 Blair, Ann 103
 Blanchard, Joël 102
 Blandrata, Georgius 157, 158, 315
 Blanks, David R. 307
 Bobzin, Hartmut 306, 307
 Bocskai István, erdélyi fejedelem 226, 285
 Bod Péter 159, 193, 194
 Bódi Emese 231
 Bodoky Márton 235, 237, 244, 329, 330
 Bodoky Péter 235
 Bogáti Fazakas Miklós 158
 Bogdányi Sajgó Erzsébet 141
 Bogner, Bartholomaeus 216
 Bohus Imre 291
 Bojti Veres Gáspár 30, 31
 Boka László 254
 Bomelius, Thomas 83
 Bonfini, Antonio 298, 303
 Bonifác, VIII., római pápa 13
 Bonus, Hermann 309
 Bora, Katharina von 266
 Bornemisza Anna 279
 Bornemisza Péter 112, 258
 Boronkai Dóra 44
 Boros Gábor 171, 174
 Borovszky Samu 87
 Borsa Gedeon 72, 230
 Borzsák István 186
 Bosse-Huber, Petra 27
 Botos Péter 192, 223, 297
 Botta István 212, 214, 230
 Böhl, Eduardus 185
 Böhm, Fabian 214
 Bracciolini, Poggio 104
 Bradbury, Ray 90
 Brauer, Martin 96
 Bräuer, Sigfried 92, 97
 Braun, Hartmann 26, 185
 Bretz Annamária 193
 Breul, Wolfgang 110
 Bucer, Martin 22, 91, 109, 184
 Bucsay Mihály 121, 124, 126, 218, 258,
 261
 Bugenhagen, Johann 22, 72, 87, 92
 Bulgakov, Mihail 90
 Bullinger, Heinrich 22, 52, 55, 124, 134,
 184, 224, 319
 Bunyitay Vince 213
 Burchner, neuhausi tanító 31
 Burius János, id. 224, 225
 Burke, Peter 116
 Bussels, Stijn 172
 Buzinkai Mihály 176
 Buzogány Dezső 89, 124, 185, 194, 270

- Calvin, Jean 8, 9, 18, 24, 52, 53, 80, 82, 89, 121–126, 129–155, 159, 173, 177–179, 182–184, 188–190, 252, 263, 266–275, 279–281, 283, 296, 299, 300, 302, 307, 315, 321, 323–325, 331
- Calvus, Martin 83
- Campano, Giovanni Paolo 251
- Campeggi, Lorenzo 64
- Capeci, Ferdinando 251
- Caracciolo, Galeazzo 134
- Carbonnier-Burkard, Marianne 27
- Carion, Johannes 309
- Casas, Bartholomaeus de las 304
- Cassander, Georgius 302
- Castellio, Sebastian 129, 130
- Cazauban, Nicole 114
- Cerdo 257, 265
- Chazalon, Christophe 143, 144, 177
- Chewney, Nicholas 159
- Chladenius, Martin 60
- Cicero, Marcus Tullius 183
- Classen, Carl Joachim 103
- Cochlaeus, Johannes 296, 303, 304
- Coligny, Gaspard de 152
- Colladon, Nicolas 138, 139
- Comenius, Johannes Amos 98, 152, 224
- Constantinovitsné Vladár Zsuzsa 50
- Contzen, Adam 24, 28, 31–39, 42, 47, 302, 303, 318
- Coppen, Bartholomeus 31
- Cordes, Harm 42, 48, 59–62
- Cornelissen, Christoph 42
- Costerus, Franciscus 25
- Cotlerus, Leonhardus 20
- Cottret, Bernard 177
- Cramer, Daniel 266
- Cremnecianus, Andreas 211
- Crespin, Jean 137, 144, 151
- Cressy, David 91
- Cunitz, Édouard 126, 138, 178
- Cusanus, Nicolaus 307
- Cyprian, Ernst Salomon 42, 59
- Cyprianus, Karthágói 129, 183, 184
- Czeglédi György 311
- Czeglédi István 278, 299
- Czerovszki Mariann 259
- Cziriaky, Martinus 216
- Czvittinger, David 77
- Csáky Imre 195
- Csanádi János 254
- Csanda Sándor 19
- Császtvay Tünde 282
- Csécsi János, ifj. 49–58, 62, 319, 320
- Csehy Zoltán 104
- Csepregi Zoltán 8, 63, 64, 71, 72, 76, 86, 100, 104, 109, 121, 133, 176, 177, 190, 199, 208–212, 221, 229, 259, 283
- Cseri Mihály 142, 153
- Csolán, Grigor 235
- Csomasz Tóth Kálmán 239
- Csonka Ferenc 213
- Csorba Dávid 8, 9, 57, 58, 62, 137, 152, 223–225, 279, 294, 303
- D'Aubigné, Théodore-Agrippa 137
- Dadan, Ján, ifj. 97, 98
- Dálnoki Nagy Lőrinc 87
- Dáné Tibor Kálmán 84
- Dáné Veronka 86
- Daneau, Lambert 259, 262–266, 331
- Dániel 144, 151, 307
- Dante Alighieri 175
- Davenport, Tony 103
- Dávid 20, 86, 109, 231, 233
- Dávid Ferenc 9, 156–167, 238, 310, 311, 315, 324
- Daxelmüller, Christoph 100, 102
- Deák Bálint 234
- Debreceni Ember Pál 192, 193, 217, 223, 225, 297
- Debreceni Joó János 85
- Debreceni Tamás 204, 205
- Debreczeni Attila 297

- Delbeke, Maarten 172
 Deli, Michael 88
 Demény Lajos 234, 238
 Dénes Iván Zoltán 226
 Derecskei Ambrus 252
 Descartes, René 171
 Désfalvi Veres Miklós 87
 Dévai Mátyás 193, 214, 259
 Dézsi Lajos 31
 Dieckmann, Herbert 172
 Dienes Dénes 49, 50, 122, 156, 181, 192, 202, 223, 297
 Dieter, Stefan 33
 Dingel, Irene 176
 Diocletianus, Caius Aurelius Valerius 90
 Dionysius Chartusianus 307
 Diós István 44
 Diószegi István 88
 Dioszkoros, I., alexandriai pátriárka, kopt pápa 289
 Dobrovits Mihály 307
 Dobszay Tamás 208
 Draskóczy Eszter 176
 Draskovich György 254
 Drugulin, Wilhelm Eduard 261
 Duboviensis, Isaacus Urbanus 214
 Dudith András 296
 Dufour, Alain 138, 143
 Dumitran, Daniel 78

 Eber, Paul 88, 214
 Eck, Caroline van 172
 Eck, Valentin 211, 214
 Eckhardt Sándor 112
 Ecsegi János 51, 52, 54
 Eekhoff, Wopke 262
 Egerer Lilla 309
 Egyed Ákos 84
 Elezár 292
 Emödi András 254
 Emserus, Hieronymus 296
 Engelbert, Hermann 220

 Engesser, Simon 88
 Erasmus, Desiderius Roterodamus 71, 85, 101, 104, 184, 265, 266
 Erdélyi Máté 240
 Ernst, I., Sachen-Gotha Altenburg hercege 266
 Ernuszt Johanna 82
 Erős Vilmos 226
 Érsekújvári János 56
 Erzsébet, Stuart, pfalzi választófejedelemné, cseh királyné 17
 Esze Tamás 218
 Eszéki T. István 88
 Eszterházy Miklós 204
 Eulógius, Szent 307
 Eusebios, Caesareai 90, 303
 Eusterschulte, Anne 151
 Euthümiosz Zegabénosz 307
 Éva 290
 Ézsaiás 94
 Ézsau 110

 Faber, Thomas 212–215
 Fabiny Tibor, id. 49, 187, 226
 Fabiny Tibor, ifj. 222
 Fabó András 210
 Fábri Gergely 64, 65
 Fagius, Paulus 91
 Fajt Anita 99, 154
 Faludi Ferenc 43
 Farel, Guillaume 18
 Farkas András 181
 Fata Márta 71
 Fatio, Olivier 262–264
 Faulkner, John Alfred 109
 Fazakas Gergely Tamás 10, 16, 57, 59, 175, 214, 221, 222, 224, 225, 259, 295, 303
 Fazakas Sándor 121
 Fazekas István 219
 Fegyverneki Izsák 254
 Fehérvári Miklós 31, 32, 40

- Fejérdi Márton 86
 Fekete Csaba 122, 125, 202
 Félegyházi Tamás 15, 180, 181
 Felsner, Georg 83
 Ferdinánd, I., magyar és cseh király, német-
 római császár 177, 210, 216, 295, 296
 Ferdinánd, III., magyar és cseh király,
 német-római császár 210, 268
 Ferenc, I., francia király 188
 Ferenc, Assisi Szent 36, 307
 Ferenc, Xavéri Szent 50
 Ferencz József 160
 Ferenczi László 204
 Ferguson, Gary 114
 Ferguson, Wallace K. 175
 Feuarentius, Franciscus 276
 Fiebick, Benjamin 73
 Filep Antal 208
 Flacius Illyricus, Matthias 303, 304
 Flæten, Jon Øy garden 148
 Flasch, Kurt 307
 Flavius, Josephus 153
 Flechtner, Kaspar 85
 Florie, Rainer 35–42
 Flügel, Wolfgang 13, 27, 60, 74
 Fogarasi István 239
 Forgách Ferenc 283–286, 288, 291
 Förgó András 220
 Fornerod, Serge 27
 Forshaw, Peter J. 176
 Foxe, John 91, 95, 137
 Földvály László 50, 97, 257, 260
 Fraknoi Vilmos 268, 283, 285
 Francke, August Hermann 61, 75, 76
 Frangepán Ferenc 97
 Franklin, Alfred 139
 Frassetto, Michael 307
 Freitag, Werner 76
 Freybe, Peter 92
 Frigyes, IV., pfalzi választófejedelem 186
 Frigyes, V., pfalzi választófejedelem, cseh
 király 15–17, 21, 22, 37
 Frigyes Ágost, I., szász választófejedelem
 47, 61
 Frigyes Vilmos, I., porosz király 77
 Fronius, Matthias 83
 Fuhrmann, Manfred 103
 Furetière, Antoine 172
 Fügedi Erik 307
 Fülöp, hesseni tartománygróf és választó-
 fejedelem 109, 110, 117
 Gaál Botond 136
 Gaal György 160
 Gábor Csilla 224, 281
 Gáborjáni Szabó Botond 65, 142, 178,
 179, 258, 269
 Galavics Géza 258
 Gálszécsi István 232
 Gamble, Richard C. 184
 Gánóczy Sándor 184
 Garadnai Erika Csilla 50, 278, 281, 293,
 298
 Gardy, Frédéric 138–142
 Geleji Katona István 125, 202, 232, 242,
 296
 Gentilis, Valentinus 315
 Georgievics Bertalan 307
 Geörgiosz Kedrénosz 91
 Georgius de Hungaria 307
 Geréb László 282
 Gerézdi Rabán 309
 Gergely, I., Szent, római pápa 181
 Gergely, XIII., római pápa 251, 255
 Gerhardus, Johannes 304
 Gerstmeier, Markus 41
 Ghicz János 251, 253, 255
 Gidó Csaba 234
 Gilly, Carlos 103
 Gisler, Servatius 83
 Glatz, Jakob 215, 216
 Goulart, Simon 144
 Gömöri György 293
 Gönci György 180–182, 228, 232, 252

Görföl Tibor 304
 Görgei István 54
 Görömbei András 226
 Graffius, Martin 85
 Granatensis, Ludovicus 304
 Grant, Edward 175
 Gregoriánc Pál 296
 Greyerz, Kaspar von 137
 Grigore, Mihai-A. 71
 Grosse, Christian 137
 Grossmann Zsigmond 307
 Grubmüller, Klaus 100
 Grynaeus, Johann Jakob 254
 Grynaeus, Simon 184
 Gudor Botond 78
 Guglielminetti, Marziano 114
 Guicciardini, Francesco 260
 Guitman Barnabás 10, 211, 214, 225
 Gundlach, Thies 27
 Gurevics, Aron Jakovlevics 93
 Gusztáv Adolf, II., svéd király 21
 Günther, Johann 44
 Gürtler, Nicolaus 194

 Gyallay Pap Domokos 160
 Gyarmathi Miklós 199–201, 206, 281
 Gyarmati Bíró Miklós 267, 269
 Gyergyai Ferenc 166
 Gyergyai Pál 166
 Gyöngyösi Árva Pál 50
 Gyöngyössi János 297
 György, Szent 157
 Győri L. János 224
 Gywert, Peter 85

 Haberkern, Phillip 92
 Hadházy Lajos 54
 Hágár 309
 Hager, Balthasar 35
 Hajduk, Andrej 212
 Hall, David W. 177
 Hamvas Endre Ádám 259

 Haner, Georg 225
 Hanuy Ferenc 268
 Harangozó Lőrinc 86
 Hargittay Emil 22, 92, 159, 193, 249,
 275, 277–279, 281, 285, 289, 294,
 312, 314
 Harmati Béla László 65
 Harms, Wolfgang 66, 102
 Harsányi István, ifj. 56, 58
 Harvey, Wigan 265
 Hatos Pál 173, 177, 226
 Haug, Walter 100, 102
 Havran Dániel 284
 Haynóczy Dániel 64
 Heckenast Gusztáv 219
 Heertum, Cis van 103
 Heggenmüller, Hans Ruprecht 39
 Hegesippos 303
 Hegyi Ádám 51
 Heidegger, Johann Heinrich 52, 58, 224
 Heineccius, Johann Michael 76
 Hellopoeus Bálint 15
 Heltai Gáspár 83, 84, 89, 165
 Heltai János 15, 25, 65, 197, 204, 267,
 276, 281, 283, 293, 294
 Henrik, IV., braunschweig-wolfenbütteli
 herceg 63
 Henrik, VIII., angol király 63, 113
 Henzsel Ágota 204
 Héraikleitosz, Epheszosi 309
 Herepei János 87–89
 Herman, Nikolaus 18
 Heródes, I. (Nagy), Júdea királya 157, 240
 Herrmann, George Michael Gottlieb von
 77
 Heyden, Jacob van 65
 Hídalmási Literáti Márton 86
 Hilarius, Szent 184, 193
 Hillerbrand, Hans Joachim 90, 91
 Hirzel, Martin Ernst 178
 Hofer Tamás 226
 Hoffgreff, Georg 83

- Hoffhalter Rudolf 253
Hoffmann Gizella 86, 87, 152, 158
Holl Béla 198, 241
Homonnai Drugeth Bálint 87
Homonnai György 203
Hondorff, Andreas 102, 113
Honterus, Johannes 71–75, 77, 78, 83, 177, 199
Honterus, Johannes, dédunoka 75
Honterus, Martha 75
Hopp Lajos 116
Horatius, Flaccus Quintus 22
Horti István 301
Horváth Cyrill 49
Horváth Gergely 215
Hosius, Stanislaus 25
Hottinger, Johann Jakob 51, 57
Howard, Thomas Albert 16, 41, 48, 186
Höniger, Nicolaus 260
Hörschik Richárd 50, 121, 125, 132, 269
Hubert Gabriella, H. 190, 238, 241
Hunyadi Demeter 157
Hunyadi János 252
Hus, Jan 22, 90, 92, 266
Huszár Gál 177–180, 182, 193, 212, 230, 231, 238
Huszi László 136, 140–143, 152
Huszi Szabó István 99
- Ignác, Loyolai Szent 36
Illés 185
Illésházy Gábor 94
Illésházy Katalin 94
Illésy János 97
Illner Balázs 309
Illyefalvi István 278
Imre László 226
Imre Mihály 24, 26, 52, 57, 152, 176, 183, 185, 186, 189, 191, 214, 217, 221, 222, 224, 257–261, 303, 308
Ince, VIII., római pápa 90
Irenaeus Philotheus 86
- Irenaeus, Szent 265
István, I., Szent, magyar király 50, 192, 222, 223, 225, 226
Istvánffy Miklós 303
Ittész Gábor 18, 185, 196
- Jablonski, Daniel Ernst 217
Jacobaeus, Johannes 86
Jacopone da Todi 244
Jakab, I., angol király 17, 21, 91
Jakab Albert Zsolt 167
Jakab Elek 160, 164, 166, 234, 235
Jakó Klára 82–84
Jakó Zsigmond 83, 87, 235
János, III., Állhatatos, szász választófejedelem 66
János, IV., római pápa 90
János, Aranyszájú Szent 184
János, Damaszkuszi Szent 306
János, evangélista 178, 302
János, Keresztelő Szent 178
János, Szent, a Jelenések könyvének szerzője 266, 309
János Frigyes, szász választófejedelem 109
János György, I., szász választófejedelem 27, 45, 319
Jánossy Imre 272, 275
Jantó Lajos 51, 54
Janus Pannonius 83
Jemicus János (pseud.) *lásd* Pázmány Péter
Jeremiás 34, 35, 90
Jeromos, litván herceg 213
Jeromos, Szent 110
Jeszenszky János 225
Jó János 252
Joákim 90, 97
Jóannész, VI. (Kantakuzénosz), bizánci császár 307
Jób 177, 271, 273
Jonas, Justus 86, 289
Jósiás 21, 187
Jövedécsi András 87

- József, I., magyar király és német-római császár 220
- József, II., magyar király és német-római császár 53, 223
- Józsué 53, 139, 223, 292
- Juan de Segovia 307
- Júdás, Iskariotes 158
- Juhász István 156, 235
- Junghans, Helmar 104, 109
- Jung-Inglessis, Eva-Maria 45
- Kabdebó Lóránt 204
- Kádár József 88
- Káin 158
- Kakas István 84
- Káldi György 181
- Kállai Lukács 87
- Kálmáncsehi Sánta Márton 225
- Kálvin János *lásd* Calvin, Jean
- Kaposi Juhász Sámuel 50
- Kapusi Angéla 309
- Karácsonyi János 211, 213
- Karádi Pál 158
- Károly, III., magyar király, VI. Károly néven német-római császár 51, 53, 54, 220
- Károly, V., német-római császár 285
- Károlyi Gáspár 15, 39, 180, 182, 239, 311
- Károlyi Péter 310, 311
- Kastner, Ruth 28, 41, 185, 191
- Katajala-Peltomaa, Sari 154
- Káthay Mihály 285
- Kathona Géza 124, 309, 312
- Kaufmann, Thomas 66, 110
- Kazinczy Ferenc 50
- Kecskeméti C. János 201, 278
- Kecskeméti Gábor 100, 281, 293
- Kecskeméti Sánta János 201
- Kelemen, VII., római pápa 64
- Kelemen Lajos 160
- Kelemen Miklós 89
- Kemény János 147
- Kennedy, D. E. 186
- Kénosi Tözsér János 86–89, 158, 167
- Keresztély, IV., dán király 21
- Keserű Bálint 19
- Keserű Gizella 224
- Keserői Dajka János 16, 202, 232, 242
- Keszeg Anna 297
- Kirk, Linda 173
- Kirka, Todor 235
- Kirschner, Johann 83
- Kis Imre 293, 302
- Kiss Áron 124, 125
- Kiss Dorottya 307
- Kiss Endre József 121, 124
- Kiss János 192
- Kivistő, Sari 172
- Klanicza, Martinus 210
- Klaniczay Tibor 223
- Klauber, Martin I. 173
- Klein, Johann Samuel 96, 210, 212, 213, 216, 328
- Klein, Paul 84, 85, 88
- Klesl, Melchior 42, 46
- Klosterberg, Brigitte 76
- Knapp Éva 10, 43, 44
- Knott, Betty I. 101
- Knoz, Tomáš 98
- Kocsi Csergő Bálint 58, 224, 225
- Kocsi Csergő István 56, 58
- Kocsi Csergő János 223
- Kodály Zoltán 233
- Kohlmann Zsuzsanna 224
- Kokavinus, Briccius 214
- Kolb, Robert 109
- Kollányi Ferenc 211
- Kollonich Lipót 98
- Kolozsvári Arciszewszki Sámuel 162, 164
- Kolozsvári János 296
- Komáromi Csipkés György 97, 279, 295, 298, 299
- Komáromi Pál 56
- Komenský, Jan Amos *lásd* Comenius, Johannes Amos

- Komlovszki Tibor 18, 189
 Konečný, Matouš 98
 Konstantin, I. (Nagy), római császár 199
 Kónya, Peter 187, 209, 210, 212, 213
 Kónyová, Annamária 213
 Kordován László 210
 Kormányos József 171
 Kósa László 226, 237
 Koselleck, Reinhart 174
 Koslofsky, Craig 176, 191
 Kovács Kata 234
 Kovács Ábrahám 136
 Kovács András 82
 Kovács Ilona 219
 Kovács Sándor 9, 86, 87, 158, 161
 Kovács Sándor Iván 189
 Kovács Viktor 204
 Kovacsóczy Farkas 101, 104–106, 110, 116, 117, 323
 Köpeczi Béla 219
 Kőrispataki Ferenc 89
 Kőrösi György 54
 Körtvélyesi János 218
 Kőszeghy Péter 239, 278
 Kövér György 93
 Kraft, Christian zu Hohenlohe-Ingelfingen 76
 Krage, Tileman 88
 Krakкаи Demeter 254
 Kranich, Sebastian 42, 48
 Kraus, Johann 43–45, 47, 194, 319
 Kritzcek, James 307
 Krman, Daniel, id. 97–99, 225, 322
 Krman, Daniel, ifj. 98
 Kronberg, Johann Schweikhard von 28
 Kruppa Tamás 251
 Kulcsár Péter 309
 Kürtössy Péter 208
 Kyfertus, Christianus 21

 Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus 86
 Ladányi Pál 183
 Ladányi Sándor 226, 284
 Laetus, Johannes 217
 LaGuardia, David 102
 Lajos, II., magyar és cseh király 221, 225
 Lajos, XI., francia király 102
 Lajos, XII., francia király 114
 Lajos, XIV., francia király 173
 Lakó Elemér 161
 Lampe, Friedrich Adolph 192, 193, 223, 225
 Lang, Esaias 209
 Lange van Ravenswaay, Jan Marius J. 263
 Lányi György 152, 222
 Lányi Illés 284, 285
 Lauterbach, Erhart 28
 Lázár István Dávid 9, 249, 315
 Lehmann, Hartmut 14
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 266
 Leiner, Martin 41, 186
 Lendvai L. Ferenc 226
 Lengyel Réka 171, 174
 Leó, X., római pápa 90, 296, 297
 Leppin, Volker 27, 41, 104, 186
 Lessius, Leonardus 302
 Lethenyei István 205
 Lévai Suba Tamás 30, 318
 Ligniez, Annina 60
 Lindanus, Wilhelmus 25
 Lingoi, Ján 95
 Lipót, I., magyar király és német-római császár 98, 218
 Lipsius, Justus 254
 Lisznyai Kovács Pál 53
 Livingstone, Charles H. 102
 Locher, Gottfried W. 27
 Lods, Jeanne 114
 Lohse, Bernhard 108
 Loosen, Iris 27, 28
 Lotz-Heumann, Ute 44
 Loysa-Juliana, orániai–nassauai hercegnő 186
 Loysen, Kathleen 103, 104
 Lőkös István 259

- Lösche, Georg 105, 106, 117
 Löscher, Valentin Ernst 44, 47
 Ludewig, Johann Peter von 47, 48, 61–64, 320
 Luffy Katalin 222, 259
 Lukács László 95, 249, 250
 Lukinich Imre 219
 Lullus, Raimundus 307
 Luther, Martin 9, 10, 13, 14, 17–19, 22–24, 27, 36, 41, 42, 44, 45, 47, 51, 52, 55, 59–61, 63, 66, 71–137, 144, 145, 159, 176, 181, 185, 191, 205, 215, 226, 229, 232, 266, 267, 279, 280, 288–290, 295–305, 313, 315, 317, 319, 321–323, 325, 327
 Lyons, John D. 100, 101
- Macedonius, I., konstantinápolyi püspök 289, 315
 Machiavelli, Niccolò 103
 Maczák Ibolya 278, 312
 Madl, Claire 74
 Maestri, Delmo 114
 Mágochy Ferenc 268
 Magyar Balázs Dávid 9, 132, 136, 178
 Magyar István 267, 295, 314
 Maimbourg, Louis 173
 Maior, Johannes 297
 Maius, Heinrich 161
 Major Ágnes 309
 Makkai Ernő 293
 Makkai László 178, 226
 Maksay Ferenc 218
 Málkus 158
 Mályusz Elemér 226
 Manlius, Johannes 102, 112, 113
 Mann, Thomas 116
 Manuel, II., bizánci császár 307
 Margit, Navarra királynéja 114–116, 323
 Mária, I., Véres, angol királynő 91
 Mária, Habsburg, magyar királyné 15
 Mária Magdolna 245
- Mária Terézia, magyar és cseh királynő és német-római császárné 223
 Mariasi, Paulus 21
 Mariasi, Sigismundus 21
 Márkos Albert 86, 87, 158, 161, 165
 Marot, Clement 238
 Marsch, Angelika 66
 Márton László 104, 133
 Maruyama, Tadataka 134, 302
 Mason, Pamela A. 173, 177
 Masznyik Endre 133, 232
 Máté Gábor 208
 Mathesius, Johannes 92, 105, 106, 117
 Matkó István, Kézdivásárhelyi 97, 278
 Matlovič, René 209, 212
 Matthaeides, Sámuel 210
 Mátyás, I., magyar király 105
 Mátyás, II., magyar király 268, 331
 McCallum, John 154
 McGrath, Alistar E. 131
 McGregor, Rob Roy 132
 McKinley, Mary B. 114
 Medrano, Julián Íñiguez de 116, 323
 Meier, Gebhardt Theodor 262
 Meier, Harri 172
 Meinhold, Peter 105, 110, 112, 117
 Melanchthon, Philipp 14, 18, 22, 71, 72, 74, 80, 82–85, 88, 100, 104–106, 109, 110, 112, 113, 116, 117, 124, 126, 129, 159, 176, 254, 266, 309, 321, 322, 325
 Melander, Dionysius 109
 Melander, Otto 103, 109
 Melik Sámuel 284
 Melion, Walter S. 183
 Melius Juhász Péter 15, 53, 124, 125, 177–180, 182, 202, 309–311
 Mester Béla 293
 Mészáros István 213
 Mészáros Kálmán 219
 Meteren, Emanuel van 186
 Michel, Stefan 104

Midassumannus, Alexius 23
 Migne, Jacques Paul 92, 95
 Mike Sándor 234
 Mikes Kelemen 101, 116
 Miksa, I., bajor választófejedelem 33, 42
 Mikusi Balázs 152
 Milesz József 237
 Miller, Gregory J. 308
 Milotai Nyilas István 203–205, 207, 276,
 277, 281, 282, 326, 327
 Minárik, Jozef 98
 Minner, Katrin 76
 Miru György 175
 Missfelder, Jan-Friedrich 44
 Moga, Valer 78
 Mohamed 281, 306, 307, 309–315, 333
 Moibanus, Ambrosius 86
 Molnár B. Lehel 86, 87, 158
 Molnár Ferenc, A. 198
 Monok István 71, 74, 76, 78, 85, 87, 204
 Monoszlóy András 197, 199–201, 203,
 206, 281, 326
 Montaigne, Michel de 183
 Móric, hessen-kasseli tartománygróf 38, 39
 Mortier, Roland 171, 172
 Moser, Christian 308
 Moyardus, Franciscus 126
 Mózes 21, 85, 87, 88, 110, 272, 292
 Muñoz, Fernando González 266
 Murád, III., oszmán szultán 313
 Murád, IV., oszmán szultán 313
 Muraközi Dus Márton 31, 32, 40, 318
 Murdock, Graeme 217, 224, 225
 Mühlethaler, Jean-Claude 114
 Müller, Andreas 71
 Müller, Winfried 27
 Müntzer, Thomas 289
 Mylius, Christian Otto 77

 Nádasdy Ferenc 94, 97
 Nagel, Abraham 266
 Nagy Andor 75

 Nagy Barna 124
 Nagy Géza 178, 293, 297
 Nagy Géza, F. 93
 Nagy István 195
 Nagy Kálozi Balázs 180
 Nagy Levente 8
 Nagy Mónika Zsuzsanna 131
 Nagy Réka 224
 Nagy Sándor Béla 122
 Nagyalambfalvi Kadics (Mátyus) Kata 234
 Nagyillés János 259
 Nánási Lovász István 299
 Naphy, William G. 131
 Nelson, Janet L. 175
 Nemeskürty István 258
 Németh Béla Elek 195
 Németh Noémi *lásd* Viskolcz Noémi
 Nestorius, konstantinápolyi pátriárka 315
 Neumann Tibor 208
 Neuner, Peter 304
 Neuser, Wilhelm Heinrich 19, 177, 121
 Nicolai, Johann 35
 Nikétasz Khoniatész 307
 Nodulari, Daniel 94
 Noiset, Marie-Thérèse 102
 Noll, Mark A. 16, 41
 Norman, Daniel 306
 Novák Veronika 102
 Novatus 257, 265
 Nussbächer, Gernot 72, 73, 75

 Oecolampadius, Johannes 18, 22
 Offner, Robert 75
 Okolicsányi Kristóf 219
 Okolicsányi Pál 9, 217–226, 328
 Oláh Róbert 9, 24, 49, 50, 123, 127, 142,
 152, 179, 192, 269, 279, 299, 302, 303
 Oláh Szabolcs 259
 Opsopoeus, Simon 17
 Órigenész 184
 Oroszi Sámuel 54
 Osiander, Lucas 304

- Otrokocsi Főrís Ferenc 224
Ott, Johann Baptist 51
Oudin, César 116
Ozorai Imre 197, 198, 308, 309
- Ősz Sándor Előd 9, 80, 89, 124, 141–143, 179, 244, 269
Ötvös László 239
Ötvös Péter 78, 85, 254
Őze Sándor 259, 307–309
- Pagden, Anthony 174
Pál József 208
Pál, III., római pápa 199
Pál, Szent, apostol 90, 134, 178, 184, 192
Pál, V., római pápa 27, 28, 41, 46
Pálffi Márton 160, 164
Pálfi Ágnes 204
Pálfi Zsigmond 89
Pallares-Burke, Maria Lúcia 116
Palugyai Imre 211
Pantaleoni, Daniele 235
Pap Krisztina 307
Pap László 218
Pápai Páriz Ferenc 15, 50, 297
Pápai, Ladislaus 160
Papp Andrea 103
Papp Ingrid 9
Pappus, Joannes 20
Paratusensis, Georg 85
Pareus, David 14–25, 30, 31, 33, 35, 91, 317, 318
Pareus, Johann Philipp 24, 31, 318
Pataki Füsüs János 31
Pátkai Ádám Sándor 202
Patzót Ferencné 21, 303
Payr Sándor 49, 50, 177, 187, 285
Pázmány Péter 9, 22, 42, 44, 50, 92, 132, 159, 191, 192, 197, 199–201, 203, 205, 206, 249, 267–305, 312–315, 326, 327, 331–333
- Péchi Lukács 197
Pécseli Király Imre 294
Periandrosz 113
Pérouse, Gabriel-André 102
Péter Katalin 204, 206
Péter Lajos 157
Péter László 86
Péter Miklós 122, 126
Péter Pál 165
Peter, Rodolphe 177, 178
Péter, Szent, apostol 109, 157, 245, 273
Petneházi Gábor 10, 104
Petrarca, Francesco 175
Petri András 241
Petróczi Éva 123, 125, 126, 231
Petrus Venerabilis 307
Petschius, Petrus (pseud.) *lásd* Lányi Illés
Peucer, Caspar 88
Pezelius, Christophorus 303
Pfister, Rudolf 308
Pieters, Jürgen 172
Pilárik, Štefan 94–99, 322
Piltz, Caspar 254
Pirnát Antal 158
Piscator, Johann 33
Pitacsics Márk 254
Pius, IV., római pápa 20
Platina, Bartholomaeus 303
Po-chia Hsia, Ronnie 116
Pocock, John 174, 175
Pohlig, Matthias 44
Pokoly József 122, 124, 158
Polanus, Amandus 296, 302
Polykarpos, Smyrnaei Szent 159, 193
Pomata, Gianna 103
Pomeranus, Johannes *lásd* Bugenhagen, Johannes
Pontius Pilatus, Quintus 157, 273
Pósaházi János 9, 97, 192, 278–305, 333
Possevino, Antonio 159, 160
Possidius, Szent 138

Powel, Gabriel 302
 Prágai András 17–20, 23–25, 31, 35, 189, 317, 318
 Prágai Jeromos 22
 Praznovszky Mihály 50
 Pszeudo-Longinosz 172

 Quintilianus, Marcus Fabius 101, 176

 Rác Kálmán 140, 141, 146
 Radán Balázs 225
 Radaschin, Michael 209, 211, 212
 Ráday Pál 218, 219
 Raemundus, Florimundus 159
 Raguenier, Denis 179
 Rákóczi Ferenc, II., vezérlő fejedelem 56, 218–220, 225, 226, 328
 Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 86, 97, 204, 239
 Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 86, 239
 Rakovszky Menyhért 219
 Randall Coats, Catharine 137
 Rapaics Rajmond 213, 312
 Rasmussen, Tarald 148
 Redlich, Sebastianus 106, 117
 Reginaldus, Gulielmus 276
 Reichardt, Rolf 172, 173
 Reuss András 231, 259, 291
 Reuss, Eduard 126, 138, 178
 Reuter, Fritz 59
 Révay László 94
 Révész Imre 121, 124, 187, 198
 Révész Kálmán 50
 Rezi Elek 166
 Rezik, Johannes 210
 Rhegius, Urbanus 86
 Ribini, Joannes 210, 213–215
 Riccoldo da Monte Croce 307
 Rimay János 189
 Ritoók Zsigmondné 217, 223
 Ritter, Moritz 15

 Roestius, Petrus 191
 Rogge, Joachim 109
 Roney, John B. 173
 Rosseaux, Ulrich 44
 Rostás Édua 309
 Róth András Lajos 234
 Róth Edith 234
 Roth, Harald 75
 Rousseau, Jean-Jacques 173, 177
 Roye, Jean de 102
 Rózsafalvi Zsuzsanna 152
 Rudolf, II., német-római császár 14
 Rupensis, Fabianus 83

 Sabellius 163, 315
 Sachs, Hans 176
 Sadoletto, Jacopo 183
 Sahas, Daniel J. 306
 Salatowsky, Sascha 266
 Salernitano, Masuccio 115
 Sallmann, Martin 178
 Salminen, Renja 114
 Salmut, Joannes 29, 37, 39
 Samarjai Máté János 202
 Sámbar Mátyás 97, 278, 281, 298–300
 Samosatenus, Paulus 289
 Samson, Bernardinus 23
 Sand, Christopher 161
 Sandaeus, Maximilianus 23–25, 318
 Sándor, VI., római pápa 90
 Sartori, Joseph von 14
 Schalk, Fritz 172
 Scharsius, Andreas 88
 Schäufole, Wolf-Friedrich 104
 Scheld, Stefan 184
 Scherf, Balthasar 27
 Schesaeus, Christianus 213
 Scheubel, Johann 39
 Schilling, Heinz 27
 Schindling, Anton 41, 71
 Schirmer, Johann 87
 Schmeizel, Martin 64

- Schneider, Peter 85
 Schnell, Hugo 59
 Schoepffer, Justus 93, 97
 Scholtz, Johannes 211
 Schondelig, Andreas 211
 Schönberger, Axel 114
 Schönstädt, Hans-Jürgen 27, 41–43, 48
 Schreck, Wolfgang 254
 Schustell, Wolfgang 209
 Schuster, Traugott 74
 Schwarz, Johann Michael 215
 Schwarz, Karl 213, 215
 Schwob, Ute Monika 72
 Sckommodau, Hans 172
 Scribner, Robert William 91–93
 Sculteti, Severin 193, 214–216
 Scultetus, Abraham 14, 15, 21, 25, 28, 30, 38, 51, 186, 187, 302, 303, 305, 317, 318, 325
 Segesváry Viktor 306, 307
 Seib, Gerhard 60
 Seivert, Johann 73
 Selderhuis, Herman J. 41, 148, 179, 186, 302
 Selnecker, Nikolaus 18
 Séllyei István 55, 57, 58, 320
 Séllyei Pál 56
 Sennowitz, Matthias 215, 216
 Serarius, Nicolaus 33, 36
 Sergius, I., konstantinápolyi pátriárka 289
 Sergius, szerzetes 309, 310
 Siebenhüner, Kim 137
 Sienerth, Stephan 74
 Simon, mágus 257, 265
 Simon Ferenc 257
 Simoni Márton 56
 Şindilariu, Thomas 75
 Sinkó Ferenc 103
 Sipos Gábor 79, 84, 143, 194
 Siraisi, Nancy G. 103
 Sirató Ildikó 152
 Sixtus, V., római pápa 255
 Skaricza Máté 15, 154
 Sleidanus, Johannes 289, 303
 Socinus, Faustus 157
 Sófalvi József 89
 Solymosi Koncz Boldizsár 87
 Sommervogel, Carlos 43
 Soti István 303
 Sparrabitz, Michael 204
 Spielmann-Sebestyén Mihály 301
 Staden, Johann 27
 Sten, Simon 22, 317
 Stieffler, Johann 96, 97
 Stimmer, Tobias 258
 Stoll Béla 18, 189
 Stöckel, Leonhard 209, 211–214, 216, 284
 Strehle, Jutta 60
 Stricher, Joseph 186
 Strohm, Christoph 263
 Suda, Max Josef 209
 Suri Orvos Mihály 17
 Suri Orvos Pál 17
 Surlius, Laurentius 276
 Süß, René 110
 Svilar, Maja 172
 Sweetser, Franklin P. 102
 Sylvester János 232
 Szabó András 84, 141, 180, 189, 231, 254, 275, 280, 303
 Szabó András Péter 213
 Szabó Géza 293
 Szabó Miklós 83, 86, 87, 89
 Szántai István 83
 Szántó (Arator) István 158, 249–251, 254–256, 312, 314, 315, 330
 Szántó Konrád 296
 Száraz Orsolya 42, 57, 195, 214, 221, 222, 259
 Szászfalvi Márta, P. 187
 Szathmári Pap Zsigmond 143
 Szatmári Baka Péter, id. 87
 Szatmári Baka Péter, ifj. 87

- Szatmárnémeti Mihály 87, 143, 297
 Száz Simon 235
 Szeberinyi János 284
 Széchy Éva 94
 Szegedi (Zögedi) Imre 86
 Szegedi Dániel 203, 295
 Szegedi Gergely 179, 238
 Szegedi Kis István 15, 86, 154, 257–261, 266, 331
 Székely István 275, 277
 Székely János 85
 Szekfű Gyula 226
 Széki Sándor 88
 Szelestei N. László 75, 214
 Szenci Csene Péter 205
 Szenci Fekete István 99
 Szenci Molnár Albert 14, 15, 17, 19, 20, 26, 30, 31, 38, 51, 52, 183, 186–190, 231, 239, 269, 275, 277, 280, 303
 Szentgyörgyi József 195
 Szentiványi Márton 223
 Szent-Iványi Sándor 167
 Szepes Erika 93
 Szerdahelyi Gábor 50
 Szervét Mihály 90
 Szijártó M. István 220
 Szikszai D. István 30
 Szilády Áron 240, 309
 Szilágyi Csaba 250
 Szilágyi Emőke Rita 154
 Szilágyi Sándor 165, 166, 268, 323
 Szinnyi József 215
 Szkhárosi Horváth András 197
 Szombathy János 30, 50
 Szöcz István 234
 Szögi László 51, 54, 83, 89
 Szöllösi Mihály 278
 Szőlősy Benedek 244
 Szőnyi Nagy István 151, 152, 154, 224
 Sztárai Mihály 15, 197
 Sztropszky Hiador 235, 237, 238, 241, 242, 283
 Tacitus, Publius Cornelius 330
 Tagliavini, Carlo 238, 243, 244
 Takács József 195
 Takács Miklós 16, 226
 Takáts József 174, 175
 Taksonyi R. Péter 31
 Tállyai Putnoki János 31
 Tamás Lajos 239
 Tamás, agyagfalvi prédikátor 234
 Tanner, Klaus 59, 60
 Tar Ibolya 259
 Tardy Lajos 307
 Tarnai Andor 223
 Tartler, Thomas 73
 Tasi Réka 281, 293
 Telegdi Miklós 197, 244, 245, 296
 Telek József 195
 Teleki József 88
 Teleki Mihály 88
 Terbe Lajos 308
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 129, 184, 298, 302
 Teszelszky, Kees 186, 189
 Tetzl, Johann 18, 23, 52, 185, 296
 Teuffel, Georg 39
 Teutsch, Friedrich 72
 Theil, Bartholomaeus 84
 Theodosius, I., római császár 90
 Thilo, Jakob 74
 Thoraconymus Mátyás 254
 Thököly Imre 56, 235
 Thuanus, Jacobus Augustus 303, 304
 Thuri Pál 15, 312
 Thury Etele 16, 54, 212, 214
 Thurzó György, nádor 204, 268, 274, 283, 284
 Thümmler, Antje 76
 Till, Dietmar 172
 Toivo, Raisa Maria 154
 Toldi Miklós 89
 Toldy Ferenc 282
 Toldy István 282

- Tolnai F. István 279, 295
 Tolnai Fabricius Tamás 15
 Tomcsányi János 282
 Tonk Sándor 82, 83, 86, 87, 89
 Torda István 193
 Tordátfalvi György 89
 Toroczkai Máté 158
 Torrance, Thomas F. 184
 Tóth Gergely István (Tóth Gergely) 9, 50, 217, 221, 223, 225
 Tóth István 159
 Tóth Levente 124, 234
 Tóth Norbert, C. 208
 Tóth Zsombor 9, 137, 142, 151–154, 174, 222, 224, 303
 Török István 234
 Törös György 251, 258
 Trajtlér Dóra Ágnes 187
 Trencsényi Balázs 174
 Trevor-Roper, Hugh 173
 Tungerlarius, Johann 95
 Turretin, Jean-Alphonse 177
 Türk, Daniel 214
 Tüskés Anna 173
 Tüskés Gábor 43, 100, 101, 116
 Tyacke, Nicholas 154
 Tyndale, William 222
- Ubrisi Mária 50
 Ugrai János 49
 Újfalvi Imre 202, 228, 229, 233, 239–241, 244, 245
 Ulászló, II., magyar király 208
 Ulrich, Jörg 60
 Urascher, Paul 84, 85
 Urbanski, Jan 86
 Urischer, Georg 85
 Urischer, Hans 85
 Urischer, Johann 85
 Ursinus, Zacharias 24
 Utzinger, Alexander 266
 Uzoni Fosztó István 86–89, 158, 159, 167
- Vajda Zoltán 208
 Valentinus 257
 Varga Szabolcs 208, 217
 Varjas Béla 198, 294
 Várkonyi Ágnes, R. 50, 219, 220
 Varsányi Orsolya 281, 312
 Varsolczi M. János 86
 Vas István 219
 Vásárhelyi Judit, P. 8, 14, 60, 185, 186, 188, 189, 275–277, 280
 Vásárhelyi Matkó István *lásd* Matkó István, Kézdivásárhelyi
 Vásárhelyi Mózes 25
 Velkey Ferenc 175
 Veltmann, Claus 76
 Ventura, Daniela 102
 Verancsics Antal 72, 216
 Veresmarti Mihály 302
 Veress András 159, 250
 Verestói György 171
 Verók Artilla 9, 85, 74–76, 78, 85
 Vértesi Lázár 217
 Victoria, Franciscus de 302, 304
 Vigneules, Philippe de 102
 Vilmos, I., orániai herceg 54
 Vincent, Catherine 172
 Viretus, Petrus 18
 Viridemontanus, Mathias Slesita 210
 Viski Sára 141
 Viskolcz Noémi 87, 189, 275
 Vitich, Johann 85
 Vries de Heekelingen, Herman de 262
 Vulcanius, Bonaventura 262
- Wachinger, Burghart 100, 102, 104, 113
 Wagner, Ernst 84
 Wagner, Martin 214, 215
 Wagner, Valentin 83, 71
 Waldkirch, Konrad von 258, 260, 266
 Wallaszky Pál 212–214
 Wallich, Johann Ulrich von 266
 Walpole, Horace 116

- Wälzholz, Hannah 151
 Wandel, Lee Palmer 183
 Warner, Lawrence 175
 Watts Moffitt, Pauline 307
 Weber, Petrus 73
 Weiß, Michael 74
 Werner, Friedrich 43
 Werner, Martin 85
 Wernsdorff, Gottlieb 65
 Wesselényi Miklós 56
 Westhemer, Bartholomaeus 176, 182
 Westphal, Joachim 88
 Wien, Ulrich Andreas 71, 72, 75, 78
 Windisch Éva, V. 147
 Wissowaty, Benedyct 161
 Witte, John 323
 Wittstock, Joachim 74
 Wolf Rudolf 84
 Wolf, Theobald 71
 Wolphard István 84
 Wolphardus, Adrianus, Enyedi 82–85, 87, 89
 Wujek, Jakub 250

 Xylander, Stephan 213

 Zach, Krista 78
 Zaffius, Nicolaus 57, 58

 Závodszy Géza 122
 Zedekiás 256
 Zeeden, Ernst Walter 41
 Zerbe, Doreen 76
 Žerotín, Karel, id. 98
 Ziegler Ágnes 199, 202
 Zika, Charles 185
 Zilahi János 281, 282
 Zilahi Pál 89
 Zimándy Ignác 282
 Zinzendorf, Nikolaus Ludwig von 62
 Zoltán Tamás 235
 Zólyomi Dávid 21, 303
 Zoványi Jenő 24, 50, 96, 123, 212, 218,
 283, 284, 293
 Zrínyi Miklós, költő és hadvezér 263
 Zrínyi Péter 97
 Zvara Edina 44, 181, 257
 Zwinger, Theodor 102, 103
 Zwingli, Ulrich 18, 23, 52, 55, 92, 126,
 184, 315

 Zsámboki János 303
 Zsigmond, Luxemburgi, német-római császár, magyar király 165
 Zsilinszky Mihály 125, 220, 225, 226, 284
 Zsinka Ferenc 283

LOCI MEMORIAE HUNGARICAE

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében 2010-ben alakult *Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport* fő célkitűzése, hogy a *lieux de mémoire*-t (emlékezhely) Pierre Norától származó magyar kontextusba helyezze, és segítségével újraértelmezze a magyar kulturális emlékezet működési mechanizmusait. A kutatások kiindulópontja Norának az a meglátása, amely szerint az emlékezetnek már nincsenek valódi közegei (*milieux de mémoires*), csak helyei (*lieux de mémoires*), azaz a modern társadalmak kulturális emlékezete immár nem közvetlenül emlékezik a múltra, hanem különböző emlékezhelyek közvetítésével. Emlékezhely ugyanakkor nemcsak egy bizonyos térbeli képződmény lehet, hanem bármilyen hordozó, amelynek a jelen kulturális emlékezete szempontjából funkciója van (például a mitikus és történelmi személyek, tárgyak, események, médiaszövegek és fogalmak is). Mindemellett az emlékezhelyek nem örök és állandó entitások; ki vannak téve a kollektív emlékezet változásainak – nemcsak az általuk hordozott jelentés változhat meg, de maga az emlékezhely is eltűnhet, esetleg újabbaknak adva át a helyet. A kutatás, amint az a fentiekből is következik, interdiszciplináris jellegű; eredményeit a kutatócsoport a Debreceni Egyetemi Kiadó közreműködésével, jelen sorozatban kívánja közreadni.

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT

1. *The Theoretical Foundations of Hungarian ‚lieux de mémoire‘ Studies / Theoretische Grundlagen der Erforschung ungarischer Erinnerungsorte*, ed. by Pál S. Varga, Karl Katschthaler, Donald E. Morse, Miklós Takács. (2013)
2. *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*, szerk. S. Varga Pál, Száraz Orsolya, Takács Miklós. (2013)
3. *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya. (2015)
4. *Erinnerungsorte im Spannungsfeld unterschiedlicher Gedächtnisse: Galeerensklaverei und 1848*, hrsg. von Pál S. Varga, Karl Katschthaler, Miklós Takács. (2017)
5. *Németalföld emlékei Magyarországon – Magyar–holland kapcsolatok*, szerk. Bárányi Attila, Fazakas Gergely Tamás, Pusztai Gábor, Takács Miklós. (2017)
6. O. Réti Zsófia, *Nekünk nyolcvan: közelítések a nyolcvanas évek magyar kulturális emlékezetéhez (korabeli stratégiák, populáris mítoszok és ezek utóélete)*. (2018)

